

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 3/4 (23/24)

**КИЇВ; ОДЕСА
2015**

УДК 32.001
УДК 316
УДК 340

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”, № 7 від 7 вересня 2015 року.

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”.
Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – Київ; Одеса: Типографія «Айс Принт», 2015. – № 3/4 (23/24)
2014. – 198 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: І.П. Голосніченко – д. ю. н., професор, завідувач кафедри господарського та адміністративного права Факультету соціології і права НТУУ «КПІ» (головний редактор); П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, завідувач кафедри соціології Факультету соціології і права НТУУ «КПІ» (головний редактор); А.А. Мельниченко – к. філос. н., доцент, декан Факультету соціології і права НТУУ «КПІ» (заступник головних редакторів); А.С. Радей – к. філос. н. (відповідальний секретар); Н.О. Майструк – к. с. н., доцент; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор; В.Б. Євтух – член-кореспондент НАН України, д. іст. н., професор; В.С. Бакіров – д. с. н., проф., академік НАН України, зав. кафедри прикладної соціології, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; А.І. Берлач – д. ю. н., професор кафедри та адміністративного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка; І.Л. Бородін – д. ю. н., професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Національного авіаційного університету; Ю.С. Ганжуров – д. політ. н., професор кафедри видавничої справи та редагування ВПІ НТТУ «КПІ»; А.П. Горбачик – к.фіз.-мат. н., доц., декан факультету соціології КНУ імені Т. Шевченка; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділом методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., професор кафедри адміністративного права Факультету соціології і права НТУУ «КПІ»; Т.О. Гуржій – д. ю. н., старший науковий співробітник, завідувач кафедри комерційного права Національного торговельно-економічного університету; В.М. Денисенко – д. політ. н., проф., зав. кафедри теорії та історії політичної науки ЛНУ імені І. Франка; С.О. Макеєв – д. с. н., проф., зав. відділом дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; О.Г. Злобіна – д. с. н., проф., зав. відділом соціальної психології Інституту соціології НАНУ; Н.В. Костенко – д. с. н., проф., зав. відділом соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; О.О. Кравчук – д. ю. н., доцент кафедри господарського та адміністративного права Факультету соціології і права НТУУ «КПІ»; І.О. Кресіна – д. політ. н., професор; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, завідувач кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка; Н.В. Костенко – д. с. н., професор, зав. відділом соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; А.А. Козловський – д. ю. н., професор, завідувач кафедри конституційного та адміністративного права Національного транспортного університету; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор; Б.В. Новіков – д. філос. н., професор; В.М. Ніколаєвський – к. філос. н., професор; С.Ю. Римаренко – д. політ. н., професор; А.О. Ручка – д. філос. н., професор; О.І. Салтовський – д. політ. н., професор; Л.Є. Смола – д. політ. н., професор кафедри видавничої справи та редагування ВПІ НТТУ «КПІ»; Л.Г. Сокурняська – д. с. н., професор; О.В. Соснін – д. політ. н., професор; В.І. Судаков – д. с. н., професор; О.А. Фісун – д. політ. н., професор; Л.М. Хижняк – д. с. н., професор; Н.М. Цимбалюк – д. с. н., професор.

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ: Є.І. Степанов – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, Президент Міжнародної Асоціації конфліктологів, Москва, РФ; Джеффри К. Александер – професор соціології Йельського університету, США; Г. Дерлуг'ян – PhD з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ; Є. Калужнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень; С. Вітмор – PhD з політології, університет Оксфорд Брукс, Велика Британія; Ч. Сонг – PhD з політології, викладач університету м. Окленд, Нова Зеландія; Пітер Г. Соломон – професор політології, права та кримінології університету м. Торонто, Канада; Абель Полезе, Ph.D. in Social Sciences, старший науковий співробітник, Інститут політичних наук та врядування, Таллінський технологічний університет, Таллін, Естонія; Пал Тамаш, Ph.D. in Sociology, професор соціології Університету Корвінус, Будапешт, Угорщина; С.О. Нефьодов - к. фіз.-мат. н., д. істор. н., професор Уральського федерального університету, Єкатеринбург, РФ; А.В. Коротаяєв - д. іст. н., завідувач Лабораторією моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету "Вища школа економіки", Москва, РФ; М.А. Шабанова, д. с. н., проф., зав. кафедри соціально-економічних систем та соціальної політики Науково-дослідного університету "Вища школа економіки", Москва, РФ; Кімітака Мацузато - професор політичних наук Токійського університету, Японія; Моніка Еппінгер - PhD з антропології, викладач соціології права Університету міста Сент-Луїс, США; Н. М. Зарубіна - д. філос. н., професор кафедри соціології Московського державного інституту міжнародних відносин (університету) МЗС РФ; Ясюк Ева к.ю.н., Перший проректор Вищої торговельної школи в Радомі (Польща).

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Бова А. А., Беленок А. А.

Представления студенческой молодежи об опасных местах г. Киева 7

Дукач Ю. О.

Мережевий підхід в науковому доробку Баррі Веллмана: експлікація та оцінка 14

Житник М. М.

Благодійність в соціально-філософській ретроспективі та перспективі 21

Калінін В.Ю.

Концепт кризи у світ-системному аналізі 28

Кожекіна Л. Ю.

Перспективи застосування якісних методів до дослідження політичної ресоціалізації в умовах перехідного суспільства 34

Коломієць Т. В.

Соціологічна концепція В.Старосольського в контексті проблемного поля модерності 41

Коржов Г. О.

Між нацією та Європою: у пошуках нових ідентифікацій 47

Кучуран А. М.

Соціальне структурування та процеси регіоналізації: концептуальний підхід 55

Лапіна В. В.

Особливості соціологічних досліджень консьюмеризму як соціокультурного явища 63

Маулік С. С.

Соціальний феномен Сінгапуру як результат інноваційної політики Лі Куан Ю 67

Одарич С. В.

Історико-соціологічний вимір комунікації: соціальні наслідки сократичного методу узгодження загальних понять 74

Осипчук А. Д.

До питання теоретичного синтезу в сучасній соціології 79

Пиголенко І.В.

Стан та перспективи використання методу exit-poll під час проведення виборів 86

Сергієнко Є. В.

До проблеми необхідності соціологічного дослідження «несоціологічного» сенсу життя 91

Середа Ю. В.

Социальная мобильность в условиях трансформаций: пример украинского общества 96

Судин К.

Український націоналізм в Донецьку: між реальними настановами та віртуальними ідентичностями 111

Фінько А. Є.

Проблема етичної відповідальності: політичні і соціальні аспекти 123

Шульга О.

Політичний та релігійний домени символічного універсуму 136

Якубін О., Пікалюк Д. Деякі теоретичні аспекти вивчення соціальних інновацій: поширення, закріплення, вимірювання.....	146
Яцишин У. В. Теоретико-методологічні ремарки до дослідження процесу секуляризації в Україні.....	153
ДОПОВІДІ НА МІЖНАРОДНІЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ З СОЦІОЛОГІЇ «ДЕРЖАВА ТА ГЛОБАЛЬНІ СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ: ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ ПАНУВАННЯ ТА СПРОТИВУ В ЕПОХУ МОДЕРНУ» (м. Київ, 26-27 листопада 2015 р.)	
Цимбалюк Н.М. Модернізація освітньої політики: культурно - мистецький контекст.....	158
Shestakovskiy O.P. Values, behavior and political activism: a review of some mechanisms	160
ПОЛІТОЛОГІЯ	
Матлай Л. С. Нова публічна дипломатія у світовому сприйнятті образу держави (на прикладі Республіки Корея).....	162
Яковлєва Н.І. Особливості політичної комунікації в умовах українських внутрішньодержавних криз.....	166
ПРАВО	
Чепульченко Т. О. Принцип рівності у праві як регулятор суспільних відносин: генеза та загальна характеристика	172
Гожій І. О. Проблеми правового регулювання статусу внутрішньо переміщених осіб.....	177
Єгорова В. С. Деякі питання правосуб'єктності суддів судів загальної юрисдикції	181
Голосніченко Д. І., Довжик А. М. Оплата праці: проблеми та шляхи вирішення	185
Реферати	190

CONTENTS

SOCIOLOGY

Bova A., Belenok A. Presentation of students on dangerous ground Kyiv	7
Dukach J. Network approach in scholar achievements of Barry Wellman: explication and assessment	14
Zhytnyk M. Charity in socio-philosophical retrospect and prospect.....	21
Kalinin V. The crisis concept in the world-systems analysis	28
Kozhekina L. Prospects of the use of qualitative methods to the study of political resocialization in a transitional society	34
Kolomiets T. V.Starosolskyi's sociological conception in the context of the problem field of modernity	41
Korzhov G. Between nation and Europe: in search of new identities	47
Kuchuran A. Social structuring and processes of regionalization: conceptual approach	55
Lapina V. The peculiarities of sociological investigations of consumerism as of sociocultural phenomena	63
Maulik S. Singapore social phenomenon as a result of Lee Kuan Yew innovation policy.....	67
Odarych S. Historical and sociological dimension of communication: social impacts of the Socratic method of general concepts defining	74
Osypchuk A. The problem of theoretical synthesis in contemporary sociology	79
Pygolenko I. Condition and perspectives using method exit-poll during election	86
Serhiienko Y. The issues of necessity for sociological survey of "no sociological" meaning of life.....	91
Sereda Y. Social mobility under transformations: the case of Ukrainian society	96
Sudyn K. Ukrainian nationalism in Donetsk: between real guidelines and virtual identities	111
Finko A. The problem of ethical responsibility: political and social aspects	123
Shulga A. Political and religious domains of the symbolic universe	136
Jacubin O., Pikalyuk D.	

Some theoretical aspects of the study of social innovation: diffusion, institutionalization, measurement	146
Yatsyshyn U.	
Theoretical-Methodological Remarks to study process of secularization in Ukraine.....	153
PRESENTATIONS AT INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE IN SOCIOLOGY "STATE AND GLOBAL SOCIAL CHANGES: HISTORICAL SOCIOLOGY OF DOMINATION AND RESISTANCE IN THE MODERN ERA " (Kyiv, 26-27 november 2015)	
Tymbaliuk N.	
Modernization of educational policy: cultural - artistic context	158
Shestakovskiy O.	
Values, behavior and political activism: a review of some mechanisms	160
POLITICAL SCIENCE	
Matlai L.	
New public diplomacy according to world's perception of figure of state (an example of the Republic of Korea).....	162
Yakovleva N.	
Peculiarities of political communication in Ukrainian intra-state crises	166
LAW	
Chepulchenko T.	
Principle of equality in law as regulator of social relations: genesis and general characteristics	172
Gozhiy I.	
The problems of legal regulation of the status of the internally displaced persons	177
Iegorova V.	
Some questions legal personality judges of courts of general jurisdiction under	181
Golosnichenko D., Dovzhyk A.	
Wages: problems and ways of solution	185
ABSTRACTS	190

УДК 343.97 (477-25)

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ ОБ ОПАСНЫХ МЕСТАХ г. КИЕВА

Бова А. А.

*кандидат социологических наук,
старший научный сотрудник, начальник научно-исследовательского отдела
Государственного научно-исследовательского института МВД Украины*

Беленок А. А.

*научный сотрудник отдела социальных структур
Института социологии НАН Украины*

У статті, що ґрунтується на результатах авторського соціологічного дослідження «Ризики великого міста», що проведене серед студентської молоді м. Києва у II кв. 2014, проаналізована структура уявлень киян про небезпечні місця мегаполісу в денний та нічний час доби за допомогою взаємного накладення результатів кластерного аналізу та аналізу головних компонент.

В статье, основанной на результатах авторского социологического исследования «Риски большого города», проведенного среди студенческой молодежи г. Киева во II кв. 2014 г., проанализирована структура представлений киевлян об опасных местах мегаполиса в дневное и ночное время суток с помощью взаимоналожения результатов кластерного анализа и анализа главных компонент.

In this paper, based on the results of the author's research "Risks of big city", conducted among students of Kiev in the II quarter 2014, analyzed the structure of representations of people of Kiev megalopolis dangerous places in the daytime and at night by means of superimposing the results of cluster analysis and principal component analysis.

Ключові слова: безпека, суб'єктивний ризик, велике місто, кореляційний аналіз, метод головних компонент, кластерний аналіз.

Актуальность проблемы. Возможности, предоставляемые большим городом, таят в себе одновременно и угрозы безопасности для его жителей. «Город – это свалка страхов и опасений, порождаемых неуверенностью и неопределенностью; но город – также учебная площадка, на которой могут быть опробованы и, в конечном итоге, освоены и применены средства ограничения и преодоления этой неуверенности и неопределенности» [1, с. 52], – подчеркивает известный британский социолог Зигмунт Бауман. Популярность среди киевлян систем безопасности в многоквартирных домах, оград и заборов вокруг зданий, рост числа охраняемых стоянок машин и гаражей, распространение видеонаблюдения за общественными местами, страхования имущества и т.д. – все это, безусловно, индикаторы присутствия страхов в большом городе. Уровень субъективного восприятия личной безопасности становится важным показателем качества жизни [2]. Вышеизложенное выдвигает проблему безопасности жизнедеятельности в ранг одной из важных и актуальных исследовательских проблем. Она также имеет серьезное практическое значение, т.к. компетентная система прогнозирования, экспертизы, выявления зон риска может существенно снизить вероятность пространственного распространения тех или других угроз, сократить масштабы криминальных проявлений.

Анализ последних исследований и публикаций. Представители Чикагской социологической школы обратили внимание на характеристике соседств, связанных с высоким уровнем преступности среди несовершеннолетних правонарушителей. В криминогенных районах наблюдался низкий уровень социального контроля общин, а пространственная кластеризация социальных проблем сохранялась в тех же районах с течением времени [3, с. 85–86]. Марк Оже впервые концептуализирует не-места (Non-Places), концентрирующиеся на окраинах больших городов – транспортные коммуникации, большие коммерческие и сервисные центры, аэропорты, автодорожные развязки, склады, особо агрессивная реклама [4]. В работе Оксаны Запорожец и Екатерины Лавринцев механизмы производства городских страхов раскрываются через повседневные ситуации,

особое внимание при этом уделяется так называемым пространствам перехода (аэропорт, метро, вокзал и т.п.) [5]. В ряде современных научных публикаций исследуются расположение опасных зон в городе и их роль в последующем создании криминогенной ситуации (своеобразных «генераторов» преступности и «аттракторов» преступлений). Как указывает Дэвид Герленд, к таким криминогенным местам относят неконтролируемые автостоянки, городские улицы поздней ночью, пустынные районы, плохо освещенные улицы, торговые центры, футбольные стадионы, автобусные остановки, станции метро и т.д. Горячие точки преступности устанавливаются на основе местных данных полиции, обследовании потерпевших и анализа закономерностей совершения преступлений [6, с. 459]. На Западе для мониторинга безопасности широко внедряются геoinформационные системы с возможностью визуализации криминальных угроз в населенном пункте (например, система CrimeMapping в США, мобильное приложение для Android – Crime HotSpot в Великобритании).

Касательно методических аспектов изучения субъективного восприятия пространственно-временных рисков вопрос относительно чувства безопасности нахождения респондента в ночное время суток в местности проживания включается в ряд национальных (США, Великобритания, Канада, Австралия, Новая Зеландия) и сравнительных социологических проектов, в частности «Международное исследование жертв преступлений», Всемирный опрос Геллапа, Евробарометр, Европейское социальное исследование. В расширенном виде вопросы, связанные с изучением страхов, опасений и тревог в различных местах и время суток, ставились в социологических опросах Государственной службы статистики Украины «Базовая защищенность населения Украины» в 2002–2004, 2006 г. (вопросник содержал 4 формулировки вопросов относительно мест и времени, в которых респондент чувствует себя в безопасности/опасности) и Харьковского института социальных исследований «Оценка деятельности милиции с помощью общественного мнения» в 2012 г. (6 альтернатив вариантов мест, в которых респондент чувствует себя в безопасности/опасности).

Целью статьи является изучение структуры представлений киевских студентов об опасных местах в дневное и ночное время суток с помощью комплексного применения методов многомерного статистического анализа. Эмпирической базой послужило поисковое исследование общественного мнения «Риски большого города», проведенное нами в течение мая–июня 2014 г. среди студентов Киевского национального технического университета «Киевский политехнический институт», Киевского национального университета культуры и искусств и Киевского национального университета имени Тараса Шевченко по целевой выборке ($N = 442$). В группе опрошенных девушки (78%) преобладали над юношами (22%). Киевлян в группе опрошенных оказалось около трети: 31% – жили здесь от рождения, 5% – большую часть жизни, 4% – последние 6–10 лет, 40% – последние 1–5 лет и 20% – менее года. При проведении нашего исследования мы изначально не планировали получить данные, репрезентативные для украинского студенчества в целом. Наша задача заключается в том, чтобы на киевском массиве обозначить некоторые общие тенденции, которые могут составить направления будущих исследований.

Изложение основного материала. Опасным местом в городе может быть признано такое место, где человек имеет большую вероятность получить травму (физическую или психологическую), подвергнуться воздействию вредных веществ, стать жертвой нападения, потерять имущество, собственность, здоровье. Как правило, такие места максимально свободны от социального контроля со стороны мира взрослых. Известно, что в любом большом городе есть определенные места, которые не рекомендуется посещать туристам, особенно без сопровождения и / или в темное время суток. «Страхи горожан есть определенные знания и практики, разделяемые городскими жителями относительно «опасных мест» в городе, сформированные в процессе социального опыта и взаимодействия, обусловленные влиянием СМИ» [7, с.127]. По данным нашего опроса из девятнадцати альтернатив наиболее опасными для простого человека местами г. Киева можно считать по данным опроса: в дневное время суток (табл. 1) – вокзалы (так ответили 59% респондентов), дороги (58%), метро (40%), пивные бары (29%) и наземный общественный транспорт (28%), а в ночное время суток (табл. 2) – парки и скверы (67%), ночные клубы, рестораны (64%), вокзалы (61%), пивбары (58%), улицы города (58%), дороги (52%), подъезд (51%), двор возле дома (40%) и метро (29% опрошенных). Опасность ряда мест в темное время возрастает в два-четыре раза по сравнению со светлыми часами (подъезд, парки, ночные клубы, рестораны, пивные бары, кафе, улицы города, двор у дома, место жительства). Заметим, что экологическая криминология фиксирует непропорционально большое количество совершаемых преступлений вблизи баров. Оценка

уровня опасности в административных учреждениях (место учебы, банковские учреждения, отделения милиции) остается почти одинаковой в разные промежутки времени суток.

На основании суммирования альтернатив построены два интегральных индекса, фиксирующих количество наиболее опасных мест в дневное и ночное время. В частности, 8% респондентов не выбрали никакой альтернативы при ответе на вопрос об опасных местах в дневное время (а 5% – в ночное), 12% выбрали одну альтернативу (4%), 18% – две альтернативы (6%), 24% – три альтернативы (13%), четыре – 14% (13%), пять – 10% (13%), шесть – 7% (13%), семь – 3% (10%), 8 альтернатив и больше – 4% (23%). Среднее количество альтернатив, которые выбирает респондент при указании опасных мест в дневное время, составляет 3,2, в ночное – 5,4. Таким образом, респонденты склонны выбирать большее количество мест в качестве опасных в ночные часы суток (коэффициент корреляции Спирмена между интегральными индексами является статистически значимым на уровне $\alpha = 0,01$ и составляет 0,68). С возрастанием количества выбранных респондентами опасных мест в дневное и ночное время увеличивается общий уровень тревожности молодежи (ответы по пятибалльной шкале от 1 – «никогда» до 5 – «очень часто» на вопрос «Как часто Вы испытываете чувство беспокойства, тревоги?»). Значения коэффициентов корреляции интегральных индексов, фиксирующих количество наиболее опасных мест в дневное и ночное время, с общим уровнем тревожности соответственно составляют $\rho=0,19$ и $\rho=0,23$, $\alpha = 0,01$. Коэффициенты корреляции между степенью беспокойства по поводу угрозы террористических актов (ответы по трехбалльной шкале от 1 – «совсем не беспокоит» до 3 – «очень беспокоит» на вопрос «Оцените, пожалуйста, в какой мере Вас беспокоят такие события и явления в г. Киеве?») и увеличением значений обоих интегральных индексов составляет $\rho=0,13$ и $\rho=0,16$, $\alpha = 0,01$, а между опасением автовандализма и этими же интегральными индексами – $\rho=0,1$ и $\rho=0,12$, $\alpha = 0,05$. Увеличение количества мест, выбранных в качестве опасных в ночное время суток, связано с повышенным беспокойством по поводу таких явлений, как преступность, нарушение общественного порядка ($\rho=0,14$, $\alpha = 0,01$); высокие тарифы на жилищно-коммунальные услуги ($\rho=0,14$, $\alpha = 0,01$); бездомные и нищие ($\rho=0,1$, $\alpha = 0,05$); износ, повреждение коммунальных сетей, открытые люки ($\rho=0,1$, $\alpha = 0,05$).

С целью обобщения информации был осуществлен анализ главных компонент (АГК) с ротацией главных компонент (ГК) по методу Варимакс и нормализацией по Кайзеру, а также кластерный анализ альтернатив, фиксирующих страхи по поводу пребывания в определенных местах столицы в дневное время (табл. 1). При этом использовалась матрица тетракорических коэффициентов корреляции.

Как свидетельствуют полученные результаты, шесть ГК описывают 75,5% дисперсии исходных переменных. Первая ГК включает административные учреждения и непосредственное место жительства респондентов, вторая ГК – транспорт, третья ГК – развлекательные заведения, четвертая ГК – дороги, пятая ГК – территорию, непосредственно прилегающую к месту жительству, шестая – отделения милиции. Как видим, альтернатива «другое», набравшая 1%, не получает хорошей интерпретации в рамках факторного решения (при её удалении возрастает процент объясненной дисперсии). Результаты кластерного анализа переменных (в табл. 1 заливкой отмечены переменные, входящие в кластеры и центральные объекты) более компактны. Первый кластер совпадает с высокими факторными нагрузками первой и третьей ГК (центральный объект – альтернатива «во дворе, возле дома»), второй кластер («метро») – со второй ГК, третий («дороги») – с четвертой ГК, четвертый («отделение милиции») – с шестой ГК. Альтернатива «другое» попала в отдельный, пятый, кластер.

Таблица 1

Процент респондентов, которые считают опасными соответствующие места г. Киева в светлое время суток, матрица факторных нагрузок и переменные, входящие в определенный кластер

Альтернативы	Процент респондентов	Главные компоненты					
		ГК1	ГК2	ГК3	ГК4	ГК5	ГК6
По месту жительства	3	,9	-,04	,14	-,15	,14	-,04
Подъезд	17	,01	,02	,14	,1	,92	-,05
Во дворе, возле дома	7	,64	-,03	,03	,04	,61	-,02
Парки, скверы	13	,4	,1	,39	-,41	,45	-,01
По месту учебы	3	,95	,21	-,04	,03	,18	,09
Наземный общественный транспорт	28	,2	,72	-,3	,21	-,01	,06
Метро	40	,08	,81	,14	-,01	,1	-,13
Вокзалы	59	-,07	,65	,52	,15	-,17	-,12
Магазины, ТРЦ	9	,69	,57	-,12	-,27	,04	-,12
Кафе, закусочные	7	,82	,17	,12	,01	,01	-,24
Медицинские учреждения	6	,83	-,16	-,05	,07	,16	,19
Спортивные объекты	9	,72	,19	,25	,05	-,11	,06
Ночные клубы, рестораны	16	,14	-,08	,77	,36	,2	-,1
Пивбары	29	,16	,04	,81	-,15	,1	,1
Дороги	58	-,03	,28	0	,75	,09	,1
Банковские учреждения	7	,71	,19	,13	,27	-,05	,26
Улицы города	21	,51	-,05	,16	,37	,19	-,35
Отделения милиции	19	,09	-,15	,02	,06	-,03	,9
Другое	2	-,74	,28	-,27	-,76	,01	,13
Процент общей дисперсии	-	33,8	11,3	10,1	8,7	6,2	5,4
		K1	K2	K3	K4	K5	
Центральные объекты		Кластеры переменных					

Примечание. В таблицах цифра ноль перед запятой не приводится.

Киев – мегаполис с развитой транспортной инфраструктурой. В нем сформировались условия для комфортного материального потребления в любое время суток. Вместе с тем с наступлением темного времени суток среди многих людей оживляются «страхи в темноте» (Жан Бутонье) – реальные страхи с иррациональным компонентом, в отличие от клинически диагностируемых фобий.

Матрица тетракорических коэффициентов корреляции переменных, обозначающих места опасности города в ночное время, по аналогии с предыдущей многомерной обработкой данных, подвергнута АГК с ротацией Варимакс и нормализацией по Кайзеру (табл. 2). Пять КГ описывают 68,2% дисперсии исходных переменных. В первую ГК входят в основном личное жильё и отдельные административные помещения, вторую – преимущественно общественные места открытого типа, третью – объекты транспортной инфраструктуры, четвертую – развлекательные учреждения и пятую – отделения милиции.

Таблица 2

Процент респондентов, которые считают опасными соответствующие места г. Киева в темное время суток, матрица факторных нагрузок и переменные, входящие в определенный кластер

Альтернативы	Процент респондентов	Главные компоненты				
		ГК1	ГК2	ГК3	ГК4	ГК5
По месту жительства	11	,70	,21	-,08	,30	-,18
Подъезд	51	,19	,67	,03	,19	-,03
Во дворе, возле дома	40	,23	,79	-,10	,14	,12
Парки, скверы	67	-,24	,50	,32	,36	,28
По месту учебы	3	,86	,25	,01	,07	-,05
Наземный общественный транспорт	13	,33	,11	,73	,01	-,03
Метро	29	,32	,56	,44	-,07	-,07
Вокзалы	61	,00	,22	,82	,26	-,14
Магазины, ТРЦ	4	,78	,24	,26	,01	,21
Кафе, закусочные	12	,42	,03	,44	,44	,15
Медицинские учреждения	5	,85	,03	,10	,10	,17
Спортивные объекты	11	,59	,04	,36	,18	,26
Ночные клубы, рестораны	64	,16	,30	,09	,77	-,25
Пивбары	58	,04	,21	,14	,80	,33
Дороги	52	,02	,51	,38	-,06	,42
Банковские учреждения	5	,76	,17	,19	-,15	,07
Улицы города	58	,13	,54	,24	,31	-,02
Отделения милиции	21	,20	,04	-,21	,07	,79
Другое	1	-,72	,27	-,68	-,37	,30
<i>Процент общей дисперсии</i>	-	33,9	12,7	9,6	6,4	5,6
<i>Центральные объекты / Кластеры переменных</i>		<i>K1</i>	<i>K2</i>	<i>K3</i>	<i>K4</i>	<i>K5</i>
<i>Центральные объекты</i>		<i>Кластеры переменных</i>				

Матрица тетракорических коэффициентов корреляции также включена в кластерный анализ (метод невзвешенного попарного среднего). Как видно из табл. 2, в первый кластер входит 6 переменных с центральным объектом «по месту учебы», во второй – 5 (альтернатива «подъезд»), в третий – 6 («кафе, закусочные»), в четвертый и пятый – по 1 переменной («отделения милиции» и «другое» соответственно). И АГК, и кластерный анализ демонстрируют большое сходство связей переменных, хотя и не полностью идентичные результаты. В частности, результаты группировки переменных по первой ГК и первому кластеру, а также по пятой ГК и четвертому кластеру практически совпали. В АГК плохо поддается интерпретации альтернатива «другое», набравшая всего 1%, которая имеет практически одинаковую корреляцию с первой и третьей ГК. Эта альтернатива образует один кластер.

Для изучения связи альтернатив вопросов относительно опасных мест в дневное и ночное время суток была рассчитана матрица тетракорических коэффициентов корреляции. Исходя из значений коэффициентов корреляции, расположенных на диагонали таблицы, наибольшую последовательность респонденты проявляют в выборе в разное время суток таких мест: отделения милиции ($r_{tet}=0,89$), другие места ($r_{tet}=0,88$), магазины ($r_{tet}=0,77$), медицинские и банковские учреждения ($r_{tet}=0,74$), место жительства ($r_{tet}=0,69$). Выбор респондентом в качестве мест, вызывающих опасность, парков ($r_{tet}=0,4$), улиц города ($r_{tet}=0,42$) и наземного общественного транспорта ($r_{tet}=0,43$), несколько разнится в зависимости от времени суток.

Студенческая молодежь, отмечая в дневное время место учебы в качестве опасного, более склонны считать таковыми в ночное время суток магазины ($r_{tet}=0,62$), медицинские ($r_{tet}=0,59$) и банковские ($r_{tet}=0,64$) учреждения. В свою очередь респонденты, у которых вызывают в дневное время опасения кафе, в ночное время склонны остерегаться также места учебы ($r_{tet}=0,55$), магазинов ($r_{tet}=0,63$), медицинских ($r_{tet}=0,53$) и банковских ($r_{tet}=0,49$) учреждений.

По аналогии с делением людей на «сов» и «жаворонков» можно предположить деление студентов на включенных и не включенных по тем или другим причинам в ночную жизнь столицы (в т.ч. в деятельность ночных клубов). Представления о ночных опасностях столицы у этих групп молодежи, вероятно, различны. Этот тезис, естественно, нуждается в дополнительном эмпирическом подтверждении.

Одной из наиболее общих и основополагающих оппозиций в характеристике города является оппозиция центра/окраин [8, с. 9]. Помимо центральности – периферийности основанием для выделения микрорайонов (зон) в городе может служить специфика функций: жилая («спальная»), развлекательная, производственная, торговая, рекреационная, учебная, медицинская, транспортно-узловая и др. Нами установлено: наиболее криминогенные места, по мнению респондентов, – в Деснянском (77%) и Святошинском (59%) районах. Дарницкий район г. Киева отметило 20% опрошенных, Соломенский – 14% и Шевченковский – 12%. Субъективно наименее криминальными оказались, по результатам исследования, Оболонский (6%), Днепровский (5%), Голосеевский (4%), Подольский и Печерский районы столицы (по 3%). Респонденты указывают не столько районы, сколько отдельные места, например, Троещина, Борщаговка, район Дарницкого вагоноремонтного завода. Кстати, по оценкам тех или других мест города как опасных, можно косвенно делать вывод о той или другой степени субъективного присвоения киевскими студентами городского пространства.

Из проведенного анализа можно сделать такие **выводы**.

1. Нами исследована структура представлений киевских студентов об опасных местах мегаполиса в дневное и ночное время суток. Используемая методика продемонстрировала свою эффективность и может применяться в последующих исследованиях. Знание о существовании тех или других опасных мест в городе зачастую носит размытый, не увязываемый с собственной жизнью характер и потому далеко не всегда повышает готовность молодых людей к активному противостоянию подстерегающим опасностям, деятельному принятию мер по предотвращению случаев попадания в ситуацию риска.

2. Массовое сознание кризисного социума для того, чтобы быть профессионально изученным, нуждается в измерительных инструментах, адекватных как его структуре, так и основным характеристикам общества риска. При обработке социологических данных целесообразно не ограничиваться каким-либо одним из многомерных статистических методов, а использовать их комплекс – корреляционные плеяды, кластерный анализ, факторный анализ, что позволяет, при совпадении результатов, сделать выводы более обоснованные, а также выдвинуть новые гипотезы.

3. Перспективной, на наш взгляд, для будущих исследований является идея районирования города на основе мнения его жителей. Для этого, в частности, предполагается использовать следующий методический прием: просить респондентов отмечать на карте Киева наиболее опасные места, по мнению респондентов и «на выходе» получить топографию страхов. Вполне вероятно, что такое ментальное районирование не будет полностью совпадать с административно-территориальным.

4. В условиях обострения социально-политической ситуации в стране проблемы восприятия населением социальных рисков большого города требуют постоянного и системного изучения. Целесообразным представляется широкое внедрение практики информирования пользователей сети Интернет и абонентов мобильной связи об оперативной криминальной ситуации с возможностью её картирования на уровне города, района, микрорайона, улицы (Hotspot Map). Голосовые и визуальные напоминания в транспорте и других общественных местах о возможных опасностях и призывы проявлять бдительность не должны подаваться тотально и чаще определенного уровня. Особо восприимчивых людей они могут ввести в состояние паники и депрессии, а у большинства способны вызвать эффект привыкания и притупить порог восприятия.

Література

1. Бауман З. Город страхов, город надежд // Логос. – 2008. – № 3. – С. 24–53.
2. Бова А.А. Страх перед злочинністю, кримінальна віктимізація та довіра до соціальних інститутів: результати порівняльного дослідження // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць – Харків, 2014. – Випуск 19. – С. 346–352.

3. Body-Gendrot S. The Dangerous Others: Changing Views on Urban Risks and Violence in France and the United States // *Understanding the City: Contemporary and Future Perspectives* / J. Eade, C. Mele (Editors) – N.Y.: Wiley-Blackwell, 2002. – P. 82–108.
4. Оже М. От города воображаемого к городу-фикции // *Художественный журнал*. – 1999 – № 24. – Режим доступа: <http://www.guelman.ru/xz/362/xx24/x2402.htm>, свободный. – Загл. с экрана.:
5. Запорожец О., Лавринец Е. Драматургия городского страха: риторические тактики и «бесхозные вещи» // *P.S. Ландшафты: оптики городских исследований*. – Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2008. – С. 83–103.
6. Garland D. «Governmentality» and the problem of crime: Foucault, criminology, sociology // *Criminological Perspectives: Essential Readings* / E. McLaughlin, J. Muncie, G. Hughes (editors). – London: SAGE, 2003. – P. 459–466.
7. Радина Н.К. Социальная психология городского образа жизни: город страха // *Социальная психология и общество*. – 2012. – № 1. – С. 126–141.
8. Бибииков А. Москва/Париж: пространственные структуры и телесные схемы // *Логос*. – 2002. – № 3. – С. 1–24.

УДК 316(092)

МЕРЕЖЕВИЙ ПІДХІД В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ БАРРІ ВЕЛЛМЕНА: ЕКСПЛІКАЦІЯ ТА ОЦІНКА

Дукач Ю. О.

*аспірантка кафедри соціології Факультету соціології і права,
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»*

В даній статті розглянуто основні наукові здобутки канадсько-американського соціолога, одного з розробників мережевого підходу Баррі Веллмена.

В данной статье рассмотрены основные научные достижения канадско-американского социолога, одного из разработчиков сетевого подхода Барри Веллмена.

In this article the author discusses the main scholar achievements of Barry Wellman (Canadian-American sociologist, one of the developers of network approach).

Ключові слова: мережевий підхід, аналіз соціальних мереж, INSNA.

Іноді дуже прикро усвідомлювати, як багато проходить повз українську соціологію. Ні, я не хочу приєднуватись до тих, хто обговорює та скаржиться на проблеми, що існують в українській науці. Просто ми всі (часто підсвідомо) розуміємо, що деякі науковці набувають статусу якщо не «класика», то хоча б «відомого» і навіть починають претендувати на переклад та публікацію українською мовою. В той же час абсолютна більшість часто-густо залишається непоміченою академічною спільнотою і (тим паче) академічними навчальними планами.

Що там казати про окремі особистості – дуже часто певні теоретичні напрями та методології, набуваючи розповсюдження на Заході, актуалізуються у нас із інтервалом у кілька десятиріч. Саме так сталося і з мережевим підходом (вужче – методом аналізу соціальних мереж). Зародившись ще у 60-х роках ХХ століття та набувши практичного (методичного) змісту у 80-х, мережевий аналіз лише у 2000-х роках починає віддзеркалюватись в українських кандидатських дослідженнях [1; 3], і лише декілька років тому остаточно стає популярним завдяки розповсюдженню різних форм аналізу даних, отриманих із сайтів на кшталт Facebook, Twitter, Вконтакте та ін. Але навіть зараз мережевий підхід частіше за все завершується на етапі простої візуалізації мережі.

Втім, потенціал мережевого підходу є виключним. Однією із його особливостей є подолання прірви між мікро- та макроаналізом, що стає можливим завдяки зсуву фокусу уваги від атрибутивних ознак до пошуку місця об'єкту дослідження в певній системі взаємодій. В його рамках можливим стає поєднання акцентів, зроблених як на мережі (себто на певній системі взаємодій та координат), так і на окремих її частинах. А специфіка мережевого методу примушує дослідника бути більш чутким до визначення одиниць та рівня аналізу, пошуку джерел даних та використання кількісного або якісного підходу до аналізу.

На сьогоднішній день мережевий підхід пронизує значну кількість наукових публікацій із дослідження суспільних рухів, політичних процесів, нових форм комунікацій, міжорганізаційної та міждержавної взаємодії, теорії управління тощо. Але їм частіше за все притаманна зосередженість переважно на методологічній стороні мережевого підходу, що може призвести до втрати функціональності методу або навіть до зсуву у отриманих даних.

Саме тому, на мою думку, в рамках українського академічного простору актуальним є висвітлення не лише методологічних аспектів мережевого підходу, але й історії його становлення, яка напряму пов'язана із конкретними діячами в сфері соціології, чому я, власне, і хочу присвятити цю статтю.

Ціллю статті є ознайомлення української наукової спільноти із постаттю канадсько-американського соціолога Баррі Веллмена. Бо хоч Веллмен не в перших рядках в черзі на переклад українською (або хоча б російською), його вклад в розробку мережевого підходу важко недооцінити. Саме він сприяв інституціональному оформленню мережевого підходу, ставши в 1977 році одним із засновників організації INSNA – «International network for social network analysis» (міжнародної мережі вчених, що займаються аналізом соціальних мереж). Окрім активної громадської організаційної діяльності, Веллмен також має значний науковий теоретичний доробок, який включає в себе дослідження мережевої сутності людських об'єднань, онлайн спільнот та робочого онлайн простору, дружби та соціальної підтримки. Саме за розробки в цій сфері та «як визнання його надзвичайного вкладу в теорію соціальних мереж та Інтернет досліджень, які сприяли набагато кращому розумінню онлайн

життя» Баррі Веллмен в 2014 році отримав нагороду Lifetime Achievement Award від Оксфордського інституту Інтернет досліджень [11].

Грунтовніше про наукові досягнення Баррі Веллмена – нижче в статті.

Академічне оточення та Гарвардські «ментори»

У 1999 році під керівництвом Баррі Веллмена була видана колективна монографія «Networks in the Global Village», у передмові до якої сам Веллмен написав, що у кожного з нас в житті буває момент, коли подумки хочеться вигукнути «Еврика!» - момент, коли все прояснюється (або влучний англомовний вислів «when the true nature of the universe becomes clear») [23]. Після чого він зізнається, що для нього за такий момент став випадок, коли на його школу в Бронксі планувався напад найгіршого в місті бандитського угруповання. І хоч він так і не здійснився, це підштовхнуло Веллмена до роздумів щодо міфів, сутності та стереотипів навколо таких бандитських угруповань. Так подія з дитинства підштовхнула до подальшої роботи із теоретизування навколо мережевої сутності різних об'єднань, організацій, міст і суспільств.

Професійне становлення Веллмена як соціолога починається з отримання у 1965 році магістерського ступеню за напрямом «Соціальні відносини», а вже через чотири роки ступеню доктору філософії з соціології у Гарвардському університеті.

В цілому Гарвард дуже сильно вплинув на молодого Веллмена. Як він сам неодноразово відзначав, саме в атмосфері цього університету стало можливим створення та вдосконалення його власної мережевої теорії. Бо вже на той момент серед молодих амбіційних викладачів популяризувалась думка про те, що світ скоріше складається із мереж соціальних відносин, аніж соціальних угруповань («little boxes») [23]. Серед тих, хто особливо вплинув на становлення Веллмена можна виділити двох соціологів, відомих навіть в українському академічному просторі. Це Гарісон Вайт та Чарльз Тіллі.

Гарісон Вайт є вагомим фігурою, що активно сприяла появі та подальшому розвитку мережевого підходу. Переїхавши в 1963 році із Чикаго, Вайт обіймає посаду асоційованого професору соціології у Гарварді та стає ключовою фігурою у так званій «Гарвардській революції» із соціальних мереж. Сам Вайт є одним із тих науковців, який не обмежує себе рамками однієї науки, свідченням чого є докторський ступінь як із соціології (отриманий в Принстонському університеті), так і теоретичній фізиці (захищений в Массачусетському технологічному інституті) [12]. Це стало поштовхом до його спроб алгебраїчного моделювання соціальних відносин. Втім, революційним для гарвардської спільноти виявився не сам підхід Вайта, але та кількість студентів, яка зацікавилась його підходом та почала розвивати його у своїх працях. Так, наприклад, досліджуваний Вайтом феномен «структури кумулятивних ролей» напряду вплинув на вибір Веллменом теми його дисертаційного дослідження. Втім, про це пізніше.

Під вплив «Гарвардської революції» із розповсюдження мережевого підходу до дослідження суспільства потрапив не тільки Веллмен, але ще багато відомих нам соціологів, серед них: Марк Грановеттер, відомий завдяки його статті «Сила слабких зв'язків» [7; 8; 9], Мікаель Шварц, більш відомий через його критику війни в Іраку [13] та Стенлі Мілгрем, який отримав високі рейтинги цитування завдяки дослідженню феномену «маленького світу» та теорії шести рукоштовних (що несподівано стала у нас масово популярною завдяки російському новорічному фільму) [10].

Ще одним викладачем Баррі Веллмена був Чарльз Тіллі. Соціолог світового масштабу, чий внесок важко переоцінити. У одному із есе, присвячених Тіллі, опублікованих в журналі «The American Sociologist» після його смерті, Вівіан А. Зелізер згадує, як він із задоволенням подумки порівнював свій підхід до творчої роботи із Моцартовим. Маючи на увазі сприяння розвитку великої кількості іноді зовсім різних сфер науки [30]. Серед них – як історична соціологія, соціологія суспільних рухів, так і менш відомі його роботи із дослідження культури та фемінізму. Втім, саме для Веллмена визначними стали ранні роботи Тіллі, присвячені історичному аналізу колективної політичної дії [див. 14; 15].

Дисертаційне дослідження Веллмена. Вивчення учнівської самоідентичності

В 1969 році Баррі Веллмен захистив дисертацію, присвячену дослідженню соціальної ідентичності учнів молодших класів середньої школи Пітсбурга.

Цікавим є основний метод, що був використаний Веллменом в цьому дослідженні. Він використовував контент-аналіз відповідей на питання «Хто я є?» (англійською цей метод отримав назву WAI – від «Who am I?»). Учням пропонували 15 разів відповісти на одне просте питання, продовживши речення «Я є...». Таким чином Веллмен намагався спростувати/підтвердити свою гіпотезу стосовно впливу расової ознаки, соціального статусу та расового складу школи на учнівську самоідентичність.

Розглянемо особливості обраного Веллменом методу.

Перш за все, відмітимо, що опитування шляхом методу продовження речення, незважаючи на складність подальшого аналізу, не обмежує ані фантазію, ані використовуваний лексикон респондентів. Тому сприяє вияву та демонстрації учнівської самоідентичності.

Втім, метод WAI має і певні обмеження. Серед них, наприклад, його чутливість до ситуативних факторів. Логічним є припущення, що в шкільному класі учні будуть більш схильні до учнівської самоідентифікації, аніж на вулиці або вдома. Іншими недоліками є недостатня повнота («глибина») відповідей (Сам Веллмен порівнює такий тип інформації із водійськими правами та їх значимістю при дослідженні ідентичностей [20]) та відсутність будь-якої інформації щодо значимості вказаних ідентичностей для респондентів.

Саме останній недолік сприяв розробці Веллменом підходу, за яким частота, з якою ідентичність зустрічається у відповідях членів групи, відображає значимість цієї ідентичності в групі.

В рамках контент-аналізу всі відповіді (а їх чимало – 25261) було розділено на дев'яносто дві категорії. Серед них у центрі уваги знаходились чотири – самоідентифікація із учнівською роллю, навчальними аспектами (наприклад, «я люблю математику», або «мене цікавлять уроки літератури»), інтелектуальними здібностями в їх позитивному виявленні (напр., «я відмінник») та інтелектуальними здібностями в їх негативному виявленні (напр., «я важко сприймаю інформацію»).

Результатом цього дослідження стало доведення залежності сили учнівської самоідентичності від расового балансу всередині школи. Так, наприклад, найсильніше учнівська роль проявляла себе у темношкірих учнів в расово-незбалансованих школах (де більшість учнів світло- або темношкірі).

Первинні зв'язки в сучасному світі: втрачені, збережені або звільнені

В соціологічній теорії питання навколо впливу глобального розподілу праці, індустріалізації та урбанізації на структуру та зміст первинних зв'язків актуалізувалось починаючи з 19 століття класиками соціологічної думки. Ще Фердинанд Тьоніс в найвідомішій своїй праці «Спільнота та суспільство» протиставляє (сучасне) суспільство (традиційній) спільноті, акцентуючи увагу, що «теорія суспільства конструює певне коло людей, що (як і в спільноті) мирно живуть і мешкають поряд один із одним, але є не присутньо пов'язаними, а присутньо роз'єднаними, і в той час як у спільноті вони залишаються пов'язаними попри всі розлучення, тут вони залишаються роз'єднаними попри всі зв'язки» [5, 52].

Вже в більш сучасних працях соціологів можна також простежити спробу демонстрації того, як макросоціологічні аспекти впливають на руйнацію / видозміну мікросоціологічних (групових, сімейних, сусідських) відносин.

Але Веллмен акцентує увагу на тому, що більшість досліджень, які ставили за мету проаналізувати стан (зміну) людських спільнот в термінах солідарності, згуртованості та первинних зв'язків, брали до уваги виключно локальні об'єднання, що існують у замкненому просторі однієї вулиці або інституту сусідства. Саме тому так часто вчені приходили до висновку, що первинні зв'язки у сучасному розвиненому великому місті стають «безособові, ефемерні та сегментовані» [28; 29].

Звичайно, на противагу тим, хто наголошував на «втраті» людських спільнот та об'єднань, починаючи з 60-х років з'являються автори, які проголошують «збереження» первинних зв'язків. Підтвердженням їх тези стають дослідження найбільш вразливих верств населення, мігрантів, етнічних меншин, які зберегли силу первинних зв'язків та виключну згуртованість, співставну з традиційними спільнотами. Окрім цього, в усіх інших групах та верствах населення обмін різного роду ресурсів на основі групової солідарності також має сенс.

Баррі Веллмен йде іншим шляхом і підтримує гіпотезу, що зародилась і набула свого розповсюдження лише у сімдесятих роках ХХ століття. Гіпотезу, що ґрунтується на мережевому підході та говорить про те, що первинні зв'язки та людські об'єднання не втрачені або збережені, але «звільнені». Він має на увазі, що в сучасному суспільстві первинні зв'язки більше не базуються на «щільно пов'язаній, просторово обмеженій солідарності» [25].

Він наводить основні постулати, що уособлюють в собі специфіку підходу «вивільнення» людських спільнот:

1. Просторове роз'єднання місця проживання, роботи та дружніх стосунків призводить до включення містян в різні соціальні мережі із слабким рівнем солідарності.

2. Високий рівень переїздів призводить до послаблення одних і посилення інших зв'язків.

3. Дешевий та швидкий транспорт та засоби зв'язку знижують соціальну вартість великої географічної дистанції, сприяючи збереженню віддалених первинних зв'язків.

4. Масштаб, густота та концентрація, притаманні місту та державі разом із можливостями для взаємодії збільшують можливості включення до великої кількості відкритих соціальних мереж.

5. Просторова дисперсія первинних зв'язків і неоднорідність міста роблять менш імовірним, що ті, з ким містянин знаходиться в безпосередній близькості, будуть пов'язані з ним в рамках однієї спільноти із високим рівнем солідарності [25, 1206].

Тож ми бачимо яскравий приклад мережевого підходу як саме теоретичного обґрунтування для подальшого дослідження спільноти жителів Торонто.

Слід зазначити, що на перших етапах свого існування метод аналізу соціальних мереж дуже часто в якості свого методологічного апарату використовував підхід, отриманий від соціометрії Дж. Морено. А саме прохання респондента вказати декількох людей, що відповідають заявленим умовам. У випадку дослідження Веллмена, це було прохання назвати та надати детальну інформацію про шістьох близьких друзів («людей поза Вашим домом, які Вам близькі»). Інформація також включала ступінь близькості, їх стать, соціоекономічний статус, причини дружнього зв'язку, де вони проживають, як часто та в якій формі респондент з ними спілкується тощо.

В результаті автором було проаналізовано велику кількість егоцентричних мереж, які дозволили підтвердити гіпотезу про «звільнення» людських об'єднань та більшу схильність жителів Торонто ставати частиною великої кількості територіально від'єднаних спільнот, аніж у територіально обмежених відносинах солідарності.

Через десять років Веллмен продовжує вивчати на основі опитування, проведеного серед жителів Торонто мережі соціальної підтримки. Підхід залишається тим самим, втім, тепер мова йде про глибинні багаточасові інтерв'ю, результатом яких стала як кількісна, так і якісна інформація. В центрі уваги відтепер не первинні зв'язки взагалі, але родинні зв'язки та їх значення для егоцентричної мережі. В ході аналізу отриманих даних, Веллмен приходять до висновку, що, незважаючи на поширене уявлення про слабкість сімейних зв'язків у розвинених країнах, у жителів Торонто (район Іст Йорку) «прямі родичі більше ніж просто важливі: вони займають центральну, часто унікальну позицію в персональних соціальних мережах» [16, 299].

Основні принципи мережевого аналізу

Як вже зазначалось раніше, Баррі Веллмен став одним із засновників організації INSNA у 1979 році. Саме тому велика частина його досліджень була присвячена теоретичному обґрунтуванню методу аналізу соціальних мереж.

Так, наприклад, в статті 1983 року «Мережевий аналіз: деякі базові принципи» він описав основні аспекти, специфічні риси та історію розробки мережевого підходу. Саме в ній Веллмен вказує на те, що бачить у мережевому аналізі не лише набір вузькоспеціалізованих методик, але широкий інтелектуальний підхід, який допомагає віднайти глибинні мережеві моделі взаємодій, які так часто ховаються за складними соціальними системами. Таким чином можливим стає описавши ці моделі зрозуміти як мережева структура стримує та обумовлює соціальну поведінку та соціальні зміни.

Веллмен виділяє три основні напрями, в яких дослідники розвивали (свідомо чи несвідомо) ті чи інші аспекти мережевого підходу.

Перший пов'язаний із концептом соціальної мережі та може бути віднайдений у роботах соціальних та культурних антропологів [див. 4] та дослідників, які перенесли здобутки антропології до вивчення соціальних категорій та окремих груп в сучасних суспільствах (наприклад, дослідження процесу урбанізації в країнах третього світу Корнгаузером). В рамках цього напрямку відбувається перехід від метафоричного сприйняття мереж до розробки методик із дослідження мережевих зв'язків.

Другий напрям умовно можна назвати структуралістським, оскільки в його рамках за допомогою мережевого підходу почались спроби досліджувати та пояснювати природу майже всіх видів соціальних структур та об'єднань. Представники цього напрямку поєднували методи опитування та спостереження із мережевим аналізом, використовували здобутки теорії графів та алгебраїчних матриць для аналізу соціальних структур.

І останній, третій напрям умовно Веллмен називає «структурним поясненням політичних процесів». Його представники припускали, що політичні процеси є результатом розташування груп інтересів або держав всередині макроструктур із множинними зв'язками обміну або залежності. Зазвичай представники цього напрямку не асоціюють себе напрямку із мережевим підходом, втім несвідомо спираються на його основні принципи. Прикладами стають дослідження Тіллі та інших науковців, що працювали в рамках теорії мобілізації

ресурсів та навіть світ-системний аналіз. Так, наприклад, доводячи мережевий аспект в світ-системному підході, Веллмен цитує Валлерстайна, який наголошує на відході від аналізу атрибутивних характеристик держав до аналізу того місця, яке обіймає держава в системі міждержавних відносин [22, 167].

В цілому розвиток мережевого підходу, згідно погляду Веллмена, відбувався в рамках розробки трьох основних методів дослідження соціальних структур. Мається на увазі перехід від категоричного до реляційного методу визначення досліджуваних груп (наприклад, перехід від дослідження локальних, районних спільнот до більш розгалужених та територіально неоднорідних мереж взаємодій), перехід від категоричного до реляційного методу їх опису та дослідження, розробка статистичного та математичного апарату для вивчення реляційних відносин на заміну індивідуалістичним статистичним методам (від анкети, результатом якої є суб'єктивна оцінка, до анкети, результатом якої є побудова матриці та мережі).

Тому, як вважає Веллмен, незважаючи на те, що все ще немає єдиної мережевої теорії, все ж можна говорити про розроблений мережевий підхід, який включає в себе як специфічний підхід до досліджуваного явища на теоретичному рівні, так і методологічний апарат, який дозволить підтвердити чи спростувати висунуті в рамках цієї теорії гіпотези.

Інтернет, технології і суспільство

Розглянувши основні ранні роботи Баррі Веллмена, хотілось би перейти до останніх його праць та проєктів.

Звичайно, розпочавши ще в 70-х роках дослідження із трансформації суспільних зв'язків через розвиток засобів комунікації, Веллмен не зміг обійти своєю увагою глобальний вплив розповсюдження мережі Інтернет на сферу людських взаємин та спільнот. І, звичайно, його перш за все цікавили питання: Чи впливає Інтернет на сутність та роль первинних зв'язків та яким чином він змінює мережу людських взаємодій? Чи можна припустити, що Інтернет став одним із факторів, що сприяв від'єднаності людини від соціальної спільноти та втраті первинних зв'язків?

Для того щоб відповісти на ці питання, Баррі Веллмен очолив проєкт із дослідження Нетвілю – нового району поблизу Торонто, який з самого свого заснування був оснащений мережею Інтернет.

Результати опитування показали, що, незважаючи на розповсюджену в науковій американській спільноті того часу (початок 2000-х років) думку, Інтернет ніяким чином не зумовлює зниження рівня соціальних взаємодій та посилення соціальної ізоляції. Навпаки, він стає засобом, який уможлиблює остаточний перехід спільнот від локальних угруповань до мережевого явища. Веллмен навіть відзначає позитивний вплив Інтернету на підтримання зв'язків як віддалених у просторі, так і між людьми, що живуть поряд. Так, наприклад, жителі Нетвілю використовували електронну пошту та різні чати для того, щоб домовитись про зустріч оффлайн [18]. Єдине виключення, яке свідчить про деструктивну роль Інтернету стосується лише недосвідчених користувачів, які щойно занурились у всесвітню мережу, але навіть воно передбачає тимчасовість негативного впливу на їх рівень комунікабельності.

Такий оптимістичний підхід до впливу Інтернету на міжлюдські відносини оффлайн був підхоплений Мануелем Кастельсом, який в своїй книзі «Інтернет-галактика» активно зсилається на Баррі Веллмена як на спеціаліста у дослідженнях людських спільнот. Кастельс навіть використовує визначення спільноти, розроблене Веллменом (як «мережі міжособистісних зв'язків, які забезпечують комунікабельність, підтримку, інформацію, відчуття приналежності та соціальної ідентичності» [2, 127]), для роздумів навколо виникнення нової системи соціальних стосунків, сфокусованої на індивідуумі. Для своїх ідей Кастельс навіть використовує термінологію Веллмена із його «персоналізованими спільнотами», втіленими в «я-центрованих» (або егоцентричних) мережах [2, 128].

Звичайно, як на цьому акцентував увагу і сам Веллмен, швидкість розвитку технологій, а слідом за ними і форм комунікації, набирає досі нечуваної швидкості. Або, як каже Веллмен: «Один Інтернет-рік схожий на один собачий рік – в ньому час змінюється приблизно в сім разів швидше ніж у людському році» [18]. Тому дослідження Веллмена не зупинились на дослідженні зв'язків, реалізованих у формі електронних листів, а пішли значно далі слідом за розвитком технологій вглиб дослідження впливу мережі Інтернет на людські комунікації.

Висновки

Баррі Веллмен в 1973 році ввів в соціологію поняття «мережеве місто, в 1983 – «мережа мереж», в 2000 році – «мережевий індивідуалізм» та, власне, разом із Кейт Хемптон став першим, хто використав термін «глокалізація» (поєднання глобальних зв'язків та локальної активності) при обговоренні мереж взаємодій можливих завдяки розвитку комп'ютерних технологій [6].

Саме він сприяв інституціоналізації мережевого підходу, його розповсюдженню в світовій академічній спільноті.

Втім, не всі його починання закінчились успіхом. Так, наприклад, ще в 80-90-х роках, Веллмен мав за мету удосконалення мережевого підходу до рівня всезагальної мережевої теорії, яка б змогла дати системне бачення процесів, що відбуваються у сучасному суспільстві. Втім, всі спроби об'єднати такі різні за своєю суттю напрями досліджень (від світ-системного аналізу до дослідження суспільних рухів) були полишені і колективні монографії, в яких Веллмен виступав головним редактором, опубліковані вже у 2000-х роках, скоріше демонструють набір різних мережевих підходів, аніж різні сторони єдиної теорії. Саме тому, хоча мережевий підхід вже має піввікову історію, він все ще залишається скоріше "підходом", аніж "теорією".

Хоча, звичайно, це має і певні плюси – як, наприклад, необмеженість дослідницької творчості на етапі вибору рівня та одиниць аналізу. З таких позицій слід зауважити, що саме підхід Веллмена є скоріше обмеженим, оскільки він досліджує класичні еґо-центричні мережі, які за своєю суттю зосереджуються більше на індивідуальній позиції в мережі, аніж на виокремленні певних мережевих характеристик, якостей та властивостей. Хоча, звичайно, в цій вузькій сфері мережевих досліджень саме Веллмен є тим автором, чії роботи мають неабиякий вплив та статус "класичних".

На даний момент (до речі, у віці 73 років) Баррі Веллмен окрім того, що являється професором соціології в університеті Торонто, є міжнародним координатором в INSNA, старшим науковим співробітником в Pew Internet and Society Project та директором проекту NetLab (спільноти вчених, що займаються дослідженнями у областях соціальних, комунікаційних та комп'ютерних мереж). Він також керує проектами, що мають за мету дослідження останніх трендів у окреслених сферах.

На сьогодні праці професора Веллмена було перекладено на болгарську, каталонську, китайську, французьку, німецьку, угорську, італійську, японську, корейську, іспанську та португальську мови [6].

І хоч в цьому списку немає української, я сподіваюсь, що разом із актуалізацією та розповсюдженням мережевого підходу в українській соціології, його здобутки ще не раз ставатимуть до центру уваги. Хоча б при знайомстві із книгами із аналізу соціальних мереж, що вийшли під його редакцією [23; 26] або при спробі перейти в рамках одного масиву даних від аналізу еґоцентричних мереж до роботи із загальною мережею [27].

Література

1. Богуславська К. О. Мережевий підхід у дослідженні зв'язків політичних акторів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 "Теорія та історія політичної науки" / Богуславська Катерина Олександрівна – Київ, 2008. – 17 с.
2. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Пер. з англ. — К. : Ваклер, 2007. — 304 с
3. Нікулін В. С. Структурування елітних мереж в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.01 "Теорія та історія соціології" / Нікулін В'ячеслав Сергійович – Харків, 2008. – 19 с.
4. Редклифф-Браун А. Р. Метод в соціальної антропології / А. Р. Редклифф-Браун. – М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково Поле, 2001. – 416 с.
5. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Фердинанд Тьоніс. – К.: Дух і літера, 2005. – 262 с.
6. Barry Wellman Vitae [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.scribd.com/doc/271865284/Wellman-Vitae-July-16-2015>.
7. Granovetter M. Network Sampling: Some First Steps / Mark Granovetter. // American Journal of Sociology. – 1976. – №6. – P. 1287–1303.
8. Granovetter M. The Strength of Weak Ties / Mark Granovetter. // American Journal of Sociology. – 1973. – №6. – P. 1360–1380.
9. Granovetter M. Threshold Models of Collective Behavior / Mark Granovetter. // American Journal of Sociology. – 1978. – №6. – P. 1420–1443.
10. Milgram S. An Experimental Study of the Small World Problem / S. Milgram, J. Travers. // Sociometry. – 1969. – №4. – P. 425–443.
11. Network Theorist Barry Wellman Receives Lifetime Achievement Award from the Oxford Internet Institute [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://awards.oii.ox.ac.uk/wellman/>
12. Ritzer G. (ed.) Encyclopedia of social theory / George Ritzer. // SAGE Publications, Inc. – 2005. – 982 p.

13. Schwartz M. Why the United States is losing the war in Iraq / Michael Schwartz. // Contexts. – 2005. – №1. – P. 12–20.
14. Tilly C. Does Modernization Breed Revolution? / Charles Tilly. // Comparative Politics. – 1973. – Vol. 5. – №3. – P. 425–447.
15. Tilly C. Major Forms of Collective Action in Western Europe 1500-1975 / Charles Tilly. // Theory and Society. – 1976. – Vol. 3. – №3. – P. 365–375.
16. Wellman B. Brothers' Keepers: Situating Kinship Relations in Broader Networks of Social Support / Barry Wellman. // Sociological Perspectives. – 1989. – №3. – P. 273–306.
17. Wellman B. Canada as Social Structure: Social Network Analysis and Canadian Sociology / B. Wellman, D. Tindall. // The Canadian Journal of Sociology. – 2001. – №3. – P. 265–308.
18. Wellman B. Computer Networks as Social Networks / Barry Wellman. // Science, New Series. – 2001. – №5537. – P. 2031–2034.
19. Wellman B. Different Strokes from Different Folks: Community Ties and Social Support / B. Wellman, S. Wortley. // American Journal of Sociology. – 1990. – №3. – P. 558–588.
20. Wellman B. I Am a Student / Barry Wellman. // Sociology of Education. – 1971. – №4. – P. 422–437
21. Wellman B. Living Networked On and Offline / B. Wellman, K. Hampton. // Contemporary Sociology. – 1999. – №6. – P. 648–654.
22. Wellman B. Network Analysis: Some Basic Principles / Barry Wellman. // Sociological Theory. – 1983. – №1. – P. 155–200.
23. Wellman B. Networks in the Global Village: Life in Contemporary Communities / Barry Wellman., 1999. – 377 p.
24. Wellman B. On Negotiating Reality / Barry Wellman. // Social Problems. – 1969. – №4. – P. 537–538
25. Wellman B. The Community Question: The Intimate Networks of East Yorkers / Barry Wellman. // American Journal of Sociology. – 1979. – №5. – P. 1201–1231.
26. Wellman B. The Internet in Everyday Life / B. Wellman, C. Haythornthwaite., 2002. – 624 p.
27. Wellman B. Using SAS to convert ego-centred networks to whole networks / Barry Wellman. // BMS: Bulletin of Sociological Methodology. – 1996. – №50. – P. 71–83.
28. Wirth L. Urbanism as a Way of Life / Louis Wirth. // American Journal of Sociology. – 1938. – №1. – P. 1–24.
29. Wirth L. The Urban Society and Civilization / Louis Wirth. // American Journal of Sociology. – 1940. – №5. – P. 743–755.
30. Zelizer V. Chuck Tilly and Mozart / Viviana Zelizer. // The American Sociologist. – 2010. – Vol. 41. – №4. – P. 423–428.

БЛАГОДІЙНІСТЬ В СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ ТА ПЕРСПЕКТИВІ

Житник М. М.

*аспірантка кафедри філософії Факультету соціології і права,
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»*

Стрімкий розвиток науково-технічного прогресу призводить до дегуманізації суспільства, що негативно відображається на суспільних відносинах, рівень людяності у яких значно знижується. Тому питання моральності людських відносин, особливо за сучасних умов в Україні, є актуальним і потребує удосконалення та пошуків нових шляхів її відродження. Феномен благодійності виступає одним з таких можливих механізмів.

У статті детально розглянуто генезу поняття благодійності з соціологічної, етичної та філософської точки зору. Окремо досліджено відношення представників різних релігійних конфесій до феномену благодійності в історичній ретроспективі. Висвітлено його неоднозначність та різні форми існування. Показано, що станом на сьогоднішній день благодійність перебуває в центрі дискусій громадськості, науковців, політиків, державних службовців, активістів громадського сектору. Однак, ставлення до неї та до практик її реалізації в сучасному суспільстві є неоднозначним. З одного боку, благодійна діяльність сприяє вирішенню суспільних проблем та покращенню якості життя громадських відносин але, з іншого боку, за благодійними програмами та акціями можуть бути завуальовані власні інтереси їх організаторів, що також може призводити до певних зловживань.

У статті показано, що благодійність виступає аксіологічною складовою суспільних відносин, оскільки базується на таких поняттях як милосердя, добро, допомога нужденним, співчуття. Розглянуто різні види благодійної діяльності та доведено, що саме активна благодійність є ефективним методом підвищення рівня гуманізації суспільних відносин.

Стремительное развитие научно-технического прогресса приводит к дегуманизации общества, что негативно отражается на общественных отношениях, человечности в которых, с каждым днем становится все меньше. Поэтому вопрос нравственности человеческих отношений, особенно в современных условиях в Украине, является актуальным и требует усовершенствования и поисков новых путей ее возрождения. Феномен благотворительности выступает одним из таких возможных механизмов.

В статье подробно рассмотрены генезис понятия благотворительности с социологической, этической и философской точки зрения. Отдельно исследовано отношение представителей разных религиозных конфессий к феномену благотворительности в исторической ретроспективе. Освещены его неоднозначность и различные формы существования. Показано, что на сегодняшний день, благотворительность находится в центре дискуссий общественности, ученых, политиков, государственных служащих, активистов общественного сектора. Однако, отношение к ней и к практикам ее реализации в современном обществе неоднозначно. С одной стороны, благотворительная деятельность способствует решению общественных проблем и улучшению качества жизни общественных отношений но, с другой стороны, за благотворительными программами и акциями могут быть завуальированы собственные интересы их организаторов, что также может приводить к определенным злоупотреблениям.

В статье показано, что благотворительность выступает аксиологической составляющей общественных отношений, поскольку базируется на таких понятиях как милосердие, добро, помощь нуждающимся, сострадание. Рассмотрены различные виды благотворительной деятельности и доказано, что именно активная благотворительность является эффективным методом повышения уровня гуманизации общественных отношений.

The rapid development of science and technology leads to the dehumanization of society, that negative impact on social relations, in which greatly reduced the level of humanity . Therefore, the question of morality of human relations, especially in the current situation in Ukraine is urgent and needs to improve and find new ways of revival. The phenomenon charity is one of these possible mechanisms.

Article considered in detail the genesis of the concept of charity from sociological, ethical and philosophical point of view. Separately investigated the representatives of different religious confessions to the phenomenon of charity historically. It deals with ambiguity and different forms of existence. It is shown that as of today the charity at the center of discussions public, scientists, politicians, civil servants, activists public sector. However, attitudes it implement in today's society is ambiguous. On the one hand, the charity helps solve social problems and improve the quality of

life of community relations but on the other hand, the charitable programs and actions can be veiled self-interest of the organizers, which also can lead to some abuses.

The article shows that the charity serves axiological component of social relations because it is based on concepts such as kindness, goodness, help the needy, compassion. Reviewed different kinds of charitable activities and proved that it is an active charity is an effective method of improving humanization of social relations.

Ключові слова: благодійність, релігія, аксіологія, суспільні відносини, гуманізм.

Вступ

Проблема благодійності сьогодні є дуже актуальною для наукового дослідження і зумовлена відразу декількома чинниками: відродженням і становленням інституту благодійності в Україні, що сьогодні формується в нових умовах, як адекватна реакція на кризові тенденції в соціально-економічній сфері, що, в свою чергу, спонукає до теоретичного та історико-культурного дослідження феномену благодійності як своєрідного індикатора стану духовної культури в українській спільноті; неадекватним сприйняттям образів благодійника й благодійності в сучасному українському суспільстві, що суттєво ускладнює процес формування сучасної культури благодійності в Україні; особливостями трансформаційних процесів у сучасному суспільстві; нагальною потребою у вивченні змін, що відбуваються в соціокультурній сфері українського суспільства; негативними наслідками проведення сучасних соціально-економічних і політичних реформ, що показали нездатність державних структур у повному обсязі забезпечувати ефективне функціонування соціальної сфери.

Актуальність вибраної теми пов'язана із очевидним дефіцитом моральності в суспільстві епохи постмодерну, та з характерним для нього аксіологічним еkleктизмом і релятивізмом. Українському суспільству необхідно формувати нову культуру благодійності, етику соціальної підтримки різних верств населення, засновану на принципах гуманізму. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження проблем формування й розвитку ціннісних основ української благодійності в соціально-філософській ретроспективі та перспективі.

Якщо звернутися до досліджень благодійності відомими в історії філософії фахівцями, то можна констатувати їх багатоманітність та різноплановість. До аналізу проблем благодійної діяльності зверталися такі відомі західні філософи та мислителі як Сенека, Гегель, К. Маркс, Ф. Енгельс, П. Лафарг, Дж. Мілль, А. Карнегі, Г. Форд, В. Франклін. Вони аналізували різні аспекти благодійності, проблеми пов'язані з її реалізацією, її соціальними впливами. Значного розвитку на Заході дискусії стосовно благодійності отримали у ХХ ст., особливо в Сполучених Штатах Америки, де приватна філантропія набула колосального розмаху (Р. Бах, Т. Бродхед, К. Маккарті, Б. Сіверс, Дж. Сорос та ін).

На території Російської імперії дослідження благодійності також мають досить тривалу історію. Ще в ХІХ ст. проводились дослідження допомоги нужденним й діяльності благодійних товариств та установ Росії, в тому числі діючих на сучасних українських землях (В. Дерюжинський, П. Єфименко та інші). Наприкінці 80-х років ХХ століття (в часи радянської перебудови) з етичною критикою благодійності виступив А. Гусейнов. Дослідження цієї проблеми проводив і відомий російський етик Р. Апресян.

В той же час, українські сучасні дослідники свою увагу звертають переважно на історично-хронологічний аспект благодійності (О. Донік, В. Корнієнко, Т. Курінна, Т. Ніколаєва, С. Поляруш, Ф. Ступак, І. Суровцева, О. Ткаченко, К. Шихова, Шелехов Є.). М. Дмитрієнко та О. Ясь аналізують не лише історію розвитку благодійності в світі та в Україні, а також роблять спробу розглянути і ситуацію з благодійністю в СНД у післярадянський період.

На основі результатів, отриманих вищезгаданими авторами та досліджень, що присвячені загальнотеоретичним та методологічним проблемам етико-філософської науки (Арістотеля, Г. Бесс, М. Вебера, Г.В.Ф. Гегеля, Т. Гоббса, І. Канта, Т. Адорно, М. Якоб та ін.), класичних та новітніх досліджень принципів та цінностей пов'язаних з благодійністю, таких, як справедливість, милосердя, любов, відповідальність (відповідно, Н. Бердяєва, М.Бубера, Д. Гільдебранда, Г. Йонаса, Е.Левінаса, К. Л'юіса, Е.Макінтайра, П. Рікера, Дж. Ролза, Е.Фрома, О. Гьоффе, А.Швейцера та А. Прокоф'єва, а також вітчизняних науковців: Т. Василевської, А.Єрмоленка, С. Кримського, В. Малахова), стає можливим проведення систематичного етико-філософського аналізу благодійності.

Метою дослідження є соціально-філософський аналіз феномену благодійності та осмислення його ролі у формуванні аксіосфери сучасного суспільства.

Результати теоретичного аналізу проблеми

Розвиток благодійництва на теренах сучасної України розпочався ще за часів князя Володимира. Як зазначає дослідниця Л. Лаврененко «...в історії цивілізації ця діяльність в різних формах прояву була присутня завжди, без неї неможливо уявити людського буття». Особливо зараз, коли за останній рік, розвиток благодійництва набув великого розмаху. Тому відродження і становлення інституту благодійності в Україні формується в нових умовах, як адекватна реакція на кризові тенденції в соціально-економічній сфері, що спонукають до теоретичного та історико-філософського дослідження феномену благодійності.

Феномен благодійності, за весь час його існування, трактувався по різному і впродовж століття еволюціонував, змінював форми, виникали нові механізми. Всі форми благодійності є складовими елементами соціальної діяльності як розумової та матеріально-практичної активності соціальних суб'єктів з метою цілеспрямованого використання, трансформації та гуманізації навколишньої дійсності.

Поняття благодійності походить від латинського слова «*caritas, carus*», що означає «милосердя», «жертвенна любов. Історія українського народу стверджує, що термін «благодійність» походить від староруського «*благое деянье*», що означало творити добро нужденним. У словнику Брокгаузена і Ефрона благодійність визначається як надання матеріальної допомоги малозабезпеченим особам, допомога у лікуванні бідних хворих, виховання сиріт та безпритульних дітей» [15, с. 64].

Соціальна енциклопедія пропонує наступне визначення благодійності: «загальнолюдський рух, що включає сукупність гуманістичних дій окремої людини, організації, суспільства... В основі благодійності лежить намір проявити любов не лише до ближнього, але і до незнайомої людини, надати безоплатну матеріальну допомогу нужденним і соціально незахищеним громадянам». У сучасному світі благодійність означає надання приватними особами і організаціями підтримки хворим, бідним, сиротам, інвалідам та іншим незахищеним верствам населення [9, с. 45].

Великий енциклопедичний словник трактує благодійність як надання матеріальної допомоги потребуючим, як окремим особам так і організаціям. При цьому благодійність може бути направлена на заохочення та розвиток будь-яких суспільно-значимих сфер діяльності (захист навколишнього середовища, охорона пам'яток культури тощо) [13, с. 79].

В англійській мові благодійність позначається словом «*charity*». «*Longman Handy Learner's Dictionary*» пропонує наступні трактування даного поняття: великодушність, щедрість і допомога бідним, доброта щодо позбавлення волі осіб, поблажливість, милосердя, християнська любов, організація допомоги людям, благодійний фонд, фонд милосердя.

Хрестоматія для некомерційних організацій визначає благодійність як загальне поняття, що означає різні види діяльності, що мотивуються любов'ю до ближнього і зусиллями допомоги людині, людству, світу, нести добро.

Поняття «благодійність» має сьогодні кілька значень:

- про загальне значення благодійності ми згадуємо, коли хочемо зробити добро;
- у християнсько-теологічному розумінні воно представляє любов Бога до людини або людини до інших людей;
- найчастіше благодійність використовується і розуміється в значенні альтруїстичної поведінки окремих осіб або установ – означає добровільне надання грошей чи іншої допомоги бідним та хворим людям;
- у переносному значенні благодійність може означати і установи, які добровільно надають засоби з метою їх перерозподілу тим, хто їх потребує [6, с. 19].

Поняття «благодійність» увійшло в суспільну свідомість як гуманістичний поклик людини надавати допомогу нужденним незалежно від національної, расової, соціальної, релігійної належності. Практика добродійної допомоги та новітні дослідження суспільних наук засвідчили, що моральні підстави благодійності не суперечать релігійним канонам жодної з трьох світових релігій, а християнство розглядають як ідейне джерело благодійності [11, с. 29].

Питання взаємозв'язку релігії та благодійництва розпочинається з часів Київської Русі, особливо, з прийняттям християнства 988 р. Створення нової релігії детермінувало зародження руху добродійності, яка визнавалася нормою християнської моралі. Це безпосередньо проявлялося в цілеспрямованому опікуванні знедолених та немічних. Відбувалася, певного роду, ідеалізація бідності як об'єкту «добрих справ». Допомогати бідним стало нормою і невід'ємною складовою церковної діяльності. Така благодійність була закріплена відповідними постановами, що покладала обов'язок опіки над хворими, інвалідами, жебраками та іншими соціально незахищеними категоріями населення на духівництво. У середні віки та нові часи церква й, зокрема, монастирі були центрами

соціальної допомоги знедоленим і незаможним, виконуючи основні функції: забезпечення нужденних домівкою, скромною їжею і натуральними продуктами, медичною допомогою.

Навідмінно від благодійності християнської моралі, основною характеристикою якої виступає саме милосердя та жалість до знедолених, благодійність протестантизму інституціоналізує милосердну діяльність, змінюючи ціннісні норми моралі представників даної релігії. В основі протестантської моралі повністю відкидається ідея милостині та підтримки бідності. Утверджуються ідеї створення таких умов для бідних людей, які забезпечували можливість покращення життя в цілому. Філософи протестантизму, зокрема Кальвін та М. Вебер, повністю відкидали ідею допомоги жебракам, як один з варіантів благодійності, посягаючи це бажанням самих людей бути бідним, що само по собі є гріховним. Надаючи милостиню, в суспільстві підтримується ідея жебракування та бідності як прийнятної форми поведінки в суспільстві. Найвищою нормою моралі у протестантизмі вважається виконання своїх обов'язків у професійній сфері, що даватиме змогу реалізовувати себе та працювати на благо суспільства, будуючи школи, виступаючи проти алкоголізму, створюючи умови для виходу убогих з бідності, нещастя та розпусти. В основі протестантської благодійності знаходяться норми моралі, а не християнські догми, яким потрібно сліпо слідувати. Саме зміна догматичного характеру релігії на світський дала змогу створити якісно новий вид благодійності, що безпосередньо витікає з релігії.

Дуже вдало пояснив різницю благодійності християнства та протестантизму російський філософ Флоренський П. З православної точки зору, благодійність не заперечується; нагодувати, одягти, відвідати хворого – все це російські добродієння, які є виключно проявом любові та милосердя, але не переналаштуванням світу з «долини сліз» в «земний рай». Все це має особистісний характер і не покликано докорінно змінити проблемну ситуацію. Громадська та церковна діяльність, що пропагується на Заході має на меті створення гідних умов життя. Наприклад створення будинків праці, викорінення бідності, страхування. Саме тому на території російської імперії благодійність має персональний характер, спрямований на одноразову допомогу у конкретній ситуації. В той час, як протестантизм, хоча є безликим та механістичним, але спрямований на зміну умов життя людей в цілому, що веде за собою позитивні зміни в поведінці та, як наслідок, моральних норм у суспільстві [12, с. 214].

На основі цього доходимо висновку, що поняттєвий зміст благодійної діяльності значно ширший, ніж просто надання допомоги. У зв'язку з цим варто підтримати думку О. Коченової, що в процесі благодійної діяльності добродієць вирішує не тільки соціальні проблеми, але й, у міру своєї духовності, виходить за межі повсякденного природного буття людини за межі досягнутого людиною розуміння світу, тобто перебуває в стані трансцендентності. Трансцендентувати, означає долати межі свого емпіричного буття, переборювати себе, прагнути стати вище, вийти на новий виток свободи, перш за все, духовної свободи [7, с. 10].

В історії філософії поняття «блага» вперше розглядає Платон. Він визначив існування двох світів буття людини: фізичну (чуттєве буття) та ідеальну діяльність (буття ідей доступне лише розуму). Ці два світи, за Платоном, пов'язує єдине начало – благо. Арістотель, розвиваючи цю концепцію, інтерпретує благо як «... те, що є кращим для кожного суцього..., або те, що робить благами інші причетні до нього речі, тобто ідею блага». Ідея блага й уявлення про його досягнення в реальному житті людини стали основою європейської традиції осмислення проблеми цінностей – аксіології. Отже, поняття благодійність входить до складу системи гуманітарних цінностей.

Рудольф-Герман Лотце – один із засновників аксіології, стверджує, що поняття «цінність» є узагальненим і означає все, що є значущим для людини, має особистісний або суспільний смисл. Давньогрецькі філософи зазначали, що найвищим мірилом цінності та найвищою цінністю є людина. Відома теза Протагора: «Людина є мірою всіх речей» [8, с. 44]. За І. Кантом поняття «цінність» співвідноситься з людиною як з метою, її розвитком. Як бачимо, сутність благодійності, незалежно від того виступає людина її суб'єктом чи об'єктом, тісно взаємопов'язана з аксіологією.

Філософські концепції Спінози, Феєрбаха, Маркса, визначали найвищою цінністю людського буття - свободу. Свобода людини подавалася як чітко вписана в систему зовнішнього соціального і природного визначення, де особа мала лише право усвідомити необхідність і діяти у її межах. Адже саме свобода за внутрішньою суттю тільки й може надати можливість людині бути і залишатися самою собою і не підкорятися обставинам. Концепція свободи особи І. Канта в історії філософії характеризується обґрунтуванням принципової різниці між причинністю духовного світу особи і причинністю світу зовнішнього, природно-матеріального. Людина, за І. Кантом, не є тільки чуттєво-природна істота, а, по-перше, істота розумна моральна. І як раз такій якості людини притаманна незалежність від визначальних причин світу зовнішньої необхідності. Ця незалежність і складає свободу

людини. І. Кант розводить свободу і необхідність як суті різних рівнів буття, зараховує зовнішню необхідність тільки до світу явищ, а свободу людини - до речей самих по собі, і тим самим визнає два види причинності: зовнішню і вільну. Дійсно, свобода людини належить до складу речей у собі, з усіма притаманними їм філософськими характеристиками. Свобода має різні поняття належного, що є фактором, який зв'язує причинність різних рівнів. І. Кант так пояснює зв'язок: належне, що ніколи ще не відбувалося зовні, може визначати діяльність людини і бути причиною її вчинків, які є основою суспільних відносин [4, с. 342-348].

З даного контексту робимо висновок, що поняття благодійності є аксіологічною складовою суспільних відносин, які повинні базуватися на гуманістичних засадах у свідомості кожної людини. Нажаль, на сьогоднішній день аксіосфера суспільства трансформувалася і людська духовність деградує у руслі дегуманізації.

Благодійність як складова суспільних відносин потребує чіткого розуміння сутності останніх в соціальній картині світу вцілому. Перш за все зазначимо, що суспільні відносини трактуються в широкому та вузькому значенні. Відповідно до першого варіанту – це будь-які соціальні взаємозв'язки, що виникають між людьми в процесі життєдіяльності. У вузькому значенні – це відношення між соціальними суб'єктами з приводу їх рівності та соціальної справедливості в розподілі життєвих благ, умов становлення та розвитку особистості, задоволення матеріальних, соціальних та духовних потреб. Ідеалісти, зокрема М. Вебер, суспільними відносинами називають «поведінку декількох людей, співвіднесена по своєму змісту одна з одною. Відповідно соціальні відносини повністю і виключно полягають у можливості того, що соціальна поведінка буде носити доступний (осмисленому) визначенню характер. Тою самою ознакою даного поняття є, нехай навіть мінімальний, ступінь відношення одного індивіда до іншого. Зміст цього відношення може бути найрізноманітнішим: боротьба, ворожнеча, кохання, дружба, повага, ринковий обмін, «виконання» погодження, «ухилення», або відмова від нього, суперництво економічного, еротичного, або будь-якого іншого характеру; класова, або національна спільність. Таким чином, поняття «соціальні відносини» як таке нічого не говорить про те, чи йдеться про «солідарність» діючих осіб, або про прямо протилежне» [2, с. 130-131].

Соціальні відносини охоплюють всі сфери суспільного життя та діяльності. Матеріально-економічні відносини включають в себе виробничі відносини, технологічні, відносини розподілу, обміну; соціально-політичні - політичні, правові, моральні, класові, національні, соціально-групові; духовно-культурні – моральні, релігійні, художньо-естетичні, наукові відносини. Суб'єктами суспільних відносин є індивіди та соціальні спільноти, саме їх інтереси та потреби лежать в основі суспільних відносин.

Незалежно від виду суспільні відносини базуються на діяльності кожного індивіда у взаємодії один з одним. У суспільстві люди організують життєдіяльність не відособлено, не самотійно, а разом, колективно. Саме тому розуміння суспільних відносин пов'язано з аналізом людської діяльності. Зазначимо, що відповідно до філософського вчення, який характер діяльності людей такі відносини в суспільстві.

Благодійність з розгляду економічних чи вольових суспільних відносин має поєднуючий характер і є складовою і матеріальних, і духовних. Сьогодні ми говоримо про те, що, в більшій мірі, матеріальне забезпечення визначає розмір фінансової благодійності. Частково це так. Але саме специфіка діяльності благодійників визначає їхні моральні якості, або духовність. Оскільки, саме їх діяльність є активною і направлена на пасивних людей, вона і є визначальним орієнтиром при формуванні морально-етичних цінностей гуманістичних відносин у суспільстві.

Духовність виступає субстанційною ознакою особистості, світоглядом, чітко зорієнтованим у векторі дійсного гуманізму. Такого гуманізму, який розкриває природу людини у її безпосередніх діях. Тобто є збігом сутності та існування людини. Натомість «сучасне суспільство атомізує людину» [10]. І не просто відділяє її (людину) від інших і робить самотньою, а створює умови для формування обмеженого світобачення, не усвідомлення мети свого існування та сприйняття бажаного за дійсне. Все це досягається шляхом маніпуляцій та «напівгіпнозу» так званих професійних «інформаційних мисливців», що створюють ілюзію відповідності дійсності буття людини, яке у здоровому суспільстві повинно бути гуманним. Оскільки, саме гуманність проявляється у вчинках і відносинах до людей: чуйності, уважності, милосердя, доброти, любові, співчуття. Таких якостей людини, які сьогодні ми спостерігаємо не часто.

Як зазначено вище, проблематика гуманізації сучасного суспільства з кожним днем погіршується і демонструє деградацію дійсної моралі та насадження етики споживання шляхом пропагування антигуманних дій та нівелюванням моральних цінностей. Тому, щоб не втратити людяність і не перетворитися на «бездушних манекенів», першочерговим завданням кожного повинно стати формування таких умов для життя, що давали б

можливість проявляти у більшій мірі милосердя, жертвність та визнавати людину найвищою цінністю у світі.

Вирішення цього питання є особливо актуальним враховуючи трагічні події останнього року у нашій країні. Жорстокість, руйнування, злість – все те, що породжує розбрат нашого народу і є антигуманним та маніпулятивним елементом потребує термінового елімінування, яке можливе, відповідно до основного принципу філософії, завдяки знанню: «потрібно знати, щоб передбачити, передбачити, щоб уникнути». Реальне знання можливе лише за умови його емпіричного здобуття, а значить через різноманітні форми практичної діяльності людини. Отже, дійсний гуманізм досягається, виключно, в умовах практичної реалізації сутності людини через її вчинки.

Важливим аспектом формування гуманного суспільства, за висновком О. Конта, є необхідність враховувати саме громадську думку як ядро суспільної психології, як об'єктивний зріз світоглядно-мотиваційної буденної (чи повсякденної) свідомості. Тоді це буде позитивною практичною формою гуманізму, адже вона не буде відчужуватись, абстрагуватись від змісту потреб та інтересів кожної повноцінної особистості, яка в гуманному суспільстві живе не лише для задоволення власних потреб. А здатна адекватно віддавати та віддає «...за здібностями. Віддавати те, що лише і є єдиним, що вона може, здатна та бажає віддавати» [10].

Висновки

У наші дні благодійність виступає формою соціальної діяльності, яка проявляється в любові до ближнього, в жертвності, у допомозі нужденним, у доброті до всього навколишнього, що безпосередньо відображається у конкретних діях та вчинках людей. Вона має стати основою формування нової аксіології українського суспільства. Для цього необхідно не просто функціонувати у світі за відповідною схемою, а направляти частину своєї практичної діяльності на розвиток гуманістичної свідомості суспільства та формування морально розвиненої самосвідомості. Саме благодійність є тим ключем, що надасть можливість не втратити істинної людської самобутності.

Сучасне суспільство має викорінювати етику споживання і запроваджувати усі елементи дійсної моральності де б людина, починаючи з дитячого садочка, формувалася за принципами людяності. Для цього необхідна обов'язкова діяльність громадських організацій, волонтерських рухів, розвиток благодійних фондів. Саме їх робота, що має активний характер і спрямована на реалізацію програм для виховання гуманістичного суспільства з усвідомленням необхідності формування практичних навичок до життя та допомоги нужденним за принципом відповідальності.

Отже, саме активна благодійність виступає практичною формою дійсного гуманізму та є інструментом впливу на світ, що сприяє практичному формуванню аксіосфери суспільства.

Література

1. Буданцева С.В. Благотворительность как условие формирования социально-ориентированной экономики: дис. / Светлана Викторовна Буданцева. – Тамбов, 2012. – 159 с.
2. Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць. Вип. 6 (41) / гол. Редактор Г. П. Шевченко. – Луганськ: Вид-во Сну ім. В. Даля, 2010. – 230с.
3. Каган М.С. Мир общения: проблема межсубъектных отношений М.: Политиздат, 1988.- 319 с.
4. Кант И. Сочинения в 6 т. / И. Кант; подгот. ин-том философии Рос. акад. наук и ин-том философии Филиппс ун-та Марбурга. – М.: Мысль, 1966. – Т. 6: Философское наследие. – 743 с.
5. Каримский А.М. Проблема гуманизма в американской философии М.: «МГУ», 1978.-204 с.
6. Колосова Н.О. Благодійна діяльність в культурі України в контексті вітчизняних і європейських традицій (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): дис. на здобуття наук. ступеня к. істор. наук: спец. 17.00.01 «Історія України» / Н.О. Колосова. – Київ, 2006. – 19 с.
7. Кочнова О.А. Благодійність як соціокультурний феномен (культурологічний аналіз): автореф. дис.. канд. філос. наук 26.00.01 – Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського. – Сімферополь, 2009. – 35 с.
8. Лаврененко Л.Я. Социокультурная природа благотворительности и формы ее реализации (история становления и развития) М.: Academia Apk и ПРО, 2012. – 132 с.

9. Некрасов А.Я. Благотворительность //Социальная энциклопедия / А.Я. Некрасов – М. : МГУ, 2000. – 482 с.
10. Новиков Б.В. Гуманизм, духовность, в современном информационном обществе. [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/4/statti/1novikov.tm
11. Петрова А.В. Благотворительность как социально-ролевое взаимодействие: теория и история процесса: дис. ... кандидата социол. наук: 22.00.01 / Алла Васильевна Петрова. – Екатеринбург, 2003. – 134 с.
12. Рындзюнский П.Г. Церковь в дворянской империи (XVIII в.) сс. 230-308 // «Русское православие: веги истории» / науч. ред. А.И. Клибанов. М.: Политиздат, 1989. -719 с.
13. Социальная философия: Словарь / Сост. и ред. В.Е. Кемеров, Т.Х. Керимов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – 624 с.
14. Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (др.пол. ХІХ- поч. ХХ ст.) / Ф. Я. Ступак. - К. : Хрещатик, 1998. - 208 с.
15. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова М.: Политиздат, 1991. – 560с.
16. Чупрій Л. Благодійництво у сфері збереження й популяризації історико-культурної спадщини. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26751/ 25-Chupriy.pdf?sequence=1](http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26751/25-Chupriy.pdf?sequence=1)

КОНЦЕПТ КРИЗИ У СВІТ-СИСТЕМНОМУ АНАЛІЗІ**Калінін В. Ю.***кандидат політичних наук, викладач кафедри соціології Факультету соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»*

Сьогодні перманентна криза в різноманітних сферах суспільного життя викликає потребу осмислення її причин заради вироблення стратегії подальших дій. Одним з оригінальних напрямів, що пропонує власну візію не тільки на пояснення минулого і сучасного, але й прогнозування майбутнього через використання концепту кризи є світ-системний підхід. У статті пропонується проаналізувати поняття кризи у світ-системному підході як наріжного концепту у проектуванні власної версії майбутнього. Заради досягнення поставленої мети були використані метод виявлення каузальних зв'язків та порівняльний метод.

У статті було розкрито і надано критичні огляди суті, механізмів і чинників, що впливають на появу і перебіг кризи в інтерпретації світ-системного підходу (на прикладі концепцій Іммануїла Валлерстайна, Георгія Дерлуг'яна і Джованні Аррігі).

Перманентный кризис сегодня в различных сферах общественной жизни вызывает потребность осмысления ее причин для выработки стратегии дальнейших действий. Одним из оригинальных направлений, которое предлагает собственное виденье не только на объяснение прошлого и настоящего, но и прогнозирования будущего через использование концепта кризиса, является мир-системный подход. В статье проанализировано понятие кризиса в мир-системном подходе как краеугольного концепта в проектировании собственной версии будущего. Ради достижения поставленной цели были использованы метод выявления каузальных связей и сравнительный метод.

В статье раскрыты и предоставлены критические обзоры сущности, механизмов и факторов, влияющих на появление и течение кризиса в интерпретации мир-системного подхода (на примере концепций Иммануила Валлерстайна, Георгия Дерлуг'яна и Джованни Арриги).

Permanent crisis in various areas of public life is the need for understanding of its causes to develop a strategy for further action. One of the original scientific approaches, which offers its own vision not only for explanation the past and present, but also for prediction of the future through the using of the crisis concept, is the world-system analysis. The article is analyzed the crisis concept in the world-system approach as a cornerstone concept in designing their own version of the future. For achieving this goal have been used a method of identifying causal relations and comparative method.

The article is disclosed and provided critical reviews of the essence, mechanisms and factors that affect the nature of crisis in the framework of the world-system approach (for example, the concepts of Immanuel Wallerstein, George Derluquian and Giovanni Arrighi).

Ключові слова: криза, світ-система, біфуркація, флуктуація, турбулентність.

Будь-яка наукова теорія визначається своїм пізнавальним потенціалом, який умовно можна поділити на інтерпретативну та прогностичну здатності. Сучасний стан всіх соціальних наук, та політології зокрема, характеризується переважною роллю тлумачення над прогнозуванням, що зумовлено цілим рядом особливостей суспільствознавчого знання. Наприклад, одному американському економісту дорікають, що він передбачив дев'ять з трьох рецесій світової економіки з початку глобальної економічної кризи. Втім, стаючи на захист американського експерта, варто сказати, що прогнозування конкретних історичних явищ (на відміну від виявлення певних тенденцій розвитку) є завищеним стандартом для соціальних досліджень через наявність майже невичерпного переліку змінних. Таким чином, можна зафіксувати відсутність рівного співвідношення між інтерпретацією та прогнозом в соціальних науках. Проте, навряд чи такий стан речей є негативом, а, скоріше за все, є просто характерною рисою сучасного стану всіх галузей суспільствознавства.

Особливістю світ-системного підходу полягає у тому, що значна частина його теоретичного інструментарію передбачає як пояснення минулого і сучасного, так і прогнозування майбутнього. Як приклад, можна навести хронополітичний аспект теорії, а власне - довгі хвилі. В даному випадку стаття буде присвячена розгляду кризи у світ-системному підході.

Іммануїл Валлерстайн зазначає, що на жаль в сучасному науковому та публіцистичному дискурсах стало занадто поширеним поняття кризи, яке доволі часто використовується не за призначенням. На думку американського дослідника, причиною популярності поняття є

логічна помилка, яка полягає в наданні назви кризи будь-якому падінню циклічної кривої. Адже «... якщо труднощі можна якимось чином подолати, отже, справжньої кризи не було зовсім, була тільки помилка всередині системи» [3, с. 176]. Іншими словами, фаза Б Кондратьєвських хвиль або інших аналогічних циклів не є кризою, адже це перманентний спосіб існування системи, який характеризується постійною повторюваністю [2, с. 105].

Саме тому І. Валлерстайн пропонує власне визначення кризи, яке безпосереднє пов'язане з більшими ЧасПросторовими одиницями аналізу, аніж кон'юнктурні ритми. В даному випадку маються на увазі світ-системи. Відповідно до нього, криза - це «... ситуація, в якій кінець існуючої історичної системи неминучий і в якій, відповідно, закладені основи для реального історичного вибору» [2, с. 105]. Тобто, кінець постає неминучим для світ-систем через їх історичний характер. Останній виявляється в зародженні, розвитку та занепаді історичних систем. Створення будь-якої історичної системи характеризується закладенням певних цінностей, які з одного боку, стають основою для їх розвитку, а з іншого – фактично стимулюють протиріччя, що призводять у фіналі до їх занепаду.

Для пояснення сутності кризи І. Валлерстайн використав природничу концепцію змін, розроблену Нобелівським лауреатом біохіміком Ільєю Пригожиним. На думку американського дослідника, однією з найбільших вад сучасного суспільствознавства є орієнтація на природничі науки зразка ХІХ століття з беконівсько-ньютонівською картиною світу, яка на сьогодні вже не здатна претендувати на універсальність та абсолютну істинність знання.

Подібна «міграція» концептів не є чимось новим для соціальних наук. Доречним буде згадати приклад системного аналізу, класифікації або комп'ютерного моделювання, що були вперше впроваджені та розроблені природничими науками, а лише згодом інкорпоровані до структур знань суспільствознавства. Тому подібний досвід є корисним за умови розуміння кардинальної різниці предметів досліджень «двох культур» в науці. Хоча І. Валлерстайн вважає, що нова запропонована методологія долає межі між природничими та соціально-гуманітарними науками.

В основі теорії нерівноважних систем І. Пригожина лежить твердження проте те, що наслідком розвитку динамічних механічних систем є неминуче відхилення від рівноваги. Іншими словами, визначеність, описана ньютонівською наукою, притаманна лише простим системам, та й то лише протягом обмеженої тривалості. Для складних систем характернішим є невизначеність та багатоваріантність розвитку.

Для опису явища кризи І. Валлерстайн позичає такі терміни як стріла часу, біфуркація та флуктуація. Перше поняття корелюється з розумінням неможливості повернення часу, що у свою чергу передбачає незворотність змін. Безумовно, будь-яка країна після зміни державного устрою може повернутися до попередньої форми. Проте з такого переходу зовсім не впливає «стирання» досвіду або ідентичне відтворення умов політичного процесу, що передувало реформі. Отже, зміни можуть інколи мати визначальне значення.

Біфуркація в цьому випадку постає станом, відповідно до якого «... у системи є два взаємовиключних варіанта виходу з кризи, і обидва, по-суті, цілком реальні» [3, с. 176,]. Тобто, це максимальна зміна в стані системи, результатом якої стає невизначеність її майбутнього. У цей час навіть невеликі впливи – флуктуації, які раніше не могли претендувати на серйозні зміни в системі, здатні встановлювати параметри майбутнього. Буде доцільним навести приклад з історії становлення сучасної державності України. Ймовірно, що однією з провідних ролей у отриманні незалежності відіграв Народний Рух України. Так чи інакше до певного часу становлення такого громадського руху було неможливим, адже їх вплив мав маргінальний характер. Параметри радянської політичної системи не піддавалися подібному корегуванню. Лише з настанням біфуркації, Народний рух України зміг сформуватися для впливу на політичні процеси, що у свою чергу могло стати одним з основних чинників становлення незалежності. Адже бюрократія УРСР побачила в цьому можливість власного збереження.

І. Валлерстайн використовує напрацювання Іллі Пригожина для пояснення функціонування власної концепції світ-системи. Американський дослідник стверджує, що історичний капіталізм вступає у фінальний етап свого розвитку – структурну кризу. Вона виявляється у тому, що протиріччя, які перманентно закладені в кожен історичну систему, призводять до втрати нею рівноваги. Тобто, історичний капіталізм очікують структурні зміни, що можуть призвести до появи нової світ-системи.

Структурна криза передбачає сутнісні зміни історичного капіталізму. Якщо його головною ознакою є нескінченне накопичення капіталу, отже формуються умови, які вступають у жорстке протиріччя з його сутністю. Така ситуація може бути пояснена декількома причинами. По-перше, урбанізація з одночасним просуванням освіти та сучасних засобів комунікації створюють передумови для обмеження впливу «класичних» пропагандистських засобів. Це означає, що «...більше людей, ніж коли б то не було, вимагають більшої рівності

винагород і відмовляються терпіти основну умову капіталістичного накопичення - низьку оплату праці» [2, с. 341]. Прояв таких тенденцій можна спостерігати не тільки до бізнес-структур, але й до держави, яка виступає гарантом соціальної справедливості.

По-друге, держава також виступає фігурантом ще однієї причини, яка стосується екстерналізації витрат для приватного сектору. Адже, як правило, бізнес прагне перекинути частину витрат на суспільні інститути за для того, щоб підвищити прибуток. Це стосується сфер, де вимагаються значні капіталовкладення з умовною прибутковістю чи відкритою збитковістю. Наприклад, розвиток інфраструктури, екологічні програми відновлення територій після промислового забруднення, забезпечення систем освіти та охорони здоров'я, пенсійні програми тощо [2, с. 341].

Із зазначених двох причин випливає, що держава, маючи обмежені ресурси, не здатна однаково стабільно забезпечувати соціальні гарантії перед власними громадянами та екстерналізувати витрати великого капіталу. Безумовно, рішення носитиме однозначно політичний характер. Окрім того, протиріччя поглиблюється тим, що навіть в авторитарних державах носієм суверенітету є народ. З іншого боку, великий капітал завжди пов'язаний з прийняттям політичних рішень. Отже, протиріччя вимагатиме надання відповіді, на яке держава поки не здатна надати.

Третім вагомим чинником буде активізація зіткнення ідентичностей як на глобальному рівні, так і на внутрішньодержавному. Такий стане речей пов'язаний з глобальною нерівністю, що диференціює населення за рівнем доходу. Ідентичність в даному випадку постає критерієм, що визначає заможність певної групи. Саме тому останні десятиліття відбуваються активізації конфліктів за етнічними, расовими або релігійними ознаками [2, с. 342].

Вищезазначені процеси будуть мати такий наслідок як делегітимація державних структур в очах її громадян. Напевно, гарними прикладами щодо цього можуть послугувати турбулентні політичні процеси в деяких арабських та африканських країнах або ж в Греції.

Точкою відліку став 1989 рік, який відповідно до І. Валлерстайна є продовженням всесвітньої революції 1968 року. З цього часу починається процес трансформації світ-системи.

В даному випадку доречним буде навести приклад досліджень вчених, що працювали в інших галузях соціальних наук і не мають безпосереднього зв'язку зі світ-системним підходом. Це потрібно для ілюстрації неоднозначності та невизначеності сьогоденних процесів, які отримують відображення в різних наукових підходах.

Особливу увагу слід надати роботі Джеймса Розенау «Турбулентність у світовій політиці». Характеризуючи мінливу природу сучасного етапу світової політики, Дж. Розенау називає цей стан турбулентністю. Проводячи паралелі з природним явищем він намагається схопити сутність проблем, які постали перед світовою спільнотою та людством загалом після розпаду Радянського Союзу. Дж. Розенау стверджує, що людство заходиться в стані перманентних суперечностей, які мають двостороннє відношення. «Глобалізація – це лише один компонент трансформаційної динаміки, який визначає важливість перехідного періоду нової епохи людства» [8, с.8]. Зокрема, він наводить наступні пари: держава та ринок, інтеграція та дезінтеграція, централізація та децентралізація, універсальне та партикулярне, відносини ядра та периферії тощо.

Загалом, Дж. Розенау наголошує, що перехідний період є лише кроком до становлення нового політичного порядку. Протягом даного відрізка часу, який точно неможливо визначити через велику кількість ймовірних величин, можливе існування неполітичної політики, тобто становлення зникнення межі між власне політичними та неполітичними процесами.

Наведений приклад ілюструє, що описана ситуація невизначеності не є власне дискурсом сформульованим світ-системним аналізом та адептами цього підходу. Це свідчить про актуальність визначеного питання, яке набуває важливості через глобальні та локальні виклики. Останні постають перед нами у вигляді алгоритму майбутнього з його невідомим рішенням. Звідси, варто поставити питання щодо прогнозу розвитку даної ситуації з ймовірними наслідками для людства.

І. Валлерстайн зазначає, що не варто очікувати появу вкрай нових викликів, які б не знало до цього людство. Проте, світ-система пройшла точку біфуркації, після чого, навіть, невеликі флуктуації здатні впливати на її параметри. «Флуктуації всередині системи будуть ставити все більше бурхливішими та болючішими» [2, с. 164]. Можливо, саме тому проблема тероризму останнє десятиріччя стало одним з наріжних питань порядку денного кожної держави та світового співтовариства в цілому.

Серед таких питань І.Валлерстайн виокремлює наступні: зменшення загальної спроможності держави впливати на внутрішньополітичні процеси, звернення до груп ідентичностей як до засобу захисту, збільшення інтенсивності конфліктів між країнами

глобальної Півночі та поширення СНІДу. Зазначення цих питань не є відповіддю на те чого ми маємо очікувати, а скоріше поглиблення існуючих тенденцій.

Іншу перспективу щодо вивчення феномену кризи презентує Георгій Дерлугьян. В даному випадку теоретичні засади черпаються з декількох розроблених концепцій різних галузей науки. Американський вчений синтезує напрацювання та пропонує власні висновки щодо такого неоднозначного питання як феномен кризи в соціальних системах.

За основу були взяті дослідження американських біологів Стівена Джей Гулда та Найлса Елдріджа. Вони сформулювали принцип переривчастого розвитку, який Г. Дерлугьян екстраполював на соціально-політичні процеси.

Відповідно до американських вчених, біологічна система, будучи в стабільному стані, витісняє будь-які «непередбачені» зміни через власні специфічні засоби. Останні називаються «наглядними механізмами», що діють в формі латентних структур та ліквідують чи подавляють будь-які загрозові відхилення. Ці «наглядні механізми» забезпечують сталий розвиток і відносний спокій в системі. Втім через різноманітні причини, визначити навіть приблизний перелік яких неможливо, система виходить з рівноваги. Зазначений процес відбувається через те, що «...циклічні коливання більше не повертаються до попередньої рівноваги, структурні опори руйнуються від перевантаження, звільняються раніше скуті протиріччя, система втягується у воронку стрімкого хаотичного переходу...» [4, с. 113].

Г.Дерлугьяна та І. Валлерстайна об'єднує спільна критика прогресу як неминучого розвитку по висхідній та невизначеність майбутнього після встановлення нової рівноваги в системі. Зокрема, зазначається, що «... перехід в іншу системну якість зовсім не обов'язково веде догори...» [4, с. 113]. Набагато частіше активізуються різноманітні другорядні альтернативи, які можуть сформувати основи нової стабільності або, навіть, знищити саму систему. Наприклад, цивілізація острова Пасхи, яка технічно деградувала після тривалих війн.

На думку Г. Дерлугьяна, є ще дві гіпотези, які чекають на своє підтвердження. Втім, не дивлячись на це, значення їхнього інтерпретаційного потенціалу досить велике. Обидві гіпотези стосуються спроможностей успішного подолання кризи. Одна з них – це принцип надлишкового різноманіття. Тобто, під час кризи «... неможливо сказати, що саме може знадобитися під час потрясіння» [4, с. 120]. З одного боку утримання великого різноманіття є доволі важким тягарем для економіки. З іншого – вузька спеціалізація зменшує простір для маневрів. В даному випадку актуальним може бути приклад управління бізнесом. Розширення товарної лінійки може призводити до збільшення загальної суми витрат. Це пов'язано з потребою використання нових технологій та складових для виробництва будь-чого. В той же час коли підприємство виробляє великий асортимент продукції, то воно тим самим забезпечує себе від коливань на ринку на певний конкретний товар. Під час кризи може виявитися, що найпопулярнішим товаром стає той, який користувався невеликим попитом під час рівноваги на ринку. Тому відносно дороге різноманіття може забезпечувати стабільність в перехідний період.

Ще одна гіпотеза називається принципом оптимальної фрагментації. Вона не стільки стосується всього суспільства, скільки «... відноситься скоріше до механізмів управління та організації еліт» [4, с. 120]. В основі неї лежить переконання щодо необхідності пошуку золотієї середини між хаосом автономних груп та суворої вертикально інтегрованої єдності. У випадку настання кризи перші зазначені групи будуть настільки слабкими та роз'єднаними, що не зможуть ефективно організуватися для формування нових відповідей загрозовим викликам. А друга, фактично, буде паралізована єдиною обраною стратегією, яка якщо й не призвела до кризи, то значно прискорила її. Тому оптимальною кількістю груп вважається від трьох до шести учасників. Зосередження влади у двох основних гравців буде мати аналогічно негативний характер, адже може призвести до перемоги однієї групи, що збудує вертикально інтегровану єдність під себе. У випадку більшої кількості учасників комунікація стає необхідною часткою для вироблення стратегії. Оскільки жодна сторона не буде мати домінуючого положення в системі.

Слід одразу зазначити, що існує значна відмінність між природними системами та людськими суспільствами. Специфікою останнього є наявність свідомої діяльності, що означає формування приватних та групових інтересів. Вони можуть вступати в конфлікти і їх вирішення та гострота впливають на життя всієї людської спільноти. Іншими словами, занепад чи розвиток суспільства постає результатом зазначеної взаємодії.

Для доповнення та розширення теоретико-методологічної бази дослідження кризових явищ, Г. Дерлугьян доповнює концепцію науковими напрацюваннями американських антропологів Аллена Джонсона та Тімоті Ерла. Останні сформулювали еволюційний «принцип найменшого зусилля», яке пояснювало особливості розвитку в нетехнологічних

суспільствах. Проте, евристичний потенціал останнього може бути значно ширшим. Цей принцип базується на твердженні, що «... будь-яке суспільство опирається інноваціям та не змінюється настільки довго, наскільки вистачає терпіння. Поки еліти володіють значними ресурсами переконання та примусу, вони зможуть підвищувати ступінь «довготерпіння» основної маси суспільства» [4, с. 120].

В той же час відповідна пролонгація може слугувати спусковим гачком для кризи. Адже відсутність відповіді на виклики лише поглиблює негативні тенденції, а ресурси які б могли бути використані на попередження йдуть на погашення реакцій на саму кризу. Саме тому можуть створюватися ситуації, які раптово виводять систему з рівноваги.

Такими чином, Г. Дерлугьян намагається проілюструвати власну перспективу кризових явищ. Суть останньої вбачається у структурних змінах лише під час переходу. Проте, на відміну від І. Валлерстайна, надана картина більше звертає уваги на механізми формування альтернатив. Тому зазначені ідеї можуть доповнити вже напрацьовані концепції в поясненні розвитку кризових явищ.

Ще одну версію динаміки глобальної кризи сучасної капіталістичної світ-економіки пропонує Джованні Аррігі. Хоча концептуально різниця між презентованою версією І. Валлерстайном та його власною не дуже відрізняється, втім доцільно буде зосередити увагу на декількох пунктах.

Починаючи з 1970-х років розпочалася фаза Б системного циклу накопичення. Саме з того часу варто говорити про фінансову експансію, яка відкрила двері для світової кризи. Вона почала свій вияв через надлишок капіталу, який мав би інвестуватися в товари. Проте це не відбувалося, оскільки торгівля грошима виявилася прибутковішою за торгівлю товаром. З цього часу доречно говорити про настання конфлікту між логікою територіалізму та капіталізму. Держави опинилися в скруті перед великим капіталом, який може вільно переводити свої фінанси з однієї країни в іншу за умови конфлікту між ними. «... поділ світ-економіки на багато політичних юрисдикцій, конкуруючих між собою за мобільний капітал, надало капіталістичним силам найбільші можливості для подальшого підвищення вартості свого капіталу в період повної матеріальної стагнації» [1, с. 301]. Раніше цей приклад, як правило, стосувався виключно слабких країн. Але кінець 70-х років продемонстрував вразливість навіть такої наддержави як США. Результатом стала капітуляція перед капіталом через політику рейганоміки, що передбачала створення максимально комфортних умов для великого бізнесу за рахунок демонтажу держави всезагального добробуту.

Хоча криза є очевидним фактом, виклики якої потребують нагальних відповідей в багатьох сферах, проте Дж. Аррігі не впевнений щодо есхатологічного майбутнього історичного капіталізму. Будучи солідарним з висновками Йозефа Шумпетера, він глибоко переконаний, що не має жодних економічних причин через які капіталізм не зміг би розпочати новий системний цикл накопичення. В даному випадку варто звернутися до багатьох попередніх криз, з яких історичний капіталізм, змінивши свої засоби, риторику та гравців, зберігав власну сутність – нескінченне накопичення капіталу. В той же час таке формулювання не означає однозначну перемогу чи «безсмертя» капіталізму, адже політика як сфера діяльності існує для того, щоб врегульовувати суспільні відносини в незалежності від зовнішніх чинників [1, с. 412].

Звідси, висновки зроблені Дж. Аррігі щодо долі історичного капіталізму можуть бути достатньо цікавими. Він виокремлює три ймовірних сценарії майбутнього.

Перший базується на політичних засобах подолання кризи. Старіючі командні висоти капіталізму за допомогою різноманітних засобів зможуть відібрати надлишковий капітал і створити глобальну світ-імперію. Під останньою мається на увазі термін введений І. Валлерстайном, який означає створення єдиної планетарної політичної структури. Отже, шляхом ліквідації міжнародної системи буде обмежені засоби ухиляння капіталу, що дозволить вийти із системних циклів накопичення в тому вигляді, в яких вони існували протягом п'яти сотень років.

Другий варіант передбачає, що східноазійський капітал зможе зайняти провідні позиції в системних процесах накопичення. Це означає, що відбудеться запуск нового циклу з визначенням нової командної висоти капіталізму, яка, напевно, буде в КНР. На думку Дж. Аррігі, східноазійським державам може не вистачити спроможностей до ведення війни та побудови держави. У свою чергу це може призвести до зникнення капіталізму через реальний поділ держави і капіталу. «Капіталізм («антиринок») відіме разом з державною владою, яка дозволила йому здобути багатства в сучасну епоху, а основний прошарок ринкової економіки повернеться до деякого анархічного порядку» [1, с. 447]. Втім, оглядаючи такі держави як КНР, Індія, Японія чи Південна Корея варто зазначити, що відповідний погляд наряд чи відповідає дійсності. Адже кожна з цих країн є не тільки новочасним оплотом

капіталістичних відносин (хоча й різних підходів до нього), але й ілюстрацією високо розвинутих бюрократичних систем.

Останній третій варіант виходить з того, що криза в дійсності демонтує капіталізм. Ймовірно, відбудеться повернення до системного хаосу «... з якого людство вийшло шістьсот років назад...» [1, с. 448]. Проте уявити реальні форми такого життя вкрай важко.

«Попри консенсус щодо кризи світ-системи, прогнозування конкретних форм занепаду є суперечливим» [5, с. 306], - таку думку викладає український дослідник Павло Кутуєв аналізуючи напрацювання представників світ-системного підходу. Він вважає, що наріжним питанням повинно стати зв'язок капіталізму та політико-юридичного оформленням звичних нам держав.

На нашу думку, кризу у всіх трьох візіях представників світ-системного аналізу варто розглядати виключно в межах структурного підходу до соціальної реальності, за умов спростування ідей «великих структур» ідея кризи І. Валлерстайна та однодумців втрачає свою обґрунтованість.

Таким чином, було розглянута криза в концепціях представників світ-системного аналізу, положення якої можуть допомогти у вивченні соціально-політичних процесів, за умов постійної невизначеності та відсутності стабілізуючих чинників. У цьому випадку доречно зазначити, що теоретики світ-системного підходу екстраполювали досягнення у вивчені криз із галузей природничих та точних наук у сферу соціально-гуманітарного знання. Зокрема, варто згадати використання ідей хіміка Іллі Пригожина у напрацюваннях І. Валлерстайна та біологів С. Д. Гулда та Н. Елдріджа у концепції Г. Дерлугьяна. Відсутність напрацювань у сфері дослідження кризи надає цій частині вчення світ-системного підходу додаткову актуальність та перспективи подальшого дослідження.

Література

1. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: деньги, власть и истоки нашего времени / Дж. Арриги; [пер. с англ. А. Смирнова и Н. Эдельмана]. – М: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 472 с.
2. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн [пер. с англ. П. М. Кудюкина]; [Под общ. ред. к. п. н. Б. Ю. Кагарлицкий] – СПб.: Издательство «Университетская книга», 2001. – 416 с.
3. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение / И. Валлерстайн; [пер. с англ. Н. Тюкиной]. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. (Серия «Университетская библиотека Олександра Погорельского») – 248 с.
4. Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы / Г. Дерлугьян — М.: Издательство Института Гайдара, 2013. - 384 с.
5. Кутуєв П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм. – К.: «Сталь», 2005. – 500 с.
6. Фисун А.А. Мир-системный анализ как теория геоисторических изменений / А.А. Фисун // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна «Світ-системна теорія і сучасні глобальні трансформації (філософія, політологія, соціологія)». – 2000. – № 487. – С. 34–51.
7. Chase-Dunn C. Introduction to the Journal of World Systems Research. [Електронний документ] / С. Chase-Dunn // // Journal of World-Systems Research.- 1995. – vol. 1, number 1. – р. 1-3 – Режим доступу: <http://www.jwsr.org/wp-content/uploads/2013/05/Introduction-v1n1.pdf>
8. Rosenau J. N. Distant proximities. Dynamics beyond globalization. Princeton university press / J. N. Rosenau. – Princeton and Oxford, 2003. – 401 p.
9. Wallerstein I. Utopistics or historical choices of the twenty-first century / I. Wallerstein. - New York: The New Press, 1998. – 93 p.

УДК 316.614 (477)

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ ЯКІСНИХ МЕТОДІВ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА

Кожекіна Л. Ю.

кандидат соціологічних наук, соціолог навчальної лабораторії прикладних соціологічних досліджень факультету соціології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Враховуючи, що проблеми політичної соціалізації, як правило, вивчаються по відношенню до молодіжних вікових груп, у статті підкреслюється доцільність звернення до дослідження процесів ресоціалізації, спровокованих в старших поколіннях. Обґрунтовується вибір в якості об'єкта дослідження поколінської групи вчителів. Визначається поняття політичної ресоціалізації. На підставі проведених глибоких інтерв'ю розкриваються характеристики дослідженої поколінської групи вчителів. Аналізуються перспективи застосування якісних методів в галузі дослідження процесу політичної ресоціалізації в період пострадянських трансформацій в суспільстві. Робиться висновок про необхідність доповнення даних, отриманих шляхом застосування кількісних методик, якісними методами.

Учитывая, что проблемы политической социализации, как правило, изучаются в отношении молодежных возрастных групп, в статье подчеркивается целесообразность обращения к исследованию процессов ресоциализации, спровоцированных в старших поколениях. Обосновывается выбор в качестве объекта исследования поколенческой группы учителей. Определяется понятие политической ресоциализации. На основании проведенных глубоких интервью раскрываются характеристики исследованной поколенческой группы учителей. Анализируются перспективы применения качественных методов в области исследования процесса политической ресоциализации в период постсоветских трансформаций в обществе. Делается вывод о необходимости дополнения данных, полученных путем применения количественных методик, качественными методами.

Though the problem of political socialization is generally studied among the youth, this article highlights processes of resocialization among representatives of older generations. The choice of teachers as the object of the study is justified. The author describes the notion of political resocialization. On the basis of in-depth interviews characteristics of generational group of teachers are revealed. The prospects of the use of qualitative methods in the study of the process of political resocialization during the period of post-Soviet transformation in society are analyzed. It is concluded that the data obtained through the use of quantitative methods should be supplemented by qualitative methods.

Ключові слова: політична ресоціалізація, «середнє» покоління, адаптованість, політичні орієнтації і установки, аксіо-біографічна методика.

Політична соціалізація забезпечує адаптацію індивідів до умов та вимог політичної системи, збереження і передачу політичного досвіду новим поколінням, відтворення політичних інститутів, норм і цінностей. А якщо політична система радикально змінюється протягом життя індивідів, то в якій мірі набуті в процесі соціалізації нормативно-ціннісні зразки ставлення до політичної системи здатні змінюватись? В якій мірі правомірно казати про політичну ресоціалізацію індивідів?

Особливого значення вивчення політичної ресоціалізації набуло у «перехідних суспільствах» (за визначенням Є.Головахи), зокрема в Україні, де трансформаційні процеси призвели до принципових змін базових характеристик усіх сфер суспільного життя. Поставторитарні суспільства, які прагнуть розвитку демократії, не вільні від «минулих» зразків політичної культури, що призводить до переплетення різних норм, цінностей, способів політичної участі – як на рівні інституціональної системи, так і на рівні поведінки індивідів. Нормативно-ціннісна суперечливість стає провідною рисою «перехідних суспільств».

Політичному процесу в пострадянській Україні притаманні не тільки політико-ідеологічні суперечності, що останнім часом переросли у запеклі політичні конфлікти; важливими є зміни, які відбуваються у ціннісній свідомості громадян. Кризові прояви в політичній культурі спостерігаються в усіх вікових групах, однак такі прояви більше зачіпають не стільки молодь, скільки старше покоління, яке складніше адаптується до нових політичних умов. В такій складній ситуації особливо значущою стає суспільна, політична і наукова потреба у

визначенні основ можливої політичної солідаризації суспільства, а отже і способів політичного виховання громадянина.

Зміни політичних, економічних та культурних інститутів, відповідних практик і систем цінностей обумовлюють процеси ресоціалізації тих поколінь, які сформувались в попередні історичні періоди суспільного життя. Відповідно потребує уточнення наукове розуміння процесів ресоціалізації.

Особливий інтерес становить вивчення політичної ресоціалізації «середнього» покоління, яке зазнало формуючого впливу на особистість двох соціальних систем: радянської і пострадянської. Такі дослідники, як Н.Коровіцина, В.Семенова, Ю.Левада, це покоління вважають «середнім» не лише у віковому відношенні. Воно стало «середньою ланкою», що визначає сам характер переходу від комуністичної до ліберальної модернізації. Це покоління сформувалося у роки суспільних трансформацій, пов'язаних з НТР, переходом до масової освіти, ростом великих міст, появою нових стандартів споживання та революцією у ЗМІ. Період вторинної політичної соціалізації цієї генерації припадає на 1970-ті - першу половину 80-х років, а роки народження його представників – відповідно на 1950-ті – першу половину 60-х років [3, с.137]. В період «перебудови» це покоління опинилося перед викликом зміни інституційної системи суспільства, соціальних практик і норм, і як наслідок – політичної ресоціалізації. На сьогоднішній день дане покоління знаходиться у життєвій фазі активної участі в соціальних процесах. Його роль як агента соціалізації підростаючого покоління залишається високою.

Процеси політичної соціалізації та ресоціалізації вже давно знаходяться в центрі наукового інтересу дослідників. Зокрема, важливе значення в розробці проблеми мають роботи Е.Еріксона, Ф.Гіддінгса, Дж.Міда, Дж.Германа, Р.Мерелмана, Т.Парсонса, Д.Істона, Г.Алмонда, С.Верби, П.Бергера, Т.Лукмана. Сучасна традиція вивчення політичної (ре-)соціалізації ґрунтується на розгляді сутності даних процесів, їх механізмів, агентів та результатів (Дж.Герман, Р.Мерелман, Д.Хенсон, Ф.Васбурн, Е.Гіденс, Н.Смелзер, Р.Сігел, Н.Головін, О.Попова, І.Самаркіна, Е.Шестопал, Д.Ольшанський, Ф.Ільясов). В контексті дослідження змін в соціально-політичних відносинах як умови політичної ресоціалізації покоління важливими є роботи Р.Інглехарта, К.Вельцеля, Д.Лейна, Н.Коровіциної, Ю.Левади, В.Семенової, А.Федоренко. Особливості політичної соціалізації в пострадянському суспільстві аналізуються Є.Головахою, В.Проскуріною, Р.Глазуніним, Н.Головіним, О.Степановою, С.Колобовою, І.Конодою, В.Русскіним, М.Хуге, Е.Кац, Д.Мамаєвим, Е.Смітом, Д.Оуен, Г.Чередник, А.Федоренко, В.Руженцевою.

Проте емпіричні дані та їх узагальнення стосовно процесу та результатів ресоціалізації старшого покоління, зокрема в пострадянському українському суспільстві, майже не представлені у науковій літературі.

Зазначене зумовило необхідність проведення автором цієї статті власного емпіричного дослідження «Зміни ціннісних орієнтацій вчителів після розпаду Радянського Союзу», спрямованого на розкриття тенденцій політичної ресоціалізації «середнього» покоління на прикладі вчителів м.Києва покоління 1970-1980-х років. Вибір в якості об'єкта дослідження поколінської групи вчителів зумовлений тим, що серед агентів політичної соціалізації молоді саме вчителі відіграють особливо важливу роль, впливаючи на формування політичної свідомості, цінностей підростаючого покоління. Провідну роль у цьому процесі відіграють не засоби інформування учня про ті чи інші компоненти політики, а соціально-педагогічне середовище [4, с.45].

Мета статті – проаналізувати перспективи застосування якісних методів до дослідження політичної ресоціалізації на прикладі результатів проведених глибинних інтерв'ю з вчителями м.Києва.

Отже, об'єктом нашого емпіричного дослідження, проведеного у лютому-квітні 2012 року, є поколінська група вчителів віком 45-60 років. Проведено суцільне напівстандартизоване анкетне опитування вчителів віком 45-60 років (кількість опитаних 142 особи) у 21 загальноосвітньому навчальному закладі м.Києва, з яких 2 ліцея, 1 гімназія, 12 спеціалізованих шкіл та 6 ЗОШ.

Також проведено 35 глибинних інтерв'ю з вчителями, які представляють різну стать, різні типи навчальних закладів, викладають різні навчальні дисципліни та мають різний стаж роботи на посаді вчителя.

Дане дослідження носить пошуковий характер, а тому отримані дані не можна розповсюджувати на всю професійну групу вчителів України. Проте виявлені емпіричні характеристики можуть розглядатися як такі, що мають місце в проявах групи.

На підставі проведеного емпіричного дослідження виявлено загальні соціально-структурні та політико-культурні характеристики респондентів та здійснено аналіз успішності ресоціалізації вчителів в умовах пострадянських суспільних змін. При цьому стан політичної

ресоціалізації інтерпретується нами як адаптованість особи до умов і вимог нового соціально-політичного порядку. Поняття політичної ресоціалізації ми визначаємо як таке, що позначає адаптацію особи до нових вимог та умов соціально-політичної системи через зміну індивідуальних базових політико-культурних характеристик, які орієнтують взаємодію між особою та соціально-політичною системою. Необхідність такої адаптації виникає при зміні «зовнішнього» (для суб'єкта) середовища, тобто, в першу чергу, при зміні політичної системи.

Отримано емпіричні характеристики представників покоління, які досягли успішного або неуспішного стану ресоціалізації. Зокрема визначено, що попри загальне критичне ставлення до теперішньої суспільно-політичної системи та її переважно негативні оцінки, респондентам з успішною ресоціалізацією (категорія «адаптованих») притаманні більш позитивні оцінки існуючих соціально-політичних інституцій, більш критичне ставлення до радянської моделі політичної системи та більш оптимістичне сприйняття майбутнього; серед таких респондентів є більш поширеним внутрішній локус-контроль у порівнянні з неуспішними з точки зору ресоціалізації (категорія «неадаптованих»). Також визначено, що серед чинників, які детермінують стан політичної ресоціалізації особи найбільш значущими є оцінка особою змін в умовах індивідуального життя, особливо – соціально-економічного стану та загальний емоційний стан особи [6].

В даній же статті хотілося б більш детально зупинитися на результатах проведених глибинних інтерв'ю. Слід зауважити, що у дослідженні метод глибинного інтерв'ю використаний як допоміжний, і дані відіграли скоріше ілюстративну роль. В цілому ж результати глибинних інтерв'ю підтвердили висновки, зроблені на кількісних даних. В той же час використання даного методу дозволило глибше зрозуміти результати кількісного опитування, зокрема, отримати індивідуальні, біографічні дані про значення суспільних умов та подій для формування чи зміни політичних поглядів респондентів на різних етапах їх життя.

Загалом же біографічні оповідання в своїй сукупності можуть стати предметом аналізу і як колективний досвід «проживання» певної соціальної ситуації. Порівняльний аналіз великого числа аналогічних випадків – основа для опису соціальної проблеми, яка вимальовується за подібними обставинами і діями, за загальною соціальною практикою людей. Такий методологічний підхід дозволяє типологізувати життєві стратегії в схожих ситуаціях, конструювати «зразки» (нормативні моделі) поведінки або стилів життя [9].

Цінність використаного у даному дослідженні методу біографічного інтерв'ю полягає у можливості вивчення способів «проживання» життєвих подій, зокрема певних соціально-історичних ситуацій.

Однак не лише ці відомості становлять дослідницький інтерес в межах проведеного дослідження. Не менш значущим є ціннісний аспект процесу політичної ресоціалізації.

На думку білоруського соціолога А.Вардомацького, дослідники, які застосовують ті чи інші варіанти біографічного методу, як правило, або безпосередньо орієнтовані на аксіологічну сферу, або знаходяться в безпосередній близькості від неї. Пропонована ним аксіо-біографічна методика орієнтована на виявлення так званих життєвих цінностей, що є стратегічними детермінантами поведінки особистості як у часі, так і в ціннісному просторі.

Аксіо-біографічна методика представляє собою напівструктуроване інтерв'ю. Дана технологія передбачає в кожному з тематичних блоків перелік обов'язкових аспектів, щодо яких має бути отримана інформація [1, с.80-83].

У нашому випадку у якості таких тематичних блоків виступають три історичні періоди: роки «застою», «перебудова», розпад СРСР та початок пострадянської кризової трансформації суспільства і, нарешті, сучасний етап, що характеризує нинішні політичні орієнтації та установки респондентів.

На кожному з цих етапів важливою була не лише розповідь респондентів про певні періоди історії, а й з'ясування того, який вплив мали певні історичні події в межах цих періодів на життя респондентів, зокрема на систему їх ціннісних орієнтацій.

Запропонована методика вивчення тенденцій політичної ресоціалізації через адаптацію в умовах трансформаційного суспільства передбачає аналіз не лише безпосередньо політико-культурних компонентів (сукупності політичних орієнтацій та установок), що становлять змістовні аспекти даного процесу, а й соціально-структурних параметрів ресоціалізації (показники, що описують специфіку професійної діяльності респондента, суб'єктивні показники соціального статусу та соціально-психологічного стану особи).

Нижче наведено узагальнені характеристики дослідженої поколінської групи вчителів, що завдяки наведеним цитатам з інтерв'ю можуть бути зрозумілі більш глибоко.

1. Достатньо високий рівень задоволеності своєю роботою серед респондентів попри невисокі зарплати та падіння престижу професії вчителя на сьогоднішній день: *«Я очень ценю свою работу, насколько бы мизерной не была зарплата и насколько бы все не было*

бюрократически запущенным в этой отрасли, я свою работу очень люблю и мне кажется, это то, чем я живу» (жін., 45 р.). «Освіта ще ледь жевріє, люди працюють на тих моральних цінностях, що я повинен їти працювати, скільки мені б не платили. Це мій обов'язок перед державою, перед народом, перед дітьми» (жін., 57 р.). Крім того, для даної професійної групи чітко фіксується цінність знань, освіти та її усвідомлення в якості однієї з найважливіших життєвих цінностей у формативні роки вторинної політичної соціалізації (1970-80-і роки), які співпали з періодом стрибкоподібного збільшення числа отримуючих вищу освіту: «Я хотела хорошо учиться, потому что хотела поступить в институт. Хотели учиться все, потому что знали, что если человек поступит в институт и закончит его, он никогда уже не будет второсортным членом общества, он будет всегда иметь достойную зарплату и жить нормально. Образование воспринималось как ценность. Это было дорога к светлому будущему. При чем это была 100%-я дорога» (жін., 45 р.). «То время отличалось престижем знаний. У нас в классе было много выпускников-медалистов, которые поступали своими силами в ВУЗы. Была уверенность в завтрашнем дне, что я получу образование, у меня будет работа, семья, которую я смогу обеспечить. В те времена я знала точно, что учитель, работая в школе может обеспечить себя и свою семью» (жін., 45 р.).

2. В цілому низький рівень соціального самопочуття та високий рівень соціальної незадоволеності. Результати проведених глибоких інтерв'ю також фіксують почуття невпевненості у завтрашньому дні, відсутність надії серед значної кількості респондентів: «Просто зневіра у те, що колись щось буде краще простим людям, які дійсно чесно працюють, а не крадуть чи займаються політиканством» (чол., 54 р.). «Якось хочеться, щоб більш стабільно йшов розвиток нашої держави. Щоб якомога менше негараздів було в житті. Щоб ми були впевнені в тому, що завтра все у нас буде краще. Можливо, це ностальгія, але в радянські часи у нас була ця впевненість майже на 100%. А сьогодні впевненості в кращому майбутньому, у мене особисто, немає. Точніше вона є, але дуже низька» (жін., 58 р.). «Я уже не востребований. Я працюю в цій школі уже 27 лет и вижу, что такие люди как я уже не нужны. Это не пессимизм. Это точка зрения и то, как я чувствую себя сейчас» (чол., 50 р.).

3. Домінуючою є самоідентифікація як громадян України. Висловлювання респондентів, отримані в ході глибоких інтерв'ю, засвідчують, зокрема, прихильність і підтримку респондентами незалежності України після розпаду СРСР і пов'язане з цим зростання української державно-громадянської ідентичності: «Було відчуття гордості, що Україна здобула незалежність і воно переважало над страхом» (жін., 57 р.). «Мы стали лучше себя определять как нация. Если раньше я себя украинкой не считала, то сейчас это больше ощущается, чем раньше. Больше пробудилось национальное сознание» (жін., 52 р.).

4. Низький рівень відчуття особистої можливості впливу на політичний процес. Домінуючим серед респондентів є розчарування в політиці: «Вообще, сейчас политика перестала меня интересовать. Если раньше это было интересно, что происходит, какие изменения, то сейчас это уже перестало интересовать – что происходит, эти митинги, выборы, перевыборы. Уже не веришь в то, что это принесет что-то хорошее» (жін., 52 р.). «Я поняла, что переживать за то, что за окном творится – это практически бесполезно, потому что народ молчит, народ опять стоит на коленях и не хочет подниматься в силу своего безверия. Стала смотреть на все сквозь пальцы, перестала переживать» (жін., 50 р.).

На тлі переважного розчарування респондентів в політиці спостерігається їх посилені ідентифікація насамперед з сімейними цінностями: «Кожна людина заглиблюється в свої особисті справи, в свої родинні справи, намагається, щоб хоч там було все більш-менш нормально, щоб хоч у колі сім'ї було тепло, зручно, затишно. Мені здається, що ми переключилися з ідей загальносоюзних чи загальноукраїнських і більшою мірою почали думати про рідних, про близьких людей. Чи вони здорові, чи нормально себе почувають. Зміна масштабів мислення дуже різко відбулася» (чол., 54 р.).

5. В цілому низький рівень громадсько-політичної активності як у конвенціональних, так і у неконвенціональних формах. Підйом політичної активності вчителів, згідно з отриманими в ході інтерв'ю відповідями, спостерігається під час «помаранчевої революції», після чого знову різко йде на спад внаслідок не виправдання сподівань, пов'язаних з даною подією: «Коли почалася «помаранчева революція», я настільки перейнялася цим, повірила, навіть виходила на Майдан. В нас навіть в школі розкол вийшов – одні були за синіх, інші за помаранчевих. Виходили на мітинги. Вся моя сім'я перейнялася цим, тому що надіялися на краще. Але кращого ми не побачили. Весь час іде не розквіт, а занепад» (жін., 58 р.). «Ми тоді прониклися патріотизмом, сподівалися, що відбудуться серйозні зміни. Ми жили цим. Школа, діти, всі підтримували як могли, ходили на Майдан. Чи збулися сподівання? Ні, вони

не збулися» (жін., 55 р.).

6. В цілому толерантне ставлення респондентів до перебудови. Зокрема, з цим періодом були пов'язані очікування та надії педагогів на краще життя, які, за їх словами, не справдилися: *«Этот период давал надежду. Мы все увидели, что жили в концлагере, что нас никуда не выпускали, мы ни о чем не знали, жили в замкнутом пространстве. То что произошло в тот момент, это было каким-то окном в Европу. Нам казалось, что начинается новая жизнь. Мы теперь заживем по-другому. Мы хотели этих перемен. Мы хотели уйти от всего старого. Помню, у нас какие-то митинги в институте были. Это было осознанное желание чего-то нового»* (жін., 45 р.). *«Пока шла перестройка была большая надежда. Когда открылись многие факты, заговорили открыто о временах Сталина, о культе личности, о тех перегибах в политике – это все казалось обнадеживающим, потому что раз осознали ошибки, наверное, что-то можно изменить. Я лично была сторонницей тех преобразований, которые начал Горбачев. Мне казалось, что это может дать результат. Закончилось это тем, что снова начался дерибан власти. Ощущение конца появилось где-то к 90-м годам. Все бесплодней и бесплодней оказывались порывы перестроить что-то. Если сначала это был всплеск, то к концу 80-х энтузиазма поубавилось. Мы видели, что результата нет»* (жін., 48 р.). *«Було піднесення. Всі вважали, що ми будемо дійсно добре жити. Тому що всі знали, що Україна була і індустріально, і промислово, і аграрно – дуже сильна держава. Великий потенціал був в Україні в усіх цих сферах. Дуже гарна освіта була у людей, тобто грамотні, освічені люди. Всі дійсно вважали, що Україна, яка відділилася від СРСР, підніметься на той рівень, який пропагувався – європейський рівень. Всі з ентузіазмом і піднесенням до цього ставилися. Але потім життя виявилось абсолютно іншим»* (жін., 46 р.).

7. Суспільні зміни та зміни в умовах індивідуального життя за роки незалежності України більшістю вчителів сприймаються як погіршення. В принципі, саме по собі відчуття погіршення, «втрата» є цілком закономірною й типовою реакцією в процесі будь-яких змін, особливо якщо вони торкаються ціннісно-орієнтаційного рівня. Навіть для тих, хто володіє максимальними адаптаційними ресурсами, період соціальних трансформацій означає втрату відчуття стабільності, необхідність докладання спеціальних зусиль по збереженню і тим більше підвищенню свого соціального статусу. Це нерідко призводить до погіршення соціального самопочуття [5, с.611-612]. Цитати з інтерв'ю: *«З того всього що є у нас, я кращого не бачу, полегшення в роботі, в житті – немає нічого, все гірше і гірше»* (жін., 60 р.). *«Я не здобула, не отримала того, чого я очікувала. Мені краще жити не стало. Я не відношу себе до середнього класу. Мене держава не цінить як учителя з вищою освітою»* (жін., 55 р.). При цьому більшість вчителів не шкодує про розпад СРСР, хоча радянську владу оцінюють більш позитивно у порівнянні з діючою владою в Україні. Загалом же, результати проведених інтерв'ю показують, що характеризуючи брежнєвський період, більшість респондентів вживає визначення «стабільність», «впевненість у завтрашньому дні», «надія», «віра в світле майбутнє», «єдність», «соціальна захищеність», «порядок». В цілому респонденти з симпатією відгукуються про радянські часи періоду правління Брежнєва та його послідовників, акцентуючи увагу на соціальних гарантіях і підкреслюючи доступність освіти, житла, медицини, путівок на відпочинок, можливість робити заощадження тощо: *«Были, по крайней мере, все условия, чтобы можно было и отдыхать, и работать, и куда-то свои знания направить. Была стабильность»* (жін., 59 р.).

8. Для більшості характерними є патерналістські орієнтації та вкрай низька довіра до політичних та соціальних інституцій. Наявність патерналістських орієнтацій можна пояснити, виходячи зі зрозумілих причин: надії на швидке становлення вільної і самостійної людини не виправдалися. Накопичені людиною ресурси (майно, статус, знання) в значній мірі знецінилися, впевненість в завтрашньому дні втрачена, недержавні інститути соціального захисту нерозвинені, і людина знову змушена звертатися за допомогою до держави [8, с.438].

Крім того, за часи радянської влади люди звикли покладатись на державу, здатну в багатьох випадках допомогти впоратись із життєвими соціальними ризиками. Тому різкі соціальні зміни в моделі державної відповідальності не могли не спровокувати поширення в суспільстві травматичного соціального синдрому, як і не могли швидко викоринити цінності етатизму та патерналістської культури [7, с.112-113]. Цитати з інтерв'ю: *«Живучи на Півночі Радянського Союзу, ми відчували там, на самому кордоні, що держава є, існує, піклується про нас. І щось розвивається. Ми себе відчували нормальними громадянами країни. Не думали про якісь негаразди»* (жін., 58 р.). *«Була соціальна захищеність, була робота гарантована і ти знаєш, що ні завтра, ні післязавтра тебе на вулицю не виставлять ні звідки. Треба сказати про міліцію, про злочинність. Тоді з цим було простіше. Я в першій годині ночі, в 12-й йду по вулиці, в мене не виникає навіть думки, що треба когось боятися. Оце відчуття захищеності, ти впевнений, що на тебе ніхто не нападе - хлопець ти чи*

дівчина. Тепер, звичайно, такого немає» (чол., 54 р.).

Загалом, патерналістські орієнтації в пострадянських країнах набули суперечливого характеру: з одного боку, існує запит на соціальні гарантії з боку держави, з іншого – колишні радянські люди вважають, що держава робить для них так мало, що вони не відчувають себе чимось зобов'язаними їй [2, с.41]. Група опитаних вчителів в даному дослідженні також не виняток. В свідомості респондентів переважає думка, що держава в більшій мірі не виконує свої обов'язки перед громадянами, ніж громадяни перед державою. Цитати з інтерв'ю: «Я не можу назвати те, де я живу державою. Державою незалежною, яка про тебе піклується. Я все життя працюю в державній установі, але не бачу, що ми комусь потрібні. Можеш сам – живи. Про тебе держава зовсім не думає. Ми нікому не потрібні. Ми електорат, коли потрібно обирати або біомаса» (жін., 60 р.). «Ми ж абсолютно не отримуємо від держави соціальну допомогу і тільки власною працею можемо заробити собі пенсію» (жін., 53 р.). «Человек должен иметь уверенность, что он будет защищен. Этого нет сейчас. Было, есть и пока будет – правота того, кто хотел к рулю. Прогрессивные люди, идеи в политике, которые может быть что-то улучшили бы – это те, которых к власти еще не пускают. Те, кто сейчас у власти создают видимость для нас» (жін., 59 р.). «Нас, вчителів, як вважали за нижчу расу, так ми і йдемо нижчою расою. Тому що нас не піднімають. Піднімають тільки того, хто близько до оточення, керівництва. А нам можна і зняти зарплату, і додати 2 копійки, але кричати, що дуже нам підвищують. Я розчарована у сьогоднішній політиці, у відношенні до людей цієї політики» (жін., 58 р.).

Отже, на прикладі результатів проведених глибинних інтерв'ю, можна зробити висновок, що незважаючи на масовий характер політичної ресоціалізації в нашому суспільстві, трансформація системи політичних орієнтацій і установок – процес дуже індивідуальний. Він відрізняється у представників різних вікових когорт і окремих соціальних груп. Тому опис процесу політичної ресоціалізації, заснований на аналізі кількісних даних, може і має бути доповнений якісним підходом.

Дослідницькі функції якісних методів повною мірою відображають специфіку ситуації у вивченні даної проблеми, зокрема необхідність компенсувати слабкість теорії, сформувані цілісний образ досліджуваної проблеми, розкрити природу суб'єктивного досвіду тощо. Таким чином, створюється основа подальшого аналізу змісту політичної (ре-)соціалізації для пізнання її нових сторін якісними методами. Зокрема, перспективним є застосування аксіо-біографічного методу, методу «життєвих історій». Однак, для виявлення загальних тенденцій процесу, типових його проявів, має бути звернення до кількісної методології та репрезентативних досліджень. Тому видається, що використання поєднання кількісних і якісних методів збору та аналізу даних найбільш адекватне в галузі дослідження процесу політичної (ре-)соціалізації.

Використання стандартизованих методик опитування дозволяє виявити і зафіксувати категорії, що піддаються операціоналізації і встановити між ними статистичний зв'язок. Якісні ж методи дають можливість детально описати аспекти проблеми, розкриваючи суб'єктивні смисли досліджуваного процесу.

Література

1. Вардомацкий А.П. Аксио-биографическая методика / А.П.Вардомацкий // Социологические исследования. – 1991. – №7. – С.80-84.
2. Головин Н.А. Политическая социализация в постсоветском обществе: учебное пособие / Н.А.Головин. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – 44 с.
3. Головин Н.А. Теоретико-методологические основы исследования политической социализации / Н.А.Головин. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. – 288 с.
4. Гражданское образование: содержание и активные методы обучения [Под ред. С.Шехнера и Н.Вознесенской, при участии А.Иоффе и Ч.Уайта]. – М.: ЗАО "Учительская газета", 1997. – 190 с.
5. Дудченко О.Н. Две модели адаптации к социальным изменениям / О.Н.Дудченко, А.В.Мытиль // Россия: трансформирующееся общество [Под ред. В.А.Ядова]. – М.: Издательство «КАНОН-прес-Ц», 2001. – С.609-620.
6. Кожекина Л.Ю. Тенденции политической ресоциализации «среднего» поколения в постсоветском украинском обществе [Электронный ресурс] / Л.Ю.Кожекина // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – М.: ВЦИОМ, 2014. – №2(120). – С.199-210. – Режим доступа до ресурсу: <http://wciom.ru/fileadmin/file>

[/monitoring/2014/120/2014_120_16_L.Yu.%20Kozhekina.pdf](#)

7. Куценко О.Д. Соціально відповідальна держава в очікуваннях громадян: українське суспільство в європейській перспективі / О.Д.Куценко, А.П.Горбачик // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – 2011. – Вип.941. – С.111-124.
8. Левада Ю.А. От мнения к пониманию: социологические очерки 1993-2000 / Ю.А.Левада [Науч. ред. М.С.Ковалева]. – М.: Московская школа политических исследований, 2000. – с.576.
9. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности [Электронный ресурс] / В.А.Ядов. – 3-е изд., испр. – Москва: Омега-Л, 2007. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/20489/>

УДК 316.2

СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ В.СТАРСОЛЬСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМНОГО ПОЛЯ МОДЕРНОСТІ

Коломієць Т. В.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Факультету соціології і права,

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

В даній статті авторка здійснює інтерпретацію соціологічної концепції видатного українського вченого-теоретика та громадського діяча В.Старосольського в контексті впливу модерну як «центральної проблематики новітніх соціологічних теорій» (П.Кутуєв). Оскільки національна держава є одним із інституційних вимірів модерності, важливу увагу приділено аналізу візії нації В.Старосольського.

В данной статье автор осуществляет интерпретацию социологической концепции выдающегося украинского ученого-теоретика и общественного деятеля В.Старосольского в контексте влияния модерна как "центральной проблематики новейших социологических теорий" (П.Кутуев). Поскольку национальное государство является одним из институциональных измерений модерности, важное внимание уделено анализу визии нации В.Старосольского.

In this article author interprets sociological conception of the famous Ukrainian scientist-theorist and public figure V.Starosolskyi in the context of modern influence as a "central problems of recent sociological theories" (P. Kutuyev). As well the national state is one of the institutional measuring of modernity, important attention is paid to the analysis of the national vision of V.Starosolskyi.

Ключові слова: нація, модерність, спільнота, спілка, модерна демократія.

Актуальність проблеми. Аналіз соціологічної спадщини В.Старосольського – вченого-теоретика, громадського діяча, практика – зовсім незаслужено і невмотивовано не належить до українського інтелектуального мейнстріму. Поодинокі статті-розвідки І.О.Стряпка «Теорія нації Володимира Старосольського», Л.Ляшук «Нація як спільнота в соціологічній спадщині В.Старосольського», присвячені, передусім, розгляду моделей націогенезу, запропонованих дослідником, з використанням методологічного принципу бінарних опозицій: суб'єктивні – об'єктивні, механічні – органічні; дисертаційне дослідження В.Л.Згурської концентрується навколо поглядів В.Старосольського на сутність нації та національної держави, їх ознак, форм, функцій та перспектив у контексті демократичних міждержавних взаємин.

Між тим, поза увагою залишається той факт, що соціологічна концепція вченого найповніше викристалізувалася в еміграції, в контексті європейського соціокультурного простору, що уможливило уникнення заангажованості своєрідним комплексом меншовартості (акценти рефлексії змістилися з гносеологічної площини: «хто ми такі?» в аксіологічну: «чим ми гірші за інших?» (О.Забужко)), притаманної більшості його сучасників і створення потужної соціологічної концепції, опираючись на проблемне поле модерності.

Відтак, **метою** статті є інтерпретація соціологічної концепції вченого в контексті впливу модерну як «центральної проблематики новітніх соціологічних теорій» (П.Кутуєв), що уможливить актуалізацію значного творчого доробку вченого з метою збагачення аналітичного інструментарію соціологічної науки та пошуку нових форм суспільно-політичних практик.

Нейл Смельзер у Георг-Зімелівських лекціях «Проблеми соціології», де в сконцентрованому вигляді постає мапа сучасного соціологічного дискурсу, досить влучно зазначає: «По суті, всі суспільні науки, будучи породженням домінування держави-нації у ХІХ та ХХ століттях, так чи інакше прийняли якийсь варіант цієї об'єктивно існуючої реальності як обрамлюючий контекст для своїх інтелектуальних занять» [6, с.67]. Оскільки основним вектором розвитку соціологічної концепції В.Старосольського постає візія нації та її складних і контрверсійних відносин з державою, доцільно залучити його соціологічну спадщину до ключових аспектів проблемного поля соціології.

Маємо ще одну вагому підставу легітимації соціологічної проблематики вченого в контексті проблемного поля модерну. Ш.Ейзенштадт та В.Шлюхтер пропонують таку інтерпретацію модерну: «У структурних термінах модерність включала такі виміри, як диференціація, урбанізація, індустріалізація та система комунікацій...; з точки зору інституційної, до цих вимірів належала національна держава та раціональна капіталістична економіка;...» Цит. за [5, с.38]

Незважаючи на методологічний плюралізм, притаманний сучасному соціологічному дискурсу, все розмаїття концептуалізацій національного можна, зрештою, звести до двох напрямків, пов'язаних з примордіалістськими та модерністськими підходами. Їх основні положення, слідом за Г.Касьяновим, можна лапідарно викласти у наступних тезах.

Всі види прадавніх ідентичностей, зв'язків вважаються природними, апіорними, біологічно заданими. Вони мають духовну, психологічну основу і, відповідно, існують окремо від соціального досвіду і практики, до них. Звідси, соціальна сфера розглядається не в якості їх джерела, а навпаки, як результат їх впливу. Такі прадавні почуття і зв'язки не піддаються чіткому раціональному формулюванню, самоаналізові й усвідомленню, будучи одночасно регулятивною силою і домінуючи над людською свідомістю. Якщо людина є членом певної спільноти (етнічної чи національної), вона не вільна у виборі, а детерміновано належить до цієї групи, особливо з погляду мови та культури. Наголошується на природності таких спільнот, як етнічна група і нація, стверджуючи, що система взаємодії між людьми, заснована на релігійних, мовних, расових, територіальних, етнічних зв'язках склалася задовго до модерної епохи. Протягом всього життя кожна особистість несе в собі почуття спорідненості з членами етнічної групи чи нації, джерело якого - у кровних зв'язках, релігії, мові, місці народження, стилі міжособистісних відносин. Таким чином, у контексті примордіалістського підходу, релігія, мова, раса, етнічна ідентифікація виступають основними органічними формами об'єднання людських спільнот [4, с.89].

У руслі модерністського підходу ідеї про природність, органічність, історичний детермінізм у виникненні націй здебільшого відкидається. Виникнення націй і націоналізму - не фатальна закономірність а наслідок збігу цілої низки суб'єктивних та об'єктивних чинників, причому, суб'єктивні чинники є домінуючими. Хронологічні рамки можуть варіюватися, проте, основна думка зрозуміла - йдеться про модерну добу, обличчя якої визначалось подвійною революцією: серією трансформацій в суспільно-політичному, культурному, економічному житті, викликаних Французькою революцією і промисловим переворотом. Французька революція дала прецедент цілеспрямованого свідомого конструювання нації засобами політичної активності. Промислова революція викликала до життя масштабні соціально-економічні зрушення, які призвели до нерівномірності у розвитку націй, що стало причиною одночасного загострення конкуренції між ними та посилення активізації процесу націогенези. Всі утворення, які нагадують нації й націоналізм модерної доби і виникали у попередніх хронологічних межах, належать до сфери формальних аналогій, випадковостей або винятків, що слугують підтвердженням загальних правил. «Всі модерністські версії мають еволюційне спрямування. Модернізаційні процеси та еволюція націй і націоналізму починалися в Європі і поширювалися в усьому світі. Європейська модель нації стала взірцем для наслідування і... відтворюється в різних варіантах в усьому світі» [4, с.82].

Залишаючи поза межами нашої статті дискусії стосовно інтелектуальної плідності обох вищезначених підходів, звернемо увагу на евристичний потенціал визнання націй як продуктів модерної епохи, виникнення яких пов'язується з впливом таких суспільних явищ та інститутів, як промислова революція, капіталізм, секуляризація суспільної свідомості, бюрократія, масові комунікації, демократизація. Модернізаційні процеси стимулюють утворення національних спільнот. Як зауважував Джон Бройї, для розвитку справжніх і сильних націоналістичних рухів модернізація держави має вирішальне значення. Без такої державної модернізації націоналізм залишиться просто риторикою, що дає людям досить слабе розуміння того, що являє собою істинний характер руху. І опиратися він буде на попередній розвиток націоналістичних ідей в інших суспільствах [2, с.230].

В контексті проблемного поля модерності розгортається соціологічна концепція В.Старосольського. Кульмінаційною працею, що увібрала в себе як практичний досвід громадсько-правничої діяльності на теренах України, так і відшліфовані в еміграції теоретичні пошуки, що спиралися на європейську соціологічну традицію, є «Теорія нації», яку, солідаризуючись з Н.Й.Черниш, можна вважати «...одним із кращих дотепер наукових творів на цю тему».

Вже на початку свого дослідження В.Старосольський піднімає проблему обґрунтування методологічних засад, які мають забезпечити від неадекватного тлумачення фактів, коли ідентичність заступає аналіз феномена у контексті конкретних історичних реалій. Він зазначає, що в дослідженні певних об'єктів суспільними науками криється загроза упередженості дослідників, що проявляється у можливості вільної інтерпретації фактів, маніпулювання істиною. В суспільних науках досить прозорим є зв'язок між певним інтересом і теоретичною конструкцією: «Тут майже кожний погляд, теза, таке чи інше розуміння явищ зачіпають більш або менше ясно коли не «чиєсь право власності», то його становище в людській громаді або відношення одної людської громади до другої і зв'язані з ним інтереси та почування [7, с.163]». Раніше в цьому ж контексті на труднощі, пов'язані з особливостями дослідження

суспільних наук, вказував, зокрема, М.Вебер: «Найрозповсюдженіша і шкідлива особливість дослідження в галузі науки - змішування фактів і оціночних суджень. Але при цьому не слід виступати проти "вірності ідеалам"...Відсутність переконань і наукова об'єктивність ніякою мірою не споріднені [3, с. 356]».

В розвиненому суспільстві, крім стихійних, ірраціональних проявів суспільного буття існують інші сили, в яких проявляється свідомо людська думка. Цим зумовлюються методологічні проблеми, що викликають появу контрверсійних теоретико-аналітичних концептів: монізму-дуалізму, матеріалізму-ідеалізму, раціоналізму-волюнтаризму. Важливість проблеми є очевидною, тому серйозний дослідник не може оминати питання тлумачення суспільних явищ шляхом вибору певного методологічного принципу.

Полемізуючи з прихильниками так званого атомістичного підходу до нації як суми одиниць означеної якості, В. Старосольський пропонує концепцію нації як окремої цілісності, окремого організму ("нація як суспільство"). «Признання, що людський гурт, суспільство становить своєрідну цілість, якої життє та вчинки є ріжні від життя та вчинків складаючих його одиниць, становить одно з основних придбань соціології [7, с.192]». А оскільки суспільство як понадодинична цілість становить якісно нове, відмінне від одиничного утворення, потрібно знайти консолідуючий чинник, інтегративну якість. Завдяки інтегративній якості забезпечується відносно самостійне, відокремлене існування і функціонування системи. Між цілісністю системи і її інтегративною якістю можна прослідкувати діалектичний взаємозв'язок: інтегративна якість генерується в процесі становлення системи цілісністю і одночасно виступає запорукою даної цілісності, також і за рахунок перетворення компонентів системи відповідно природи системи в цілому. В ролі такого консолідуючого чинника виступає воля. «Волі одиниць творять волю суспільства, взаємно впливаючи на себе, модифікуючи себе так, що результат представляється як відмінна і іноді протилежна навіть до волі поодиноких її співтворців, формально самостійна в порівнянні до цих волі загалу [7, с. 193]».

Якщо нація у В. Старосольського - це суспільство, виникає питання про її характерні особливості. Для аналізу сутнісних рис та особливостей нації вчений послуговується теорією Ф.Тьоніса про дві протилежні форми людських об'єднань - (Gemeinschaft) та (Gesellschaft). Основою для такого розрізнення є різний прояв волі (стихійна та свідомо). Стихійна воля за своєю суттю ірраціональна, вона виступає як безпосередній вияв почувань, не має цілі, має лише напрям, джерелом її виступає психічний стан. Саме стихійна воля лежить в основі спільноти. Свідомо воля - опанована, раціональна, доцільна, свідомо обирає цілі та засоби для їх здійснення, вирішальну роль тут відіграють вже не емоції, а розум. Свідомо воля лежить в основі спілки. Принагідно зазначимо, що вже сам факт залучення наукової спадщини «патріарха німецької соціології» Ф.Тьоніса до кола проблематизованих питань є свідченням досить високого рівня наукової культури В.Старосольського. Однак, автор не обмежується констатацією факту диференціації «Gemeinschaft» та «Gesellschaft» на основі певного типу волі, а пропонує власну інтерпретацію, що значно виходить за межі «прокрустового ложа», запропонованого Ф.Тьонісом.

Так, спільнотами В. Старосольський вважає всі первісні форми суспільної організації: рід, родину, плем'я, племінний союз. Силою стихійної волі одиниця поглиналася громадою, приналежність до спільноти являлася апіорним фактом, тому питання про ціль існування не виникало. Коли суспільна воля виявилася неспроможною беззастережно підпорядковувати одиницю загалом, почали виникати раціональні міркування про цілі держави. Відбувався перехід від спільноти до протилежної її форми - спілки. Спілка часто буває примусовим об'єднанням, коли воля учасників мотивована переконанням про необхідність підкорення примусові. Спілка виступає механізмом, пов'язаним зовнішніми зв'язками, розростається шляхом зовнішнього прибуття та поділу. Спільнота - організм, джерелом створення та утримання якої виступає внутрішня сила. Розростання спільноти відбувається шляхом внутрішнього розростання [7, с. 198].

Не слід забувати, що в чистому вигляді як спільнота, так і спілка зустрічаються досить рідко. Полемізуючи з Ф.Тьонісом з приводу витіснення спільноти спілкою, В.Старосольський як приклад наводить зв'язки, виникаючі у суспільних класах. Формуючись на основі спільного інтересу як спілки, класи поступово, внаслідок розбурхання "психічних сил", перетворюються на спільноти. «Два чинники, стихійна воля з одного, чистий розум з другого правлять життям людства, доповнюють себе, виправляють і представляють собою його два різні обличчя [7, с. 200]».

Логічним продовженням такого міркування є розгляд нації в аспекті існуючої в ній форми суспільних зв'язків. В цілому поділяючи погляди К.Реннера і Р.Челлена стосовно нації як витвору стихійної волі, що ґрунтується на взаємозв'язках по типу спільноти, В.Старосольський не поділяє їх думки з приводу заперечення нації як органічного утворення. Вкотре підкреслюючи значення органічності на противагу механічності, штучності,

В.Старосольський акцентує увагу на органічності нації як стихійно-іраціонального утворення: «Національне об'єднання се не об'єднання для означеної цілі, отже воно не є обмежене річево сею ціллю. Воно розтягається, або має тенденцію розтягатися на цілу людину, не полишаючи ніякої необнятої собою сфери її життя [7, с. 202]».

Цікаві погляди висловлює В.Старосольський на вплив інтересу при утворенні спілок та спільнот. У першому випадку інтерес у вченого виступає значущим чинником, оскільки детермінує утворення спілок. У другому випадку роль інтересу зводиться до опосередкованого впливу на створення психологічного стану, на основі якого виникають спільноти. Виникнувши, спільнота стає цілком незалежною від впливу інтересу, крім того, вона сама стає центром формування інтересів.

Тлумачення В.Старосольським ролі економічних інтересів при утворенні нації відрізняється від поширеної на той час марксистсько-ленінської інтерпретації, згідно з якою основною умовою формування нації та її сутнісними рисами вважалися спільні економічні зв'язки. Економічні інтереси у нього виступають не в якості націєтворчих чинників, а як тло, на якому виникає певний суб'єктивно-психологічний стан: «Тільки там, де на тлі викликаной економічними противенствами боротьби витворилася відповідна психологія, стихійна воля становить зв'язану цілість-спільноту, тільки там виникла нація. Вона виникає на тлі економічних інтересів, а не як їх безпосередній вислів [7, с. 203]». Яскравою ілюстрацією ролі економічних інтересів як тла, на якому розгортаються націогенетичні процеси, у В.Старосольського виступає історія США: американська нація сформувалась вже після її державного оформлення, в результаті суспільно-психологічних процесів, спричинених передусім боротьбою за економічну незалежність від метрополії.

Ігнорування факту постання нації як індивідуального носія усіх інтересів спричинило помилковий, з точки зору В.Старосольського, поділ нації на "культурні" і "політичні", в основі якого - переконання про існування двох відмінних типів національних інтересів - культурних і політичних та можливість постання нації на ґрунті одного з цих типів. Розрізнення націй на основі культурно-історичної самобутності можна знайти вже у німецьких романтиків внаслідок актуалізації у соціально-філософській думці XVIII-XIX ст. поняття історичного і культурного (духовного).

Хибність такого погляду, за В.Старосольським, випливає з очевидного зв'язку: культура виступає внутрішньою іманентною властивістю нації, а державність (політичність) - зовнішньою характеристикою, способом організації влади, що є по суті, проявом культури. Протиставляти державність культурності недоречно, оскільки «і нація, і держава живуть культурою. Яке ж значінне може мати розріжнюванне поміж культурною та державною нацією, коли "культурними" є обі? [7, с. 208]». Тут розрізнення націй має йти у площині державницьких чи недержавницьких умов існування. Вчений слушно порушує питання про можливість прояву державницьких устремлінь у недержавних націй. Відповідь на це питання лежить у природі націй, яку В.Старосольський пов'язує з органічним, іраціональним типом взаємозв'язків, при яких відбувається повне розчинення, поглинання людини. «Практична неможливість для нації замкнутися в межах тільки культурних інтересів впливає з самої її істоти. Незалежно від яких-небудь міркувань, нація, оскільки вона справді нація, мусить проявити тенденцію запанувати над своїм життям в усіх його напрямках [7, с. 209]». "Політичне" і "культурне" В.Старосольський розглядає не в якості самостійних типів націй, а як різні етапи в їх розвитку, визначаючи політичний етап розвинутою стадією культурного.

Піддаючи гострій критиці тезу про культуру як об'єктивний критерій нації, В.Старосольський слушно ставить питання про вплив соціальної диференціації суспільства на розмежування в межах єдиного культурно-комунікативного простору. Вчений говорить про фрагментацію культурного поля нації, властиву модерному суспільству, про культурні кола, виокремлені на основі етнічного чи соціально-економічного принципу: «Національна культура», в розумінні одностайної культури всієї нації, досі ніде не існувала і не існує. Під назвою її досі розуміється культура однієї частини нації, пануючої повсякчасно класи, яка виступає в характері носія національної ідеї та національної культури [7, с. 182]».

Заслугує на увагу той факт, що сумна констатація В.Старосольським факту «культурної місії» та «прищепленні» вищої культури, яка слугує ідеалістичним виправданням «колоніальної політики всіх європейських держав з усіма її кривавими страхіттями та жорстокостями», прозвучала задовго до поширення високої арійської культури європейськими просторами (праця «Теорія нації» видрукувана в 1922 р.). На жаль, не втрачає актуальності дана теза і в сучасному українському просторі, нагадуючи про суперечливо-болючі культурно-мілітаристські стосунки з північним сусідом.

Говорячи про всеохоплюючий характер нації, В.Старосольський робить досить цікаві висновки з приводу ігнорування космополітичним за своєю сутністю соціалізмом націоналізму. Будучи спільнотою, заснованою на суб'єктивних, іраціональних

взаємозв'язках, нація проявляє свій ексклюзивний характер у небажанні ділитися своїми членами з іншими спільнотами. Ексклюзивність (особливість) нації як спільноти зумовила негативне ставлення до неї ідеологів соціалізму. Оскільки соціалізм об'єднував своїх членів не лише на засадах раціональної солідарності, а й на умовах психологічної ірраціональної єдності, кожна конкуруюча спільнота, зокрема, нація, ставала для соціалізму небажаною. В цьому криється причина нехтування соціалізмом національного питання.

Для з'ясування феномену нації важливо дати відповідь не тільки на питання щодо детермінант виникнення нації а й визначитися з темпоральними рамками її постання. В.Старосольський не підтримує погляду щодо розгляду природи націй як осучасненої версії праісторичних етнічних чи культурних спільнот, згідно з яким спільноти, тотожні сучасним націям з притаманними їм почуттями, ідеалами, свідомістю, існували практично в усі епохи людської історії. При цьому, факт появи саме в модерну епоху розгалуженої теоретичної бази, що характеризує сутність нації, не заперечує стародавності явищ, що їй відповідають. (В середині ХХст. такі погляди оформились у примордіалістську інтелектуальну школу дослідників нації).

В.Старосольський зауважує, що між стародавніми народами (євреями, римлянами, греками) і націями нового періоду існують істотні глибокі відмінності, які дають змогу визначити їх як аналогічні, але не тотожні суспільні явища.

Погоджуючись з К.Реннером, В.Старосольський підкреслює державницьку інтенцію як найхарактернішу ознаку модерних націй, визначаючи її демаркаційною лінією між модерними націями та аналогічними спільнотами минулого. Національний принцип висунуто як абсолютний постулат для держави, а політичність стає сутнісним критерієм існування нації. Політичність витворює націю з об'єктивно існуючих культурних, мовних, релігійних прикмет, які слугують основою для етнічної ідентичності (у В.Старосольського, щоправда, немає диференціації на етнічну ідентичність та національну ідентичність, натомість він послуговується поняттями народності і нації). В.Старосольський слідом за К.Реннером говорить про націю як політично активну народність.

Називаючи нації витвором нової історичної доби, автор "Теорії нації", втім, не відмовляє суспільним утворенням домодерної доби у політичній значущості: «Центрами політичних інтересів були династії, церква, стани, до певної міри племена, але не нарід як самосвідома цілість [7, с.235]». Застосовуючи герменевтичний метод для з'ясування походження слова «нація», В. Старосольський вказує на те, що мовна практика дуже рано пов'язала зі словом «нація» поняття активності, тоді як «народ» уособлював пасивність "животіючого, засудженого на роботязий послух існування", звертаючись таким чином до проблеми денотативного та конотативного смислів поняття.

Нації в модерну епоху стають "колективними особистостями", потужними соціальними акторами, існування яких перекидає межі соціальних, релігійних, регіональних спільнот. Класичний варіант націогенези модерного періоду - інтеграція "народу" в "націю". Важливим чинником, що обумовлює даний процес, виступає у вченого «модерна демократія».

В цілому, не відкидаючи твердження про детермінованість появи націй появою політичної демократії, В.Старосольський розглядає даний процес в його динамічному вимірі, загострюючи увагу на релігійному чинникові, який він розглядає як інструмент досягнення демократією влади.

Послуговуючись категоріальним апаратом соціології, В. Старосольський відносить Середні віки до періоду, в який панівним типом суспільно-політичної організації була спільнота (в центрі середньовічного світогляду знаходилась релігія, по природі своїй ірраціональна). Хвиля раціоналізму руйнувала зв'язки, засновані на ірраціональних чинниках. З точки зору соціології раціоналізм виступає як намагання змінити форму суспільної організації (заступити спільноту спілкою). «Раціоналістична течія знищила ці політично-суспільні спільноти, якими держався лад середньовіччя. Вона стала світоглядом молодшої демократії як політичної форми капіталістичної доби, що починалася [7, с. 246]». Але демократії для того, щоб стати впливовою силою, масовим рухом, потрібно спиратись на спільноту, яка здатна об'єднати людей внутрішньо, органічно, психологічно. Тому демократія активно використовує спільноти, засновані на фоні реформаційних релігійних рухів: «носієм демократії були споєні релігійним почуванням маси, об'єднані не тільки холодним розумом, розумінням спільного інтересу, але злиті в одно стихійною волею, ірраціональним релігійним елементом [7, с. 248]». Релігійні реформаторські рухи, зазвичай, насичені національними та демократичними гаслами. Таким чином, демократія, опанувавши релігійний рух, зробила його своїм інструментом захоплення влади. Народ стає політичною нацією. Але, наголошуючи, що не слід абсолютизувати роль релігійного чинника, В.Старосольський демонструє нам функціоналістське трактування релігії, розглядаючи її не в якості прикмети нації, а в якості шляху до влади, яким рухалась демократія в певний історичний період.

Послуговуючись при розгляді даного питання принципом історизму, В.Старосольський відводить релігії роль "найсильнішого в означеному періоді" чинника, місце якого згодом зайняла мова. Дійсно, винайдення друкарства і Реформація, підірвавши монополію латиномовних тлумачень Біблії, активізували справу мовної партикуляції. Ця думка корелює з позицією відомого сучасного дослідника націогенези Б.Андерсона, який, говорячи про причини розпаду двох найбільших у донаціональні часи культурних систем (релігійної всеєвропейської спільноти і династичної монархії), теж важливу роль відводить релігійно-мовному чиннику. Вчений зазначає, що союз між протестантизмом і друкарським капіталізмом, розповсюдження дешевих популярних видань швидко створили нову читацьку аудиторію - не в останню чергу серед купців і жінок, які здебільшого не знали латини, і, одночасно, сприяли їх згуртуванню в політико-релігійній боротьбі. Не дивно, що це викликало глибинні потрясіння не лише в церкві. Подібний землетрус покликав до життя перші поза династичні держави на зразок Голландської республіки [1, с. 572].

Варто зазначити, що серед головних культурних чинників творення нації сучасними дослідниками теж виділяється лінгвістичний фактор: секуляризація, уніфікація, стандартизація та масове впровадження мови стали сутнісними характеристиками "золотої ери" національної філології та літератури. В.Старосольський розглядав засіб творення єдиного національно-комунікативного простору шляхом літературного оформлення і популяризації народної мови, що корелював із демократизацією суспільно-політичних процесів: «Формальна націоналізація культури, се була її демократизація. Освіта на народній мові, се освіта незастережна тільки для упривілейованих кругів, але доступна усім, усьому народові. А що освіта, якийсь мінімум її, се конечна умовина для того, щоби народня маса могла бути політично активною, то ясно, як сильно інтерес демократії штовхав її на шлях культу народної мови [7, с. 252]».

«Модерна демократія» як передумова і мета існування нації являє собою собливе явище в контексті порушених проблем, оскільки, будучи центром формування інтересів, протиставляє обмеженим інтересам привілейованої соціальної групи трансперсональні, загальнолюдські цінності. Навколо розв'язання питання змісту цих трансперсональних цінностей пересікаються сфери впливу нації і держави, витворюючи новий тип солідарності на засадах поєднання спілки і спільноти.

Таким чином, розгляд соціологічної концепції В.Старосольського крізь призму проблемного поля модерності дозволяє говорити про її евристичний потенціал, що відкриває нові перспективи і можливості осягнення позитивних і негативних наслідків розвитку націй в сучасних умовах.

Література

1. Андерсон Б. Уявлена спільнота / Бенедикт Андерсон // Націоналізм: антологія; Наук. т-во ім. В.Липинського / [ред.: Л. Білик; упоряд.: О. Проценко; В. Лісовий]. - К.: Смолоскип, 2000. – С. 567-579.
2. Бройи Д. Подходы к исследованию национализма / Джон Бройи // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др; Пер с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского —М.: Праксис, 2002. – 416с.
3. Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем./ Макс Вебер; [сост., общ.ред. и послесловие Ю.Х.Давыдова; предисл.П.П.Гайденко]. – М.: Прогресс, 1990. – 808с.
4. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г.Касьянов; [Передм. В.Лісовий].– К.: Либідь, 1999. – 176с.
5. Кутуєв П.В. Новітні соціологічні теорії: модерн у континуумі «схід-захід» / П.В.Кутуєв. – К.: Вид.-во НПУ ім.М.П.Драгоманова, 2012. – 292с.
6. Смелзер Н. Проблеми соціології. Георг –Зімелівські лекції, 1995. / Нейл Смелзер [Перекл. з англ. В.Дмитрук]. – Львів: Кальварія, 2003. – 128с.
7. Старосольський Володимир 1878-1942: Праці історично-філософської секції. / В.Старосольський. [ред. У.Старосольська].- Нью-Йорк. – Париж. – Сідней. –Торонто, 1991. – 411с.

МІЖ НАЦІЄЮ ТА ЄВРОПОЮ: У ПОШУКАХ НОВИХ ІДЕНТИФІКАЦІЙ

Коржов Г. О.

Кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Факультету соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

В рамках запропонованої розвідки робиться спроба розглянути співвідношення між двома найважливішими площинами або рівнями ідентифікації – національною та наднаціональною, а саме європейською, в сучасних умовах ЄС. Європейська ідентичність (ЄІ) достатньо тісно пов'язана з рівнем підтримки євроінтеграції та інститутів Євросоюзу, хоча сила такого зв'язку між різними країнами європейської спільноти може суттєво відрізнятись. Разом з тим, сила та ступінь розповсюдженості європейської моделі ідентифікації, як правило, поступаються національній ідентичності, при чому варіації кросс-культурного та внутрішньо-соціального характеру залишаються часом розумними. В роботі розглядаються труднощі, пов'язані з визначенням самого поняття ЄІ, його полісемантичне змістовне наповнення і розмаїте трактування в рамках різних публічних дискурсів (космополітичного та популістського, етноцентричного та мультикультурного). В статті показано, як ЄІ останніми роками набуває високого ступеню політизації, виступаючи інструментом і, водночас, наслідком становлення інституцій Євросоюзу. Сама ЄІ приймає нових змістовних рис, що не були притаманні національно-державним моделям ідентифікації. Серед цих особливостей виокремлюються як ті, що можуть полегшувати процес ідентифікації з Європою, так і ті, що роблять його більш проблематичним.

В рамках предложенного исследования предпринимается попытка рассмотреть соотношение между двумя важнейшими плоскостями или уровнями идентификации – национальной и наднациональной, а именно европейской, в современных условиях ЕС. Европейская идентичность (ЕИ) достаточно тесно связана с уровнем поддержки евроинтеграции и институтов Евросоюза, хотя сила такой связи между разными странами европейского сообщества может существенно отличаться. Вместе с тем, сила и степень распространенности европейской модели идентификации, как правило, уступают национальной идентичности, причем вариации кросс-культурального и внутренне социального характера временами остаются разительными. В работе рассматриваются трудности, связанные с определением самого понятия, его полисемантичное содержательное наполнение и многообразная трактовка в рамках различных публичных дискурсов (космополитического и популистского, этноцентрического и мультикультурного). В статье показано, как в последние годы ЕИ подверглась высокой степени политизации, выступая инструментом и, одновременно, следствием становления институтов Евросоюза. Сама ЕИ приобретает новые содержательные характеристики, которые не были присущи национально-государственным моделям идентификации. Среди этих особенностей выделяются как те, которые могут облегчать процесс идентификации с Европой, так и те, которые делают его более проблематичным.

The paper is devoted to the nascent type of European identity which development was accelerated during last decades under the influence of deep institutional changes in the EU and is heatedly contested in political and scholarly discussions.

The article discusses terminological difficulties connected with the notion of European identity (EI) how it is presented in the public sphere of the EU. In up-to-date public debates one can observe the clash of two opposite cultural discourses, namely: 1) ethnocentric, which is homogenizing, analogous to national, adverse to manifestations of cultural alternatives and otherness, 2) multicultural, post-national, based upon tolerance and recognition. There is necessity to sort out two other types of discourses that are primarily political and put accent either on inclusion or exclusion criteria. The former appeal to liberal values of democracy, human rights, peace, tolerance and Enlightenment. Whereas the latter puts emphasis on social rights and guarantees as well as the safeguarding of cultural authenticity.

Ключові слова: теорії нації та націоналізму, цінності, «європейські цінності», мультикультуралізм, ЄС, Україна, ідентичність.

Вступ

З моменту підписання в 1957 році Римського договору про створення Європейського економічного співтовариства об'єднання європейських народів пройшло довгий і складний шлях розвитку, поступово розростаючись уширш, включаючи все нові і нові країни

континенту, і одночасно розвиваючись вглиб, інтегруючи різноманітні сфери суспільного життя країн-членів співтовариства, створюючи спільну інституційну архітектуру в управлінні, економіці, науково-культурній галузі тощо. З середини 80-х років ХХ ст., в результаті створення єдиного ринку не тільки суттєво зміцнились економічні зв'язки всередині об'єднання, але й виникли небачено широкі можливості для безпосередньої інтенсивної взаємодії між собою громадян різних держав, що входять до складу ЄС. Чим далі, тим більше пересічних громадян на власному досвіді повсякденно переконається в перевагах життя в межах спільного європейського дому. Вони мають можливість безперешкодно подорожувати з однієї країни ЄС до іншої, працювати або навчатись за межами власної держави, дивитись телевізійні програми інших країн, а в недалекому майбутньому почнуть користуватись мобільним зв'язком без роумінгу. До того ж мешканці країн євросони кожного дня приймають участь в спільному фінансово-економічному вимірі ЄС, користуючись єдиною валютою. Нарешті, культурно-символічний простір кожної країни-члена просякнутий різноманітними знаками-символами присутності Євроспільноти, включаючи прапор і гімн. Все немовбито свідчить на користь того, що ЄС має ставати все більш значущим фактором життя всіх європейських народів. Однак на фоні таких, цілком резонних очікувань залишаються не до кінця зрозумілими стабільно різні рівні підтримки ЄС, які виказують громадяни різних країн і представники розмаїтих соціально-професійних груп в межах одної держави, а також доволі низький рівень залучення громадян до загально європейських справ [12]. На додаток, дослідження свідчать про те, що загалом європейці відчують дуже слабкий вплив ЄС на їх буденне життя [11]. А отже, виникають питання про ефективність функціонування такого принципово нового об'єднання, яким є Європейський Союз, про його перспективи і роль в організації життя півмільярда мешканців планети, – питання, які все частіше лунають в публічному просторі.

Дискусії навколо європейського громадянства, дефіциту демократичності в прийнятті рішень, недостатньо активної участі громадян європейських країн в процедурах представницької демократії, пронизують громадський дискурс останніх двох десятиліть і відображають певне невдоволення на низовому рівні від того, як функціонує Європейський Союз як політичне об'єднання. Під час виборів до Європарламенту виборці всіх країн демонструють стабільно більш низьку електоральну активність, ніж в ході національних парламентських перегонів.

Як показують попередні дослідження в країнах-членах ЄС, рівень підтримки євроінтеграції та інститутів Євросоюзу достатньо тісно пов'язаний з європейською ідентичністю (EI), хоча сила такого зв'язку між різними країнами європейської спільноти може суттєво відрізнятись [17]. Разом з тим, сила та ступінь розповсюженості європейської моделі ідентифікації, як правило, значно поступаються національній ідентичності, при чому варіації крос-культурного та внутрішньо-соціального характеру залишаються часом різкими [23]. Все це не заважало до певних меж просувати на інституційному рівні ідею євроінтеграції. Однак подальший прогрес на цьому шляху може виявитись неможливим або нестійким без формування близьких культурно-символічних і ціннісно-мотиваційних моделей світосприйняття, які знаходять свій прояв, у тому числі, в певних ідентифікаційних категоріях [2]. Тим більше, поступове формування європейської ідентичності, спільних колективних уявлень про належність до європейської сім'ї народів набуває особливої актуальності для країн, які демонструють євро-інтеграційні аспірації, поступово наближаючись до повноправного членства в Європейському Союзі.

Для України, яка є одним із стратегічних партнерів ЄС, членом Східного партнерства і країною з досить тісними політичними і економічними зв'язками з Євро-спільнотою, дослідження даної проблематики стає особливо актуальним на хвилі істотного зростання патріотичних почуттів, що спостерігається останнім часом. Поглиблене розуміння того, як поєднуються між собою ідентичності двох різних рівнів і змістовної наповненості, які потенційні та актуальні конфлікти вони породжують, і якими шляхами останні можуть розрішатись, – відкриває перед нашою країною кращі перспективи автентичної євроінтеграції та у майбутньому повноцінного членства в спільноті найбільш розвинутих і вільних країн світу.

В рамках запропонованої розвідки робиться спроба розглянути співвідношення між двома найважливішими площинами або рівнями ідентифікації – національною та наднаціональною, а саме європейською в сучасних умовах ЄС. Представлена робота не претендує на розв'язання всіх аспектів цієї надзвичайно складної, об'ємної та багатовимірної проблеми, а лише ставить мету вказати напрями можливих роздумів, що надають кращі шляхи дійти до суті справи, а не блукати в темряві омани. Суперечливі емпіричні дані примушують знов і знов повертатись до осмислення даної проблематики на теоретичному

рівні і, спираючись на дослідження видатних соціальних мислителів, запропонувати можливі варіанти вирішення як старих, так і нововиниклих проблем.

Короткий літературний екскурс в проблематику

Протягом тривалого часу в поясненнях процесів євроінтеграції та громадської думки по відношенню до них домінувала теорія, згідно з якою масові уявлення про інтеграційні процеси були розмиті, несформовані, більшість мешканців не усвідомлювали сутність того, що відбувалось, сприймаючи створення ЄС за аналогією з зовнішньою політикою. Виключення складала тільки вищі соціально-професійні групи населення, які радо вітали впровадження багатьох нововведень, що сприяли професійній та освітній мобільності, вільному переміщенню через міждержавні кордони людей, послуг, товарів і капіталів [15]. Саме елітні групи постіндустріального суспільства опинились в ролі переможців подібного, небувалого в історії людства проекту з об'єднання держав і громадянських суспільств. Таке розуміння ситуації отримало в літературі назву «пермисивного, тобто дозвільного консенсусу» [19; 22].

Ситуація змінилась на початку 1990-х, коли на хвилі відродження інтересу до Європейського проекту у зв'язку з перспективою безпрецедентного розширення ЄС спостерігається вибухоподібне збільшення кількості публікацій на тему європейської інтеграції та ідентичності. Провідними теоретичними течіями виступали: 1) дослідження багаторівневого управління, де детальному аналізу піддавались процеси творення політики та складна інституційна структура пост-маастріхської Європи [16]; 2) історичний інституціоналізм, де з позицій теорії раціонального вибору розглядались переваги та недоліки, надбання та втрати, пов'язані з формуванням ЄС [20]; 3) праці в руслі соціального конструктивізму, де робились спроби розгляду арени політичної боротьби та інститутів, які впливають на виникнення загальноєвропейської ідентичності [6]; 4) праці стосовно політики ідентичності, яким були притаманні переважно нормативна спрямованість і недооцінка необхідності вивчення емпіричної реальності, яка часто відхиляється від теоретично обґрунтованих побудов. В рамках даного підходу теорія конституційного патріотизму Юргена Габермаса виступала джерелом натхнення для багатьох аналітиків [5]. 5) Теоретико-прикладні дослідження європеїзації, де складні процеси взаємодії національних держав і Євросоюзу трактуються здебільшого з інституціональних позицій [17].

В методологічному плані автори частіше за все покладаються на опитування громадської думки, а проблеми ідентичності трактують на основі аргументу «гра з позитивною сумою» [див., напр.: 7]. Останній означає можливість співіснування в складних поєднаннях ідентичностей різного рівня та змісту, зокрема транснаціональної, національної, регіональної та локальної. Протилежний підхід – «гра з нульовою сумою» – передбачає зростання однієї ідентичності за рахунок іншої. При такому дещо механістичному тлумаченні збільшення рівня ототожнення, наприклад, з Європою має відбуватись на фоні зменшення відчуття приналежності до власної нації, і навпаки. На відміну від презентованого варіанту, «гра з позитивною сумою» передбачає неминучість існування паралельної динаміки в процесах ідентифікації, а також співіснування міцної та стійкої ідентифікації водночас на різних рівнях – локальному, регіональному, національному та континентальному.

Одним із основних інструментів емпіричного вивчення ЄІ виступає так зване «питання Морено», яке використовується в рамках трендового крос-національного дослідження Євробарометр. Дане питання дозволяє диференціювати респондентів відповідно до того, як співвідносяться в їх свідомості національна та європейська ідентичності. Можливо виокремити чотири категорії людей: 1) ті хто ідентифікують себе тільки з Європою; 2) перш за все з Європою, а потім зі своєю нацією; 3) по-перше, з нацією, а по-друге, з Європою; 4) виключно з нацією. Лізбет Хуг і Гарі Маркс пропонують називати тих, хто ідентифікує себе і з Європою, і з нацією «інклюзивними націоналістами», натомість тих, хто виключно ототожнює себе з національною державою – «ексклюзивними націоналістами» [18]. На основі даної методики виокремлюють два типи націоналізму – ексклюзивний та інклюзивний. До першого типу відноситься ідентифікація себе тільки і виключно з нацією, а другий включає в себе поряд з національною ідентичністю також ототожнення в тій чи іншій мірі з Європою. Серед тих громадян ЄС, хто ототожнює себе з Європою, домінуючою моделлю ідентифікації протягом тривалого часу була і залишається м'яка, вторинна або ситуативна європейська ідентифікація, коли індивід відчуває свою приналежність в першу чергу до своїх співвітчизників, а вже в другу – до європейців. Сильна ЄІ, тобто ототожнення себе виключно з Європою, зустрічається дуже рідко, як правило, не перевищуючи 5% респондентів в середньому по країнах Євросоюзу. На протязі 1990-х – 2000-х років йшла постійна боротьба за першість між ексклюзивними та інклюзивними націоналістами. В окремі періоди часу,

зокрема в 1992-1995 і 2000-2004, інклюзивні націоналісти, тобто ті, кому притаманна змішана ідентичність, брали гору над ексклюзивними [див: 23, р.41].

Водночас слід звернути увагу на одну, надзвичайно важливу особливість: середні показники ЄІ насправді приховують наявність колосальних відмінностей між країнами. В складі ЄС можна знайти ті країни, переважна більшість населення яких тією чи іншою мірою ідентифікує себе з Європою. За даними Євробарометра 2012 року серед них знаходяться найбільші країни ЄС (Франція – 64,3%, Італія – 65,1%, Іспанія – 65,9%, Німеччина – 69,7 і 57,2% в західній і східній частинах відповідно), за виключенням Великої Британії, де традиційно переважає національна ідентичність, а доля громадян з будь-якою за силою ЄІ залишається в меншості (36,5%). Рекордсменами за розповсюдженістю ЄІ серед країн ЄС виступають Люксембург (79,9%), Бельгія (70,7%), Голландія (68,6%). В багатьох країнах сукупна частка осіб, у яких різною мірою присутнє сприйняття себе як європейців, переважає ексклюзивних націоналістів, які жодною мірою не співвідносять себе з Європою. В той же час можна виокремити народи, які в переважній більшості дотримуються націоналістичного світосприйняття і бачать себе як репрезентантів своєї нації і вкрай слабо ототожнюють з Європою або не ототожнюють взагалі. До таких народів слід віднести, окрім вже згадуваних британців, Ірландію (54,9%), Фінляндію (52,5%), Естонію (54,2%) та Литву (58%). Нарешті, зустрічаються країни з приблизно рівним розподілом вказаних категорій (Болгарія, Чехія, Латвія). Отже, в кількісному розрізі вимальовується дуже строката картина, яка зайвий раз демонструє наявність суттєвих крос-національних варіацій серед європейських націй у розповсюдженості ЄІ і її співвідношенні з національною ідентичністю.

До питання про концептуалізацію поняття «європейська ідентичність»

Саме поняття «ЄІ» має полісемантичне змістовне наповнення. ЄІ передбачає ототожнення на когнітивному, афективному та ціннісному рівнях з Європою, а також певні поведінкові аспірації та готовність діяти, базуючись на такому ототожненні. Ідентичність включає в себе як чуття належності на основі подібності, схожості, так і чуття окремішності, відмінності від інших (народів, спільнот, культур, об'єднань). Дана дефініція пропонує широке трактування поняття, оскільки прив'язує його до об'єкту з невизначеними границями, що робить процес ідентифікації досить скрутним. Європа на перший погляд видається об'єктом само собою зрозумілим, але насправді її ідентифікація викликала і продовжує викликати великі труднощі. ЄІ розглядається різними авторами через апелювання до середземноморської (грецької та римської) традиції, християнства, спадщини Ренесансу та/або Просвітництва, протестантську етику тощо [2]. Ця дискусія має давніші корені і детально описана в літературі, тому немає сенсу її переповідати наново. В сучасному внутрішньо-європейському дискурсі домінує схильність ототожнювати або як мінімум тісно прив'язувати одне до одного два окремих поняття: ЄІ та ідентифікації з ЄС, що знімає проблематику визначення кордонів. Водночас, ідентифікація з ЄС як з емпіричним еквівалентом Європи також не позбавлене недоліків, оскільки пов'язане з багатьма невизначеностями, проблемами визнання та соціальної справедливості. Зокрема, в колективній свідомості західно-європейців представники народів країн колишнього соціалістичного блоку не сприймаються як рівні, вони часто піддаються дискримінації на ринку праці та трактуються по аналогії з трудовими мігрантами із країн третього світу. Подібне ставлення в свою чергу викликає справедливе обурення з боку «нових європейців», посилюючи в них розчарування від процесів євроінтеграції.

В сучасних академічних і політичних дебатах з цього приводу можна виокремити два підходи, в рамках кожного з яких спостерігається домінування специфічних смислових пластів. В межах першого, етно-центричного, ЄІ розглядається за аналогією з національною ідентичністю і будується на принципах ексклюзиві інаковості, іншого, всього того, що виходить за рамки традиційних уявлень про Європу як християнську цивілізацію (дискурс окремішності). Цей підхід має яскраво виражений гомогенізуючий підтекст, не залишаючи місця тим культурам і релігіям, які не вписуються в задані цивілізаційні рамки. Саме тому тим етнічно-релігійним спільнотам, які відігравали суттєву роль в становленні європейської культури, але сповідували окремі від панівних цінності, зокрема євреям або мусульманам, не залишається місця в Європі, що розуміється в такий спосіб.

Інша трактовка ЄІ, мультикультурна, виходить із пост-національних засад творення нової спільноти. В умовах соціокультурної плюралізації водночас усередині держав і між державами фокус зміщується на необхідність досягнення не просто толерантного ставлення до представників інших національностей, релігій, культур, а формуванні нових моделей визнання рівного права інших народів на культурну самобутність, автентичність, свій власний спосіб буття. Ця модель становлення ідентичності відбувається в постійному діалозі з іншими культурами та потребує постійного визнання з боку інших [4, с.35 та інші]. Отже, самий факт

наявності чи навіть ступеня проявленості (сили) ЄІ не є достатнім при вивченні даного феномену самосвідомості та потребує дослідження того змісту, цінностей та суб'єктивних смислів, які надають люди даному об'єкту само-ототожнення. Іншими словами, відчувати себе європейцем можна по-різному, в різній модальності та площині. Саме тому, емпіричні дослідження мають виявити, в якому семантичному просторі ті чи інші категорії громадян вважають себе європейцями, яка модель ЄІ їм ближча, зрозуміліша та відповідає їх ціннісно-нормативній картині світу.

Поняття ЄІ в зарубіжних дослідженнях західних авторів, присвячених проблемам громадської думки, іноді трактується по аналогії з національною ідентичністю, якій притаманні три взаємопов'язані виміри (когнітивний, афективний та поведінковий). Використання поняття ЄІ явно чи неявно вказує на присутність емоційного компонента в структурі взаємовідносин громадян з Європою, а не просто раціонального розрахунку. Останній розглядається як ключовий або навіть виключний фактор, який детермінує підтримку процесів європейської інтеграції або відсутність такої підтримки. Тобто йдеться про те, що люди калькулюють переваги та недоліки, вигоди й втрати, які несе з собою інтеграція їхньої країни в ЄС, і виходячи із отриманих оцінок такого балансу висловлюють своє ставлення. Отже, в одному підході акцент робиться на раціональному розрахунку особистої вигоди [13], а в іншому – на відчутті емоційної та ціннісно вмотивованої прив'язаності людини до Європи, лише опосередковано пов'язаної з прагматичними інтересами [15; 18]. Вважаємо, що повноцінна інтерпретація процесів ідентифікації з Європою на сучасному етапі має враховувати обидві складові, які можуть утворювати хитросплетені нелінійні поєднання, включаючи як раціональний розрахунок, так і емоційно-чуттєві, культурно-символічні та нормативно-ціннісні імпульси. В кінці кінців, ЄІ сьогодні – це результат такої неоднозначної взаємодії.

ЄІ розглядається нами в рамках концептуального підходу множинних ідентифікацій [8]. Кожен індивід належить до різних соціальних спільнот і колективів, соціально-професійних страт і класів, соціально-демографічних категорій і суспільних груп (релігійних, культурних, мовних, етнічних тощо). Членство в цих об'єднаннях – фактичне чи уявне – вимагає від особи прийняття певних ціннісно-нормативних зобов'язань, засвоєння певного культурного коду, дискурсивних та поведінкових моделей інтеракції, викликає емоційний відгук та когнітивні реакції. Належність до будь-якої спільноти не є повною та безумовною, навіть у крайніх випадках приналежності до закритих тотальних спільнот, по типу терористичних організацій. Включеність до кількох кіл або мереж приналежності створює певне внутрішнє напруження, диктує необхідність взаємного прилаштування різних ролей, моделей поведінки та само-прийняття як частин єдиної Я-концепції. Нерідко ці частини можуть вступати в конфлікт, суперечити та протидіяти одна одній. Ось чому само-ідентифікація – це завжди процес саморефлексії, і чим більше групове членство стає результатом індивідуального вибору, а не соціального автоматизму, тим вищий рівень такої рефлексії вимагається. Бути особистістю – значить створити свій особливий, унікальний світ множинних ідентифікацій, які перебувають у безперервній взаємодії та контестації, але складають єдине ціле, об'єднане навколо ядра цінностей. Саме виходячи з таких позицій пропонується трактувати феномен ЄІ в його нерозривному взаємозв'язку з ідентичностями інших рівнів, типів і форм.

Політичні виміри європейської ідентичності

Останніми роками відбувається нечувана політизація проблеми ЄІ, що обумовлено в першу чергу публічними дискусіями навколо прийняття Конституційного договору ЄС, а також процесами розширення Союзу на Схід континенту. Саме ці процеси яскраво засвідчили наявність в суспільній свідомості двох протилежних моделей ЄІ, кожна з яких базується на різних історичних і філософських засадах і, відповідним чином, апелює до різних соціально-культурних спільнот [13]. Одна модель має виразно космополітичну сутність, в ціннісному плані пов'язана з ліберальними традиціями і відбиває світоглядні орієнтири європейських елітних кругів в їх переважній більшості. Інший проект наслідує націоналістичну та популістську риторіку, притаманну ультраправим політичним колам, та звертається до тих сегментів масового суспільства, які часто-густо перебувають на соціальному маргінесі або, належачи до середніх класів, гостро відчують загрозу з боку процесів глобалізації, пов'язаних з припливом мігрантів, іноземної робочої сили, уніфікацією культурних зразків та трибів життя тощо. Перша модель націлена назовні, є інклюзивною та демократичною за своїм пафосом, оскільки відкриває можливості бути залученим до даного проекту для різних груп і націй, готових розділити відповідні ціннісні підвалини. Друга модель вибудовується на принципах ексклюзивної належності, виключення інших груп і націй, «менше вартісних», менш розвинутих, недостойних або просто інакших, а тому небезпечних. Фактично в основі даної моделі лежить принцип етнічного націоналізму, тільки модифікований таким чином, щоб дати можливість застосовувати його на загальноєвропейській шкалі. Проект

космополітичної ЄІ в основу об'єднання кладе політичні права і свободи, а популістський – соціальні права і гарантії (зайнятості, захисту, забезпечення), а також ідеї збереження культурної автентичності. «Європа для європейців» – це і є лозунг популістського проекту ідентичності.

Водночас сучасному популістському дискурсу притаманні певні особливості, які не виключають існування в його рамках ідей необхідності оформлення загальноєвропейської ідентичності. Однак розуміння такого співіснування національного та європейського в рамках націонал-популістського дискурсу суттєво відрізняється від космополітичного проекту. Радикальна перебудова соціально-економічних, політичних, міжнародних і культурних сфер життя під впливом глобалізаційних процесів підживлює атмосферу нестабільності, невпевненості, погроз і ризиків, яка нашарувалась на значне зростання невдоволення та розчарування серед широких верств населення політичною системою, процесами та традиційними політичними партіями на Заході. Масова міграція, підйом мусульманського фундаменталізму, терористичні загрози роблять існування цілих спільнот і окремих індивідів непевним. Аномія, ціннісна дестабілізація, послаблення традиційних цінностей і способу життя на фоні постійно зростаючих трендів до індивідуалізації, хвиля політичного радикалізму в Західній Європі, спричинена зростанням загроз і викликів глобального масштабу, – все це разом узятє створює передумови для розширення суспільного простору, в якому популістський дискурс може набувати особливої привабливості.

Отже, можемо констатувати, що в публічному просторі зіштовхуються різні за змістом трактування ідентифікації з Європою [3]. Надзвичайно важливою особливістю поняття ЄІ виступає його змістовна гнучкість, відкритість для інтерпретацій, пошуку нових смислів. В цьому слабкість даного концепту і водночас джерело його привабливості та сили. ЄІ перебуває в стадії активного формування, набуття певних обрисів, які залишаються до кінця невизначеними. Змісту і смислової наповненості їй надають процеси, що відбуваються на різних рівнях інтеграції: інституційному – в рамках різноманітних наднаціональних інститутів ЄС та окремих держав, на рівні суспільних рухів і політичних партій, професійних об'єднань, а також в рамках повсякденної міжгрупової та міжособистісної комунікації. Отже, ЄІ – це живий проект, який, з одного боку, несе в собі риси тих сил, що стояли у його витоків і продовжують відігравати ключову роль в його підтриманні, а з іншого, підживлюється новими суспільно-політичними імпульсами. Так, приходять у рух різні бачення Старої та Нової Європи, за якими стоять різні геополітичні гравці. А отже, бачення ЄІ набуває транс-європейського, глобального характеру.

Очевидно, що ЄІ не може обмежуватись культурними смисловими пластами, а має включати в себе потужну політичну складову. ЄІ неможливо відокремити від грандіозного за своїм задумом політичного проекту зі створення політичної спільноти нового типу. В рамках формування нової ЄІ повинні виникнути нові форми лояльності та відчуття приналежності до спільноти, яка відрізняється від національної держави кількома суттєвими рисами, що справляє безпосередній вплив і на природу ЄІ. По-перше, Європа виступає спільнотою більш абстрактного типу, що віддалена від індивіда на більшу відстань, ніж держава. В цьому сенсі ототожнення з Європою може і, найвірогідніше, буде формуватись за зразком уявленої спільноти [1] ще більшою мірою, ніж це притаманне національним державам. По-друге, вона є більш незвичним, новим формуванням, яке має створити приваблюючі стимули для індивідуумів. Ці стимули до того ж мають вигравати у порівнянні зі звичними національними характеристиками, якщо визнається конкуруюча природа ідентифікації, або, як мінімум, їх доповнювати, якщо виходити із взаємодоповнюючої природи процесів ідентифікації. По-третє, Європі як об'єкту ідентифікації бракує тих символічних засад, які викликають у громадян націй-держав відчуття національної гордості та готовності до самопожертви заради країни. Це не означає неминучості становлення ЄІ за принципами та моделями ідентичностей національних. Скоріше навпаки, ЄІ тільки тоді може стати стійкою і глибоко вкоріненою, коли вона буде будуватись на інших підґрунтях. Як відзначає Даріо Кастільоне, Євросоюз має культивувати політичну ідентичність ані в героїчній формі готовності до самопожертви, ані у високо принциповій моделі «конституційного патріотизму» [5], а в більш повсякденному, банальному смислі: через призму сприйняття Союзу як структури, яка робить вагомий внесок у фундаментальний, хоча і багаторівневий інституційний та правовий порядок, завдяки якому всі громадяни можуть користуватись своїми правами і свободами [10, р.51].

По-четверте, ЄІ в порівнянні з національною ідентичністю має більш виражену політичну складову, а отже і яскравіше виявляється її сконструйований характер. Згідно з цими міркуваннями пересічним громадянам важко сприймати її так само або за аналогією з національними ідентичностями. Нарешті, процес формування ідентифікації з Європою, яка ототожнюється з ЄС, є дуже короткотривалим за історичними мірками – він налічує неповну

чверть століття. Об'єктивно, не можна очікувати набуття ЄІ такої ж сили чи ступеня розповсюдженості, які притаманні національній свідомості. Загалом, всі вище зазначені риси роблять процес ідентифікації з Європою більш проблематичним, хитким і відкритим.

Водночас, ЄІ характеризується такими рисами, які роблять її більш привабливою з ціннісно-нормативної, світоглядної точки зору. Зокрема, як підкреслює Хартмут Келбле, в другій половині ХХ ст. ідентифікація з Європою включила в себе особливе ставлення до війни та насилля [21, р.208]. Ототожнювати себе з Європою значить обирати сторону миру та уникнення війни, конфлікту та насилля проти інших етнічних і релігійних груп в Європі, а не пишатися воєнними перемогами, як це відбувається в рамках формування та підтримування національної ідентичності. Окрім того, європейська ідентифікація знаходиться під впливом намагань перебороти колоніальну спадщину та засновані на ній ієрархічні моделі світосприйняття як всередині, так і назовні Європи. Саме тому відносна рівність всіх країн-членів ЄС, незалежно від їх розміру та впливовості, має сприяти виробленню особливого типу ідентифікації з Європою у громадян цих держав. Такий підхід різко контрастує з моделями побудови відносин на міжнародній арені, де особливого статусу набувають найбільш великі та сильні гравці.

Європейські народи сприймають ЄС як політичне та економічне об'єднання, спаяне спільними цінностями. Зокрема, Євросоюз відкрито постулює підтримку модерних цінностей – просвітництва, демократії, прав людини та миру. Дослідження Майкла Брутера свідчать про те, що європейці насправді ототожнюють себе з ЄС як особливою громадянсько-політичною спільнотою, основою на універсалістських цінностях [9]. В цьому сенсі Євросоюз – це модерна Європа, яка резонує з концепцією Габермаса про пост-національну ідентичність, побудовану на засадах демократії, ринкової економіки, соціальної держави, повазі до прав людини і культурної різноманітності [5]. Отже, європейська політична ідентичність відповідає сакральній моделі конструювання ідентичності Шмоеля Ейзенштадта [14], оскільки політичний порядок ЄС апелює до спільноти певного типу цінностей, модерних, демократичних, секулярних і космополітичних. Цей проект, ініційований і підтримуваний європейськими елітами, сприймається переважною більшістю населення ЄС як найкращий по відношенню до всіх інших політичних конструкцій.

В той же час не можна оминати увагою питання про те, чи можливо і обґрунтовано ототожнювати європейську ідентичність і ідентичність з ЄС. Існують докази того, що європейці віддають собі звіт в тому, що це не одне і те саме. Говорячи про ЄІ, вони використовують культурно центричний дискурс, вказуючи на такі визначники Європи, як історія, етнічність, цивілізація, культурна спадщина та розмаїття. Водночас, ЄС асоціюється з політичними інституціями, а сама Європа – з історичним, політичним і культурним простором, а не з географічним положенням. Цікаво, що коли Європа в ході досліджень презентувалась в територіальних термінах, рівень ідентифікації з нею дуже суттєво знижувався, поступаючись навіть ототожненню із світом [23, р.50].

Висновки

Формування нової ЄІ являє собою складний процес, в якому перетинаються, взаємодоповнюються та вступають в конфліктну взаємодію лояльності різноманітного рівня та характеру. З ЄІ складним чином перехреснюються, накладаються одна на одну, взаємно підсилюють або навпаки, нівелюють, проникають одне в одне ідентичності національного, суб- і транс-, або наднаціонального рівнів. Як стверджує один із чільних дослідників ЄІ, можемо спостерігати зародження не єдиної ЄІ, яка замінює або конфліктує з національними ідентичностями, а скоріше європеїзацію цих ідентичностей, через яку відчуття приналежності до європейської спільноти проявляється різними, національно специфічними способами, які взаємно доповнюють інтерпретацію образу Європи [23, р.38].

Зміст і характер ЄІ визначається тими процесами, які відбуваються в самій Європі та навколишньому світі. За своєю суттю ЄІ неминуче набуває високого ступеню політизації. Вона є інструментом і, водночас, наслідком становлення інституцій Євросоюзу, нової моделі управління в об'єднанні нового історичного типу. Очевидно, що і сама ідентичність набуває абсолютного нових рис, що не були притаманні зокрема національно-державним моделям ідентифікації. ЄІ вимагає появи лояльностей, які не сприймаються самими європейцями як щось природне, «вроджене», як це спостерігається у випадку ідентичностей національних. ЄІ виникає навколо ідеї спільної політичного врядування, причому в умовах демократичної моделі побудови взаємодії між членами такого політичного утворення. Отже, йдеться не тільки, а можливо і не стільки про створення і відтворення кордонів такої спільноти, скільки про природу таких стосунків.

Створення такого типу ідентичності вимагає виходу за межі звичних і само собою зрозумілих реалій, певного культурно-нормативного зусилля, відчуття нових форм

солідарності. Це ідентичність на майбутнє, проект спільного життя народів, які бажають разом жити, працювати, споживати, відпочивати, творити, виробляти спільні культурні цінності, допомагати один одному, пізнавати світ і робити спільне існування більш безпечним, вільним і наповненим сенсом. Отже, це нова культурно-світоглядна парадигма, а не тільки обумовлена політико-інституціональними конструкціями форма лояльності до ЄС. Її можна назвати проективною ідентичністю, націленою в майбутнє. Хочеться вірити, що ця ідентичність служитиме джерелом натхнення не тільки для народів, що вже утворюють Євросоюз, але і для тих, хто тільки шукає своє місце в спільній європейській сім'ї.

Література

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти / Б. Андерсон. – Київ: Критика, 2001. – 271с.
2. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О.Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
3. Дойч К. Народи, нації та комунікація // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: Антологія / К.Дойч.– 2-ге вид. – К.: Смолоскип, 2006. – С.317-332.
4. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання» / Ч. Тейлор. – К.: Альтерпрес, 2004. – 172 с.
5. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Ю.Хабермас. – М.: Весь Мир, 2008. – 192 с.
6. Хан А. Идентичность и нация в Европе / А.Хан // Современная немецкая социология: 1990-е годы / Под ред. В.В.Козловского, Э.Ланге, Х.Харбаха. – СПб.: Социологическое общество им. М.М.Ковалевского, 2002. – С.268-281.
7. Элиас Н. Изменение баланса между Я и Мы // Общество индивидов / Н.Элиас. – М.: Праксис, 2001. – С.215-330.
8. Burkitt I. Social Selves. Theories of Self and Society. – London: Sage, 2008.
9. Bruter M. Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity.– Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005.
10. Castiglione D. Political Identity in a Community of Strangers // European Identity / Ed. by J.T. Checkel and P.J. Katzenstein. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – Pp. 29-51.
11. Checkel J., Katzenstein P. (eds.) European Identity. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 265 p.
12. Duchesne S. Waiting for a European Identity... Reflections on the Process of Identification with Europe // Perspectives on European Politics and Society. – 2008. – Vol. 9, No. 4. – Pp. 397–410.
13. Eder K. A Theory of Collective Identity: Making Sense of the Debate on a 'European Identity' // European Journal of Social Theory. – 2009. – Vol.12 (4). – Pp.427-447.
14. Eisenstadt S. Modernity and the construction of collective identities // International Journal of Comparative Sociology. – 1998. – Vol. 39. – No. 1. – Pp. 138–158.
15. Fligstein N. Who are the Europeans and how does this matter for politics? // European Identity / Ed. by J.T. Checkel and P.J. Katzenstein. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – Pp. 132-166.
16. Guglielma S. Dual identity and its mechanisms: national and European identity in the Italo-Slovene border area // Department of Social and Political Sciences Working Paper. – 2014. – No 2.
17. Herrmann R., Brewer M. 2004. Identities and Institutions: Becoming European in the EU // Transnational Identities: Becoming European in the EU.– Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 2004. – Pp. 1-22.
18. Hooghe L., Marks G. Calculation, community, and cues. Public opinion on European integration // European Union Politics. – 2005. – Vol.6. – No.4.– Pp.419-443.
19. Inglehart R. Cognitive mobilization and European identity // Comparative Politics. – Vol. 3. – No. 1. – 1970. – Pp. 45-70.
20. Kaina V., Karolewski I. EU governance and European identity // Living Reviews in European Governance. – Vol.8. -2013.2013.№.1.- <http://www.livingreviews.org/lreg-2013-1>
21. Kaelble H. Identification with Europe and Politicization of the EU since the 1980s // European Identity / Ed. by J.T. Checkel and P.J. Katzenstein. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – Pp.193-212.
22. Lindberg L. N., Scheingold S. A Europe's Would be Polity. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1970.
23. Risse T. A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2010. – 287 p.

УДК [321.6/.8:316.334.52] (477)

СОЦІАЛЬНЕ СТРУКТУРУВАННЯ ТА ПРОЦЕСИ РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД

Кучуран А. М.

*аспірант кафедри політології та державного управління,
Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича*

В даній статті автор досліджує соціальну структуру суспільства та її вплив на формування політичної влади на визначеному просторі. Виявлено, що основними елементами, які впливають на структурування політичної влади на регіональному та місцевому рівнях є етнолінгвістичний, конфесійний та професійний склад населення, тип переважаючої ідентичності, місце проживання за віссю «центр-периферія».

В данной статье автор исследует социальную структуру общества и ее влияние на формирование политической власти на определенном пространстве. Выявлено, что основными элементами, которые влияют на структурирование политической власти на региональном и местном уровнях является этнолингвистический, конфессиональный и профессиональный состав населения, тип преобладающей идентичности, место проживания по оси «центр-периферия».

In this article the author examines the social structure of society and its influence on the formation of political power on a certain space. Revealed that the main elements that affect the structuring of political power at regional and local levels is ethno-linguistic, confessional and professional composition of the population, the type of dominant identity, residence axle «center-periphery».

Ключові слова: електоральний простір, регіональна ідентичність, вісь «центр-периферія», політичний простір, етнолінгвістична структура населення.

Дослідження проблематики географії електоральної підтримки в розрізі спочатку регіонів, а далі і окремих локальностей є важливим для розуміння процесів структурування влади на місцевому рівні. Результати таких досліджень дадуть змогу побачити на якій соціальній основі будується влада на місцях, чому існує схожість і різниця між одними та іншими регіонами.

«Політична палітра парламентських партій рельєфно відбиває існуючі в суспільстві регіональні клівіджі, пов'язані із національним складом регіонів, їх геополітичним сусідством, відповідним менталітетом населення цих регіонів, у якому відбилися також суспільно-політичні деформації попереднього комуністичного режиму».¹ Ми поділяємо дану думку, що соціальна структура суспільства, що відображається в таких параметрах як національно-етнічний склад, вікові та професійні характеристики, мова спілкування, конфесійна приналежність та інші є визначальними в процесі конструювання політичної влади окремо взятого регіону та місцевості.

Виокремлюють два виміри електорального простору – соціокультурний та просторовий. Соціокультурний рівень має більший вплив на електоральні вподобання, оскільки соціальні та етнічні групи голосують екстериторіально, тобто прихильники тієї чи іншої політичної партії, особливо з яскраво вираженою ідеологічною позицією, будуть її підтримувати незалежно від місця свого проживання. Чому ми тут даємо поправку стосовно ідеології – оскільки у випадку масових універсальних партій, які прагнуть залучити якомога більшу кількість прихильників різних соціальних груп, саме активність партії на рівні осередків може зіграти ключову роль у електоральній підтримці громадян. В цьому разі якраз можливий більший вплив саме просторового виміру. Частина тієї чи іншої соціальної або етнічної групи буде визначальною в результатах голосування всієї території, що в підсумку буде давати розбіжності в розрізі регіонів.

Проте просторовий фактор також впливає на формування владної групи, особливо у випадку наявних потужних регіональних ідентичностей. Ця ідентичність може бути додатковою до національної, соціальної, етнічної, але особливо цікаві випадки коли вона перекриває їх. Тобто коли відбувається консолідація груп на окремій території на основі сильної регіональної ідентичності. Тоді можна вести мову про регіональне голосування що пов'язане в першу чергу з регіональними інтересами.

¹ Гудзь В. Історіографія регіональних клівіджів в сучасній Україні / В. Гудзь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/4_SND_2013/Politologia/10_127833.doc.htm

Наприклад, дослідниця Л. Угрин доводить, що на сході і півдні України переважають місцева та регіональна ідентичність, над загальнонаціональною і державницькою.¹ Інший український дослідник В. Троян наводить думку, що Україні існують дві великі групи ідентичності: національно-патріотична й орієнталістична.²

Представники національно-патріотичної ідентичності роблять головний акцент на культурних аспектах і формах, а саме мові, історії, походженні, традиціях. Часто представниками цього типу ідентичності «педалюється» тема антиазійства. А на перший план виходить європейськість, як протилежність азійству. Найчастіше це знаходить вираження в антиросійській риторичі, оскільки саме Росія є, на їх думку, втіленням неєвропейської системи цінностей як політичних, так і культурних і ментальних, що несе пряму загрозу розвитку української національної ідентичності. Росія для них є «Іншим» у системі координат «Ми» – «Вони» причому саме зовнішнім «Іншим» ворогом.³

До представників орієнталістичної ідентичності входять ті, хто відкидає національний шлях розвитку і шукає інші проекти. Ними можуть бути відродження нового наднаціонального утворення на базі держав пострадянського простору, Євразійський Союз тощо. Для представників цього типу ідентичності «Іншим» ворогом (внутрішнім) є «культурна загроза». Тому відбувається актуалізація питань мови, історичної пам'яті, особливостей ментально-традиційних. Оскільки в основі відмінностей між двома типами ідентичностей лежать саме культурні складові, то вони і виходять на перший план у дискусіях і часто займають домінуючу позицію над соціальними та економічними напрямками. Прикладами цього є питання мови, зовнішньополітичної орієнтації, героїв та історичної пам'яті (питання оцінки ролі національно-визвольних рухів тощо).⁴ Особливо такий дискурс був притаманний політикуму України в період парламентських виборів 2002, 2006 та 2007 рр. та президентських виборів 2004 р. і меншою мірою 2010 р..

Наприклад, серед основних вимог В. Януковича – кандидата в президенти під час виборів 2004 р., варто згадати такі: вступ до ЄП, надання російській мові статусу другої державної. Ключовим питанням було збереження політичного курсу, започаткованого Л. Кучмою, та поглиблення взаємовідносин із «братньою» Росією на противагу євроінтеграційним прагненням головного опонента – В. Ющенка. Під час тієї президентської виборчої кампанії кандидат П. Симоненко використовував схожу риторичу здійснення ефективної державної політики в руслі оновленої комуністичної ідеології та в тісному союзі з «братньою» Росією. Інший кандидат від лівого ідеологічного сектору О. Мороз основним своєї гаслом зробив «Збудуємо Європу в Україні!», яке використовувалося і під час наступних парламентських кампаній 2006 та 2007 рр.. Як зазначає український дослідник А. Татарин стосовно загальної характеристики політичних гравців 2004 р.: «В. Ющенко та О. Мороз прагнули «якісного прориву на основі європейських цінностей»; В. Янукович і П. Симоненко – «еволюції в напрямі авторитаризму».⁵

В Україні сформувався своєрідний тип політичної нації. Оскільки здебільшого російськомовний південно-східний регіон є українським у полі політичної та національної ідентифікації. Водночас сьогодні в Україні немає такої форми ідентичності, яка була би рівноцінно сприйнята представниками різних регіонів, що ставить під сумнів перспективи на майбутнє для етнічного підходу.

Політичний простір, формою якого виступає й електоральний простір, уривчастий. В ньому є ділянки з відносно високою соціальною взаємодією суб'єктів, розвиненими зв'язками. Такі ділянки називають соціальними полями. Між соціальними полями відносини менш інтенсивні, аніж всередині них. Прикладом соціальних полів є держави, організації, етнічні і соціальні групи, населені пункти. Політичний простір – це силове поле, яке створюється взаємодіючими індивідами, але, разом з тим, яке володіє якостями системи, що відсутні у самих індивідах. В індивідах присутні елементи політичного простору, які засвоєні у вигляді політичних ролей та цінностей. Тобто спостерігається взаємний процес – спочатку індивіди

¹ Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні / Л. Угрин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://westukr.itgo.com/ugryn_cpd_conf_0701.html

² Троян В. Особливості та основні тенденції сучасного українського регіоналізму / В. Троян // Наукові записки. Серія «Культурологія». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. – Вип. 9. – С. 85.

³ Троян В. Особливості та основні тенденції сучасного українського регіоналізму / В. Троян // Наукові записки. Серія «Культурологія». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. – Вип. 9. – С. 85.

⁴ Троян В. Особливості та основні тенденції сучасного українського регіоналізму / В. Троян // Наукові записки. Серія «Культурологія». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. – Вип. 9. – С. 86.

⁵ Татарин А. Вибірчі стратегії основних кандидатів під час президентської виборчої кампанії 2004 р. / А. Татарин // журнал «Віче». – №4. – 2010.

впливають на простір, формуючи його, але, як відомо, ціле не дорівнює частинам, і з'являється нова структура, яка вже нововибудовані власні якісні характеристики далі транслює на цих же індивідів.¹

Відносно електорального процесу концепт політичного простору відображає ряд його сутнісних характеристик. Одна з таких характеристик – це «позиціонування», яке є по суті «просторовим», оскільки пропонує виявлення місця політичної партії чи кандидата в ідеологічному спектрі, «відстані» до влади.

Як зазначає українська дослідниця Н. Ротар, регіональні ідентичності можуть досліджуватись з одного боку як патерн регіонального розвитку, тобто певна матриця дій, програма розвитку; а з іншого як процес трансляції регіональним елітами ідентичностей у порядку денний. Проте роль регіональних еліт у формуванні ідентичностей є все ж таки похідною від тих історичних умов, які вже існували на конкретній території. Під історичними умовами ми розуміємо політичні патерни, які визначаються як матриця кращих типів діяльності, способів організації соціуму. Н. Ротар вказує, що при зміні форм політичної організації суспільства, новий спосіб його організації й спосіб, що йому передував, будуть, швидше за все, однотипні. При цьому політичний патерн регіону містить кілька складових: 1) основні способи реакції регіонального співтовариства на виклики навколишнього середовища; 2) історичні моделі взаємодії політичного співтовариства з навколишнім середовищем; 3) спосіб взаємодії еліт і населення з навколишнім світом політичного.²

В електоральних-просторових дослідженнях пострадянських суспільств доцільним видається застосування інтегративного підходу, що дозволяє уникнути однобічності у вивченні електорального процесу й аналізувати комплекс коротко- та довгострокових факторів впливу на електоральну поведінку, насамперед соціокультурних, ідеологічних, інституційних, умов конкретної політичної ситуації та ін.³

До числа найбільш стійких соціальних структур, що впливають на електоральну поведінку, відноситься етноконфесійна структура, яка важлива для багатьох посткомуністичних країн. Наприклад, Р. Туровський зазначає, що для Росії в найбільшій мірі цей фактор впливає на голосування за «Единую Россию» – дуже висока підтримка зі сторони територій, що характеризуються низькою часткою російського населення, що свідчить, на його думку, про інтеграційні функції цієї партії; та ЛДПР – підвищена підтримка в регіонах з російським населенням.⁴

Довгострокові фактори орієнтацій виборців залишаються значимими в регіонах з переважанням патріархальної чи підданської політичної культури.⁵

Особливим для України є етнорегіональний аспект. Для розрізнення та об'єднання етнорегіонів в Україні використовується етнолінгвістичний аспект регіоналізації. Зокрема, пропонується розподіл на три групи областей із приблизно однаковою часткою українців, які вважають рідною мовою українську: «базова Україна» (14 областей, для понад 95 відсотків українців рідною є мова своєї національності); «перехідна зона» (8 областей і м. Київ, де від 75 до 95 відсотків українців також вважають рідною українську мову), та «етнопериферія»

¹ Дейнека А.И. Электоральное пространство современной России как объект политического исследования / А.И. Дейнека // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер.: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. - 2011. - Вып. 2. - С. 278-282. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/elektoralnoe-prostranstvo-sovremennoy-rossii-kak-obekt-politicheskogo-issledovaniya>

² Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. колег.: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапеч, Н. Ротар; Відп. за вип. М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. – С. 115-117.

³ Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. колег.: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапеч, Н. Ротар; Відп. за вип. М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. – С. 129.

⁴ Туровский Р. Ф. Влияние трансформации политического режима на географию голосований в России и других посткоммунистических странах // В кн.: XIII Международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества. В 4 кн. Кн. 4. / Отв. ред.: Е. Г. Ясин. Кн. 4. М. : Издательский дом НИУ ВШЭ, 2012. С. 115-122.

⁵ Дейнека А.И. Социокультурные расколы электорального пространства России (на материалах Краснодарского края) / А.И. Дейнека. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsiokulturnye-raskoly-elektoralnogo-prostranstva-rossii-na-materialah-krasnodarskogo-kraya>

(дві області й Автономна Республіка Крим, де визначають рідною мову своєї національності від 50 до 65 відсотків українців).¹

На неоднорідність політичної культури впливає й регіональний менталітет, зумовлений міжконфесійними відмінностями, особливостями віровчень та культової практики православ'я й уніатства. Так, греко-католики, що переважно сконцентровані на Заході України, за своєю догматикою тяжіють до західноєвропейського християнства, пов'язаного з римським правом і поняттям приватної власності, до влаштування вільного особистого життя. Для православного населення Сходу України характерні колективістське ставлення до життєвих проблем, прагнення надособистісної мети, милосердя, співчуття до нужденних, поблажливості до людських вад тощо. Православний більше підпорядковується дисципліні під впливом зовнішніх обставин, а греко-католик – внутрішніх. Можна говорити про більшу готовність греко-католицького Заходу країни, на відміну від православного Сходу, до лібералізації суспільства, приватизації економіки, ринкової конкуренції.²

Доволі суттєвим є вплив соціально-географічної структури суспільства. Із числа цих структур особливо важливим є розмежування «центр-периферія», яке існує практично у всіх посткомуністичних країнах, ставши результатом прискореної соціалістичної індустріалізації та урбанізації. Тут можна провести паралелі між підтримкою політичних партій в Росії та Україні. В Росії фактор «центр-периферія» впливає на підтримку «Единой России» та ЛДПР на периферіях, тоді як в більш модернізованих центрах (столицях регіонів) відбувається перевищення середніх показників голосування за ліберальні партії та «Справедливую Россию».³ Для України ситуація у розрізі «центр-периферія» є схожою в плані розрізнення голосування між містами та сільською місцевістю.

Наприклад, результати підтримки С. Тігіпка на президентських виборах 2010 р. показали перевищення середніх показників по країні у великих та розвинутих містах. Схожа картина спостерігалась у 2012 р. за результатами парламентських виборів. Так, партія «УДАР» отримала порівняно більшу кількість голосів у «центрах». Вже у 2014 р. результати підтримки «Самопоміч» показали також розбіжності у голосуванні по критерію «центр-периферія».

Стосовно останньої, то найкраще враження про те, де живе виборець «Самопоміч» дає перелік округів, у яких партія набрала понад 20% голосів виборців. Це місто Івано-Франківськ, чотири міських округи Львова і два найбільші міста Львівщини Дрогобич і Червоноград, а також всі округи Києва крім одного де здобуто 19,4% голосів. Так само менше відсотка до позначки у 20% «Самопоміч» не вистачило у Тернополі та Луцьку. У всіх областях України крім Житомирської дана партія набирала більше голосів у обласних центрах ніж на периферії. Що цікаво, ця сама закономірність для центрально-українських регіонів характеризувала результати «Свободи» на парламентських виборах 2012 р.. Відповідно припущення, що за «Самопоміч» активно голосували виборці, котрі прагнуть привести в політику «нові обличчя», і на минулих виборах бачили у цій якості «Свободу», має під собою ґрунт.⁴

В цьому випадку ми приблизились до виявлення ще однієї тенденції – це різниця у готовності до змін між представниками центру та периферії.

Український історик Я. Грицак стверджує, що всі зміни починаються з міста.⁵ Ця думка підтверджується певним чином і у електоральному виборі жителів міст та сільських місцевостей, оскільки перші частіше і в більшій мірі підтримують ті сили, які є новими, або принаймні позиціонують себе як нові. Жителі ж сільської місцевості здебільшого виявляють певний консерватизм і постійність у своїх електоральних вподобаннях.

Спад промислового виробництва у 1990-х рр. катастрофічно позначився на Лівобережній частині України, де зосереджені майже всі галузі промисловості, які раніше

¹ Гудзь В. Етнорегіональні клівіджі у сучасній Україні: причини появи і шляхи подолання / В. Гудзь // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 13. – С. 52-60. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ukrainm_2013_13_10.pdf

² Кваша О. Сучасні засади регіональної політики України в контексті регіональної політичної культури (концептуальний підхід) / О. Кваша // «Гілея: науковий вісник». – 2015. – вип. 92. - С. 324. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gileya_2015_92_81.pdf

³ Туровский Р. Ф. Влияние трансформации политического режима на географию голосований в России и других посткоммунистических странах // В кн.: XIII Международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества. В 4 кн. Кн. 4. / Отв. ред.: Е. Г. Ясин. Кн. 4. М. : Издательский дом НИУ ВШЭ, 2012. С. 115-122.

⁴ Хоменко С. Хто, де і за кого: географія парламентських виборів / С. Хоменко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/10/141029_electoral_geography_sx

⁵ Грицак Я., Глібовицький Є. Цінності України [Електронний ресурс] : [доповідь виголошена під час конференції TEDxKyiv (11.06.2011)] / Я. Грицак, Є. Глібовицький // YouTube. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=noIW9A8V7WE>

були складником єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Тому виборці цих міст під час президентських виборів у 1999 р. орієнтувались на комуністів і висловлювали патерналізм у поведінці (в Росії схожа ситуація була під час виборів 1996 р.). Українська дослідниця Н. Ротар вказує, що регіони України де найвища підтримка Симоненка високоурбанізовані, з низьким рівнем активності громадян і високим рівнем протестного голосування.¹ Для порівняння у РФ під час виборів 1996 р. комуністів підтримували південні аграрні регіони, а в Україні південно-східні індустріальні й урбанізовані, які за російським сценарієм мали б підтримувати ринкові реформи.

Стосовно українських міст Я. Грицак пише, що придушення шістдесятництва спричинило до того, що серед населення СРСР, особливо у великих індустріалізованих містах, домінувала культура конформізму. Це створило ефект «радянського народу»: населення, яке назагал було освічене, секуляризоване й урбанізоване, ставилося байдуже або навіть вороже до демократизації політичного життя.² Індустріальні регіони у свій час притягували робітників з усього СРСР, що зумовило значну маргіналізацію населення, яке втрачало свої мовно-культурні, етнічні риси і перетворювалося на «місцевих», «російськомовних» із відповідною гіпертрофією місцевого патріотизму за рахунок загальнодержавного.³ Це є однією з передумов низької політичної активності на сході України, особливо якщо вести мову про період до кінця 2013 р., тобто початку подій Революції Гідності. Наведені приклади розбіжності у причинах підтримки тих чи інших політичних сил є певними аргументами стосовно переваги в Україні ідеологічного характеру регіональних розбіжностей.

Розподіл «центр-периферія» розглядається також і С. Рокканом і М. Ліпсетом як один із основних клівіджів (*cleavage*), тобто розколів між елітами в міських районах, і тими, що мешкають у більш віддалених районах. Як правило це виражається в плані регіонального націоналізму, місництва або сепаратистських настроїв.⁴

Серед географічних структур менш значимими в порівнянні з розмежуванням «центр-периферія», але також суттєвими є розмежування типу «Північ-Південь» і «Захід-Схід», що зазвичай відображають соціокультурні розколи та дифузії соціальних інновацій. Російський дослідник А. Дейнека вказує, що у 1990-х рр. в периферійних з точки зору соціально-економічного розвитку регіонах Росії існував яскраво виражений полюс підтримки ліво-консервативних опозиційних сил. Належність до даної електоральної культури була характерна для консервативних південних регіонів Росії з високою часткою сільського населення, наприклад, для Краснодарського краю, де частка міщан лише трохи перевищує 53% населення. Також важливою характеристикою електоральної поведінки громадян периферійних та аграрних регіонів Росії є традиція голосувати спільно з позицією місцевої та регіональної влади.⁵ Соціальні інновації, такі як ринкові реформи у Росії більше підтримуються в містах аніж в селах, північних регіонах, аніж в південних. В цьому випадку йде розмежування за «віссю цінностей», який до 1999 р. був одним з основних розколів. Це виявлялось в «ефекті 55-ої паралелі», тобто починаючи з перших конкурентних виборів 1989 р. істотною була різниця між урбанізованими регіонами півночі і аграрними півдня, що виявлялось у підтримці «демократів» і комуністів відповідно.⁶

Українська дослідниця Н. Погоріла висуває гіпотезу щодо існування «горизонтального» (Захід-Схід) і «вертикального» (Північ-Південь) культурного поділу України. Аналізуючи політичну культуру як комбінацію політичних компетенцій, довіри до політиків і політичної

¹ Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. колег.: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапець, Н. Ротар; Відп. за вип. М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. – С. 120-121.

² Грицак Я. 26-й ПРОЦЕНТ, або Як подолати історію / Ярослав Грицак. – К.: Фонд Порошенка, 2014. – 136 с. – (Серія «Жити по-новому»). – С. 85-86.

³ Гудзь В. Етнорегіональні клівіджі у сучасній Україні: причини появи і шляхи подолання / В. Гудзь // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 13. – С. 55. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ukrainm_2013_13_10.pdf

⁴ Гудзь В. Етнорегіональні клівіджі у сучасній Україні: причини появи і шляхи подолання / В. Гудзь // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 13. – С. 52-60. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ukrainm_2013_13_10.pdf

⁵ Дейнека А.И. Социокультурные расколы электорального пространства России (на материалах Краснодарского края) / А.И. Дейнека. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsiokulturnye-raskoly-elektoralnogo-prostranstva-rossii-na-materialah-krasnodarskogo-kraya>

⁶ Дейнека А.И. Категория «пространство» в исследованиях электоральных процессов: прикладной аспект / А.И. Дейнека. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/kategoriya-prostranstvo-v-issledovaniyah-elektoralnyh-protsessov-prikladnoy-aspekt>

активності, Н. Погоріла вказує на відсутність лінійного зв'язку відзначених елементів політичної культури за віссю «Захід-Схід». Більше того, на її думку, протистояння політичних культур типу «громадянська-відчужена» характерно скоріше для центру і півдня.¹

Жителі сходу України висловлюють сильні почуття регіональної приналежності ідентифікуючи себе з місцевим співтовариством безвідносно до «історичної ідентичності». Символічна бідність – результат історії даного регіону, насамперед Донбасу, як зони важкої промисловості зосередження життєдіяльності індустріальних магнатів і робітників – вихідців із сільських степових поселень.² Так, Г. Куромія відзначає, що Донбас і донині має риси Дикого поля – території, що здавна була прихистком для «незаконслухняних» людей. Звідси й характерні для регіону риси – волелюбність, жорсткість, войовничість. Жителі Донбасу виробили симбіоз міських і сільських традицій. Російська мова та авторитарно-кримінальний тип міської ментальності стали важливими чинниками адаптації в цьому регіоні.³

Що ж до теорії Е. Роджерса, то інновації суспільством приймаються поступово і певними частинами. Сукупність певних ознак конкретної особистості (конформізм/нонконформізм, готовність/неготовність до ризиків, націленість на досягнення успіху чи уникнення невдачі) дає змогу сегментувати аудиторію на певні групи за критерієм прийнятності нових ідей. Е. Роджерс розбив всіх впроваджувачів на п'ять категорій: 1) новатори (2,5%), ранні впроваджувачі (13,5%), рання більшість (34%), пізня більшість (34%) та забари (*laggards*) (16%).⁴ Тобто, оцінивши електоральну підтримку політичних партій та лідерів та виборам, враховуючи їх позиціонування у політико-ідеологічному спектрі, ми можемо зробити певні висновки стосовно структури суспільства того чи іншого регіону за критерієм готовності до змін.

Політична конкуренція проходить в двох вимірах. Ми будемо користуватись позначеннями «вісь інтересів» та «вісь цінностей». Перший політичний розкол пов'язаний з економічними параметрами. На цій лінії провідну роль відіграють погляди на те, якою має бути економічна система, а економічні інтереси виступають певним критерієм оцінки виборцями пропонованих альтернатив та дійсності. Можна прослідкувати взаємозв'язок між розколом «місто-село» і економічними показниками. Наприклад, в Росії підтримка патерналістських і комуністичних поглядів у виборців сільської місцевості більша, оскільки за період 1990-х років рівень їх оплати праці знизився у порівнянні з середньоросійським з 90% до 38%.⁵ На матеріалах Польщі Т. Зарицький фіксує те, що в умовах даного розмежування селяни виступають проти міщан, бідні – проти багатих, більш індустріальні та розвинені – проти відсталих та сільських, краще освічена ліберальна частина населення – проти низько освічених, які виступають проти ринкової економіки.⁶ Більшість російських вчених притримується думки, що сільське населення характеризується етатизмом, патерналізмом і патріархальною політичною культурою в більшій мірі, ніж населення міст.⁷

Вісь цінностей похідна від осі інтересів. Але на неї впливає фактор, не пов'язаний безпосередньо з економікою, – традиціоналізм сільського населення. Мова йде про специфіку політичної культури і здатності населення до саморефлексії. Сільські жителі голосують, найчастіше, у відповідності з волею місцевих і регіональних еліт. Для них характерні риси традиціоналізму і етатизму, тобто проявляється якісно інший, ніж у жителів великих міст, набір стереотипів і переваг.

В. Ваньков, посилаючись на соціально-економічну статистику, стверджує, що «по мірі збільшення розміру населеного пункту (і підвищення його політико-адміністративного статусу) зростають освіченість населення (а відповідно – рівень соціальної саморефлексії), ступінь прилучення до сучасних ЗМІ та залученість в ринкову економіку, змінюється

¹ Погоріла Н.Б. Регіональні поділи в Україні: на прикладі політичної культури // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К., 2004. – С. 64-78.

² Стегний А. Регіональний фактор розвитку політичної культури населення України / А. Стегний // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. - № 3. – С. 110.

³ Михайлич О. Регіональний чинник електоральних орієнтацій в Україні / О. Михайлич // Соц. психологія. - 2007. - № 6. - С. 66-77.

⁴ Роджерс Е.М. Дифузія інновацій / Пер. з англ. Василя Старка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 313

⁵ Дейнека А.И. Категория «пространство» в исследованиях электоральных процессов: прикладной аспект / А.И. Дейнека. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/kategoriya-prostranstvo-v-issledovaniyah-elektoralnyh-protsessov-prikladnoy-aspekt>

⁶ Дейнека А.И. Категория «пространство» в исследованиях электоральных процессов: прикладной аспект / А.И. Дейнека. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/kategoriya-prostranstvo-v-issledovaniyah-elektoralnyh-protsessov-prikladnoy-aspekt>

⁷ Дейнека А.И. Уровень урбанизации как комплексный фактор электорального поведения / А.И. Дейнека. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2005/3/deineka.pdf

специфіка потреб і знижується щільність «соціальних мереж». Все це, в свою чергу, зумовлює велику свободу громадянина при прийнятті електорального рішення».¹

Наступним по значенню можна назвати вплив професійної структури, але вона залежить від конкретної структури партійної системи.

Сьогодні низька професійна мобільність, схильність до професійної та територіальної самоідентифікації особливо відчутні в вугільній промисловості, де більшість робітників ідентифікують себе зі своїм підприємством та місцевим населенням. Вони як і раніше залежать від шахтоуправлінь не тільки в плані роботи, а й різних форм соціального захисту. В таких соціально-економічних умовах провідним регіональним актором формування політичної культури населення Східного макрорегіону стає директорський корпус найбільш потужних промислових підприємств.²

Певний вплив на географію виборів і формування владної структури здійснює сукупність соціально-економічних факторів, що виокремлюються за допомогою показників рівня і якості життя населення, а також їх динаміки. В Росії і в ряді інших країн з гібридними чи авторитарними режимами в більшій мірі підтверджується гіпотеза про підвищену лояльність біднішого населення, що чутливе до державної політики патерналізму. Наприклад, підтримка правлячої партії «Единой России» серед бідніших прошарків суспільства виражена в значнішій мірі.³

Схожі тенденції у підтримці нижчим класом правлячої партії є електоральна підтримка «Партії Регіонів» в Україні у 2012 р. Але одночасно для підвищення лояльності виборців важливим є позитивна динаміка соціально-економічної ситуації в передвиборчі роки. Проте для індустріальної культури ситуація є дещо іншою і більше відповідає гіпотезі економічного раціоналізму: лояльність та опозиційність індустріальних напівпериферій залежить від благополуччя галузей і бюджетоформуючих підприємств.

Таким чином, ми проаналізували базові елементи соціальної структури суспільства, які впливають на електоральні вподобання та конструювання тієї чи іншої політичної влади. До основних характеристик соціуму, які є визначальними для формування політичної влади є етнологічний та конфесійний склад населення, професійна структура, переважаючий тип ідентичності, місце проживання за віссю «центр-периферія». Всі ці елементи безпосередньо впливають на політичну культуру, яка є важливим елементом при дослідженні взаємовідносин інститутів політичної влади та суспільства.

Література

1. Ваньков В. А. Поселенческая структура в электоральном поведении (По материалам парламентских выборов в России) / В. Ваньков // Полис. Политические исследования. – 2003. – № 6. – С. 88-103.
2. Грицак Я. 26-й ПРОЦЕНТ, або Як подолати історію / Ярослав Грицак. – К.: Фонд Порошенка, 2014. – 136 с. – (Серія «Жити по-новому»).
3. Грицак Я., Глібовицький Є. Цінності України [Електронний ресурс] : [доповідь виголошена під час конференції TEDxKyiv (11.06.2011)] / Я. Грицак, Є. Глібовицький // YouTube. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=noIW9A8V7WE>
4. Гудзь В. Етнорегіональні клівіджі у сучасній Україні: причини появи і шляхи подолання / В. Гудзь // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 13. – С. 52-60. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ukralm_2013_13_10.pdf
5. Гудзь В. Історіографія регіональних клівіджів в сучасній Україні / В. Гудзь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/4_SND_2013/Politologia/10_127833.doc.htm
6. Дейнека А.И. Электоральное пространство современной России как объект политического исследования / А.И. Дейнека // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер.: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. - 2011. – Вып. 2. – С. 278-282. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/elektoralnoe-prostranstvo-sovremennoy-rossii-kak-obekt-politicheskogo-issledovaniya>

---

¹ Ваньков В. А. Поселенческая структура в электоральном поведении (По материалам парламентских выборов в России) / В. Ваньков // Полис. Политические исследования. – 2003. – № 6. – С. 88-103.

² Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины / А. Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. - № 3. – С. 113.

³ Туровский Р. Ф. Влияние трансформации политического режима на географию голосований в России и других посткоммунистических странах // В кн.: XIII Международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества. В 4 кн. Кн. 4. / Отв. ред.: Е. Г. Ясин. Кн. 4. М. : Издательский дом НИУ ВШЭ, 2012. С. 115-122.

7. Дейнека А.И. Категория «пространство» в исследованиях электоральных процессов: прикладной аспект / А.И. Дейнека. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/kategoriya-prostranstvo-v-issledovaniyah-elektoralnyh-protsesov-prikladnoy-aspekt>
8. Дейнека А.И. Социокультурные расколы электорального пространства России (на материалах Краснодарского края) / А.И. Дейнека. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsiokulturnye-raskoly-elektoralnogo-prostranstva-rossii-na-materialah-krasnodarskogo-kraya>
9. Дейнека А.И. Уровень урбанизации как комплексный фактор электорального поведения / А.И. Дейнека. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2005/3/deineka.pdf
10. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. колег.: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапеч, Н. Ротар; Відп. за вип. М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. – 552 с.
11. Кваша О. Сучасні засади регіональної політики України в контексті регіональної політичної культури (концептуальний підхід) / О. Кваша // «Гілея: науковий вісник». – 2015. – вип. 92. - С. 324. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gileya_2015_92_81.pdf
12. Михайлич О. Регіональний чинник електоральних орієнтацій в Україні / О. Михайлич // Соц. психологія. - 2007. - № 6. - С. 66-77.
13. Погоріла Н.Б. Регіональні поділи в Україні: на прикладі політичної культури // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К., 2004. – С. 64-78.
14. Роджерс Е.М. Дифузія інновацій / Пер. з англ. Василя Старка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 313.
15. Стегний А. Регіональний фактор розвитку політичної культури населення України / А. Стегний // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. - № 3. – С. 110.
16. Татарин А. Вибірчі стратегії основних кандидатів під час президентської виборчої кампанії 2004 р. / А. Татарин // журнал «Віче». – №4. – 2010.
17. Троян В. Особливості та основні тенденції сучасного українського регіоналізму / В. Троян // Наукові записки. Серія «Культурологія». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. – Вип. 9. – С. 84-92.
18. Туровский Р. Ф. Влияние трансформации политического режима на географию голосований в России и других посткоммунистических странах // В кн.: XIII Международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества. В 4 кн. Кн. 4. / Отв. ред.: Е. Г. Ясин. Кн. 4. М.: Издательский дом НИУ ВШЭ, 2012. С. 115-122.
19. Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні / Л. Угрин. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://westukr.itgo.com/ugryn_cpd_conf_0701.html
20. Хоменко С. Кто, де і за кого: географія парламентських виборів / С. Хоменко. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/10/141029_electoral_geography_sx

УДК 316.0

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КОНСЬЮМЕРИЗМУ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЯВИЩА

Лапіна В. В.

доктор філософії в галузі психології, доцент кафедри маркетингу

Харківський інститут економіки, ринкових відносин та менеджменту

У статті здійснено аналіз основних напрямків соціологічних досліджень консьюмеризму як соціокультурного явища. З'ясована специфіка концептуальних інтерпретацій феномена консьюмеризму в соціології, враховуючи пізнавальну значущість даних інтерпретацій для розвитку наукового пошуку в соціології в умовах глобальних та регіональних соціокультурних трансформацій.

В статье осуществлен анализ основных направлений социологических исследований консьюмеризма как социокультурного явления. Выявлены специфика и особенности концептуальных интерпретаций феномена консьюмеризма в новейшей социологии, учитывая гносеологическую значимость данных интерпретаций для развития научного поиска в социологии в условиях глобальных и региональных социокультурных трансформаций.

The analytical sociological approach that enables to understand the sociocultural nature of the consumerism phenomena is presented in the article. The specific of the conceptual interpretations of the consumerism phenomena in the contemporary sociology is analyzed in the article. The cognitive significance of these interpretations for development of advanced surveys in sociology under modern conditions of the global and regional transformations is underlined by the author.

Ключові слова: консьюмеризм, надмірне споживання, суспільство споживання, соціологія споживання, культура, сучасна соціологічна теорія.

Актуальність теми. В новітній теоретичній соціології дослідженню консьюмеризму (споживацтва) як важливого соціокультурного явища сучасного суспільного життя приділяється значна увага. Вважається, що консьюмеризм є найважливішим атрибутивним і наочним проявом суспільства споживання. Однак, слід підкреслити, що нині поширене використання соціологами поняття «суспільство споживання», здебільшого носить метафоричний характер, оскільки незрозумілим є визначення основних онтологічних ознак даного поняття. Тому, як в концептуальному, так і суто методичному аспектах неясно, чи є суспільство споживання:

1) універсальним онтологічним типом індустріального суспільства як соціально-історичної системи (Н.МакКендрік); 2) специфічним онтологічним типом лише локальної розвинутої частини світової капіталістичної системи (Е.Фром, Г.Маркузе та ін.); 3) окремою новітньою фазою глобального історичного розвитку постіндустріальних (інформаційних) соціумів, у якому сфера споживання є провідною (З.Бауман, Ж.Бодрійяр, Г.Дебор та ін.). Складність однозначної відповіді на ці питання полягає, як ми вважаємо у тому, що соціологи у своїй аргументації використовують типи пояснювального дискурсу, які належать різним науковим напрямкам та традиціям. Саме тому використання соціологами концепту «суспільство споживання» і похідного від даного концепту поняття «консьюмеризм» потребує детального наукового обґрунтування.

Приймаючи до уваги зазначену обставину, мета статті полягає в з'ясуванні особливостей концептуальних інтерпретацій в новітній теоретичній соціології консьюмеризму як соціокультурного явища, враховуючи пізнавальну значущість даних інтерпретацій для розвитку наукового пошуку в соціології, в умовах глобальних та регіональних соціокультурних трансформацій.

Насамперед зазначимо, що поширене використання в сучасному науковому дискурсі таких соціологічних метафор, як «суспільство споживання» та «консьюмеристський соціум» цілком можливо пояснити глобальним поширенням та масофікацією такого соціального явища, як консьюмеризм.

В суто ідеологічному вимірі, як підкреслювалось в нашій публікації [1], консьюмеризм – це ідеологія універсальної цінності моделі надмірного споживання. Близьку позицію у праці «Споживацьке життя» [2] відстоює і З.Бауман, який визначає консьюмеризм як ідеологію consumer life, яка націлена на виправдання споживацького стилю життя та масової споживчої поведінки [2, р. 9-14].

Доцільно підкреслити, що питання ідентифікації феноменальних рис консьюмеризму у багатьох аспектах залишається нез'ясованим. Однак, у суто прагматичній площині, яка пов'язана з процесами соціального відтворення (репродукції) консьюмеризму, як соціального явища, є доволі очевидною та обставина, що важливими концептуальними засадами розуміння сутності консьюмеризму є 2 компонента: 1) модель надлишкового (надмірного споживання) (over-consumption model) та 2) маніпулятивний вплив соціальних технологій ЗМІ та реклами.

У фундаментальній праці Робіна Коена та Пола Кеннеді «Глобальна соціологія» консьюмеризм визначається як феноменальний вираз культурних значень (meanings) та цінностей вестернізованого способу життя, до яких виявляє прихильність більша частина глобалізованого світу. «Ці значення пов'язані з широким спектром культурних переконань, цінностей, та орієнтацій, які ми поділяємо з іншим людьми» [3, р.12].

Онтологічною основою консьюмеризму є глобальна споживча культура, яка на думку Р. Коена та П. Кеннеді формує два сценарії глобального розвитку консьюмеризму – песимістичний сценарій (перспектива перетворення людей як покупців на слухняних та пасивних придурків (dopes) [3, р. 318-321] та оптимістичний сценарій - перспектива утвердження споживачів як романтичних креативних героїв [3, р. 322-325].

Зазначимо, що таку ж позицію, на наш погляд, поділяє і Грант МакКрекен, який у монографії «Культура та споживання» доводить важливість вивчення процесу культурної детермінації феномену консьюмеризму та його культурних суперечностей, підкреслюючи, що це явище є не лише економічним процесом, а таким процесом, що відображує культурні якості людей як споживачів - їх навички та вміння оцінювати реальні функціональні властивості виробленого товару як предмету споживання, можливості його купівлі та ефективного використання, як предмета матеріальної культури. Саме тому консьюмеризм – це не лише економічний феномен, але й «культурний процес споживання, завдяки якому товари та послуги створюються, купуються та використовуються» [4, р.1].

Стівен Майлз у праці «Консьюмеризм як спосіб життя» також вказує на культурну основу консьюмеризму. Він доводить, що консьюмеризм це культурне явище, яке відображує сенситивну (почуттєву) основу культури суспільства споживання та способу життя людей у даному суспільстві. «Сутність сучасного консьюмеризму полягає у його особливому відчутті. Парадокс консьюмеризму у тому, що він породжує відчуття зростання індивідуальної свободи через застосування економічних засобів заради утвердження демонстративної екстравагантної поведінки» [5, р.32].

Звісно, якщо взяти до уваги і зосередити аналіз на сенситивній основі культури консьюмеризму, як це робить Майлз, то неважко прийти до висновків драматургічного характеру, оскільки консьюмеризм буде розглядатись як соціальне явище, що породжує небезпечні протиріччя, які повільно підривають основи сучасної цивілізації західного типу, оскільки економіка суспільства глобального капіталізму неможлива без культури консьюмеризму, що формує ненаситного споживача, схильного до актуалізації поведінкових стратегій надлишкового споживання.

Проте важливо враховувати і креативні можливості консьюмеризму. Зазначимо, що у працях Дона Слейтера [6], Пітера Стінза [7], Матью Хілтона [8] наводяться аргументи стосовно важливості дослідження консьюмеризму, як раціонально організованого соціального руху, спрямованого на захист інтересів споживачів. Так у праці «Культура і сучасність» Д.Слейтер наголошує, що консьюмеризм як ознака постмодерного суспільства, виникає як культурний процес цивілізованого захисту споживачів від реального та можливого обману покупців [6, р. 126-134]. П.Стінз у праці «Консьюмеризм у світовій історії :глобальна трансформація бажання» вказує що креативний консьюмеризм «прагне пом'якшити соціальне розшарування споживачів на «багатих» та «бідних» [7, р. 11].

На наш погляд, підсумкове визначення сутності креативного консьюмеризму дає М.Хілтон, у праці «Консьюмеризм в Британії ХХ сторіччя: дослідження історичного руху»: «Консьюмеризм – це соціальний рух, що є частиною суспільства споживання, у якому активна роль належить споживачам» [8, р.5].

Вочевидь, що примітною обставиною такого визначення є акцент дослідника на атрибутивність зв'язку консьюмеризму, як соціального явища та соціального руху споживачів, як членів суспільства споживання. Однак таке визначення, наш погляд, є однобічним, оскільки воно вказує лише на одну із пізнавальних стратегій вивчення консьюмеризму як соціального явища.

Як показує проведений нами аналіз, соціологи здійснюють концептуальні інтерпретації феномену консьюмеризму по трьом парадигмальним напрямкам:

1) консьюмеризм – це атрибутивне явище, яке сприяє відтворенню життєдіяльності суспільства споживання як новітнього етапу розвитку глобального капіталізму;

2) консьюмеризм – це особлива культура життя та специфічний стиль життя, який відзначається наявністю певних соціальних суперечностей, що пов'язані з інтенсифікацією стимулювання надмірного споживання та ризиками дегуманізації суспільного життя;

3) консьюмеризм – це соціальний рух, який спрямований на захист споживачів від реального та можливого обману покупців в умовах зростаючої конкуренції між виробниками товарів та послуг та в умовах стихійного розвитку глобальної капіталістичної економіки.

Зазначимо, що неоднозначна відповідь дається соціологами на важливе питання: чи дійсно консьюмеризм сприяє (як прагне довести П.Стінз) пом'якшенню соціальних нерівностей?

Вочевидь, що З.Бауман дає негативну відповідь на це питання, вказуючи у своїх працях, що консьюмеризм є стимулом формування та утвердження «нової соціальної стратифікації», підкреслюючи, що «сьогодні почесне місце серед факторів стратифікації займає «доступ до глобальної мобільності» [9, с.136]. Сучасні форми соціальних нерівностей між багатими та бідними, як вважає Бауман, лише на перший погляд стають менш помітними, завдяки зростаючому рекламному впливу, який створює ілюзії доступності для усіх і кожного до багатств сучасного світу.

Близьку позицію відстоює також і відомий український соціолог М.Шульга, В узагальнюючій монографії «Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні» (2011р.) вчений доводить, що консьюмеризм є виразом радикальної якісної зміни структури та форми процесу споживання. «Воно стає не стільки споживанням споживчої вартості товару, скільки споживанням символів. Такий вид споживання називають символічним, престижним споживанням. За красивою назвою «символічне споживання» ховається більш складне та непривабливе явище задоволення штучно придуманих потреб» [10, с 207]. На думку вченого, в суспільстві споживання його економіка та спосіб життя побудовані таким чином, щоб примушувати споживача постійно міняти товари, які ще не втратили своєї споживчої цінності, на нові товарні групи. Саме тому найважливішим технологічним засобом здійснення такого примусу, як вважає М. Шульга, є реклама. Примітно, що зростаючий соціальний вплив реклами вчений пояснює шляхом розкриття її експансіоністської сутності. «Мораль, ідеологію, і знання в суспільстві споживання підмінює реклама. Вона переслідує людину цілодобово... Реклама не проявляє до вас пощади, на кожному кроці пропонуючи дорогі для вас речі та послуги, і натякуючи на те, що ваш статус (а в дійсності – гаманець) міг бути і більш солідним. Майже примусове читання реклами, яке прийшло на зміну читання художньої і професійної літератури, журналів, і навіть газет, стало прикметою наших днів» [10 с. 269-270].

Висновки: 1. Залучення у науковий обіг поняття «суспільство споживання» відзначається його аморфним використанням соціологами у якості соціологічної метафори. Саме це є причиною неоднозначного тлумачення та відсутності чіткого визначення основних онтологічних ознак поняття «суспільство споживання». Так неясно, чи є суспільство споживання – 1) універсальним онтологічним прототипом індустріального капіталістичного суспільства як локальної соціально-історичної системи 2) специфічним онтологічним типом розвинутої частини світової капіталістичної системи; 3) окремою новітньою фазою глобального історичного розвитку постіндустріальних (інформаційних) соціумів, у якому сфера споживання є провідною. Водночас переважна більшість соціологів схильна вважати, що найважливішим соціокультурним проявом суспільства споживання є консьюмеризм, який характеризується як наочний вираз ідеології та культури розвинутого капіталізму.

2. В новітній теоретичній соціології феномен консьюмеризму інтерпретується соціологами у трьох концептуальних вимірах: 1) консьюмеризм – це атрибутивне соціокультурне явище, яке сприяє відтворенню життєдіяльності суспільства споживання як новітнього етапу розвитку глобального капіталізму; 2) консьюмеризм – це спосіб життя та специфічний стиль життя, який відзначається наявністю певних соціальних суперечностей, що пов'язані з інтенсифікацією стимулювання надмірного споживання та ризиками дегуманізації суспільного життя; 3) консьюмеризм – це соціальний рух, який спрямований на захист споживачів від реального та можливого обману покупців в умовах зростаючої конкуренції між виробниками товарів та послуг та в умовах стихійного розвитку глобальної капіталістичної економіки.

3. Перспективним для подальшої наукової конкретизації та процесу викладання соціології є розуміння консьюмеризму як специфічної ідеології споживання. У такій концептуальній перспективі, консьюмеризм – це новітня ідеологія універсальної цінності моделі надмірного споживання, яка набуває масового поширення через зростаючий маніпулятивний глобальний та регіональний вплив інноваційних соціальних технологій розвитку масової комунікації та реклами.

Література

1. Лапіна В.В. Проблема ідентифікації концептуальних засад ідеології консьюмеризму в сучасній теоретичній соціології /В.В. Лапіна//Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць. – К.:Логос, 2013.-Вип.19. – С.77-84.
2. Bauman Z. Consuming Life. / Z.Bauman. – Cambige: Polity press, 2007. - 160 p.
3. Cohen R. Kennedy P. Global Sociology. - 2-nd ed. /R. Cohen, P.Kennedy . –N.Y.: Macmillan, 2007. -584p.
4. McCracken G.D. Cuilture and Consumption / G.D.McCracken..- Bloomington: Indiana univ. press, 1990.- 174.p.
5. Miles S. Consumerism as a Way of Life / S. Miles. - L.: Sage 2006 -174p.
6. Slater D. Culture and Modernity / D. Slater . – N,Y: Viley, 1997 -230p.
7. Steans P. Consumerism in World History: The Global Transformations of Desire. - 2-nd ed. / P. Steans .- L.: Routledge 2001, -147p.
8. Hilton M. Consumerism in Twentith Century Britain: the search for historical movement / M. Hilton. – Cambrige: Cambrige univ. press, 2003. – 382p.
9. Бауман З. Глобалізація. Последствия для человека и общества. / Зигмунт Бауман. / Пер.с англ.. – М.: Издательство"Весь мир", 2004. – 188с.
10. Шульга М.О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні / М.О. Шульга. – К.:ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 2011 - 448с.

УДК 316.422.4: 354

СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН СІНГАПУРУ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЛІ КУАН Ю

Маулік С. С.

*аспірант кафедри теорії та практики управління Факультету соціології і права,
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»*

В публікації розглянуті питання соціального становлення та розвитку країни, що розвивається у постколоніальний період середини ХХ ст. Наведено приклади практичних соціальних інновацій, які призвели до модернізації соціальних інститутів та інфраструктури Сінгапуру. Проаналізовано досвід соціального розвитку Сінгапуру та можливості застосування успішних сінгапурських практик в Україні.

В публикации рассмотрены вопросы социального становления развивающейся страны в постколониальный период середины ХХ в. Приведены примеры практических социальных инноваций, которые привели к модернизации социальных институтов и инфраструктуры Сингапура. Проанализирован опыт социального развития Сингапура и возможности применения успешных сингапурских практик в Украине.

This publication studies societal establishment and progress of the developing country in the post-colonial period of the mid-twentieth century. Examples of practical social innovations that led to the modernization of Singapore social institutions and infrastructure were studied. The analysis of Singapore social development was made and possibilities to use successful Singapore practices in Ukrainian current situation were mentioned.

Ключові слова: Сінгапур, соціальні інновації, інноваційний розвиток, модернізація.

Постановка проблеми. 9 серпня 2015 року Республіка Сінгапур урочисто відсвяткувала своє 50-річчя. Постає питання – яким чином країна без будь-яких природних ресурсів змогла протягом життя одного покоління відбутися як національна держава та побудувати економіку рівня найрозвинутіших країн світу? Навіть засновник Сінгапуру – Лі Куан Ю, під час численних інтерв'ю зазначав, що Сінгапур не збирався відбуватися як окрема держава, адже з початку не існувало жодної з національних та державотворчих компонент – ні однорідного національно-гомогенного населення, ні єдиної мови, ні спільної культури та навіть історії.

Творець «сінгапурського дива» не дарма зазначав важливість саме соціальної компоненти держави, адже мешканці Сінгапуру, під керівництвом та постійним соціальним інжинірингом свого лідера, спромоглися побудувати «соціальну державу ХХІІ століття». У сучасній соціологічній літературі відсутня достатня кількість наукових рефлексій стосовно впливу сукупності соціальних факторів на суспільні трансформації Сінгапуру. Разом з тим, сьогодні цілком очевидним є розуміння того, що тільки пропозиції нових соціальних ідей та методів їх застосування, здатні створювати динамічні та проактивні суспільства, які будуть успішні у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукову літературу, яка використовувалась в нашому дослідженні, умовно можна розділити на дві великі групи: праці, які зосереджені на теоретико-методологічних питаннях соціальних інновацій, та дослідження, присвячені саме становленню та розвитку Сінгапура як соціальної держави та ролі Лі Куан Ю у керуванні соціальним розвитком цієї країни.

До робіт першої групи відносяться праці класиків, таких як відомий австрійський економіст І. Шумпетер, який вперше використав і науково обґрунтував термін «інновації». Аналізуючи питання економічного розвитку [1], Шумпетер досліджував проблему співвідношення економіки та інновацій, а також порівнював соціалістичний та капіталістичний спосіб суспільного виробництва, в тому числі з точки зору їх наукового та інноваційного потенціалу і як інноваційного середовища [2]. У роботі «Теорія економічного розвитку» вчений визначив інновації як будь-які зміни з метою впровадження і використання нових товарів, ринків і форм організації і стверджував про новий тип підприємця, про «новатора» як свого роду суб'єкта соціально-історичної дії.

Істотний внесок у теоретичні обґрунтування інноваційних стратегій країн, а також у дослідження співвідношення інноваційних процесів та економічних циклів внесли англійський економіст К. Фріман [3] і скандинавський дослідник Б. Лундвалл [4]. Під інновацією вони розуміли інтерактивний процес, увівши в науковий обіг термін «національна інноваційна система». Серед наукових досліджень, в яких досліджуються актуальні проблеми інноваційного розвитку і питання цілеспрямованого державного управління соціальними інноваційними процесами, необхідно назвати праці З. Баумана, Н. Бірюкова, Дж-А. Гобсона,

П. Друкера, Т. Куна, С. Лема, Г. Малінецкого, А. Пригожина, Е. Тоффлера, Ф. Вебстера, Ф. фон Хайєка, та інших.

Аналіз умов швидких соціальних перетворень уперше здійснив видатний французький соціолог 20-го століття Мішель Крозьє. У своїй теорії Крозьє відстоює нову логіку перетворень, виходячи з реалій постіндустріальних суспільств. Він робить акцент на людських аспектах соціального розвитку суспільства і обґрунтовує необхідність нового підходу до використання людських ресурсів через «обережну» стратегію «навчання» індивідів новій поведінці і новим моделям взаємин у соціальному просторі [5].

В подальшому великий внесок у розуміння процесу змін у житті людських суспільств здійснив польський соціолог П. Штомпка. Суспільство та історія створюються завдяки колективним діям людей, головними носіями яких є соціальні рухи. Вони трактуються автором як форми колективної мобілізації, які безпосередньо руйнують культурні засади суспільства.

Важливим моментом його теоретичних побудов є дослідження інновацій, при цьому розглянути соціальні інновації не просто. Слід зауважити, що в колективній діяльності подібного ґатунку завжди наявна творчість окремих людей і механізм «колективного навчання», завдяки якому індивідуальні відкриття і новації стають частиною соціальної практики та поступово вбудовуються в систему. Саме цей процес змінює риси соціальної реальності, трансформуючи одночасно і сам механізм перетворень [6]. Не існує необхідних, незворотних або «природних» змін. Усі вони – результат людської творчості і пошуку нових шляхів.

Серед дослідників, які вивчають феномен становлення та розвитку Сінгапуру, а також становлення його соціальної інституціональної інфраструктури зокрема, потрібно, в першу чергу, зазначити роботи безпосередньо Міністра-ментора Сінгапуру – Лі Куан Ю «Сінгапурська історія. Із третього світу в перший» [7], «One Man's View of the World» [8], та «Hard Truths to Keep Singapore Going» [9], який дає практичні рекомендації стосовно державного будівництва загалом, і формування нації зокрема. Навіть побіжний аналіз мемуарів Лі Куан Ю дає конкретні відповіді на теоретичні питання, пов'язані з міжрасовою ворожнечею, пошуком національної ідеї та народженням національної самосвідомості, тобто на ключові питання сьогодення – як «виховати» народ та створити суспільство. Також варто зазначити роботи таких дослідників, які вивчали досвід Республіки Сінгапур: Є. Астаф'єва [10], яка зосередилась на питаннях між конфесіональних взаємовідносин етнічних груп Сінгапура; Георгій Єфімов [11], який досліджував політичний аспект становлення сінгапурської держави.

Важливу роль при підготовці статті, відіграли монографії та роботи видатного спеціаліста у сфері досліджень сучасного Сінгапура Е. Гуревич [12]. В свою чергу, Сергій Обрезанов, директор Російсько-сінгапурського бізнес-інкубатора, зосередився на дослідженні інноваційної складової розвитку нації [13], а Посол Республіки Сінгапур у РФ та Україні у 1995-2002 рр. Марк Хонг поділився своїм баченням успіхів Сінгапуру у процесі створення нації та можливостями для їх застосування у країнах, що розвиваються [14]. Важливим для розуміння історичного дискурсу у контексті соціального інжинірингу керівників Республіки Сінгапур були роботи Д. Воздвиженського [15], А. Решетникова [16] та В. Курзанова [17], які досліджували феномен «сінгапурського дива» у 70-ті та 80-ті роки ХХ ст.

Також, вагому роль у нашому дослідженні відіграли особисті бесіди та інтерв'ю автора з Міністром-ментором Сінгапуру Лі Куан Ю (січень 2007) та послом Республіки Сінгапур до РФ та України Майклом Теєм (2006-2008 рр).

Метою даної публікації є дослідження стратегій інноваційної соціальної політики керівника Сінгапуру Лі Куан Ю як зразка ефективної моделі управлінської діяльності та можливості їх застосування у країнах, що розвиваються.

Виклад основного матеріалу.

Сінгапуру вдалося за короткий історичний проміжок часу пройти без значних соціальних та етнічних потрясінь великий шлях політичного, економічного та суспільного розвитку. Процес соціально-економічного розвитку країни сприяв становленню демократичної системи цінностей, яка у свою чергу, як одна з обов'язкових умов розвинутого суспільства, сприяла становленню обізнаного та впевненого у своїх лідерах населення.

Тим не менше, модель управління країною, яку застосовував Лі Куан Ю, називають м'яким авторитаризмом. Сам засновник Сінгапуру не приховував свої диктаторські звички та схильність до соціального конструювання. Проте ці риси походили не від власного еґоїзму та хибних звичок, а від неможливості передати своє бачення майбутнього своєму народу іншим шляхом. Формат статті не дозволяє нам детально вивчити процес становлення нації з того населення, яке знаходилося на території Сінгапуру у середині ХХ ст., але ми зазначимо основні соціальні ініціативи Лі Куан Ю, які сприяли цьому процесу.

Коли Сінгапур перетворився на незалежну державу, його населення складало близько одного мільйона людей, яких британська влада зби́рала в одному місці для підтримки своєї військової бази та порту. 75 відсотків населення складали етнічні китайці, 15 відсотків малайці та приблизно 9 відсотків індійці. Як ми бачимо окрім етнічного розмаїття, існувало відповідне релігійне розшарування – і єдиним об'єднуючим фактором цих людей було географічне острівне розташування та британська колоніальна влада. Після згорання британської присутності у регіоні, у цих людей майже не залишилось чинників внутрішньо-державної інтеграції, однак саме в цей конкретно-історичний період мав місце яскравий прояв ролі особистості в історії.

Таким чином, теоретичні розробки стратифікації суспільства та впливу етнічних та релігійних груп на стабільність суспільства, досліджені відомим соціологом Ентоні Гіденсом [18], знайшли своє практичне застосування та були успішно втілені у життя мільйонної соціальної групи.

У сфері інноваційного економічного розвитку Сінгапура можна виокремити певні етапи становлення економіки країни, які підпорядкувалися чітким алгоритмам і принципам. Так, професор Массачусетського технологічного інституту, По Кам Вонг, виокремлює 4 етапи національної системи інновацій Сінгапура:

- фаза індустріального поштовху (з 1965 року до середини 70-х років), яка характеризувалася високою залежністю від трансферу технологій мультинаціональними компаніями і розвитком трудомісткою промисловості;
- фаза посилення місцевих технологічних здібностей (з середини 70-х років до кінця 80-х), яка характеризувалася швидким зростанням місцевих здібностей в області технологій виробничих процесів, що було викликано виробництвом мультинаціональними компаніями нових та оновлених товарів та послуг;
- фаза експансії прикладних наукових досліджень (з кінця 1980-х років до кінця 90-х), яка характеризувалася швидким розширенням прикладних наукових досліджень мультинаціональних компаній, а також підставою створення нових державних науково-дослідних інститутів;
- фаза переходу на високотехнологічне виробництво і, в основному, на наукові дослідження (з кінця 90-х років), яка характеризується акцентом на місцевих здібностях технологічних інновацій, створенні нових місцевих високотехнологічних підприємств і розвитку заснованих на науці індустрій [19].

У сфері інноваційного соціального розвитку, такі етапи виокремити дуже складно, враховуючи динамізм та складну структуру суспільства. Проте, ми виділяємо певні соціальні цілі та інноваційні методи їх досягнення, які були використані в Сінгапурі.

Головною соціальною стратегічною ціллю для новообраного керманіча країни у 60-ті роки ХХ ст., на нашу думку, було «зробити з населення країни – власників країни». Для досягнення цієї цілі Лі Куан Ю запровадив програму будівництва соціального житла, яке стало доступним для всіх громадян Сінгапуру на дуже привабливих умовах – оплата мешканцями лише невеликої частини вартості житла та довгострокова розстрочка на решту вартості під маленькі відсотки, але без можливості подальшого продажу цієї нерухомості.

Майже 90% населення Сінгапуру стали власниками житла, що відразу надало почуття власності та належності до своєї країни. Відповідно мотивація у досягненні певних політичних та економічних цілей держави у власників нерухомості набагато більше ніж у не власників, особливо для нації, яка не має спільної історії та цінностей.

Під час виконання цієї програми був застосований та успішно реалізований ще один важливий компонент соціальної політики. Зокрема, щоб запобігти утворенню етнічних гетто, влада стежила, щоб у кожному кварталі дотримувалося пропорційне співвідношення китайців, індійців і малайців.

Таким чином, у суспільстві виховувалась толерантність до інших націй та релігій, що дозволило у подальшому звести до нуля релігійну та етнічну ворожнечу. За дуже короткий проміжок часу – протягом життя одного покоління – мешканці Сінгапуру перетворились з китайців, індійців і малайців у громадян Сінгапуру відповідного етнічного походження. А щоденна участь у справах громад, різних за своїм етнічним та релігійним складом, призвела до сприяння розбіжностей у світогляді як належна умова суспільного існування.

Наступна важлива соціальна мета, яка хронологічно постала перед керівництвом країни дещо пізніше, було запобігання виродженню нації. Лі Куан Ю був стривожений проявом феномену «освітнього дисбалансу подружжя» тобто фактом того, що освічені чоловіки беруть за дружин менш освічених жінок, або іншими словами, азійські чоловіки бояться жінок з вищою освітою та вдалою кар'єрою (Таблиця 1).

Таблиця 1. Показники самотніх громадян за віком, статтю та рівнем освіти, у %

Стать та вікова група	Без освіти			Середня			Вища			Науковий ступінь		
	1990	2000	2010	1990	2000	2010	1990	2000	2010	1990	2000	2010
Жінки												
25-29	17	21	23	31	30	35	39	43	52	46	54	62
30-34	10	13	13	15	17	18	21	23	27	23	27	28
35-39	7	10	9	12	14	13	18	20	18	20	23	21
40-44	7	9	9	10	15	12	17	20	16	20	22	19
Чоловіки												
25-29	60	62	64	56	58	64	68	70	74	68	69	76
30-34	38	40	39	22	29	38	25	28	37	26	28	35
35-39	25	28	29	16	18	25	10	15	21	11	13	17
40-44	18	21	23	13	14	18	9	9	14	7	7	11

Джерело: Управління статистики Сінгапуру

В підтвердження дії вказаного феномену, наведемо дані щодо впливу рівня освіти жінок на кількість дітей у сім'ї. Йдеться про те, що кількість пологів у жінок з вищою освітою у 3 рази менша, ніж у жінок без освіти (Таблиця 2).

Таблиця 2. Кількість дітей в сім'ях залежно від рівня освіти жінки в Сінгапурі у 1975 р.

Рівень освіти	К-сть дітей
Жінки з ступенем	1,3
Жінки з вищою освітою	1,9
Жінки з середньою освітою	2
Жінки з початковою освітою	2,7
Жінки без освіти	3,8

Джерело: Управління статистики Сінгапуру

У відповідь на посталі виклики, у країні було створено Державне агентство соціального розвитку, яке зосередило свої зусилля на матеріальному та психологічному заохоченню чоловіків на вибір одруження з освіченими жінками та народженню більшої кількості дітей у подружжях, де обидва батьки мають вищу освіту. Уряд мотивує такі сім'ї народжувати більше дітей, зменшуючи податки та надаючи дітям безкоштовну високоякісну освіту. Ця робота призвела до сінгапурського «бебі-буму» освічених та гарно-вихованих дітей, які у 90-ті роки «закономірно» стали до керма державних та приватних підприємств Сінгапуру. Слід зазначити, що сінгапурське суспільство зазнало структурну трансформацію, де особливу роль набуває група технократів, яка інкорпорується в державно-бюрократичну систему; виділяється сінгапурський пролетаріат, який володіє високим ступенем концентрації; але найбільшим досягненням є наявність в країні потужного і впливового середнього класу. Ми можемо констатувати, що на острові сформувалася нова генерація людей з високим рівнем освіти і кваліфікації, яка стає найбільш соціально-мобільною частиною сінгапурського суспільства.

Дуже важливим елементом розвитку нового покоління, створення успішної економіки, а також елементом зниження градусу соціальної напруги у суспільстві, Лі Куан Ю вважав ефективно вирішення мовного питання. Для створення спільного підґрунтя для таких різних мовних груп – тільки одна китайська мова у Сінгапурі була представлена десятком діалектів, не кажучи вже про малайську та тамільську – керівник Сінгапуру законодавчо закріпив існування 4 офіційних мов Республіки Сінгапур: 3 мови етнічних груп (китайська стандартна мова «мандарин», малайська та тамільська) та англійська мова. Вивчення англійської мови стало обов'язковим для всіх етнічних груп, а значить стало мовою міжетнічного спілкування. В цьому контексті введення обов'язкового тестування ЗНО з англійської мови у 2016 році виглядає як один з засобів реалізувати успішний сінгапурський досвід в Україні. Наявність трудових ресурсів, які вільно володіли англійською мовою, стало головним аргументом для відкриття виробництв та офісів транснаціональних корпорацій у Сінгапурі, а не в інших

азійських країнах. Таким чином, Лі Куан Ю одним своїм рішенням одночасно вирішував і внутрішню проблему соціальної комунікації різних етнічних груп, і зовнішню проблему залучення іноземних інвестицій у економіку країни. Завдяки цьому рішенням, що мало характер соціальної інновації, починаючи з 90-х років Сінгапур займає провідні місця у світових рейтингах легкості ведення бізнесу. Звичайно, проблем із вивченням нової іноземної мови було багато, але зараз практично кожен мешканець Сінгапуру вільно володіє англійською. Це спричинило неймовірний стрибок у міжнародному бізнесі та підвищило конкурентоздатність Сінгапуру. Хоча був також і негативний результат — близько 10% сінгапурських випускників університетів їхали працювати за кордон, оскільки вони вільно володіли англійською. Але й це питання було вирішено: представники сінгапурського уряду щороку їдуть до найкращих університетів світу і «вербують» талановитих студентів з Індії, Китаю та інших країн світу.

Ще до появи у 1982 р. теорії «розбитих вікон» американського соціолога Джеймса Вілсона [20], Лі Куан Ю у 60-ті роки зрозумів, що для створення успішного та раціонального суспільства, економічно ефективної країни, потрібно позбавитися азійського байдужого ставлення до сміття, буддійського ставлення до бруду на вулицях, безхатченків, галасу, антисанітарії та інших асоціальних елементів суспільного життя. Боротьба з засміченням була одним з головних пріоритетів соціальної політики Лі Куан Ю у 60-ті та 70-ті роки. Але, як він сам зазначав – «Поліпшити фізичну інфраструктуру було легше, ніж змінити звички людей. Багато хто з них переселялися з халуп з отвором в землі або відром у надвірних будівлях для справляння природних потреб, в квартири у висотних будинках з сучасною каналізацією, але їх поведінка залишалася точно такою ж, як і раніше» [7]. Робота з населенням країни велася на всіх щаблях державної вертикалі – законодавчі обмеження, матеріальне стимулювання дотримання чистоти, постійні зустрічі-пояснення важливості чистоти чиновниками всіх рівнів – від голів об'єднання власників квартир до міністрів кабінету і навіть сам Прем'єр-міністр проводив багаточасові лекції-настанови по дотриманню чистоти у місті. Така робота поступово приносила свої плоди, але щоб домогтися стандартів благоустрою, прийнятих в державах «першого світу», Лі Куан Ю вирішив перетворити Сінгапур в тропічне місто-сад. Для цього був створений спеціальний департамент в Міністерстві національного розвитку, який займався збереженням зелених насаджень. Було висаджено мільйони дерев, пальм і кущів. Озеленення підняло мораль людей і дозволило їм пишатися містом, в якому вони жили. Людей вчили берегти дерева, і не робили різниці між районами, в яких жив робітничий клас і представники середнього класу та еліти. Проте, люди часто ходили по газонах, топтали траву, псували клумби, крали саджанці, припарковували велосипеди та мотоцикли біля великих дерев, ламаючи їх. Причому порушниками були не тільки бідні люди. Наприклад, був спійманий лікар, котрий викопував з розділювальної смуги дороги недавно висаджену там сосну цінної породи, яку він вирішив пересадити до свого саду. Щоб подолати байдужість людей до озеленення, міністри уряду Сінгапуру привчали дітей в школах піклуватися про рослини і доглядати за садами, а вони вже передавали свій досвід батькам. Поступово, все місто зазеленіло, що почало вигідно відрізняти Сінгапур від інших азійських країн, де не приділяли уваги озелененню.

Протягом відносно короткого часу у сінгапурському суспільстві з'явилося значне число інституцій, у діяльності яких активну участь беруть громадяни країни. Це: Рада з розвитку місцевих громад, Об'єднаний рух молоді, Національний конгрес профспілок, Ради взаємодопомоги та інші організації. Значні зміни останнім часом зазнав і профспілковий рух. У Сінгапурі був узятий курс на одержавлення профспілок, пізніше галузеві профспілки були перетворені в профспілки окремих підприємств, що призвело до дроблення і зниження рівня профспілкового руху. Дієвим механізмом політичного процесу в Республіці Сінгапур є громадська думка. Думка громадян Республіки Сінгапур не тільки постійно вивчається, враховується політичними партіями, береться на озброєння громадськими організаціями, а й активно формується, насамперед державою в її ж цілях. Для створення впливової та аргументованої громадської думки, дуже важлива відповідна освіта та навчання. Ймовірно, найбільш серйозна увага в моделі керівництва Лі Куан Ю приділяється соціальному інституту освіти. Йдеться про роль навчання у формуванні працівників майбутнього, яке відображається у великій автономії членів суспільства, їх готовності «створювати свої власні системи управління, контролювати себе, і взяти на себе відповідальність за створення нового та оновлення існуючого. Вони мають бути дисципліновані, щоб думати самостійно і шукати успіху без наглядча на шиї» [7]. Ця настанова, може здатися, суперечить поширеній думці про власний стиль лідерства Лі Куан Ю, але він вимагав, щоб дітей вчили не знанням, а навичкам їх швидкого пошуку та освоєння. Сінгапурська освіта спрямована на створення середовища, яке мотивує кожного учня вдосконалювати знання протягом усього життя,

освоювати нові технології, розвивати підприємницький дух, вміти брати на себе відповідальність перед суспільством.

Висновки. Дослідження соціальних інновацій Лі Куан Ю в якості основних факторів розвитку сингапурського суспільства дозволяє виділити наступне:

- контроль та регулювання основних сфер соціального життя сингапурського суспільства покладено на політичні та державні інститути, зокрема уряд;
- висока ефективність роботи органів управління, пов'язана з правильним підбором і розстановкою кадрів державних органів, дозволяє по-новому осмислити бюрократичний феномен М. Крозьє чи М. Вебера;
- розвиток інституту освіти служить найважливішим чинником соціальної мобільності і забезпечує високий професійний рівень прийнятих рішень, а відтак – забезпечення прогресивного соціального поступу;
- вирішення проблеми етнічних нерівностей, а саме усунення етнічної дискримінації і забезпечення рівноправності є неодмінною умовою стабілізації суспільства.

Сінгапур протягом декількох десятиліть послідовно відстоював право йти власним шляхом. Суть його – у ретельному аналізі конкретних історичних умов суспільства, його національних, релігійних, культурних особливостей; поєднання економічного прогресу з традиційними моральними та культурними цінностями. Але головна причина успіху Сінгапуру, як зазначав сам її засновник – Лі Куан Ю, – це люди. І саме ці люди, під вдалими керівництвом, змогли створити успішну сучасну країну протягом життя одного покоління.

Республіка Сінгапур є яскравим прикладом всесвітнього процесу глобалізації економіки, становлення сучасної державності та розвитку демократії. Позитивний досвід соціально-економічних і політичних перетворень Сінгапуру може бути успішно використаний і в Україні, але з урахуванням соціальних, політичних, історичних та економічних особливостей нашої країни.

Література

1. Шумпетер И. Теория экономического развития. М.: Директмедиа Паблишинг, 2008. 401 с.
2. Шумпетер И. Социализм, капитализм и демократия. / И. Шумпетер. - М.: Экономика, 1991. - 540 с.
3. Freeman C. The National System of Innovation in Historical Perspective // Cambridge Journal of Economics. - 1995. - No. 19, - P. 5-24
4. Lundvall B-A., Johnson B., Andersen E.S., Dalum B. National Systems of Production. Innovation and Competence Building // Research Policy. Feb. 2002. - Vol. 31, - Is. - 2. P. 213-231.
5. Крозьє М. Современное государство – скромное государство. Другая стратегия изменения [Электронный ресурс] / М. Крозьє // Свободная мысль, 1993, № II. – С. 35–43. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Sem/42.php
6. Штомпка П. Социология социальных изменений [Электронный ресурс] / П. Штомпка. – М. : Прогресс, 1996. – Режим доступа : www.socioline.ru/pages/petr-shtompka-sotsiologiya-sotsialnyh-izmenenij
7. Ю Л.К. Сингапурська історія. Із третього світу в перший. Том 1 і 2. – К. : О. Капусти, 2011. 1050 с.
8. Yew, Lee Kuan. One Man's View of the World. Singapore : Straits Times Press, 2013. 348 p.
9. Yew, Lee Kuan. Hard Truths to Keep Singapore Going. Singapore : Straits Times Press, 2011. P. 522.
10. Астафьева, Е. М. Сингапур. Азия и Африка сегодня. - 2012. - № 6 (659). - С.48-54
11. Ефимов, Г. В. Политический процесс в Республике Сингапур в период перехода от авторитаризма к демократии: общее и особенное : диссертация ... кандидата политических наук : 23.00.02 / Ефимов Георгий Викторович; [Место защиты: Дальневост. гос. ун-т]. - Владивосток, 2010. - 182 с.
12. Гуревич Э.М. Авторитарная модель развития Сингапура // Государственность и модернизация в странах ЮВА. М.: Институт востоковедения РАН, 1997. – С. 76-96; Гуревич Э.М. Интеграция по-сингапурски // Азия и Африка сегодня. – 2002. - № 9. – С. 36-41; Гуревич Э.М. Политическая система современного Сингапура. – М., 1989. - 160 с.
13. Обрезанов, С. А. Основные этапы и ключевые инструменты инновационного развития (на примере Сингапура) : монография / Обрезанов С. А. ; Гос. образовательное учреждение высш. проф. образования Российская гос. акад. интеллектуальной собственности. - Москва : РГАИС, 2011. - 116 с.

14. Хонг Тат Сун, М. Секреты успеха Сингапура : 12 ст. господина Марка Хонга Тат Сун, Посла Респ. Сингапур в России и на Украине / [Неофиц. пер. V.N. и др.]. - М., 2000. - 173 с.
15. Воздвиженский Д. История Сингапура [Электронный ресурс] / Д. Воздвиженский. // Вокруг света, 2002. – Режим доступа : <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/172/>
16. Решетников, А. Н. Сингапур: этнические проблемы в странах ЮВА / А.Н. Решетников. М. : Наука, 1974. - 246 с.
17. Курзанов, В. Н. Сингапур в экономике Юго-Восточной Азии / В. Н. Курзанов. М., 1985.- 184 с.
18. Гидденс, Э. Социология / Пер. с англ.; науч. ред. В. А. Ядов; общ. ред. Л. С. Гурьевой, Л. Н. Посилевича. — М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.
19. Wong P. K., Singh A. The pattern of innovation in the knowledge-intensive business services sector of Singapore //Singapore management review. – 2004. – №. 1. – P. 21.
20. James Q. Wilson, George L. Kelling. Broken windows. The Atlantic Monthly. March 1982. P. 29-38.

ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР КОМУНІКАЦІЇ: СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ СОКРАТИЧНОГО МЕТОДУ УЗГОДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ ПОНЯТЬ

Одарич С. В.

*аспірант кафедри соціології Факультету соціології і права,
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»*

Система наук європейської культурної традиції виводить власну генеалогію з греко-римської цивілізації. Головним чином з теоретизувань досократиків та платонізму-аристотелізму, для якого центральною фігурою є Сократ. Не є виключенням і соціокібернетика – нова школа теоретичної соціології другої половини ХХ століття, засновником якої був учень Талкотта Парсонса Ніклас Луман. Актуальною є потреба здійснити ревізію історичної соціології з позицій дослідницької програми соціокібернетики, починаючи з часів античності. Перспективними є історико-соціологічні та історико-філософські дослідження здійснення комунікацій в добу Середньовіччя, Відродження, Просвітництва, Модерну та Постмодерну, а також неєвропейських культур та цивілізацій в їхній історичній та соціальній динаміці.

Система наук європейської культурної традиції виводить свою генеалогію з греко-римської цивілізації. Главным образом из теоретизирований досократиков и платонизма-аристотелизма, для которого центральной фигурой является Сократ. Не является исключением и социокibernетика – новая школа теоретической социологии второй половины ХХ века, основателем которой был ученик Толкотта Парсонса Никлас Луман. Актуальна необходимость осуществить реви́зию исторической социологии с позиций исследовательской программы социокibernетики, начиная с эпохи античности. Перспективными являются историко-социологические и историко-философские исследования осуществления коммуникаций в эпоху Средневековья, Возрождения, Просвещения, Модерна и Постмодерна, а также неевропейских культур и цивилизаций в их исторической и социальной динамике.

The cultural tradition of European system of sciences brings its genealogy of the Greco-Roman civilization. Mainly because of theorizings of pre-Socratic philosophers, Platonism and Aristotelianism, whose central figure Socrates is. Sociocybernetics founded by a Talcott Parsons' adherent Niklas Luhmann as a new school of theoretical sociology of the second half of the XX century, is not an exception too. It's topical to carry out an audit of historical sociology from the standpoint of the sociocybernetical research program since Antiquity. Promising are historical and sociological and historical and philosophical studies of social communications in the Middle Ages, the Renaissance, the Enlightenment, Modernity and Postmodernity, as well as non-European cultures and civilizations in their historical & social dynamics.

Ключові слова: комунікація, інтеракція, медіа, спільнота, соціокібернетика, античність, Сократ, суспільство.

Американський соціолог Ч. Тіллі, посилаючись на засновника позитивістської соціології О. Конта, пише, що соціологія є «загальною наукою про людство», вершина в ієрархії наукового світогляду, що пройшов у ході свого розвитку й становлення горнило математики, астрономії, природничих наук та історії [11, 95]. Першим, хто запропонував радикально переглянути самі засновки соціальної науки у світлі ідей системного підходу, теорії інформації і кібернетики, був німецький соціолог-теоретик Н. Луман, який ототожнював поняття суспільства й комунікації. Він підтверджує свої висновки, ґрунтуючись на загальнонаукових концепціях Н. Вінера, А. Колмогорова, Л. фон Берталанфі та багатьох інші вчених-системників, що паралельно й незалежно один від одного приходять до практично однакових узагальнень, які пізніше сформулюють підставу загальної теорії систем, теорії інформації, інформатики та кібернетики. Якщо міркувати про суспільство як про соціальну систему, то, як зазначає Д. Гараєдагі, «кожна соціальна система володіє характеристиками, які не зникнуть навіть у випадку повної заміни всіх її учасників. Соціальну систему характеризують не тільки й не стільки її елементи, скільки їх відносини один з одним та із цілим» [2, 159].

Сучасний філософ-комунікативіст і дослідник творчості Н. Лумана О. Назарчук стверджує, що «у найбільш фундаментальному розумінні комунікація є станом людського буття, способом людського існування, засадничим соціальним процесом, в якому люди

відтворюють і перетворюють соціальні універсуми». [7, 6]. На думку Лумана, все те, що раніше зазвичай розумілося в якості непорушних феноменів соціальної реальності під виглядом інститутів, практик, ідей, стратегій, насправді є різними процесами, чи то пак, каналами (або медіа) комунікації: влада, політика, економіка, мистецтво, мова, право, релігія, гроші, мораль, любов, дружба тощо. Не існує нічого, що не є комунікацією. Луман знімає (aufheben) протиріччя суб'єктивності переживання істини суб'єктом одного боку й управлінського оперування нею за посередництва історично усталених інституцій і соціальних практик з іншого, та переносить її у царину здійснення процесів комунікації, яка має інформаційну, кібернетичну природу. [5]

Ґрунтуючись на методі чистих типів М. Вебера, можна погодитися і з твердженням Ф. Тьонніса (обоє вчених стояли біля витоків розуміючої та формальної соціології, від критики якої у своїх теоретизуваннях відштовхувався Н. Луман), що будь-яке суспільство є або «гемайншафтом», або «гезельшафтом»: перше характеризується тим, що воно суть «довірче, таємне, виняткове співжиття», тоді як друге – «публічність, світ» [10, 10]. Інакше кажучи, «гемайншафт» - це традиційна громада, у якій існують «природні» родові зв'язки, що Ґрунтуються на атмосфері інтимної взаємодовіри і позастатутних відносинах. На думку Тьонніса, саме такими були всі сучасні суспільства на світанку свого виникнення, а в сучасності його сліди у вигляді організуючого начала зберігаються в побуті сільських поселень, в несвропейських традиційних суспільствах, а також – в сімейно-родових стосунках. Тоді як «гезельшафт» – це вже власне суспільство, засноване на раціональній реалізації індивідами-суб'єктами приватних цілей, де взаємодія відбувається у формальній і діловій знеособленій обстановці, а за надання товарів і послуг розплачуються грошми. Втім, на нашу думку, цей поділ слід розуміти не стільки історично, скільки функціонально, а обидва типи присутніми в довільному суспільстві в різному співвідношенні. Однак, виходячи із цієї типізації, можемо стверджувати, що софісти й Сократ виходять на сцену історії в перехідну для грецького поліса епоху, у той час, коли Афіни втрачають «спільнотність» гомерівської архаїки та перетворюються в суспільство-мегаполіс світового значення.

У ході історичного розвитку виробничих сил і зростання спеціалізації праці з її ускладненням, розвитку ремісництва й торгівлі, еллін поступово позбувався полісного етосу і починав переслідувати приватні інтереси мешканця античного мегаполіса. До Солона, який урівняв в правах евпатридів, гоморів і деміургів, зусиллями перших – військової аристократії, що володіла земельною власністю і висувала з свого середовища в якості володарів дев'ятох архонтів з повноваженнями сакрально-ритуального характеру – який час все ще підтримувалася традиційна спільнота, однак після реформ, що уможливили демократію, приватну власність, а також представницьку участь демосу в керуванні державою за рахунок обмеження прав аристократів, встановлюється той тип соціального зв'язку, який ми вслід за Тьоннісом називаємо «гезельшафтом».

Паразит і формально софіст Сократ обирає ремісника-деміурга конкретним прикладом для унаочнення свого вчення. Адже особистість ремісника, розважливого і кмітливого городянина-індивіда, – це зовсім не особистість селянина, який жив «по Гесіоду» та, за великим рахунок, і особистістю-суб'єктом і не був, про що ми знаємо завдяки Франкфуртській школі. Філологиня-антикознавець Т. Васильєва описує схематизм селянського мислення на такому прикладі: «і в гесіодівські, і в аристотелівські часи хліборобові, щоб прогудуватися, не доводилося дрімати, але його мудрість полягала в спостереженні природи та в благочестивому наслідуванні їй, а найбільше – в страхі перед неврожаєм: на все божа воля. Усе, що спостерігав протягом свого життя сільський житель – це щорічне народження сходів, листя, квітів, плодів у рослин, регулярне прибування приплоду, вовни, молока в худоби; він вчився розрізняти різноманітні породи, відрізняти кращі сорти від гірших, примічати сприятливі збіги обставин і несприятливі. Кожного сусіда він знав з народження його і по його породі, по роду, з якого той походив: син добрих батьків буде добрим, син поганих – швидше за все, поганим: «від недоброго сімені не чекай доброго племені» – це теж землеробська мудрість» [1, 54]. Тоді як «розум деміурга заповнений образами його майбутніх творінь; зрозуміло, образи ці настільки досконалі й прекрасні, якими, можливо, ніколи не бувають утвори людських рук, образи ці не підвладні часу, обставинам. Невдача в роботі – човник розколовся, а образ човника, його ейдос, сіяє в розумі невразливою досконалістю, бездоганною добротністю, яка, як і громадянська чеснота, іменується тим самим грецьким словом «арете» (αρετή). ... Жоден чоловік не є без вади, але тим більшою досконалістю сіяє бездоганний образ чесноти, її эйдос. - Що ж, юначе, наміряючись стати доблесним чоловіком, будеш ти дивитися на приклад Перікла, чи свого батька? Чи ти будеш наслідувати Гектору, Ахіллу, Агамемнону? Врятуй тебе боже повторювати кожен їхній крок, – наслідуючи доблесним мужам, порівняй їхню чесноту з ейдосом чесноти в собі: цей ейдос вкаже тобі, чому слід, а чому не варто наслідувати в цих величних прикладах» [1, 57]. З цього випливає,

що родо-племінна інтеракція до свого перетворення на соціальну комунікацію відбувалася у вигляді узгодження із традицією, а норми поведінки, знання й духовна культура нерозривно зв'язувалися в ході безпосередньої взаємодії з живою природою, тому професійні вчителі мудрості просто були непотрібні, адже життю навчали батько, сім'я, рід, громада, поліс. Цих учителів не було тоді, коли царі, засукавши рукава, обробляли свій наділ нарівні з усіма, як це показує Гомер на прикладі Одісея.

Проте, суспільний поділ і спеціалізація праці невмолимо вели до професійної деформації індивіда. Колективність перестала переживалася безпосередньо, а стала всього лише одним з інструментів керування за посередництва різних медіа ускладненим суспільством шляхом комунікації. Зростає відчуження автоматично вело до відстороненості суб'єкта й переслідування приватних цілей забезпеченого побуту самого деміурга і його близьких, але ніяк не забезпечення блага спільного. Ціле дробиться, а кожна його частина стає професійним заняттям окремого індивіда, знаходячи свою ідеальну завершеність, але в той же час і формальну обмеженість: будь-яка діяльність знаходить своє символічне вираження, кожна конкретна практика визначає свідомість діяча, під всяку діяльність формується понятійний апарат. Виникли досі не відомі цехові ідентичності, практичні натурфілософії, професійно обумовлені вірування, міфології й ритуали.

Динаміка комунікації відбувається шляхом повідомлень, що їх генерують агенти комунікації, але неодмінною умовою здійснення комунікації є розуміння, адже «інформація може бути повідомлена, але не зрозуміла. Розуміння - останній елемент, що завершує комунікацію: комунікація відбувається в той момент часу, коли відбувається розуміння. Останнє відбувається на основі спостереження відмінності між інформацією й повідомленням. У розумінні комунікація схоплює відмінність між інформаційною цінністю змісту й підставами, згідно з якими робиться повідомлення. Таким чином, повідомлення виділяється в потоці сприйняття. Інформація не розуміється сама собою - для її повідомлення потрібен особливий код, який розшифровується в розумінні» [7, 102]. А розуміння в комунікації можливо лише за умови відповідності його загальному поняттю, що виражає не просту абстрактну спільність і однаковість одиничних предметів, навколо яких розвертається комунікація, але «дійсний закон виникнення, розвитку й зникнення одиничних речей» [3, 123].

Практичний бік сократівського методу полягає в тому, що в ході діалогу зі співрозмовником відбувається розуміння необхідності вироблення спільного загального поняття для створення ситуації розуміння, а це є наріжним каменем повної і змістовної комунікації та, як наслідок узгодженої соціальної дії. Адже суспільство-система постійно себе відтворює за допомогою комунікації, життєвий цикл якої перевершує життєвий цикл окремого індивіда. Змістова частина комунікації складається з культури, яка прищеплюється кожній людині в ході соціалізації, в якій надважливу роль відіграє система освіти.

Край невідчужених людських можливостей окреслюється під час переходу з «спільноти» в «суспільство», коли свідомість позбувається від живого автоматизму мислення колективності й стає індивідуальною, сам-на-сам з відчуженою від нього природою й культурою, які більше не проживаються безпосередньо, але сприймаються за посередництва та медіації знаково-символічними системами, наприклад, писемністю й мистецтвами. Ось, що про цей розрив повідомляє М. Маклуен: «...запам'ятовування не становило особливої проблеми для людей додрукарської епохи, а ще менше для неписемної людини. Тубільці часто дивуються із приводу своїх учителів, що володіють пиємністю, і запитують: «Навіщо ви все записуєте? Невже ви не можете запам'ятати?» ... Коли ж більша частина населення не володіє грамотою, а книга є раритетом, потрібна чіпкість пам'яті, що значно перевершує пам'ять сучасного європейця. Наприклад, індійські студенти здатні вивчити напам'ять підручник і повторити його на іспиті слово в слово. Усна передача сакральних текстів була надійним способом збереження їх незмінними. Кажуть, що якби всі рукописні й надруковані екземпляри Ригвед були загублені, текст однаково можна було би відновити до літери. Але ж це - майже «Іліада» і «Одісея» разом взяті. Російська і югославська усна поезія живе в устах народних оповідачів казок, які демонструють разючу пам'ять і вміння імпровізувати» [6, 139].

У такий спосіб створюється ситуація нерозуміння, для виправлення якої суспільство створює такий медіум комунікації, як система освіти, яка дозволяє постійно відтворювати все більш складне суспільне виробництво умовах зростаючого поділу праці й збільшення спеціалізації. Освіта як відтворення системи суспільства є наріжною умовою його функціонування, природно, мова йде про загальнодоступну, всенародну освіту, адже окрема людина, полишена наодинці з собою, вкрай обмежена в оперуванні все зростаючою кількістю подразнюючих її свідомість об'єктів, чому причиною є фізіологічно обумовлена інформаційна «пропускна здатність» людського мислення. До головних факторів, що ілюструють такі обмеження когнітивіст-нейробіолог У. Найссер [8] відносить наступні: уповільнення часу

реакції з одночасним зростанням числа альтернатив; неможливість одночасно й однаково ефективно стежити за змістом двох різних повідомлень; неможливість постійної підтримки стабільно високого рівня пильності; неможливість запам'ятати після одночасного представлення більш ніж 5 не зв'язаних між собою об'єктів або символів та комбінувати їх. Саме для програмування людини з ціллю функціонування її в суспільстві й виникає позитивна система абстрактної і позитивної освіти.

Втім, сфера освіти також автономізується, перетворюючись на ремесло, а люди, що надають освітні послуги, перетворюються в професіоналів: «деміургів» освіти. І тут ми впритул підходимо до проблеми: чому діяльність деміургів від освіти – софістів – була деструктивною, контрсистемною, а справа Сократа – гармонізувала з відтворенням громадської чесноти. Загальноприйнятою є думка, що греки досить жорстко поділяли людські заняття на достойні і недостойні вільного громадянина. Традиційно вважалося, громадянською чеснотою не може бути справа приватної вигоди, а тим більше предметом торгу. Наприклад, заняття суспільними справами (політикою), підтримка себе в гарній фізичній формі для військових потреб, участь у відправленнях культу, а також виховання молодших громадян старшими. Тобто, ми бачимо, що грецька педагогіка споконвіку мислилася в якості загальнодоступного для кожного вільнонародженого громадянина блага, яке було нормативною умовою відтворення поліса. Однак, разом зі зростанням індивідуалізму й самоусуненням від публічного життя зростає популярність престижної приватної освіти для нащадків знатних і багатих родів.

Хоча софісти й вчинили славнозвісний антропологічний поворот у філософії, проголосивши через софіста Протагора гасло «людина є мірою усіх речей», саму людину вони сприймали занадто абстрактно. Адже професійний софіст – це приватний підприємець, зацікавлений у максимізації свого прибутку, охороні комерційної таємниці та захисті своїх винаходів. Інша справа – Сократ: публічний філософ-дилетант, який не брав за свої повчання грошей, ще й пропагував необхідність дбайливого ставлення до спільного навіть за рахунок шкоди приватному, підтверджуючи це на власному прикладі жалюгідним станом своїх статків. Сократ розумів і поділяв агностицизм софістів щодо другорядності проблеми пізнання зовнішнього світу, чим марили натурфілософи, але він категорично вимагає: «пізнай самого себе». Свою родову сутність, знайди в собі ціле й опікуйся ним. Педагогіка софістів спрямована на задоволення потреб індивіда, тоді як педагогіка Сократа спрямована на відтворення родової людини, а його широковідома іронія спрямована саме на розкриття слабкості індивідуалізму та його суб'єктивної міфології.

О. Лосев стверджує, що «міф не є породженням або предметом чистої думки. Чиста, абстрактна думка найменше бере участь у створенні міфу... Щоб створити міф, найменше треба докладати інтелектуальних зусиль. І знов-таки ми говоримо не про теорію міфу, а про сам міф як такий. З точки зору тієї або іншої теорії можна говорити про розумову роботу суб'єкта, що створює міф, про відношення її до інших психічних засобів міфотворення, навіть про перевагу її над іншими чинниками і т.д. Але, міркуючи іманентно, міфічна свідомість є найменш інтелектуальною й мислиннево-ідеальна свідомість» [4, 38]. Більше того, «міф є в словах даною особистісною історією» [4, 171]. Тобто міфологічна свідомість виникає одночасно з особистістю, одночасно з культурою, одночасно з міжособистісною комунікацією. Важливо, що в умовах «гемайншафт» міф є всезагальним, колективно підтримуваним уявленим, а в «гезельшафт» суб'єкт залишається зі своїм міфом наодинці, і що відбувається в цьому випадку з його свідомістю, який жарт або трагедію починає розігрувати з ним міф – невідомо нікому. Однак, зовні це проявляється в тому, що в людини починають формуватися особистісні переконання, у достовірності яких вона не сумнівається і тим більше не думає над їхньою «суб'єктивністю», навпаки – для нього вони творять саму «об'єктивну реальність».

Цей момент і піймав Сократ: щоб прийти до спільного, яке вже не є можливим у формі колективного переживання, але лише досягається за допомогою логоса, необхідно саме інтелектуальним зусиллям конструювати загальне у формі ідеального поняття, адже сполучити різні індивідуальні свідомості можливо лише за медіації публічної розмови, оскільки після зняття інтеракції безпосереднє взаєморозуміння стало неможливим. Тільки через руйнування особистісних міфологій, які, залежно від місця кожного суб'єкта в системі суспільного поділу праці, аутопоетично самозбираються в колективні ідеології, лише шляхом усвідомленої комунікації задля вироблення загальних понять і можливе творення суспільства-як-комунікації. Адже напруга відчувається в самій формі текстів Платона, з яких мовить Сократ: текст подається у формі діалогу, досить застарілого вже на той час усного медіа комунікації, про що відомо дякуючи розвідкам М. Маклуена, а співрозмовники Сократа, як і він сам, задля аргументації своїх висловлень щоразу звертаються до міфів. Діалог – пережиток епохи «гемайншафт», так само як і колективний міф, проте лише під час діалогу

вдається здійснити комунікацію, в ході якої хоч і не завжди вдається знайти ідеальне поняття, то принаймні руйнується самореферентний і обмежений догматизм суб'єкта.

«Комунікація – одне з тих понять, які в ХХ столітті перемістилися з периферії до центру філософської дискусії. Ця подія зумовлена як новизною інтерпретації, так і новою сферою застосування поняття. У різний час різноманітні значеннєві похідні від латинського слова *communis* («загальний») не раз ставали змістоутворюючими соціальними поняттями. Це «причастя» (*communio*) у християнську епоху, «комуна», «комунізм» – в добу соціальних рухів Нового часу», - пише О. Назарчук [7, 3], а в іншому місці узагальнює: «комунікація, спілкування взагалі – не механічний процес, не просто засіб для досягнення конкретних цілей. Комунікація є процесом, що формує суспільство. Комунікація – це соціальний процес спільнотворення, збереження-відтворення і перетворення соціальних реальностей... Комунікація в цьому сенсі є самим життям, і, згідно відомого висловлювання П. Вацлавика, «one cannot not communicate» (людина не може не вступати в комунікацію). Саме в рамках цього підходу реалізована концепція комунікації Н. Лумана» [7, 6].

Саме в цьому і був зміст діяльності Сократа: здолати організований відповідно з логікою приватного товарного виробництва формалізм спілкування індивідів і вийти на узагальнення, тобто, визначити поняття, що підтримують спільність із одного боку та створюють умови для збереження родового людського в кожному окремо взятому суб'єкті з іншого. Тому Сократа справедливо можна назвати засновником теорії комунікації: визначення загальних понять в індивідуалізованому соціумі приватних осіб є вкрай важливим для вироблення стратегії спільної дії, прийняття управлінських рішень щодо узгодженої реакції на виклики зовнішнього середовища і створення всезагального понятійного апарату. Сократ не дав позитивного рецепту, як бути, але він здійснив запит на метод, який після нього розробили Платон і Аристотель. Він розкритикував стихійну практику приватної освіти й виховання та вимагав узгодження системи загальної освіти із загальним – з Логосом.

Сократ розбиває вузький догматичний світогляд суб'єкта-індивіда та його приватну міфологію, розробляє метод понятійного мислення, практичну реалізацію якого опише вже Платон головним чином в «Законах» і «Державі», де запропонує не стільки утопію, скільки матрицю, яка визначатиме європейську культуру від античного поліса, через еллінізм і Римську Імперію, Середньовіччя й Відродження аж до сьогодення. Те, яким чином змінювалась система комунікації в наступних після античності історичних епохах, є предметом окремих розвідок і досліджень.

Література

1. Васильева Т. В. Афинская школа философии. – М.: Наука, 1985. – 160 с., (Серия «Из истории мировой культуры»).
2. Гараедаги Дж. Системное мышление: Как управлять хаосом и сложными процессами: Платформа для моделирования архитектуры бизнеса / Джамшид Гараедаги; пер. с англ. Е. И. Недбальская; науч. ред. Е. В. Кузнецова. – Минск: Гревцов Букс, 2010. – 480 с.
3. Ильенков Э. В. Диалектическая логика: Очерки истории и теории. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1984. – 320 с.
4. Лосев А. Ф. Диалектика мифа / Сост., подг. текста, общ. ред. А. А. Тахо-Годи, В. П. Троицкого. – М.: Мысль, 2001. – 558 с. (Серия «Философское наследие»).
5. Luhmann, Niklas. Social Systems, Stanford: Stanford University Press, 1995. – 617 pp.
6. Маклюэн М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры. – К.: Ника-Центр, 2003. – 432 с. – (Серия «Сдвиг парадигмы»).
7. Назарчук А. В. Учение Никласа Лумана о коммуникации / Александр Назарчук. — М.: Весь Мир, 2012. – 248 с.
8. Найссер У. Познание и реальность: Смысл и принципы когнитивной психологии. – М.: Прогресс, 1981. – 230 с.
9. Суриков И. Е. Сократ / Игорь Суриков. – М.: Молодая Гвардия, 2011. – 365[3] с.: ил. – (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып.1318).
10. Тённис Ф. Общность и общество: Основные понятия чистой социологии. – СПб.: Издательство «Владимир Даль», 2002. – 452 с.
11. Тилли Ч. Историческая социология / Чарльз Тилли; пер. с англ. Н. В. Романовского // СоцИс. – 2009. - № 05. – С. 95-101.

УДК 316.1

ДО ПИТАННЯ ТЕОРЕТИЧНОГО СИНТЕЗУ В СУЧАСНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Осипчук А. Д.

к.соц.н, доцент, завідувач кафедри соціології

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У статті обговорюються основні напрямки та завдання теоретичного синтезу в сучасній соціології. Наведено детальний розгляд рівнів аналізу в соціології, виокремлено основні онтологічні та методологічні дихотомії.

В статье обсуждаются основные направления и задания теоретического синтеза в современной социологии. Детально рассматриваются уровни анализа в социологии, выделяются основные онтологические и методологические дихотомии.

The paper discusses main trends and goals of theoretical synthesis in contemporary sociology. Depicted in details are the levels of analysis in sociology, main ontological and methodological dichotomies.

Ключові слова: структура, агентність, теорія синтезу, рівень аналізу, макро-мікро синтез, синтез структури й агентності, онтологія, дихотомія.

Постановка проблеми. Цілком у дусі вивчення та орієнтування на здобутки класичної спадщини соціології можна спробувати розпочати питанням щодо того, хто сьогодні читає класиків. У ситуації визнаної і легітимізованої мультипарадигмальності в соціології та великого розмаїття не тільки теоретичних чи методологічних підходів, але й поглядів на характеристики такого стану, питання звернення до класичної спадщини набуває особливої ваги. Звичайно, можна запитати – а який стосунок має класична соціологія до статті, присвяченій питанню синтезу у сучасній соціологічній теорії? Відповідь криється у тому, що класична соціологія залишила нам у спадок не тільки певні теорії, концепції та підходи, але й коло тих проблем, які намагається вирішити сучасна теорія. Отже, у класичній соціології ми можемо побачити переважно невдалі, але тим не менш важливі спроби синтезувати різні аспекти (онтологічні, методологічні) або виміри соціальної теорії, подолати наявні теоретичні дихотомії. Всі такі спроби дають певну перспективу того, за якими принципами має проводитись теоретичний синтез, на які небезпеки він наражається.

Мета статті – висвітлити особливості рівнів аналізу в теоретичній соціології та проблему їх виокремлення, проаналізувати можливості й мету здійснення онтологічного синтезу в соціології.

Основний зміст статті та обґрунтування отриманих наукових результатів. Без перебільшення можна сказати, що сьогодні панівними є уявлення про соціологію як про мультипарадигмальну науку. Іншими словами, якщо говорити про теорію як про ядро або центр наукової дисципліни (перефразовуючи таким чином І. Лакатоса), то наявність деякої сукупності таких центрів дозволяє, за висловом В. Танчера, говорити про соціологію як про «поліцентричну науку» [10, С. 5].

Серед іншого, погляд на соціологію як на мультипарадигмальну або поліцентричну науку передбачає усвідомлення неможливості побудувати "велику теорію" з потужним пояснювальним потенціалом на базі одного з рівнів аналізу та, з іншого боку, відмову теоретиків від необхідності постійного вибору між ними. Така "неможливість "великої теорії" не тільки легітимізує співіснування певної кількості конкуруючих концепцій та парадигм, але й постійно підігріває цікавість до теорій, зосереджених на подоланні дихотомій та суперечностей, що традиційно були в основі поділу на різні теоретичні підходи, школи тощо. Загалом, питання синтезу є напрощуд актуальним не тільки на рівні соціологічної теорії, де «поширюється переконання про необхідність взаємодії різних дослідницьких програм та ідеологій, взаємодії, яка б долала обмеження стратегем конфлікту або, у кращому разі, запозичення концепцій» [5 С. 15], але й для ширшого кола проблематики. Варто навести тут слушну й актуальну думку П.Кутуєва щодо особливої потреби синтезу в дискурсі теорій розвитку та модернізації, зважаючи на його надмірну ідеологізованість «На тлі збереження гегемонії практикою інтелектуального "знищення" парадигмального "іншого" загострюється потреба у збалансованішому, багатовимірнішому та синтетичному підході» [5 С. 15].

Перше питання, яке виникає, – як розуміти власне поняття "рівня аналізу" та яке його змістовне та функціональне навантаження. Насамперед наведемо найбільш вагомий підхід до цього, а далі – запропонуємо певне "практичне використання", тобто погляд на найпотужніші класичні соціологічні теорії з запропонованої перспективи.

Як зауважує Дж. Рітцер, “хоча ідея рівнів [аналізу] є імпліцитною для соціології, вона отримує порівняно мало “експлікованої” уваги, намагань “викрити” її” [15, С. 457]. Розвиваючи свою думку далі, Рітцер каже про наявність двох континуумів, які є принциповими для “досягнення” основних рівнів соціального аналізу (далі вживатимемо цей термін як синонімічний “рівню соціологічному аналізу” чи просто “рівню аналізу”). Мова йде про мікро- / макроскопічний та об’єктивно / суб’єктивний виміри. Відразу варто зауважити, що перший вимір є досить простим для розуміння (на макрорівні – “великі”, “колективні” об’єкти – суспільства, культура тощо, на мікро – індивідуальні актори, їх думки та дії; такі феномени як організації, інститути, соціальні класи логічно розташовуються впродовж даного континууму). На противагу, другий – об’єктивно / суб’єктивний – є більш складним для розуміння, і не таким однозначним (тут суб’єктивне відноситься до того, що відбувається (має місце) переважно в царині ідей, а об’єктивне – до реального, матеріального світу та подій). Наприклад, найбільш спрощено до об’єктивного можна віднести явища соціальної стратифікації суспільства, економічних інститутів, закони тощо, а до суб’єктивного – цінності, норми, ідеї, соціальне конструювання реальності. Головною ж проблемою є наявність, а швидше, “розташування” більшості феноменів в середині континууму.

Варто наголосити, що використання наведених континуумів має бути одночасним. Іншими словами, вони модулюють соціальний світ (і, відповідно, соціологічні теорії) за двома висями координат. Отже, Рітцер говорить про чотири основних рівня соціального аналізу: макро-об’єктивний, макро-суб’єктивний, мікро-об’єктивний, мікро-суб’єктивний. Одночасно з усіма рівнями аналізу має справу лише інтегративна метатеорія (у термінах Дж. Рітцера) або багатовимірний соціологізм (у термінах Дж. Александера). Заради уникнення такої розбіжності у визначеннях, надалі будемо називати такий підхід синтезованим, в той час як більшість наявних, зокрема, класичних теорій тяжіють до якогось з вимірів, навіть якщо постулюють свою інтегративність.

Схема, запропонована Дж.Александром є подібною, хоча й має декілька принципових відмінностей у своїх вихідних положеннях. Наслідуючи Т. Парсонса, Дж.Александр говорить про існування двох основних пресупозицій: проблеми (питання) дії та питання порядку. З іншого боку, він говорить про дихотомію “макро / мікро” як аналітичну, а отже про помилковість конкретних протиставлень на кшталт “індивід-суспільство” тощо. Слід зауважити, що зазначена проблема суспільства (порядку) і дії (індивіда) має традицію розгляду й у вітчизняній соціології – у роботах Б. А. Кістяківського, особливо його праці «Суспільство й індивід», у якій йому вдається оминати їх простого протиставлення [2].

Вихідним питанням для Дж.Александера стає наступне: “чи є дія раціональною або ж інтерпретативною, і чи соціальний порядок виникає за згодою, або ж нав’язується колективними емерджентними силами” [Цит. за: 4, С. 57]. Тобто Александр говорить про наявність двох континуумів - мікро/макро (індивідуалістського чи колективістського рівня аналізу), що визначає, яким чином утворюється порядок у суспільстві, та матеріалістично/ідеалістичного (де відповідно до попередньої схеми, на “матеріальному” екстремумі дія є інструментальною, раціональною та зумовленою, а на “ідеалістичному” - нормативною, ірраціональною та афективною).

Як було неважко помітити з запропонованих вище підходів, мова весь час ведеться про відношення мікро/макро як визначальне (навіть порівняно з суб’єктивно (ідеалістично) /об’єктивним (матеріалістичним) виміром). Проте, така постановка проблеми є притаманною власне американській соціології, в той час як для європейської “головне” місце посідає відношення структура/агент.

Отже, перше питання, яке виникає: наскільки ототожнюваними є два дані виміри/співвідношення. Однозначної позиції щодо цього не існує. З одного боку, є дослідники, які говорять про тотожність даних понять (наприклад, М.Арчер пише, що відношення рівнів аналізу агент/структура містить в собі твердження про відношення мікро/макро, подібно до відношень волюнтаризм/детермінізм та суб’єктивізм/об’єктивізм)[8]. З іншого боку, досить велика група теоретиків стверджує, що поняття/рівень “агент”, яке загалом відносять до рівня “мікро”, може стосуватись і макро-феноменів (наприклад, колективної чи суспільної дії). А.Турен говорить про соціальні класи як про акторів (агентів). Те ж саме буде правильно стверджувати і щодо рівня “структури” (наприклад, на макро рівні – структури суспільства, на мікро – структури індивідуальної інтеракції). Подібне можна сказати і про рівні макро/мікро стосовно структури/агента.

Проти ототожнення даних рівнів аналізу говорять і певні методологічні розбіжності. В першу чергу, це різниця в уявленнях актора/агента дії, ступеня диференціації соціальної структури та культури в європейській та американській соціологічних школах. Іншим моментом є те, що рівні “структура/агент”, як правило, не передбачають як побудови певної ієрархії (наприклад, від макро до мікро), так і “додаткових” вимірів/рівнів аналізу (наприклад,

об'єктивно/суб'єктивного). Корені таких розбіжностей можна знайти у тих філософсько-соціальних концепціях, які впливали на розвиток шкіл впродовж останнього сторіччя. Тож ототожнення видається вкрай проблематичним.

Проте, зазначені методологічні та змістовні розбіжності виявляються переважно на сучасному етапі розвитку соціології, тобто, не є яскраво вираженими впродовж класичного періоду та в класичних теоріях. Більш того, навіть приймаючи істотні розбіжності між обговорюваними рівнями, аналіз наявних соціологічних підходів щодо них є вельми подібним й співпадає у більшості випадків. Наприклад, структурний функціоналізм та структуралізм розуміються переважно як "макро" теорії та як такі, що "наголошують на структурному рівні", на противагу символічному інтеракціонізму, феноменології, етнометодології, екзистенціалізму тощо ("мікро/агент"). Таким чином, потрібно розуміти, що якщо мова йде про класичний етап розвитку соціології – то можна говорити про відносну тотожність вимірів мікро/макро і структура/агент, тоді як на сучасному етапі (тобто, приблизно від середини ХХ ст. і до сьогодні) між ними існує принципова різниця, як онтологічна, так і методологічна.

Застосовуючи концептуальну схему, наведену у роботах Дж. Рітцера, [Див.: 15], можна "розподілити" класичні теорії відповідно до чотирьох рівнів аналізу наступним чином:

- макрооб'єктивний рівень - соціальна фізика О. Конта (суспільство як тотальність, що регулюється власним законом розвитку), теорія соціальної еволюції Г. Спенсера (суспільство як організм), теорія "матеріалістичного розуміння історії" К. Маркса (концепція суспільно-економічної формації). Всі ці теорії роблять наголос на колективному вимірі суспільства, до певної міри нехтуючи індивідом, та на об'єктивних явищах (тобто надання "переваги" законам, а не цінностям, "об'єктивним" суспільним утворенням (на кшталт, економічних та політичних інституцій), а не ідеям як таким, що визначають "суспільну свідомість", дію, мотивацію). Тут треба зазначити, що відношення цих теорій до макрооб'єктивних, зовсім не свідчить про редукаціонізм. Так, щодо теорії К. Маркса, справедливим буде сказати, що він приділяє увагу й дослідженню конкретних діючих індивідів, їх взаємодії та спілкуванню (останній термін є одним з основних в його соціології).

Отже, треба це раз наголосити, що відношення теорій до того чи іншого рівня аналізу зовсім не заперечує наявності в них інших рівнів, а є швидше свідчення домінування першого. Так, про найбільш потужні класичні теорії можна говорити як про певні спроби власне синтезованого теоретизування.

- макрооб'єктивний підхід - "представниками" цього рівня можна, з певним натягненням, вважати М. Вебера (теорія соціальної дії як типової дії, в якій, попри те, колективний порядок виступає відправною точкою теоретизування) та Е. Дюркгайма (підхід до визначення та застосування концепцій колективних уявлень, соціальних фактів тощо). Проте відразу слід зазначити, що розуміюча соціологія М. Вебера пропонує інтегративний підхід, певним чином синтезуючи різні рівні аналізу в своїх межах (більшою мірою, як на мене, ніж інші класичні теорії). Ті ж самі зауваження будуть справедливими і щодо структурного функціоналізму та структури соціальної дії Т. Парсонса. Крім зазначеного, до цього напряму можна віднести формальну соціологію Г. Зіммеля та Ф. Тьоніса.

- мікрооб'єктивний підхід - розуміння суспільства як між-індивідуальної взаємодії, яка і визначає його структуру. Тобто, з певним узагальненням можна говорити про міжіндивідуальну взаємодію в глобальній перспективі. Взаємодія, при цьому, розуміється як вмотивована не суб'єктивно (думки, почуття, ментальні сенси, цінності тощо), а об'єктивно - через той зразок (паттерн) дії та інтеракції, в якому вона фактично відбувається (наприклад, соціальний статус, членство в певній групі тощо). До цього рівня аналізу можна віднести біхевіоризм (наприклад, теорію Б. Ф. Скіннера), символічний інтеракціонізм (Дж. Г. Мід), теорії прагматизму (У. Джемс, Дж. Сантаяна, Дж. Дьюї), концепцію Ч. Кулі. Почасти сюди ж можна віднести і теорії конфліктів. Як неважко помітити з наведеного переліку прізвищ, цей рівень аналізу зазнав значно меншого "розвитку" в межах класичної соціології, ніж два попередні.

- мікросуб'єктивний підхід - базуються на вивченні соціального світу через вивчення індивідуальних та особистісних диспозицій, уявлень та (інтер)суб'єктивних конструкцій; так зване "соціальне конструювання реальності". Найбільш виразними зразками цього напряму можна вважати феноменологічну соціологію А. Шюца, етнометодологію Г. Гарфінкеля, концепції П. Блау та Дж. Хоманса, психоаналіз З. Фрейда (в своїх соціологічних працях він говорить про зовнішній (соціальний) світ як про проекцію особистості).

Отже в межах теоретичної соціології впродовж класичного періоду "перевага" надавалась макро підходам, що є помітним хоча б з наведених переліків. Хоча тут відразу слід зауважити, що мікро підходи (або індивідуалістичні підходи, у термінах Дж. Александера) мають свою дуже потужну філософську традицію – від доби Ренесансу (Макіавеллі) до теорій

договору англійського та французького Просвітництва (Гоббс, Локк), “від Гегеля до Гуссерля й екзистенціалізму”, та соціально-психологічну - “від Вундта до Фрейда” [1, С. 137].

Як вже зазначалось, Дж.Александр говорить про наявність двох основних пресупозицій теоретичної соціології, які застосовуються для аналізу соціальної реальності. Це проблема порядку і проблема соціальної дії. Слід ще раз наголосити, що розв'язок зазначеної вище дихотомії традиційно шукали, на його думку у концептуалізації макро/мікро дискурсів, в той час як соціологія (соціологічна теорія) має прагнути віднайти емпіричні та аналітичні зв'язки між ними. Найпомітнішими (хоча й не в усьому вдалими) спробами побудови такої синтезованої теорії були концепції М. Вебера і Т. Парсонса, які, таким чином, не можна звести до одного з вимірів аналізу.

При цьому, обидві орієнтації (макро та мікро) “отримали у спадок” потужні філософські впливи (“до-дисциплінарно оформленого” періоду соціального теоретизування). Німецький ідеалізм І. Г. Гердера, І. Фіхте, Г.Гегеля, французький натуралізм Ж.-Ж. Руссо дали поштовх макроорієнтації, в той час як представники англосаксонської традиції та Шотландської школи (наприклад, Дж. С. Мілль) забезпечили мікронапряму аналізу (щодо пошуку розв'язку проблеми взаємодії індивіда та суспільства). Соціологія ж, на думку Александра, завжди намагалась розв'язувати зазначену проблему на шляху синтезу, і не так антагоністично. Так, наприклад, наголос на колективній поведінці (К. Маркс, Е. Дюркгайм) ще не свідчить про заперечення існування діючих індивідів в онтологічному розумінні. Тобто, в теоретичній соціології онтологічні питання відокремлюються від епістемологічних та переформулюються у чітких соціологічних термінах (наповненні). Внаслідок цього, проблема дії (інтерпретативними чи раціональними є діючі індивіди) стає соціологічною епістемологією, а проблема порядку (локалізація кінцевого джерела знань діяча та соціальних зразків) – соціологічною онтологією [1].

Окреслений пресупозиційний підхід дозволяє Александеру сформулювати п'ять головних підходів до визначення стосунків мікро/макро (тобто підходів до визначення рівнів аналізу та їх інтегрування):

1) “раціональні, цілеспрямовані індивіди створюють суспільство шляхом контингентних актів свободи” - класична політекономія (як макротеорія) та біхевіоризм (як мікронапряму);

2) “інтерпретативні індивіди створюють суспільства через контингентні акти свободи” - прагматизм та психоаналіз;

3) “соціалізовані індивіди наново створюють суспільство як колективну силу через контингентні акти свободи”;

4) “соціалізовані індивіди репродукують суспільство шляхом переведення вже існуючого середовища в мікроцарину” – соціологізм Е. Дюркгайма;

5) “раціональні, цілеспрямовані індивіди мовчки погоджуються з суспільством під тиском зовнішнього, соціального контролю” (К.Маркс). [Цит. за: 4, С. 58].

Як неважко помітити, запропонований розподіл є вельми подібним до Рітцерового. Крім того, третій варіант і є власне тою синтезованою (багатовимірною) теорією, до якої повинна, за Дж. Александром, прагнути соціологія. З класичних теорій найбільш наближеними до цього є концепції М. Вебера і Т. Парсонса. Так, на його думку, аналіз Вебера з одного боку, можна віднести до четвертого варіанту взаємодії рівнів аналізу, проте через визнання ним центральності дії та її контингентності наближається, таким чином, до третього варіанту. Т.Парсонс також наближається до нього (хоча й йому не вдається реалізувати такий підхід повною мірою та дотриматись його, про що свідчить, наприклад, зміна ним наголосів у власних концепціях), зокрема завдяки опрацюванню класичної спадщини, а саме, доробку Е. Дюркгайма, М. Вебера, В. Паретто, А.Маршалла та З. Фрейда і Т.М. Уайтхеда [Див.: 3, 9, 11]. Певним подовженням інтегративних зусиль Парсонса можна вважати і критичну щодо його теорії та вже класичну статтю Д. Ронга «Концепція занадто соціалізованої людини», хоча більш поширеним є згадування цієї статті у контексті подальшого розвитку прагматичних течій, мікро теорій, теорій обміну та раціонального вибору, мережевого аналізу [Див.: 16, 19].

Виникає питання, чому Дж. Александр вважає, що розв'язок дихотомії між соціальним порядком і структурою дії (соціальною онтологією та соціальною епістемологією) має йти за віссю макро/мікро теоретизування. Мабуть не менше часу, ніж зазначені дихотомії у соціальній теорії, існують соціально-філософські дихотомії між індивідуалізмом і колективізмом (дещо подібні виміру мікро/макро) та між структурними підходами й індивідуалізмом. Так само, не можна забути «ввічливу» дихотомію матеріального/ідеального або дихотомію реалізму та номіналізму. Звичайно, не всі з них притаманні соціології, але принаймні дихотомія (а отже і розрізнення відповідних рівнів аналізу) між індивідуалізмом та структуралізмом є не менш вагомою, ніж дихотомія між макро та мікро рівнями. Більше того, деякі дослідники вважають, що саме дихотомія «структуралізм/ індивідуалізм» найбільш

точно відображає александрове розрізнення соціологічних теорій на теорії соціального порядку та теорії соціальної дії.

Повернемося до сучасного стану соціологічної теорії. Як вже зазначалось вище, постійно повторюються заклики про необхідність побудови синтезованих концепцій того чи іншого ґатунку, проте загальний рівень синтезованих підходів, які висуваються (якщо взагалі висуваються) залишає бажати кращого. На сучасному стані розвитку соціологічної теорії (тобто від 80-х років ХХ ст. і до сьогодні), кожен із «синтезуючих» теоретичних проєктів «має готовий для себе ринок», за висловом Дж. Паркера [14, С. 14], як такий, що так чи інакше давав відповідь на центральне (за визначенням Е. Гідденса) питання європейської соціологічної теорії – як саме поєднати структуру і агента; об'єктивізм, де об'єкти редукують суб'єкти, і немає місця агенту, і суб'єктивізм – де ситуація є протилежною і немає місця структурі. У випадку американської соціологічної теорії мова йшла радше про синтез макро/мікро, проте центральне питання залишалось майже тим самим. Можливим пояснення цього є і досі імпліцитно потужний вплив Парсонса, особливо на американську соціологію. Переформульована у парсонсівських термінах «проблема порядку / проблема дії» дихотомія «агентність / структура» визнається багатьма дослідниками як центральна у сучасній соціології, хоча й має деяку кількість опонентів, найбільш помітний із яких І. Валлерстайн [Див. дискусію між Х. Йоасом і І. Валлерстайном у відповідно: 12, 18].

Неправильним є підозрювати кожну із теорій синтезу в намаганні стати «наступною великою теорією» або домінуючою парадигмою. Взагалі, якщо пристати на пост-позитивістські позиції методології науки Імре Лакатоса, то радше варто говорити не про послідовну зміну однієї домінуючої парадигми іншою, але про постійну конкуренцію методологій дослідницьких програм, у результаті якої вони завойовують чи втрачають позиції, а в самій їх структурі відбувається або реконструкція або реструктуризація, залежно від «знаку» евристики (наприклад, практичного спростування фактами чи підтвердження), «міцності» гіпотез, методології та онтології і глибини критики [6] При цьому, такі реконструкції так чи інакше будуть зачіпати «ядро» дослідницьких програм – базові онтологічні й епістемологічні аксіоматичні твердження [5, С. 41-42].

Мультипарадигмальність є дійсною і неминучою ознакою будь-якої науки, яка вивчає людину, суспільство, їх взаємодії чи соціальну реальність саме через принципову нередукованість зазначених феноменів до ідеальних та скільки-то вимірних моделей, і сучасний стан у соціології є лише підтвердженням її валідності. Отже, формування «великої теорії» чи уніфікація (спрощення) декількох існуючих теорій до однієї взагалі не розглядаються як мета синтезу. (Водночас, звичайно, припускаємо, що можливо хтось із теоретиків і ставить собі на меті такі амбітні й примарні завдання). Таким чином, логічно поставити питання, а що ж є метою (теоретичного) синтезу як такого, і задля чого його варто здійснювати.

Виходячи із наведених вище міркувань, можна говорити, що серед задач синтезу (і синтезу структури і агентності зокрема) має бути подолання наступних теоретичних та методологічних дихотомій:

- дихотомію між реалізмом та номіналізмом;
- дихотомію між об'єктивізмом та суб'єктивізмом;
- дихотомію між індивідуалізмом та колективізмом;
- дихотомію між детермінізмом та волюнтаризмом;
- дихотомію між утилітаризмом та ідеалізмом;
- дихотомію між об'єктом і суб'єктом.

Аналізуючи кожну із теорій синтезу ми маємо запитувати не тільки про те, які ж з цих дихотомій вона намагається подолати, але й на що вона спрямована (тобто, що такий синтез має на меті), на якому інтелектуальному підґрунті проводиться синтез і яким є «механізм» синтезу.

Під терміном «синтез» (або «теоретичний синтез») тут розуміється специфічний метод пізнання, науковий метод поєднання різних за походженням ідей, концепцій, думок та понять заради вирішення певної проблеми (в даному випадку синтезу структури і агентності – проблеми урівноваженого і збалансованого пояснення соціальної реальності). Таким чином, сферою синтезу є теорія як засіб існування в інтелектуальному просторі (інтелектуальному «проблемному» полі у термінах Бурдьє). Постає наступне питання: Чи дійсно заявлені дихотомії є проблемними й актуальними для сучасної теоретичної соціології? Частково на нього було вже дано відповідь вище, коли проводився мета-теоретичний аналіз наявних соціологічних концепцій за рівнями теоретизування та проблемами, що складають їх пресупозиції (використовуючи підходи і теоретичні розробки Дж. Александера та Дж. Рітцера).

З іншого боку, не можна не зауважити, що частина цих дихотомій втратила свою актуальність (принаймні у заявлених формулюваннях) порівняно із іншими. Так, дихотомія

між номіналізмом та реалізмом зараз переважно згадується в контексті обговорення середньовічної схоластики, а дихотомії між утилітаризмом та ідеалізмом – філософії Нового часу, політекономії та прагматизму. Водночас, це жодним чином не говорить про зникнення цих дихотомій – лише про зміщення акцентів та переформулювання. Що ж до дихотомії суб'єкта і об'єкта, то після більш-менш успішних спроб її вирішити, запропонованих у межах феноменології, критичної теорії Франкфуртської школи і теоретико-методологічних розробок М.Фуко, її прийнято вважати якщо не розв'язаною, то принаймні неактуальною у сучасному теоретичному дискурсі (тобто як теоретична проблема вона була знята). Проте тут слід зауважити, що існує доволі потужна течія всередині постмодерністичної філософської традиції, яка доводить, що подібне зняття суб'єкт-об'єктної дихотомії радше «знищило» чи то об'єктивізувало суб'єкта, таким чином, знов актуалізуючи проблему дихотомії суб'єкта і об'єкта [Див. детально в: 17].

Таким чином, із зазначених на перший план виходять дихотомії (а отже, і синтез) індивідуалізм/колективізм, суб'єктивізм/об'єктивізм. Напрямок теоретичного синтезу розглянутих концепцій є більш-менш тотожним і водночас таким, який видається найбільш перспективним і обґрунтованим (тобто, на подолання дихотомій індивідуалізм/колективізм, суб'єктивізм/об'єктивізм і, імпліцитно – структуралізм/конструктивізм).

Можна виокремити декілька цілей, які ставить перед собою теоретичний синтез (зокрема, синтез структури і агентності).

1. Перша впливає із завдань соціологічної теорії, які досить влучно сформулював один із найбільш активних теоретиків синтезу структури і агентності Нікос Музеліс: "...завдання соціологічної теорії полягає не в .... пошуку принципово "нового", і не в імперіалістичному нав'язуванні логіки (суб'єктивістської чи об'єктивістської) якоїсь однієї парадигми, ... завданням є .... побудова моста між парадигмами задля збільшення комунікації між теоретичними підходами, внаслідок чого відстані між ними будуть подолані, але в той же час, не буде зруйновано автономну логіку існуючих парадигм"[7; 13, С.114].

Така комунікація між парадигмами (або дослідницькими програмами), якщо вона існує у позитивному сенсі, має здатність збагатити, кожен із них, бути своєрідним різновидом плідної наукової дискусії між дослідниками.

2. Яким би послідовним не був синтез (наприклад структури і агентності), він все одно так чи інакше зробить наголос на одних аспектах їх взаємодії і випустить з поля зору інші (хай навіть й не навмисно, а виключно через притаманні людині індивідуальні риси теоретизування, наукових інтересів, уваги, цікавості тощо, або ж приналежності до певної наукової традиції). А отже за своєю суттю синтезована теорія є просто ще однією із багатьох, і в цьому аспекті, вся її евристична корисність та наукова «вартість» полягає саме в тому, наскільки ж вдало було проведено синтез, наскільки більш евристично потужною вона є порівняно із «конкурентками». Отже метою є таке проведення синтезу, яке налаштовано на побудову цілісної і послідовної онтології теорії, яка надалі дає можливість запропонувати методологію досліджень актуальних соціальних проблем. Іншими словами, синтез спрямований на підвищення адекватності розуміння певних аспектів соціальної реальності та вирішення конкретних теоретичних, методологічних чи практичних проблем, а не ілюзорне домінування та заперечення всіх інших поглядів.

Висновки. З зазначеного видно, що особливий наголос робиться на побудові цілісної онтології в рамках теорії синтезу. Власне, тут проводиться розрізнення між теоретичним синтезом і простим еклектичним поєднанням різних положень, підходів і концепцій різних теорій чи напрямів. Еклектичне поєднання ніколи не буде спроможним ані запропонувати цілісне та адекватне пояснення чи розуміння певних феноменів, рис чи аспектів соціальної реальності, ані виробити легітимний методологічний підхід до їх вивчення та аналізу. Лише якщо першочергова увага приділяється розбудові онтологічних засад нової (синтезованої) теорії, можливо вирішувати такі завдання.

Особливо це важливо якщо вести мову про синтез чи подолання основних, засадничих теоретичних дихотомій. Початкова онтологія, із якої виходять, наприклад, «теорії структури» навіть не містить термінів для позначення активного автономного і креативного діяча (індивіда), тоді як на іншому полюсі ми маємо, наприклад, різного вигляду інтерпретативні та індивідуалістичні теорії, які онтологічно містять тільки рудиментарні й найзагальніші обриси структурних або макро феноменів. Як показав досвід висування концепції синтезу мікро/макро вимірів, онтологічно та методологічно його напрочуд важко послідовно провести (якщо взагалі можливо – бо питання синтезування, чи то сполучення людей і сукупностей людей, майже завжди призводить до домінування макро виміру (що є логічно і математично обґрунтованим)). Цікаво, що всі теоретики, які так чи інакше займались синтезуванням рівнів макро/мікро врешті решт перейшли на рівень метатеоритизувань та обговорення логіки розвитку [теоретичної] соціології (напр, Дж. Рітцер, Дж.Тернер, Р. Коллінз, Дж. Александер).

Таким чином, на перший план виходить саме проблема такого поєднання (синтезування) структури і агентності, яке б не було простою еkleктикою й давало б змогу якимось чином запропонувати цілісну, послідовну онтологію.

Література

1. Александер Дж. Нові теоретичні напрями в соціології / Джефрі Александер // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 2 і № 4. – С. 121–130 і С. 132–156.
2. Кистяковский Б.А. Общество и индивид / Б.А. Кистяковский // Социологические исследования. – 1996. – № 2. – С. 100–115.
3. Ковалев А. Д. Новые интерпретации Т. Парсонса в буржуазной социологии 70-х начала 80-х годов / А.Д. Ковалев // Новейшие тенденции в буржуазной социологии. – М., 1988. – Т. 2. – С. 112–153.
4. Кутуев (Федорченко) П. Дві версії соціології Т. Парсонса: Р. Мюнх і Дж. Александер. Частина II / Павло Кутуев (Федорченко) // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 9–10. – С. 48–71.
5. Кутуев П.В. Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу / П. В. Кутуев. – К.: Сталь, 2005. – 500 с.
6. Лакатос И. Методология исследовательских программ / Имре Лакатос. – М.: АСТ, 2003. – 380 с.
7. Осипчук А. Д. Синтетична соціологічна концепція Нікоса Музеліса / А.Д. Осипчук // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2006. – Т. 58. – С. 13-17.
8. Осипчук А. Теорія морфогенезу Маргарет Арчер як спроба синтезу «структура-агентність» / Анна Осипчук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 2. – С. 150-163.
9. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М.: Академический проект, 2002. – 880 с.
10. Социологическая теория сегодня: Сб. статей американских и украинских теоретиков / [под ред. В. Танчера]. – К.: Институт социологии НАНУ, 1994. – 144 с.
11. Филиппов А. Ф. Поворот к Канту в современной буржуазной социологии / А. Ф. Филиппов // Новейшие тенденции в буржуазной социологии. – М., 1988. – Т. 2. – С. 154–207.
12. Joas H. The Changing Role of the Social Sciences: An Action-Theoretical Perspective / H. Joas // International Sociology. – 2004. – Vol.19. – №3. – P.301-13.
13. Mouzelis N. Sociological Theory: What Went Wrong? / Nicos Mouzelis – New York: Routledge, 1995. – 232 p.
14. Parker J. Structuration / J. Parker. – London: OU Press, 2000. – 142p.
15. Ritzer G. Appendix: Sociological Metatheorizing and a Metatheoretical Schema for Analyzing Sociological Theory / G. Ritzer // Classical Sociological Theory / G. Ritzer. – McGraw-Hill Companies, Inc., 1996. – 4th ed. – P. 435–464.
16. Somers M.R. The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach / M.R. Somers // Theory and Society. – 1994. – Vol. 23. – № 5 (October). – P. 605–649.
17. Stern D. The return of the subject? Power, Reflexivity and Agency / D. Stern // Philosophy & Social Criticism. – 2000. – Vol.26. – №5. – P.109–122.
18. Wallerstein I. The Actor in the Social Sciences: A Reply to Hans Joas / I. Wallerstein // International Sociology. – 2004. – Vol.19. – №3. – P.315–319.
19. Whitford J. Pragmatism and the Untenable Dualism of Means and Ends: Why Rational Choice Theory Does Not Deserve Paradigmatic Privilege / J. Whitford // Theory and Society. – 2002. – Vol.31. – №.3 (June). – P.325–363.

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ EXIT-ROLL ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ

Пиголенко І. В.

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології

Факультету соціології і права,

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

В статті розглянуто основні проблеми використання одного із соціологічних методів опитування exit-poll при проведенні виборів народних депутатів України і виборів депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів. Проведено аналіз можливих причин негативного досвіду проведення exit-poll в Україні. Особливу увагу автор звертає на особливості проведення exit-poll на позачергових парламентських виборах у 2014 році.

В статье рассмотрены основные проблемы использования одного из социологических методов опроса exit-poll при проведении выборов народных депутатов Украины и выборов депутатов местных советов, сельских, поселковых, городских голов. Проведен анализ возможных причин негативного опыта проведения exit-poll в Украине. Особое внимание автор обращает на особенности проведения exit-poll на внеочередных парламентских выборах в 2014 году.

The article reviews the main problems of using one of the methods of sociological survey the exit-poll during the parliamentary elections in Ukraine and the election of deputies of local councils and village, town and city mayors. The analysis of the possible causes of the negative experience of the exit-poll in Ukraine. Particular attention is drawn to the peculiarities of exit-poll in the parliamentary elections of 2014.

Ключові слова: електоральна соціологія, методи соціологічних досліджень, exit-poll, прогнозування результатів голосування.

Постановка проблеми. Основними учасниками електоральних відносин є політики, які претендують на посади у владні структури, та виборці, які віддають свої голоси за того чи іншого кандидата при голосуванні на виборчій дільниці у день виборів.

Exit-poll – метод опитування виборців на виборчих дільницях після процедури голосування.

В літературі та пресі цей метод збору соціологічної інформації в період проведення виборів називають по різному: «exit-poll» (екзит-пол), «опитування на виході», «опитування в день виборів». Ми ж пропонуємо використовувати вже найбільш уживаний термін в його англійському походженні exit-poll. В соціологічних словниках та енциклопедіях визначення поняття exit-poll згадується при розгляді методів соціологічного опитування.

Сьогодні exit-poll виходить за рамки суто соціологічного методу збору інформації. Часто передвиборчі штаби покладаються на свої сили і досвід, здійснюючи організацію exit-poll особистими силами. З однієї сторони, це викликано великим навантаженням на існуючі соціологічні компанії, з іншої ж сторони, бажанням зекономити кошти на фініші передвиборчих перегонів.

Як зазначає Н. Паніна, «у процесі розвитку виборчої системи в Україні, як і в інших країнах світу, формуються, розвиваються і виходять на електоральну сцену й інші дійові особи – «агенти електорального процесу». Це професійні групи, чії корпоративні інтереси, безпосередньо пов'язані з активним впливом на виборчий процес» [10].

Основна мета exit-poll полягає не тільки в оперативному зборі інформації в процесі голосування, відстежуванні динаміки змін рейтингу протягом дня та прогнозуванні результатів виборів, але й у можливості запобігти та попередити можливі фальсифікації. Також, це можливість зібрати статистичну інформацію про соціально-демографічні характеристики електорату, який взяв участь у виборах, як розподілилися симпатії за статевими, віковими, соціальними, професійними ознаками тощо.

Чурилов М. основним завданням exit-poll визначає надання прогнозних оцінок виборів, які тільки що відбулися, а також накопичення статистичної інформації про електорат [13].

На нашу думку, головним завданням exit-poll сьогодні є контроль за чесністю проведення виборів та фальсифікаціями результатів. Особливо це актуалізується при низькій явці виборців. Коли, з'являється більше маневрів для фальсифікацій, скориставшись голосами тих, хто не з'явився на виборчій дільниці. Тенденції останніх виборчих кампаній засвідчили зниження активності виборців щодо участі у виборах народних депутатів та місцевих виборах [9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Останні позачергові вибори депутатів Верховної Ради України 2014 року яскраво засвідчили, що електоральний вибір здійснювався за умов обмеженої інформації, за умови проведення передвиборчої кампанії у стислі терміни та під впливом військових подій на Сході країни. Експерти зазначають, що ця передвиборча політична кампанія мала найкоротший термін в історії незалежності України. Такий вибір аж ніяк не можна назвати зваженим та раціональним, він носить більш ситуативний, емоційний характер.

Електоральні дослідження в країнах Західної Європи і США тривають з початку минулого сторіччя. У західних наукових центрах накопичено величезний емпіричний матеріал про електоральну поведінку виборців. Проведення exit-poll у світовій практиці бере початок ще з 60-х років ХХ століття. Так, перший exit-poll було проведено американським соціологом Уорреном Мітофскі майже півсторіччя тому, у 1967 році, в Кентукі [4, 112].

В Україні проблемі електоральних досліджень, вивченню участі населення в політичному житті соціуму, боротьбі політичних партій, проведенню виборів та функціонуванню виборчих систем присвячені праці наступних українських вчених та дослідників: І. Бекешкіна, Є. Большов, О.Вишняк, М. Міщенко, Н. Паніна, В. Паніотто, О. Петров, В. Полторак, С.Потоцька, Н. Харченко, В. Хмелько, М. Чурилов та інших.

В Україні вперше exit-poll було проведено компанією «Социс» на замовлення Медіа Клубу і Фонду «Демократичні ініціативи» у 1998 році під час проведення виборів до Верховної Ради України. З того часу було проведено десятки exit-poll як на національному, так і на місцевому рівнях, під час виборів Президента України, депутатів, міських голів тощо. Особливо, масовість застосування цього методу пов'язана з переходом до змішаної системи виборів депутатів Верховної Ради України.

Замовниками exit-poll найчастіше є ті структури та організації, які найбільшою мірою зацікавлені в максимально швидкій і точній інформації про хід виборів. Політичні партії також користуються результатами exit-poll, зокрема, щоб оцінити переваги та недоліки проведеної передвиборчої кампанії, отримати соціально-демографічний портрет свого електорату, розробити план подальших дій тощо.

Також, відомі випадки негативного досвіду застосування методу exit-poll в Україні у 2004 році, коли соціологічна спільнота в обличчі провідних організацій України була дискредитована [8]. Це стало поштовхом для перегляду як методики проведення exit-poll в Україні, так і підходів щодо висвітлення його результатів в засобах масової інформації.

Виділення не вирішених частин загальної проблеми котрим присвячується дана стаття. З переходом на змішану систему виборів народних депутатів України (пропорційно-мажоритарну), коли 225 депутатів обираються за пропорційною системою у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій та 225 депутатів обираються за мажоритарною системою відносною більшості в одномандатних виборчих округах, потреба в проведенні exit-poll на замовлення кандидатів значно зростає [6]. За офіційними даними останніх позачергових виборів до Верховної Ради, що відбулися 26 жовтня 2014 року, кількість кандидатів, які взяли участь у голосуванні склала 3321 особа. В деяких округах за депутатський мандат боролися до 40 кандидатів [2].

Аналіз публікацій українських дослідників останніх років вказує на те, що в працях робиться акцент саме на організації та проведенні національних exit-poll в Україні та їх висвітлення і обговорення в засобах масової інформації.

Цінність exit-poll для соціологів, перш за все, полягає у тому, що це опитування дозволяє оцінити розбіжність між намірами людей та їх реальними діями, а також, паралельно протестувати якість роботи інтерв'юєрів. Метод показав свою ефективність, що призвело до його поширення у сфері неполітичних досліджень. Дані, які соціологи отримують при проведенні exit-poll, допомагають скласти фактичний портрет електорату тієї чи іншої партії, виявити додаткову інформацію про процес прийняття рішення щодо голосування виборцями, оцінити рівень довіри до процесу виборів і багато іншої цінної інформації, яка згодом може бути використана при прогнозуванні електорального процесу [14].

Метою статті є розгляд особливостей використання одного із соціологічних методів опитування, exit-poll, при проведенні виборів народних депутатів України і виборів депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів та аналіз негативного досвіду проведення exit-poll в Україні. Головне завдання полягає в тому, щоб розкрити теоретичні засади особливостей та переваг застосування методу exit-poll при проведенні виборів народних депутатів України по мажоритарним округам та проведенні місцевих виборів.

Exit-poll – це один із способів захисту результатів виборів, важливий інструмент для кандидатів при прийнятті управлінських рішень. Кандидатам потрібна оперативна інформація про результати опитування, щоб вибрати правильну лінію поведінки після закінчення

голосування. Завдяки попереднім опитуванням виборців, політичні команди ще вдень, коли дільниці не закриті, знають приблизні підсумки волевиявлення громадян.

Після закриття дільниць вся країна дізнається про попередні результати виборів, які радикально не змінюються, при правильному проведенні дослідження та відсутності фальсифікацій. Саме цим пояснюється популярність і така кількість exit-poll при проведенні виборчих кампаній. Вибори 2012 року та вибори 2014 року є яскравим прикладом цього.

Виклад основного матеріалу. Слід відзначити, що будь яке соціологічне дослідження передбачає етапи, які повинен пройти дослідник для отримання бажаної інформації відповідно до обраної методики. Щодо методики проведення exit-poll, то існує безліч різних варіантів проведення exit-poll, але є дві основні методики, які традиційно використовуються у всьому світі. Перша – класичний підхід, що передбачає заповнення анкети на виході з виборчої дільниці, коли респондент відповідає на питання інтерв'юєру, за кого тільки що проголосував.

Друга, яка, на нашу думку, найбільш наближена до реального процесу голосування – імітація голосування. У коробку, яка імітує урну, виборці кидають власноруч заповнену анкету у вигляді бюлетеня. Людина самостійно заповнює анкету, при цьому, інтерв'юєр навіть не бачить його відміток, що дозволяє зберігати конфіденційність і таємницю голосування, а також нівелювати похибку і зменшити можливі помилки. Саме ця методика підтвердила свою ефективність при проведенні exit-poll на Сході України, в округах, де проводилися вибори народних депутатів України.

При організації проведення exit-poll після визначення методики дуже важливо чітко прописати і продумати кожен крок реалізації проведення дослідження. Тому що, при проведенні дослідження, залишається дуже мало часу на корегування та прийняття рішень при виникненні форс-мажорних ситуацій. Як приклад, це намагання конкурентів зірвати роботу інтерв'юєрів на виборчих дільницях, збої або, навіть, відсутність телефонного зв'язку, конфлікти з респондентами, головами виборчих дільниць тощо.

До основних етапів проведення exit-poll можна віднести:

1. Формування вибіркової сукупності, вибір точок опитування (виборчі дільниці).
2. Метод відбору виборців на виборчих дільницях (покроковий, квотний, змішаний тощо).
3. Процес збору первинної інформації та обробка результатів (використання телефонного зв'язку, смс-повідомлень, безпосередній збір інформації на дільницях тощо).

Перший етап: формування вибіркової сукупності, вибір точок опитування (виборчі дільниці). На цьому етапі дуже важливо правильно обрати виборчі дільниці, які б репрезентували не тільки територіально округ, але й враховували соціально-демографічні та етнічні особливості поселення. Важливо врахувати віддаленість розташування та можливість оперативно дістатися точок опитування, наявність стабільного телефонного зв'язку, безпеку знаходження інтерв'юєра на дільниці.

Другий етап: вибір методу відбору виборців на виборчих дільницях (покроковий, квотний, змішаний тощо). Для відбору респондентів найчастіше в практиці проведення exit-poll використовується покроковий метод. Для розрахунку кроку відбору важлива попередня інформація про очікуваний рівень явки виборців. Ця інформація може бути отримана з електоральних досліджень, що проводилися до виборів. Іншим джерелом є офіційна інформація з попередніх виборів, того ж рівня, тобто, якщо це місцеві вибори, то потрібно враховувати дані попередніх виборів (5 років тому), не зважаючи на дані рівня явки на виборах народних депутатів, що проводилися рік тому.

Третій етап: безпосередньо збір первинної інформації. Є одним з найважливіших та трудомістких етапів, адже від того, наскільки чітко буде дотримано методики збору даних та вирішення всіх форс-мажорних ситуацій, буде залежати вся якість та точність отриманих результатів дослідження. Щодо способу збору інформації з точок опитувань (виборчих дільниць) та обробки отриманих результатів, то існують різні способи на основних, з яких слід зупинитися детальніше.

1. Це безпосередній збір анкет на автомобілях з точок опитування та підрахунок результатів безпосередньо в автомобілі або в офісі. Переваги цього способу в тому, що інтерв'юєр передає інформацію і продовжує далі опитування, анкети опрацьовуються в більш зручних та комфортних умовах, не залежать від якості та стабільності телефонного зв'язку. Основним недоліком є висока вартість цього методу (залучення водіїв з автомобілями, супервайзерів, які будуть здійснювати збір інформації) та відстань між визначеними точками опитування повинна бути невелика.

2. Використання мобільного зв'язку для передачі результатів. Інтерв'юєр у визначені проміжки часу здійснює зупинку своєї роботи, підраховує та передає до центрального офісу інформацію через безпосередній телефонний зв'язок чи шляхом передачі sms-повідомлень.

Недоліком цього методу є необхідність знаходження зручного місця та залежність якості підрахунку результатів від інтерв'юера.

3. Використання мобільних пристроїв зі спеціально встановленим програмним забезпеченням (планшетні комп'ютери, смартфони), для збору інформації в оф-лайн або он-лайн режимі. Головною перевагою цього методу є оперативність обробки інформації, а за наявності стабільного інтернет-зв'язку, отримання інформації в реальному часі, зменшення впливу людського фактору при обробці інформації. Недоліками є час автономної роботи планшетів (необхідність доступу до зарядних пристроїв), залежність від наявності/якості інтернет-зв'язку, потреба в спеціалізованому технічному та програмному забезпеченні, можливе пошкодження екрану або суттєве ушкодження планшета, необхідність доступу до Інтернету при оперативному зборі інформації підвищення рівня підготовки інтерв'юера, а саме вміння швидко і точно працювати з електронним пристроєм.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Доволі влучно пише відомий український соціолог Н.В. Панина: «для «соціологів», хліб насущний опитування громадської думки, «рейтинги» конкуруючих політичних акторів перетворюються на «філософський камінь», видобуток якого на електоральному відрізьку суспільного життя стає чи не питанням їхнього життя і смерті, принаймні, фінансової» [10]. Тому, при проведенні exit-poll соціологам дуже важливо максимально дотримуватися обраної методики та пам'ятати про якість отриманої інформації, яка оприлюднюється у вигляді результатів дослідження.

Професор кафедри соціології університету «Києво-Могилянська Академія» В. Паниотто зазначає, що «підвищення інтересу до соціології в період виборів нагадує підвищення інтересу до індічок у День подяки. У передачі Савіка Шустера в день виборів деякі політики говорили про продажність соціологів, а паралельно вітали одне одного й обговорювали дані екзит-полів так, ніби це вже результати виборів, а не результати тих-таки "продажних" соціологічних досліджень» [11].

Разом з тим, слід відмітити, що апробація та удосконалення методики організації та проведення exit-poll відбувається постійно, а проблема етичного характеру, щодо використання результатів exit-poll як маніпулятивного засобу залишається невирішеною.

Література

1. Баскакова Ю. М. Экзит-полл и его задачи / Ю. М. Баскакова // Мониторинг общественного мнения. – 2011. – №4. – С. 37–41.
2. Відомості щодо реєстрації кандидатів в одномандатних виборчих округах на позачергових виборах народних депутатів України 26 жовтня 2014 року [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp032?PT001F01=910>.
3. Докторов Б. Прямые продолжатели дела отцов основателей: Пол Перри, Джо Белден и Бад Роупер // Социальная реальность. – 2006. – №11. – С. 120–129.
4. Докторов Б. Прямые продолжатели дела отцов-основателей: Уоррен Митофски и Джозеф Ваксберг / Б. Докторов // Социальная реальность. – 2007. – №1. – С. 109–120.
5. Зайцев В. Мой ответ Владимиру Паниотто [Електронний ресурс] / В.Зайцев // День – 2006. – №220. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=174257&mainlang=rus>
6. Закон «Про вибори народних депутатів України» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.
7. Львов С. В. Опросы на выходе: перспективы метода / С. В. Львов // Мониторинг общественного мнения. – 2011. – №4. – С. 42–46.
8. Національний екзит-полл 2004: [наукове видання / нак. ред. Бекешкіна І.]. – К.: Центр «Демократичні ініціативи», 2005. – 196 с.
9. Офіційний сайт Центральної виборчої комісії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>.
10. Панина Н.В. Экзит-полл в Украине 2004 года: социология или политика? Доклад (Круглый стол «Научное знание и власть: социологические исследования и политическая практика», Киев, 17 марта 2005 г.). – Режим доступу: www.i-soc.kiev.ua/institute/exitpool.doc
11. Паниотто В. Соціологія на екстремальних виборах [Електронний ресурс] / В. Паниотто // Дзеркало тижня. – 2014. – №20. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/sociologiya-na-ekstremalnih-viborah-_.html

12. Чурилов Н. Н., Потоцкая С. В. Первый "Exit poll" в Украине / Н. Н. Чурилов, С. В. Потоцкая // Социологические исследования. – 1999. – №10. – С. 40–46.
13. Чурилов Н. Типология и проектирование выборочного социологического исследования (история и современность) / Николай Чурилов // К.: Факт, 2008. – 366 с.
14. Чурилов Н.Н., Потоцкая С.В. Exit-poll: методика исследования в оперативном режиме / Н. Н. Чурилов, С. В. Потоцкая // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – №1. – С. 189-196.

УДК 316.61

ДО ПРОБЛЕМИ НЕОБХІДНОСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ «НЕСОЦІОЛОГІЧНОГО» СЕНСУ ЖИТТЯ

Сергієнко Є. В.

Асистент кафедри соціології,

Восточноукраинский национальный университет имени В.Даля

У статті обґрунтовується необхідність більш предметного включення питань, пов'язаних з категорією «сенси життя», в сучасні перспективні соціологічні дослідження. Характеризуються основні складнощі, що виникають при спробах рефлексії смисложиттєвої проблематики в рамках традиційного соціологічного знання. Аналізуються соціальні зрушення, які стали чинниками зміни уявлень людей про сенси їхнього існування - з одного боку, і, безпосередньо, модифікували смисли соціального життя - з іншого. Представлені характеристики змістовних установок з позиції архетипу, універсальності та індивідуальності їх проявів.

В статье обосновывается необходимость более предметного включения вопросов, связанных с категорией «смысл жизни», в современные перспективные социологические исследования. Характеризуются основные сложности, возникающие при попытках рефлексии смисложизненной проблематики в рамках традиционного социологического знания. Анализируются социальные сдвиги, которые стали факторами изменения представлений людей о смысле их существования – с одной стороны, и, непосредственно, модифицировали смыслы социальной жизни – с другой. Представлены характеристики смисложизненных установок с позиции архетипа, универсальности и индивидуальности их проявлений.

The article proves the need for more of the inclusion of issues related to the category of the "meaning of life", in the modern perspective case studies. It is characterized by the main difficulties encountered when trying to reflection the meaning of life issues in the framework of the traditional sociological knowledge. She analyzes the social changes that have become factors change people's ideas about the meaning of their existence - on the one hand, and, directly, to modify the significance of social life - on the other. Author suggested the characteristics of the meaning of life from the perspective of systems archetype, universality and individuality of their manifestations.

Ключові слова: сенси життя, соціологічне дослідження, методологія, соціологічний аналіз, універсальність, соціальні зміни.

Хто хоче прийняти сенси життя як зовнішній авторитет, той кінчає тим, що за сенси життя приймає безглуздя свого власного свавілля.

В. Соловійов

Постановка проблеми. Серед великої кількості соціальних процесів і явищ, що підлягають соціологічному осмисленню, не рідко можна зустріти не зовсім соціологічні / асоціологічні категорії. Одним з таких «не традиційних» об'єктів дослідження для соціологічного знання є сенси життя. У традиційних уявленнях про соціологію категорія сенсу життя як одиниця соціологічного аналізу підлягає «відторгненню», адже соціолог під час вивчення проблеми стикається з методологічними складнощами пізнання «сенсу» та відсутністю, власне, соціологічного адекватного інструментарію для безпосереднього дослідження смисложиттєвої проблематики.

Між тим, «буремні» швидкоплинні соціальні зміни сьогодення змушують вчених все частіше звертатися до категорії «сенсу життя» з метою розуміння, яким чином пов'язані глобальні трансформаційні процеси у сучасному суспільстві та події, що відбуваються у локальних спільнотах. Отже, актуальним стає певною мірою нове усвідомлення змістовних характеристик категорії «сенси життя» у рамках соціологічного знання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки відмічається активізація інтересу до проблематики «сенсу» серед представників соціологічного знання. Проблематика «смислу життя» стає певним «мейнстрімом» серед соціологів, психологів, філософів та політичних аналітиків у складних соціально-політичних умовах існування українського суспільства, що вплетено у глобальні «мережі» світової цивілізації.

Проблема «сенсу» цікавила світових вчених: М. Вебера, А. Щюца, П.Бергера, Н. Лумана, П. Бурд'є, Дж. Александера, В.Франкла, А.Маслоу, І.Ялома, Е. Фромма тощо. Серед праць вчених радянського етапу становлення соціологічного знання, що «торкалися» смисложиттєвої проблематики потрібно відзначити роботи метрів соціології, перш за все,

В.О.Ядова, І.С.Кона, А.Г.Здравомислова. Особливої уваги при дослідженні сенсу потребують роботи російського вченого Д. Леонтєва.

На теренах української науки проблема смислу життя була досліджена у роботах В.Бурлачука, Н.Костенко, Ю.Романенка, А.Яковенка. Слід відзначити нещодавню публікацію молодого вченого О.Совенко «Соціологічне відображення смислової реальності в умовах нестабільного повсякдення» [1].

Метою публікації є обґрунтування важливості та значимості дослідження категорії сенсу життя у контексті соціологічної науки.

Виклад основного матеріалу. *Проблемне «смислове» поле соціології.* Роз'яснення значимості та важливості досить «ефемерної» категорії сенсу життя, не тільки для соціології, а й для усього наукового знання, потрібно почати з відповідей на питання про окреслення меж відчуження соціологічної науки від даної категорії, одночасно з відкриттям проблемних, власно, соціологічних аспектів смисложиттєвої проблематики.

По-перше, сенс життя є «граничною» категорією междисциплінарного знання. Вважається, що вивчення сенсу життя знаходиться у компетенції філософів і психологів. Так, дійсно, ніхто не заперечує, величезний здобуток діячів психологічної і філософської наук. Кожна з цих дисциплін вже давно визначилася з фокусом дослідження щодо осмислення сенсу життя. Так психологічна царина простягається у виявленні середовища, де «зароджуються» сенси (онтологізація смислу) та впливу внутрішньо особистісних переживань щодо сенсу існування на свідомість людини, тоді як філософи традиційно розглядають пошук сенсу життя як «квест» до трансцендентної реальності з метою осмислити більш «високі» духовні проблеми буття. Тоді, якщо ролі у дослідженні сенсу вже роздані, що ж залишається вивчати соціології. На нашу думку, соціологія у своїх прагненнях осмислити категорію сенсу життя повинна вбирати в себе і аспекти вивчення смислу суміжних з нею наук та «створювати» власну методологію осмислення даного соціального явища. Соціологи мають шукати відповіді на такі питання: «Скільки людей вважають, що ведуть осмислене життя?», «Яка частка тих, хто має / не має здібностей щодо самопізнання та самоусвідомлення?», «Яка глибина рефлексивної діяльності щодо відповіді на питання про сенс життя у представників соціуму?», «Які чинники зумовили звернення особистостей до питання смислу власного існування?», «Звідки масова свідомість черпає сенси (об'єктивна реальність та/або акт індивідуального смислового вибору)?»,

По-друге, існує думка, що «золота пора» дослідження сенсу на теренах вітчизняної науки вже минула. Такі вчені як Є. Головаха, А.Кронік, Л.Коган, Л. Сохань, І.Кон, В. Ядов, А.Здравомислов, К. Абульханова-Славська дослідили сенс життя та суміжні з ним поняття: диспозиція, життєвий шлях, життєва стратегія, життєтворчість, життєвий проект і програма, смисложиттєві орієнтації, смисложиттєві цінності, мета. Тоді виникає питання: навіщо соціологічне знання повинне повертатися знову і знову до аналізу смисложиттєвої проблематики.

Глобальні трансформаційні процеси торкнулися і ціннісно-смислової матриці соціуму, що дозволяє спеціалістам говорити про зміну уявлень особистостей про смисл їхнього буття – з одного боку, та модифікацію безпосередньо самого смислу життя у ціннісно-смисловій структурі соціального життя – з іншого.

По-третє, деяка «відірваність» смисложиттєвої проблематики від соціологічних досліджень пояснюється кон'юктурою невідповідним положенням смислу для самих соціологів та для замовників соціологічних досліджень. Замовників, як правило, цікавлять електоральні уподобання, споживчі настрої, попит на продукцію, «градус» соціальної напруги, вплив економічних чинників на соціальні інституції, і навпаки, у кращому випадку ціннісні орієнтації. Соціологам у таких умовах доводиться виконувати функцію «ретрансляторів» цифр та й ще так, щоб було зрозуміло і доступно замовнику.

Кожен з наведених мною показників є політично-, економічно-, соціально обґрунтованим. Тоді як категорія «смислу» окрім окреслення з трьох цих позицій простягається ще й на сакральну площину. Мимоволі досліднику доводиться «відчувати» та «окутувати» себе смисложиттєвою канвою, і разом з тим бути стороннім спостерігачем того, як змінюються «візерунки-смисли» на полотні соціальної дійсності. Соціолог, досліджуючи смисложиттєві орієнтири та настанови, постійно знаходиться у буферній зоні між трансцендентністю та соціальним життям громадського суспільства.

При величезному обсязі соціологічного інструментарію важко підібрати саме той, що адекватно буде відповідати дослідницьким запитам під час дослідження смислу життя. На даний момент не існує ефективної соціологічної методики аналізу сенсу (мається на увазі емпірична складова). Наприклад, під час опитування респондент може ретранслювати соціально бажані або вигідні для нього відповіді на настільки делікатну проблему дослідження. Не кожен може зізнатися перед інтерв'юєром, що шукав, але не знайшов /

знайшов, але не зміг реалізувати / вибрав, але не робив спроб його (сенса) втілити/ знайшов, але розчарувався у своєму виборі / знайшов, але втратив / взагалі ніколи не задумувався на предмет: у чому полягає сенс його існування. Якщо убирати «ланку» експериментатора у дослідницькій процедурі, наприклад використовуючи технологію онлайн-опитування, то можна отримати більш повні та відверті відповіді, однак виникають труднощі з побудовою вибіркової сукупності, квот і т.д.

Попри усі наведені нами складнощі вивчення «смислу» наведемо аргументи на користь зацікавленості представників соціологічного знання у дослідженні сенсу життя як об'єкту соціологічної науки. В першу чергу, представляючи позиції щодо «соціологічності» смислу життя, варто окреслити чинники, що підкреслюють гостроту аналітичної обробки смисложиттєвої проблеми.

Трансформація соціальних процесів і явищ. Радикальні трансформаційні процеси зумовлюють потребу особистостей шукати нові ідентичності, в основі котрих знаходяться глибинні екзистенційні переживання прагнення осмисленої життєдіяльності. Крім того, погляд через призму категорії смислу життя концентрує увагу соціологів на самовизначенні усього суспільства. Зокрема, те, наскільки суспільство єдине у своєму прагненні до самоідентифікації залежить соціальне самопочуття, рівень анонімної деморалізованості, нарешті, загальнонаціональна безпека. Соціальна турбулентність, як і криза – два поняття, котрі з нашої точки зору супроводжують весь історичний процес, адже на протязі століть у соціальну еволюцію вторгалися різноспрямовані сили. Однак, з цивілізаційним розвитком змінюються непередбачувані соціальні «рухи» таких сил. Не буде оманом, якщо зазначимо, що українське суспільство знаходиться у координатній площині точки біфуркації кардинальних соціальних змін. Безладні соціальні трансформації приводять к ситуаціям, коли руйнуються стійкі уявлення людей щодо відчуття смислового навантаження їхнього існування – з одного боку, та, власне, втрати розуміння значимості їхнього буття – з іншого.

Розвиток інноваційних технологій. Інституціональних змін у зв'язку зі стрімким та багатоаспектним розвитком ІТ зазнали майже всі пласти соціального життя. Не будемо вдаватися до патетики позитивності/ негативності таких змін, перейдемо відразу до смисложиттєвої проблеми. Людина отримала доступ до терабайтів інформації щодо самопізнання, самовдосконалення, саморозвитку, самоусвідомлення, саморозпізнання. Крім того, особистості мають змогу проектувати власне «Я» на різних віртуальних площах. Як зазначають автори книжки «Новий цифровий світ» Е. Шмідт та Дж. Коен, з розвитком Інтернет-технологій людина отримала можливість створювати величезну кількість віртуальних «Я» і цей процес у майбутньому буде лише поглиблюватися [2]. Таким чином, стає реальністю можливість виникнення масових внутрішньо особистісних конфліктів, під час котрих значимі смислові рамки реального «Я» немов би розмиваються у невизначеній самоті людини, що може привести до відірваності особистості від реального світу та заглиблення у віртуальний простір. Вже зараз ми можемо спостерігати ознаки ризику такого явища. Не рідко у парках, кафе, на вулицях можна побачити компанії молодих людей, котрі замість спілкування один з одним приділяють більше уваги власним гаджетам, тобто вже зараз індивіди відмовляються від «живого» спілкування на користь власної проекції у віртуальній реальності. На пам'ять відразу приходять розтиражований у соціальних мережах вислів А.Ейнштейна: «Побоююся, що обов'язково настане день, коли технології перевершать просте людське спілкування. Тоді світ отримає покоління ідіотів». І це відбувається у той час, коли японські винахідники випускають на ринок перших соціальних роботів, які й ще розкупилися з астрономічною швидкістю, а вчені б'ють тривогу щодо використання автономних систем озброєння. Таким чином, вимальовується картина суспільства андрюїдів. Тобто, майже хрестоматійне визначення одного з класиків дослідження смислів В.Франкла щодо екзистенціального вакууму [3], в якому перебуває більшість представників сучасного соціуму отримує ще одне підкріплення у контексті виникнення перспектив розвитку інноваційних ризиків «суспільства андрюїдів», у якому виконувати функції замість дронів будуть люди.

Споживче суспільство. Те, що ми живемо у суспільстві «достатку», передбачає моделювання життєдіяльності особистості відповідно її споживчої поведінки, тобто життєво значимий вибір орієнтирів людиною зводиться до задоволення споживчих потреб. Людська свідомість розглядає соціальний світ мов би «величезний ринок»: ринок праці, ринок соціального капіталу, ринок ресурсів тощо. У свою чергу значення смисложиттєвого вибору майже нівелюється і трансформується у бажання володіти. І це бажання опосередковується в володінні не тільки матеріальними благами, а й духовними здобутками. Наприклад, людина вирішує займатися східними духовними практиками не з метою «пошуку шляху до себе», досягнення просвіти, а мотивацією вибору виступає критерії: модно, стильно, «всі зараз цим займаються» і т.д. І як тут не згадати фроммовську дилему «мати чи бути». Так за

Е.Фроммом: «...Володіння і буття є двома основними засобами існування людини, переважання одного з котрих визначає відмінності індивідуальних характерів людей і типах соціального характеру» [4, с. 59].

Отже обираючи для смисложиттєвого аналізу шкалу, де на одному кінці знаходяться смисложиттєві орієнтири володіння, а на іншому смисложиттєві орієнтири способу існування буття, константою стає ризик споживчого суспільства, коли «стрілка» змістовності смислових навантажень буде коливатися у бік «Мати». Інертність людської спільноти у актах смислового вибору на користь володіння погрожує обернутися безглуздістю буття соціального світу. Підтвердження своїх роздумів ми знаходимо знову у Е.Фромма, котрий стверджує внутрішню, вважає смислово, спустошеність суспільства.

Біотехнологічна революція. Тим часом, коли повним ходом розвивається генна інженерія, проводяться іспити на стовбурових клітинах, що у майбутньому допоможе знайти «панацею» від багатьох невиліковних хвороб та зберегти мільйони, а той мільярди людських життів, вдосконалити людський організм, у глобальному світі активно поширюються нові інтелектуальні течії, наприклад, глобальна свідомість, покоління New Age, трансгуманізм, котрі декламують: призначення людини полягає у самовдосконаленні своїх умінь та здібностей. Представники цих течій пропагують світогляд, згідно з яким метою життя людини є її самовдосконалення, за для, вживаючи мову комп'ютерних ігор, переходу на інший рівень – до істоти, що за рахунок самовдосконалення позбувається вад, притаманних «смертній людині». Фактично частково культ цих напрямів «духовного розвитку» розвіює один з найбільших страхів людства – страх смерті, котрий мотивував людину жити зі смыслом, щоб не даремно розтратити відведенні їй роки. У такому контексті світосприйняття індивідів змінюється, а також змінюються і уявлення чоловіків і жінок відносно смисложиттєвих орієнтирів.

Таким чином, сукупність перелічених нами тенденцій розвитку соціального світу дає змогу стверджувати, що смисложиттєве «поле» проблем має бути під пильним поглядом соціологічного знання.

Про деякі особливості смислів життя сучасного суспільства.

За для легітимізації смислів життя у якості об'єкту соціологічного аналізу доцільним, на нашу думку, буде окреслити ознаки смисложиттєвої соціальної проблеми у сучасному суспільстві. У цьому руслі варто розглядати смисложиттєве навантаження під кутом зору з трьох позицій: архетиповості, універсальності та індивідуальності.

Протягом всього історичного процесу у суспільстві були сформовані традиційні уявлення про смисложиттєві істанови. Особливо це помітно при соціологічній рефлексії гендерних особливостей смисложиттєвих орієнтирів. Так, незважаючи на глобальні зміни, котрі зумовлюють пошук серед чоловіків і жінок ідентичностей, у масовій свідомості чітко представлена позиція функціоналістів щодо інструментальної і експресивної функцій протилежних статей, коли жінка виступає у ролі «берегині» домашнього вогнища, а чоловік – годувальник родини, захисник. Наведемо декілька позицій вчених щодо типовості смисложиттєвих настанов представників обох статей.

Так, згадуваний Е.Фромм, зазначав, що головне призначення жінки – це материнство, якщо вона не має змоги продовжувати рід, вона може реалізувати себе у інших соціальних сферах. Тоді як чоловіки не можуть задовольнити потреби у трансцендентуванні через народження дитини. Саме у цьому вчений вбачає прагнення чоловіків вийти за межі себе у речах їхньої ручної праці та створенні ідей [5].

Подібної точки зору дотримується соціальної психолог А.Курпатов. Він пише про те, що представниць жіночої статті не повинні хвилювати роздуми про сенс життя. Питання сенсу життя – це проблема представників чоловічої статті. «Зустріти жінку, котра була б спантеличена «сенсом життя», м'яко кажучи, важко... Жінка не спантеличена сенсом життя, оскільки вона завжди має «особистий простір»... Вона завжди займається справою (це чоловіки постійно знаходяться у безупинному пошуку «справи») їй просто ніколи задаватися такими глупими та безглуздими запитаннями. Її життєстійкість продиктована притаманній їй душевною організацією, наявністю у неї «особистого простору», завдяки котрому вона ніколи не відчуває себе самотньою... Сенс життя – це суцього чоловіча проблема. І жінка не у змозі відчутти глибину тієї трагедії, котра пожинає чоловічу душу» [6].

У свою чергу Н.Хамітов вважає, що уявлення жінок про сенс життя повинні бути представлені у двох іпостасях. З однієї сторони – як інстинкт подовження роду, з іншої – рід представляється у якості оточуючого її суспільства з його звичками, правилами та нормами. Далі мислитель пише про те, що материнство для жінки вплетене в її ієрархію смисложиттєвих орієнтирів [7].

Тепер перейдемо від архетипічності смыслу життя до його універсальності. Універсальність смислового навантаження зав'язана, на мій погляд, на онтології самого

сенсу життя (об'єкт-суб'єкт), чуттєвої складової (раціональність-іраціональність) та масштабності рівня опосередкування смислу (локальний-глобальний). Але ми не беремося стверджувати, що існує якась універсальна «формула» смислу або «всесвітнє» загальне завдання для людства, скоріше мова йде про тенденційність смисложиттєвого акту вибору в умовах цивілізаційного розвитку суспільства. Хоча науковці до сих пір намагаються вивести «формулу сенсу» та більш того намагаються навчити за допомогою тренінгів, семінарів і вебінарів людей псевдоуніверсальній істині буття.

Індивідуальність смислу життя проявляється через надання смисложиттєвим орієнтирам індивідами особистісних значимих «відтінків», що притаманні актам індивідуальної свідомості. У цьому контексті індивідуальна природа смислу постає у двох іпостасях: контекстуальності й інтенціональності.

Авжеж було б утопічним вважати, що кожна людина вміє продукувати та ретранслювати власні сенси життя, зате наповнити неповторним забарвленням смисложиттєву установку під силу будь-кому, хто спроможний до самопізнання і самоусвідомлення. Так само і спрямованість смисложиттєвих орієнтирів залежить від вектору вибору тільки людини.

Висновки. Визначивши темою для своїх наукових вишукувань настільки делікатну проблему як смисл життя, соціологія стикається з багатьма складнощами серед котрих, зокрема: критика «не соціологічності» об'єкту аналізу, кон'юнктура невідповідності проведення досліджень на смисложиттєву проблематику та відсутність ефективного інструментарію для емпіричного здобутку даних.

У попередній період становлення соціологічного знання було закладено певний методологічний базис щодо дослідження смисложиттєвої проблематики. Насамперед, детально проаналізовані, як безпосередньо, категорія сенсу життя, так суміжні з нею поняття: життєтворчість, життєва стратегія, життєва програма, життєвий проект, диспозиції, життєвий план, самоусвідомлення, саморефлексія, самопізнання, інтереси, потреби, смисложиттєві цінності, мета життя, життєві сценарії тощо.

Однак зростаюча швидкість трансформації соціальних процесів, турбулентність соціального світу, бурхливий розвиток споживчого суспільства, біотехнологічна революція, інноваційні технології, що кардинально змінюють якість та параметри соціального життя, змушують представників соціологічного етосу повертати у своє предметне поле дослідження сенсів життя. Окрему увагу слід приділити таким рисам, що притаманні смислу життя у сучасному соціумі, як: архетипічність, універсальність й індивідуальність.

Перспективи у цьому дослідницькому напрямку дуже значні. Адже сучасне суспільство, декларуючи та постійно артикулюючи принципи індивідуальної свободи та осмисленої життєдіяльності й досі не може в практичній площині представити реалістичний план становлення соціальних інституцій, в яких саме індивідуальні позитивно спрямовані сенси життя стануть беззаперечним базисом зростання якісного добробуту усього глобального соціуму.

Література

1. Совенко О.С. Социологическое отражение смысловой реальности в условиях нестабильной повседневности / О.С. Совенко // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали XI Всеукр. наук.-практ. конф. "Проблеми розвитку соціологічної теорії", 22-23 травня 2014 р. (м.Київ) / КНУТШ – Київ, 2014. – С.65-70.
2. Шмидт Э. Новый цифровой мир. Как технологии меняют жизнь людей, модели бизнеса и понятие государств / Э.Шмидт, Дж. Коен. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://knizhnyymir.com/business/2551-novyy-cifrovoy-mir.html>
3. Франкл В. Воля к смыслу/ В. Франкл [пер. с англ.] – М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 368 с.
4. Фромм Э. Иметь или быть? Ради любви к жизни. / Э. Фромм; [пер. с англ. ; предисл. П.С.Гуревича]. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 384 с.
5. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psycho.org.ua/txt/fromm/ef005.htm>
6. Курпатов А. 5 великих тайн мужчины и женщины / А.Курпатов. – М., С-Пб: Нева, 2005. – 256 с.
7. Хамитов Н. Тайна мужского и женского: исцеляющие афоризмы. – К.: Лыбидь, 2002.

СОЦИАЛЬНАЯ МОБИЛЬНОСТЬ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИЙ: ПРИМЕР УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Середа Ю. В.

кандидат соціологічних наук

ДУ «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України»

Стаття присвячена аналізу змін у напрямках і каналах соціальної мобільності. Здійснено огляд світових тенденцій абсолютної і відносної мобільності, а також впливу трансформаційного контексту на соціальну мобільність. На основі даних ISSP (Програма міжнародного соціального дослідження) для України, здійснюється комплексний аналіз зв'язків між освітою, походженням, першим статусом на ринку праці і поточним статусом на основі моделювання методом структурних рівнянь. Доводиться, що пострадянські трансформації українського суспільства, в першу чергу, впливають на інституційні чинники соціальної мобільності, разом з тим канали соціальної мобільності (освіта і походження) у термінах відносних показників залишаються досить стабільними, що відповідає світовим трендам. Приклад України показує, що ключовою проблемою залишається нерівність шансів на ринку праці після завершення освіти: походження обумовлює професійний статус, головним чином, на початку кар'єри.

Статья посвящена анализу изменений в направлениях и каналах социальной мобильности. Осуществлен обзор мировых тенденций абсолютной и относительной мобильности, а также влияния трансформационного контекста на социальную мобильность. На основе данных ISSP (Программа международного социального исследования) для Украины, осуществляется комплексный анализ связей между образованием, происхождением, первым статусом на рынке труда и текущим статусом на моделировании методов структурных уравнений. Доказывается, что постсоветские трансформации украинского общества, в первую очередь, влияют на институциональные факторы социальной мобильности, вместе с тем каналы социальной мобильности (образование и происхождение) в терминах относительных показателей остаются достаточно стабильными и соответствуют мировым трендам. Пример Украины показывает, что ключевой проблемой остается неравенство шансов на рынке труда после завершения образования: происхождение обуславливает профессиональный статус, главным образом, в начале карьеры.

The paper is devoted to the analysis of changes in the directions and channels of social mobility. Global trends of absolute and relative mobility as well as the impact of transformational context on social mobility are reviewed. Based on ISSP (International Social Survey Program) data for Ukraine, analysis of the links among education, origin, the first status on the labor market and the current status is carried out by structural equation modeling. It is proved that the post-Soviet transformations of Ukrainian society primarily affect institutional factors of social mobility; though, channels of social mobility (education and origin) in terms of relative indicators remain quite stable and consistent with global trends. Ukraine demonstrates that the key issue is labor market inequality after the graduation. Origin is associated with professional status mainly at the beginning of the career.

Ключові слова: соціальна мобільність, трансформації, Україна, професійний статус, освіта, походження.

Исследования социальной мобильности справедливо называют ярким примером прогресса социологической науки. История измерения индивидуальных траекторий достижения определенных статусов и структурных изменений в распределении профессиональных, образовательных или экономических позиций отражает существенные изменения, как в методологии получения данных, так и способах их моделирования и концептуализации. Выводы о закрытости/открытости обществ, изменениях в тенденциях наследования статусов или роли факторов социальной мобильности зачастую являлись следствием выбора конкретной концептуальной схемы или методики статистического анализа.

Вопрос о концептуальном контексте, по сути, является вопросом о категориях социального неравенства. Один из примеров – противостояние сторонников классовых схем,

не имеющих принципа иерархии (например, схема EGP¹) и иерархических классификаций профессионального статуса (ISEI², SIOPS³). Недавняя статья Голдторпа подчеркивает важность многомерного структурирования социального неравенства, а значит социальная мобильность не может быть сведена исключительно к мобильности по доходам (в экономическом смысле) или к абсолютной мобильности при изменении классовых позиций (Goldthorpe, 2012). В этом контексте показателен пример панельного исследования доходов индивидов, родившихся в Великобритании в течение одной недели в 1958 и 1970 годах в связи с доходами их родителей (Goodman, Gregg & Machin, 2004). Результаты исследования продемонстрировали гораздо более сильную связь между доходами родителей и детей для когорты 1970 года рождения в сравнении с когортой 1958 года рождения. Соответственно, был сделан вывод о снижении социальной мобильности в Великобритании, и это получило широкий резонанс, как в СМИ, так и политических кругах. Стимулирование социальной мобильности стало ключевым компонентом государственной политики. Впоследствии, на тех же данных, была проанализирована межпоколенная мобильность по классовой схеме с выделением абсолютной (проценты) и относительной (отношение шансов) мобильности. Оказалось, что в относительных показателях различия между когортами отсутствуют, то есть вывод о снижении социальной мобильности не являлся легитимным (Erikson & Goldthorpe, 2010).

Что касается статистического анализа, здесь следует говорить о двух основных направлениях: регрессионный анализ и логлинейное моделирование. Начиная с первых эмпирических исследований социальной мобильности, главным инструментом анализа остается таблица сопряженности (стандартная таблица мобильности), в которой пересекаются статус отца/матери и ребенка (Glass, 1954). Хотя такая таблица мобильности хорошо работает для расчета процентов восходящей и нисходящей мобильности, в том числе по отдельным категориям социального статуса, ее сложно адаптировать для анализа факторов мобильности, например, влияния образования на шансы перемещений в рамках социальной структуры. В этом отношении новаторские идеи были реализованы благодаря привлечению регрессионного подхода, а именно путевого анализа (path-analysis), который позволяет оценить как прямых, так и косвенных факторов мобильности, например связь между происхождением и текущим статусом посредством образования (Duncan & Hodge, 1963). Регрессионный анализ также позволил перейти от интерпретации исключительно в пространстве перемещения (абсолютная мобильность) к оценке шансов или вероятности достижения статуса (относительная мобильность). Стандартная таблица мобильности продолжает использоваться для оценки структурной мобильности – общего изменения классовой структуры в течение определенного периода времени как совокупный процент "притока" или "оттока" в пределах каждого класса, а также для наблюдения за паттернами движения между классами родителей и детей (обменная мобильность). Многочисленные проблемы в этом направлении стимулировали развитие логлинейного моделирования, которое в сфере социальной мобильности впервые было предложено Хаузером (Hauser, 1976). Сейчас эти два подхода остаются наиболее популярными в контексте исследования изменений в социальной мобильности. Регрессионный анализ способствует многомерному анализу и чаще применяется в международных сравнительных исследованиях социальной мобильности. Он легко реализуется с количественными переменными, например, индексами профессионального статуса, годами образования и т.д. Логлинейное моделирование позволяет комплексный анализ на основе классовых категорий, определение так называемых "режимов мобильности", которые характеризуют открытость или закрытость общества. В последние годы появляются работы, которые пытаются интегрировать эти два подхода. Например, Логан и Брин предлагают переформулировать логлинейные модели для стандартных таблиц мобильности как полиномиальные логистические регрессии, в которые можно добавлять ряд других переменных: и категориальные, и количественные (Logan, 1983; Breen, 1994).

В исследовании изменений социальной мобильности также очень важно различать эффект периода и эффект когорты. Эффект периода характеризует экономические, политические или культурные события, которые влияют на население в целом. Например, внедрение новых технологий на определенном этапе меняет рынок труда и

---

¹ EGP (Erikson-Goldthorpe-Portocarero) – классовая схема Эриксона-Голдторпа-Протокареро (Erikson, Goldthorpe & Portocarero, 1979).

² ISEI (International Socio – Economic Index of Occupational Status) – международный социально-экономический индекс профессионального статуса (Ganzeboom, De Graaf & Treiman, 1992).

³ SIOPS (Standard International Occupational Prestige Scale) – стандартная международная шкала профессионального престижа (Treiman, 1977).

профессиональную структуру, таким образом, изменяя показатели социальной мобильности. Эффект когорты касается только отдельных возрастных групп, как правило, молодых. Так, внедрение новых технологий также может иметь эффект когорты, если они будут использоваться исключительно молодым поколением, в то время как другие поколения не адаптируются и не получают новых преимуществ на рынке труда. Различие между эффектом периода и эффектом когорты является важным с точки зрения оценки скорости и степени социальных изменений, в частности понимание того, в какой степени индивидуальные или институциональные механизмы являются ключевыми детерминантами изменений в тенденциях мобильности. Сейчас существует только несколько исследований, оценивающих изменения социальной мобильности в категориях и эффекта периода, и эффекта когорты (Breen&Luijckx, 2004). Так, анализ европейских стран показывает, что изменения в относительной мобильности, в большей степени, проявляются как эффект когорты, то есть младшая когорта отличается большей социальной подвижностью (Breen&Jonsson, 2007). В этой перспективе большинство изменений в относительной мобильности, которые наблюдаются в стабильных демократических странах, являются результатом процесса смены поколений. В то же время изменения в тенденциях мобильности, связанные с эффектом периода, возникают в чрезвычайных ситуациях, таких как переход к рынку и падение коммунистических режимов в Восточной Европе в 90-х, что повлияло на все когорты (Gerber&Hout, 2004; Robert&Bukodi, 2004).

С развитием международных сравнительных исследований, появилась возможность применять идентичные инструменты измерения социальной мобильности в различных социокультурных контекстах. Это позволило обобщить ряд эмпирических выводов, представленных как своеобразные мировые тренды социальной мобильности (Goldthorpe, 2003):

- эндогенность режимов социальной мобильности: показатели относительной мобильности демонстрируют высокую степень стабильности на протяжении многих десятилетий. Если изменения и происходят, то они обычно ограничиваются отдельной когортой, а не формируются в направленный тренд;

- эндогенность режимов социальной мобильности обладает высокой степенью межнациональной общности. Чрезвычайно высокие или низкие уровни социальной подвижности как показателя открытости общества, как правило, связаны с национальными специфическими институциональными или культурными факторами, а не более общими процессами индустриализации/модернизации;

- абсолютные показатели социальной мобильности могут существенно отличаться, как с течением времени, так и между странами; это структурный эффект, т.е. изменения в распределении населения по отдельным категориям статусных схем, а не показатель усиления неравенства или закрытости общества;

- во всех современных обществах наиболее важным фактором социальной мобильности является образование (а также, соответствующие характеристики, например, IQ, одаренность и т.д.). Это медиатор связи между происхождением и текущей позицией. Вместе с тем, ни одно общество не может считаться меритократическим в полной мере: непосредственное влияние происхождения на текущий статус все равно сохраняется. Важность образования как медиатора не меняется со временем, а связь между происхождением и уровнем образования если и ослабевает, то очень медленно;

- связь между происхождением и текущей позицией, как правило, слабее среди лиц с более высоким уровнем образования, чем среди тех, у кого низкий уровень образования.

Учитывая мировой опыт исследований социальной мобильности, главные изменения происходят именно в области структурных сдвигов и абсолютной мобильности, в то время как значимость тех или иных каналов социальной мобильности остается достаточно стабильной. Вместе с тем, последние сравнительные исследования межпоколенной мобильности, включающие посткоммунистические страны, показывают, что связь между статусом родителя и ребенка значительно слабее в странах с коммунистическим прошлым по сравнению со странами с длительной традицией демократии (Yaish&Andersen, 2012). Т.е. структурные эффекты также могут обуславливать изменения в относительных показателях мобильности. Эриксон и Голдторп демонстрируют статистически значимую нестабильность в показателях относительной мобильности на примере Венгрии до и после падения коммунистического режима (Erikson&Goldthorpe, 1992). Они эмпирически доказывают стойкое снижение неравенства и рост относительной мобильности среди более образованных когорт в коммунистический период и прямо противоположную тенденцию после смены режима. Ряд исследователей даже придерживаются идеи, что нельзя сравнивать страны бывшего коммунистического блока вместе с остальными европейскими государствами, поскольку

разный трансформационный опыт существенно меняет детерминанты и направления социальной мобильности (Breen&Luijkx, 2004).

В целом, научные работы о социальной мобильности в посткоммунистических странах, в частности Украине, гораздо менее распространены в сравнении с аналогичными исследованиями в Западной Европе и США. Одной из причин такой ситуации является отсутствие систематических когортных исследований, позволяющих отслеживать образовательную и профессиональную мобильность определенной когорты населения в течение длительного периода времени. Имеющиеся данные в большинстве являются «квази-лонгитудами», показывающие динамику изменений в распределении профессий, образования или материального статуса, а также включают ретроспективные вопросы относительно происхождения, однако не позволяют различать эффект периода и эффект когорты.

Опыт имеющихся исследований социальной мобильности в Украине

Первыми исследованиями межпоколенной социальной мобильности в Украине можно считать работы на основе опросов населения г. Киева в 1979 и 1985 годах, которые были организованы исследовательским коллективом в составе А. Вишняка, С. Войтовича, С. Макеева, В. Паниотто, В. Тарасенко, В. Чорноволенка и Ю. Яковенко (Оксамитна С.М., 2012). В 90-х годах главное внимание было сосредоточено на структурных сдвигах в профессиональной структуре. Исследователи, в основном, обращаются к межпоколенным перемещениям, в то время как данные о внутривоколенной (карьерной) мобильности практически отсутствуют. Например, результаты ежегодного мониторинга Института социологии НАН Украины 1993-2003 годов свидетельствуют о таких тенденциях социоструктурных изменений: уменьшение численности менеджеров и профессионалов, высококвалифицированных специалистов умственного труда с высшим образованием, увеличение количества мелких собственников, самозанятых и фермеров в 2-2,5 раза; работники физического труда остаются наиболее многочисленной классовой категорией среди мужчин, однако среди них существенно возрастает доля квалифицированных рабочих; зафиксировано увеличение женщин в сфере полу- и неквалифицированного физического труда при уменьшении их доли среди профессионалов (Оксамитна С., 2003). Данные мониторинга позволяют сделать вывод о том, что в пределах межпоколенной мобильности происходит уменьшение перемещений на длинные дистанции и замедление обменной социальной мобильности между представителями различных классов, в том числе, что касается доступа к высшему образованию. Для когорт и советского, и постсоветского периода характерно воспроизведение среднего и высшего уровня образования. Вместе с тем, для постсоветского поколения воспроизведение неполного среднего образования происходит в два раза чаще, если сравнивать с представителями советского периода, что свидетельствует об определенных барьерах доступа даже к полному среднему образованию и углублению образовательного неравенства (Оксамитна С., 2006).

На сегодня наиболее комплексной работой о тенденциях социальной мобильности в Украине является исследование С.М. Оксамитной. Как сторонник институционального подхода, она рассматривает влияние структурных факторов на воспроизводство социального неравенства и социальной мобильности, в частности межпоколенной социально-классовой и образовательной мобильности (Оксамитна С.М., 2012). По оценкам Оксамитной, относительные шансы классовой мобильности оставались стабильными до первых десятилетий независимости. Иными словами, в Украине динамика общей социальной мобильности является следствием преимущественно влияния структурных факторов, а не усиления или ослабления социальной подвижности как таковой. Рост или уменьшение уровней абсолютной мобильности в определенные временные периоды не сопровождались существенными изменениями относительных шансов классовой и образовательной мобильности. Оксамитная применяет лог-мультипликативное моделирование и доказывает, что для представителей пяти последовательных возрастных когорт (1930-1979 годы рождения) в целом не происходило ни статистически значимого ослабления, ни усиления неравенства возможностей. Вместе с тем, есть доказательства об изменении силы связи между шансами достижения женщинами определенных классовых позиций в зависимости от классовой принадлежности отца. Имеющиеся структурные изменения в первую очередь отразились на гендерном аспекте социальной мобильности.

На фоне стабильности общего уровня связи между происхождением и статусом шансы социальной мобильности имеют определенные колебания по отдельным классам. Например, среди представителей молодой постсоветской когорты происходит уменьшение возможности осуществить восходящую межпоколенную мобильность среди тех, кто

относится к классам средне- и малоквалифицированного физического труда, в том числе сельскохозяйственного. Такая ситуация свидетельствует об усилении образовательного неравенства, несмотря на значительное увеличение количества мест для обучения в высших учебных заведениях в период независимости. Другими словами, расширение доступа к высшему образованию не привело к уменьшению зависимости образовательных возможностей детей от их происхождения. Напротив, распространяется образовательная поляризация – рост доли как высокообразованных, так и малообразованных категорий населения.

Особенности отношений между происхождением, образованием и профессиональным статусом в украинском обществе

Имеющиеся исследования социальной мобильности в Украине преимущественно базируются на использовании классовых схем для измерения траекторий перемещений, а также оценке межпоколенной мобильности, в то время как, внутривыколенная мобильность практически не исследуется. Мы предлагаем комплексный анализ связей между образованием, происхождением, первым статусом на рынке труда и текущим статусом на основе SEM (Structural Equation Modeling – моделирование методом структурных уравнений), что позволяет исследовать как прямые так и косвенные эффекты отдельных факторов социальной мобильности в терминах относительных показателей. Например, происхождение может обуславливать шансы получения высшего образования, что, в свою очередь, также является фактором более высокого статуса, однако высокий статус родителей может непосредственно влиять на шансы получения хороших позиций на рынке труда для сыновей и дочерей, несмотря на уровень их образования. Чем меньше связь между происхождением и текущей позицией индивида, тем выше уровень относительной межпоколенной мобильности. Иными словами, в обществе эффективно работают социальные лифты, уменьшающие влияние социально-экономического статуса родителей на статус ребенка.

Методология. Ключевые переменные, характеризующие позицию и происхождение индивида измеряются как ISEI (International Socio-Economic Index of Occupational Status) – Международный социально-экономический индекс профессионального статуса, который варьируется от 16 (самый низкий – низкоквалифицированные работники физического труда) до 88 (самый высокий – управленцы, менеджеры высшего звена). Мы оцениваем как позицию индивида на старте трудовой карьеры (ISEI работы после завершения образования), так и текущую позицию (ISEI работы на момент опроса). Это позволяет сделать определенные выводы относительно карьерной мобильности. Происхождение измеряется двумя переменными: ISEI отца и ISEI матери, когда респонденту было 14-16 лет. Уровень образования закодировано как количественную переменную по шкале от одного до восьми, где каждая "ступенька" отражает рост квалификации: (1) «Никогда не ходили в школу», (2) «1-6 лет средней школы», (3) «7-9 лет средней школы», (4) «Техникум / ПТУ после 7-9 лет без полного среднего образования» или «Полное среднее образование», (5) «Техникум / ПТУ после полного среднего образования», (6) «Неполное высшее образование (1-3 года высшего образования)», (7) «Степень бакалавра», (8) «Степень специалиста / магистра или выше». Дополнительно используются переменные возраст и пол.

Анализ базируется на данных ISSP 2009 года, международного сравнительного исследования социального неравенства. Общее количество опрошенных по репрезентативной выборке в Украине составляет 2012 респондентов в возрасте от 18 лет. Поскольку предполагалось сравнение статусов родителей и детей уже в начале карьеры, выборка ограничена работающими респондентами старше 29 лет (1156 человек).

Анализ включает расчет стандартных таблиц мобильности по квантилям ISEI родителей и детей, а также первой и текущей работы для оценки абсолютной мобильности, а также расчет корреляционных коэффициентов Пирсона для оценки относительной мобильности. Дополнительно рассчитываются модели структурных уравнений для описания связей между статусами родителей, детей и достигнутым уровнем образования. Анализ выполнен отдельно по полу и по возрастным когортами. Отдельные модели для мужчин и женщин актуализированы различными трендами социальной мобильности, которые уже были обнаружены в предыдущих исследованиях украинского общества. Анализ по возрастным когортами позволяет частично проследить изменения в факторах мобильности с течением времени. Всего было выделено 3 когорты, которые представляют 20-летние интервалы: (1) «1920-1940» (N = 152), (2) «1941-1960» (N = 432), (3) «1961-1980» (N = 500). Первая когорта включает население пенсионного возраста, их ISEI отражает статус последней работы среди тех, кто уже не работает, и текущий статус среди работающих пенсионеров. Мы не включили в анализ молодежь, которая только вышла на рынок труда (1981-1990 годы рождения), так

как сравнение текущего профессионального статуса и статуса родителей по этой когорте некорректно. Профессиональный статус их родителей отражает ISEI, который был достигнут позже, в 35-40 лет. Все модели путевого анализа соответствуют таким критериям качества: $RMSEA < 0.05$, $CFI/TLI > 0.95$. В условиях ограниченного объема статьи, порядок выбора моделей не указывается.

Результаты. Абсолютная межпоколенная мобильность в разрезе возрастных когорт демонстрирует изменения в условиях наследования статусов на этапе выхода на рынок труда. Если в возрастной когорте 1920-1940 годов рождения 42% наследовали статус отца уже с первой работой, а 37% занимали более высокие позиции, в последующих когортах ситуация меняется: иммобильность существенно снижается (табл. 1). Что касается наследования статуса матери на первой работе, доля иммобильных также уменьшается: 42% в когорте «1920-1940» и 28% в когорте «1961-1980».

Сравнение ISEI отца и ISEI текущей работы свидетельствует об уменьшении показателя абсолютной восходящей мобильности среди возрастных когорт 1941-1960 и 1961-1980 годов рождения. Учитывая, что оценка их текущих позиций приходится на период независимости, а оценка статуса отца – на советский период, такое уменьшение восходящей мобильности может быть не столько показателем обострения неравенства, сколько результатом структурных изменений в распределении профессиональных классов. Абсолютная межпоколенная мобильность по статусу матери демонстрирует подобные тенденции. Различия в карьерной мобильности по возрастным когортами отсутствуют. Во всех когортах примерно половина населения остаются иммобильными, а четверть – осуществляют восходящую мобильность.

Таблица 1. Абсолютная межпоколенная и внутривозрастная мобильность среди отдельных возрастных когорт, %*

<i>Направление мобильности</i>	<i>Тип мобильности</i>	1920-1940	1941-1960	1961-1980
ISEI отца -> ISEI первой работы (p<0.001)	Восходящая	37	44	39
	Нисходящая	22	31	33
	Иммобильность	42	24	29
ISEI отца -> ISEI текущей работы (p=0.022)	Восходящая	50	42	36
	Нисходящая	26	34	37
	Иммобильность	24	24	27
ISEI матери -> ISEI первой работы (p<0.001)	Восходящая	43	49	36
	Нисходящая	15	22	36
	Иммобильность	42	29	28
ISEI матери -> ISEI текущей работы (p<0.001)	Восходящая	52	45	32
	Нисходящая	13	25	38
	Иммобильность	35	30	30
ISEI первой работы -> ISEI текущей работы (p=0.109)	Восходящая	28	25	23
	Нисходящая	23	31	30
	Иммобильность	50	44	47

* Показатели рассчитаны на основе таблиц мобильности для квантилей ISEI.

Статистически значимые различия в показателях абсолютной мобильности между мужчинами и женщинами обнаружены в отношении наследования статуса матери в начале карьеры и ее продолжении (табл. 2). В сравнении с мужчинами, среди женщин больше процент иммобильных в случае наследования статуса матери и на первой, и на текущей работе. Абсолютная восходящая карьерная мобильность выше среди мужчин, тогда как абсолютная нисходящая карьерная мобильность не отличается по полу. Для 42% мужчин и 51% женщин ISEI текущей работы находится в том же квантиле, что и ISEI первой работы на рынке труда по окончании образования.

Таблица 2. Абсолютная межпоколенная и внутривыколенная мобильность по полу, %

<i>Направление мобильности</i>	<i>Тип мобильности</i>	Мужчины	Женщины
ISEI отца -> ISEI первой работы (p=0.074)	Восходящая	37	42
	Нисходящая	35	30
	Иммобильность	29	28
ISEI отца -> ISEI текущей работы (p=0.689)	Восходящая	39	41
	Нисходящая	36	34
	Иммобильность	26	25
ISEI матери -> ISEI первой работы (p<0.001)	Восходящая	41	37
	Нисходящая	35	27
	Иммобильность	24	36
ISEI матери -> ISEI текущей работы (p<0.001)	Восходящая	40	34
	Нисходящая	36	30
	Иммобильность	24	36
ISEI первой работы -> ISEI текущей работы (p<0.001)	Восходящая	29	20
	Нисходящая	29	29
	Иммобильность	42	51

* Показатели рассчитаны на основе таблиц мобильности для квантилей ISEI.

Что касается относительного измерения связей между происхождением и текущей позицией, ситуация остается достаточно устойчивой. Корреляции карьерной мобильности (между ISEI первой и текущей работы) достаточно высоки среди всех когорт, что свидетельствует о отсутствии существенных сдвигов в карьерном росте (табл. 3). Первая и текущая работа, как правило, характеризуются одинаковыми или близкими ISEI. Корреляция между ISEI родителей и детей колеблется от 0.2 до 0.4 (умеренная связь). Среди женщин наблюдается более высокая корреляция между статусом матери и достигнутым статусом, как на этапе начала трудовой деятельности, так и в дальнейшем (табл. 4). Корреляция между ISEI первой и текущей работы также выше среди женщин, что свидетельствует о меньших возможности карьерного роста в течение жизни по сравнению с мужчинами.

Таблица 3. Относительная межпоколенная и внутривыколенная мобильность среди отдельных возрастных когорт, корреляции Пирсона

<i>Направление мобильности</i>	1920-1940	1941-1960	1961-1980
ISEI отца - ISEI первой работы	0.365	0.202	0.291
ISEI отца - ISEI текущей работы	0.24	0.212	0.272
ISEI матери - ISEI первой работы	0.356	0.371	0.366
ISEI матери - ISEI текущей работы	0.314	0.275	0.399
ISEI первой работы - ISEI текущей работы	0.667	0.52	0.597

Таблица 4. Относительная межпоколенная и внутривыколенная мобильность среди мужчин и женщин, корреляции Пирсона

<i>Направление мобильности</i>	Мужчины	Женщины
ISEI отца - ISEI первой работы	0.295	0.285
ISEI отца - ISEI текущей работы	0.24	0.265
ISEI матери - ISEI первой работы	0.33	0.406
ISEI матери - ISEI текущей работы	0.246	0.387
ISEI первой работы - ISEI текущей работы	0.507	0.668

И для мужчин, и для женщин профессиональные статусы родителей, в первую очередь, влияют на условия выхода на рынок труда и обеспечение определенного уровня образования (рис. 1). В дальнейшей карьере непосредственное влияние происхождения уменьшается. Так, и статус отца, и статус матери напрямую связаны с уровнем образования

сына и его ISEI на первом месте работы, в то время как прямое влияние на дальнейший показатель ISEI (текущая работа) уже отсутствует. Вместе с тем, статус матери имеет непосредственную связь с ISEI дочери как на первом месте работы, так и в дальнейшей карьере.

Образование является ключевым фактором социальной мобильности как для мужчин, так и женщин. Так, независимо от профессионального статуса родителей, повышение уровня образования на одну ступень соответствует увеличению ISEI сыновей и дочерей на первом месте работы примерно на 5 позиций. С другой точки зрения социальные феномены, в основе которых находится агональность, сопровождаются агрессивностью.

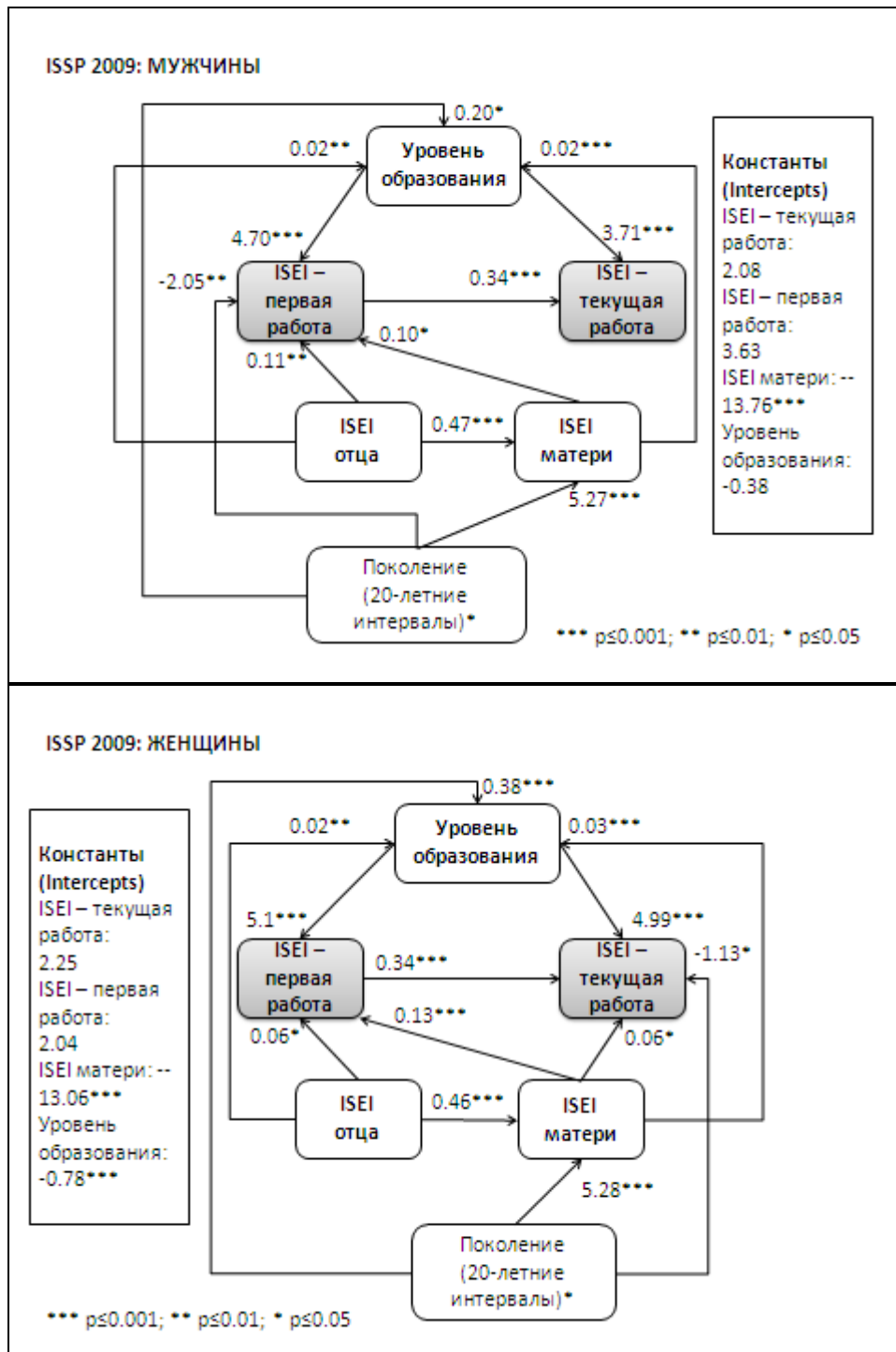
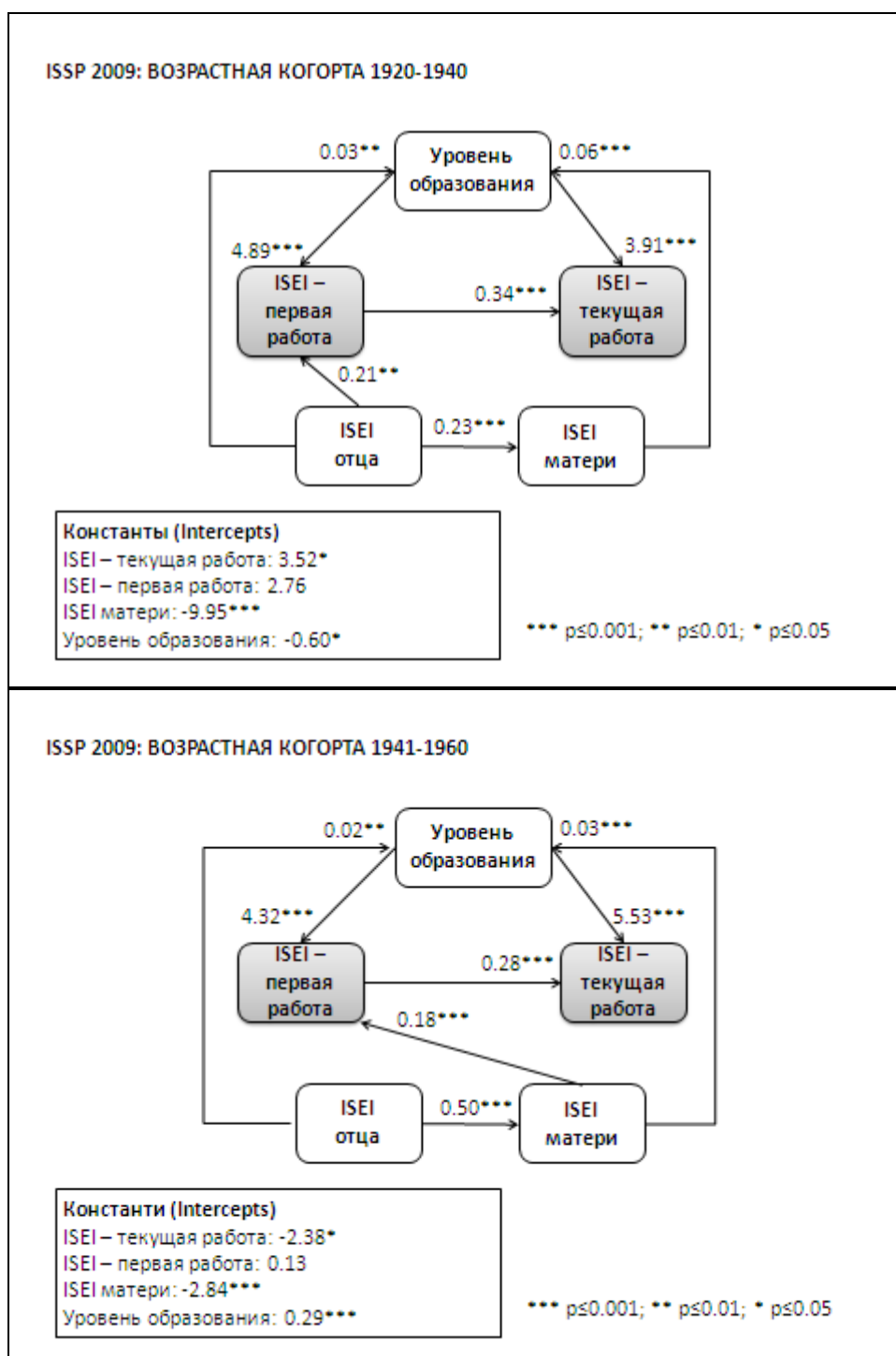

Рис. 1. Связь между образованием, происхождению и профессиональным статусом среди мужчин и женщин: модель структурных уравнений (CFI = 1.00, TLI = 1.00, RMSEA = 0.00), не стандартизированные регрессионные коэффициенты

* Коэффициенты интерпретируются как число, на которое изменяется одна переменная (например, уровень образования), если другая переменная (например, ISEI матери) возрастает на один пункт.
 Все переменные моделируются как количественные, «Уровень образования» и «ISEI» центрированы вокруг среднего значения.

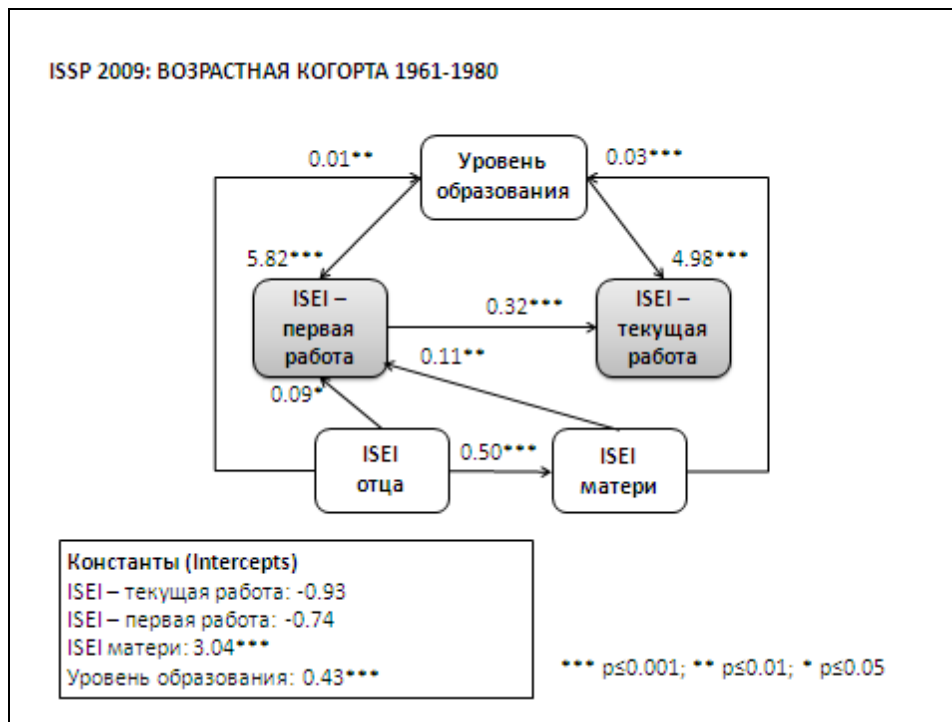

Рис. 2. Связь между образованием, происхождению и профессиональным статусом среди отдельных возрастных когорт: модель структурных уравнений (CFI = 1.00, TLI = 1.00, RMSEA = 0.00), не стандартизированные регрессионные коэффициенты

*Коэффициенты интерпретируются как число, на которое изменяется одна переменная (например, уровень образования), если другая переменная (например, ISEI матери) возрастает на один пункт.

Все переменные моделируются как количественные, «Уровень образования» и «ISEI» центрированы вокруг среднего значения.

Таблица 5. Совокупные эффекты* происхождения и образования на профессиональный статус первой и текущей работы, нестандартизированные регрессионные коэффициенты

	ISEI первая работа	ISEI текущая работа
По полу		
Женщины		
ISEI матери	0,28	0,25
ISEI отца	0,29	0,27
Уровень образования	5,10	6,72
Мужчины		
ISEI матери	0,19	0,11
ISEI отца	0,30	0,14
Уровень образования	4,70	5,31
По возрастным когортам		
1920-1940		
ISEI матери	0,29	0,10
ISEI отца	0,42	0,24
Уровень образования	4,89	5,57
1941-1960		
ISEI матери	0,31	0,22
ISEI отца	0,24	0,24
Уровень образования	4,32	6,74
1961-1980		
ISEI матери	0,28	0,24
ISEI отца	0,29	0,22
Уровень образования	5,82	6,84

* Учитываются все косвенные эффекты, например влияние профессионального статуса отца на профессиональный статус респондента через уровень образования. Коэффициенты интерпретируются как число, на который изменяется ISEI респондента (старт карьеры или текущая позиция), если другая переменная (ISEI матери, ISEI отца или уровень образования) возрастает на один пункт. Все коэффициенты являются статистически значимыми на уровне 1%.

Связь между первой работой и дальнейшей карьерой одинакова и среди мужчин, и среди женщин. ISEI текущей работы положительно коррелирует с ISEI первой работы (регрессионный коэффициент = 0,34), это означает, что индивиды, которые уже в начале карьеры получили высокие позиции, в дальнейшем, как правило, их сохраняют.

Ключевые различия между мужчинами и женщинами по социальной мобильности связаны с тем, что для женщин более весомым фактором является статус матери. Например, в случае оценки совокупного эффекта статуса матери на статус первой работы, рост на одну позицию в статусе матери соответствует увеличению ISEI дочери на 0,28, а ISEI сына – на 0,19 (табл. 5). Хотя совокупный эффект наследования статуса отца на первой работе приблизительно одинаков как среди женщин, так и мужчин: рост на одну позицию в ISEI отца соответствует увеличению ISEI дочери на 0,29, а ISEI сына – на 0,30. Относительно дальнейшей карьеры, происхождение остается более критическим фактором для женщин: в случае сравнения респондентов с одинаковым уровнем образования, среди женщин рост на одну позицию в ISEI отца или матери соответствует увеличению ISEI ребенка примерно на 0,3, а среди мужчин – на 0,1. Следует отметить, что статусы отца и матери положительно коррелируют, т.е. в семьях, где отец имеет высокий статус, матери также преимущественно относятся к высоким ступеням профессиональной иерархии.

Контроль по межпоколенным различиям (переменная «Поколение») свидетельствует, что среди мужчин есть тенденция к росту среднего профессионального статуса матери, в то время как средний профессиональный статус в начале карьеры наоборот уменьшается. Также зафиксировано увеличение среднего уровня образования, что логично в связи с широкой экспансией высшего образования в период независимости. Среди женщин ситуация несколько иная. Со временем уменьшается средний профессиональный статус текущей работы, хотя средний профессиональный статус в начале карьеры не меняется. Как и в случае мужчин, среди женщин выявлено тенденцию к росту среднего ISEI матери и среднего уровня образования.

Анализ связей между образованием, происхождением и текущей позицией среди отдельных поколений демонстрирует результаты подобные моделированию по полу: происхождение, главным образом, влияет на уровень образования и старт трудовой карьеры, в то время как прямое воздействие происхождения на текущую карьеру наблюдается не во всех когортах (рис. 2).

В когортах «1920-1940» и «1941-1960» влияние происхождения на начало карьеры, главным образом, базируется на воздействии статуса отца. Зато в постсоветском поколении (1961-1980 годы рождения), непосредственное влияние на стартовую позицию на рынке труда имеет не только статус отца, но и матери. Следует отметить, что положительная корреляция между статусом отца и матери значительно слабее в случае возрастной когорты «1920-1940», чем в других когортах.

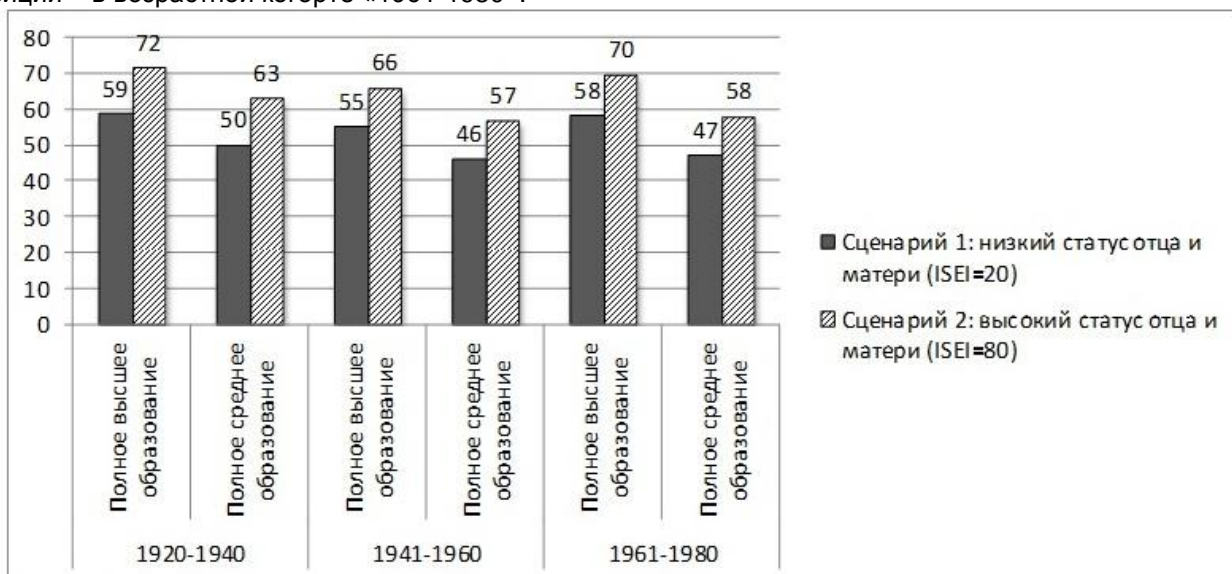
Связь между первой работой и дальнейшей карьерой не отличается среди всех когорт: регрессионный коэффициент равен примерно 0.3 во всех группах. Образование имеет непосредственное влияние, как на старт карьеры, так и ее продолжение во всех когортах. Например, совокупное влияние образования на текущий профессиональный статус определяется как увеличение ISEI на 6-7 позиций с каждой дополнительной ступенью образования (в категориях 8 ступеней, смотри описание переменных выше).

Карьера практически нивелирует непосредственное влияние происхождения на профессиональный статус. Например, прогнозируемые значения ISEI первой работы как мужчин, так и женщин, получивших полное высшее образование, в среднем на 12 позиций выше среди тех, кто имел родителей с высоким статусом (ISEI=80), чем среди тех, чьи родители имели низкий статус (ISEI=20) (рис. 3). В случае сравнения с текущей позицией такой разрыв уменьшается до 4-5 позиций (рис. 4).

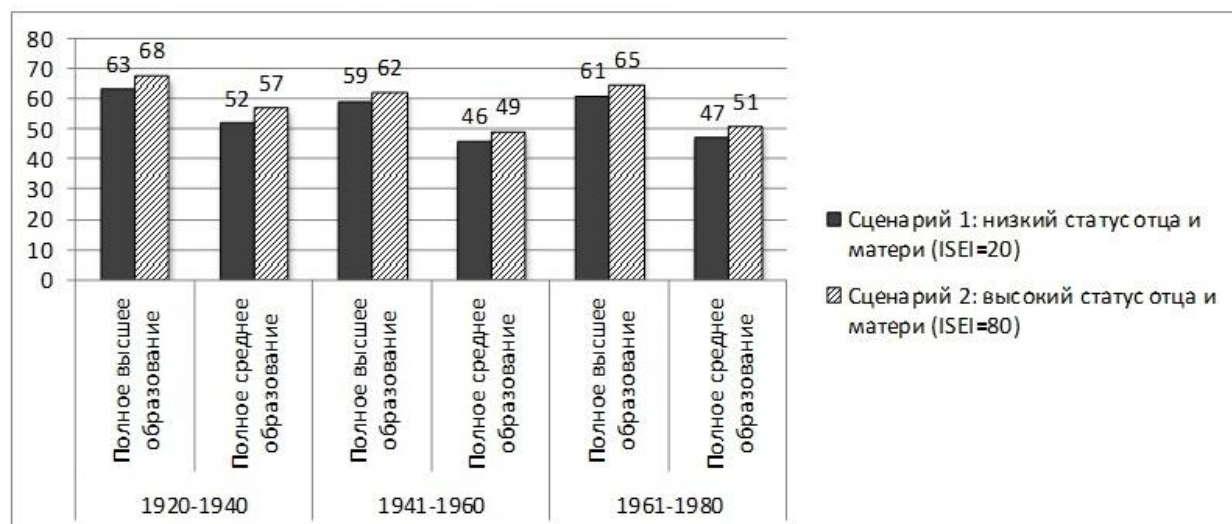
Согласно результатам моделирования, сыновья и дочери родителей с высоким профессиональным статусом, как правило, получают более высокие профессиональные позиции уже в начале карьеры. Например, при условии отца и матери с ISEI=80 (топ-менеджеры, управленцы) прогнозируемое значение ISEI сына или дочери с полным средним образованием уже в начале карьеры составляет 63 в возрастной когорте «1920-1940», 57 – в

возрастной когорте «1941-1960» и 58 – в возрастной когорте «1961-1980». Вместе с тем, при условии отца и матери с ISEI = 20 (неквалифицированные работники) прогнозируемое значение ISEI их сына или дочери в начале карьеры с полным средним образованием составляет 50 в возрастной когорте «1920-1940», 46 – в когорте «1941-1960» и 47 – в когорте «1961-1980».

Получение высшего образования увеличивает прогнозируемое значение ISEI, однако разница по происхождению все равно сохраняется. Иными словами, получение высшего образования существенно усиливает шансы восходящей мобильности индивидов, чьи родители имеют низкий статус, однако в условиях одинаковых образовательных характеристик дети из семей с высоким статусом родителей имеют лучшие шансы получить высокую позицию уже в самом начале карьеры. Такой результат характерен для всех когорт. При условии получения полного высшего образования, разрыв в ISEI в начале трудовой карьеры среди лиц с низким и высоким статусом родителей составляет 13 позиций в возрастной когорте «1920-1940», 11 позиций – в возрастной когорте «1941-1960» и 12 позиций – в возрастной когорте «1961-1980».

Рис. 3. Прогнозируемые значения социально-экономического индекса профессионального статуса (ISEI) индивидов в начале трудовой карьеры, в зависимости от статуса родителей и уровня образования: анализ по поколениям (на основе предварительного моделирования, см. рис. 2)

Рис. 4. Прогнозируемые значения текущего социально-экономического индекса профессионального статуса (ISEI) индивидов, в зависимости от статуса родителей и уровня образования: анализ по поколениям (на основе предварительного моделирования, см. рис. 2)

Следует отметить, что наблюдается определенное усиление фактора образования с течением времени. Согласно результатам моделирования, если в возрастной когорте 1920-1940 годов рождения средняя разница между ISEI индивида с полным высшим образованием и ISEI индивида с полным средним образованием составляет 11 позиций, то в возрастной когорте 1941-1960 годов рождения – это 13 позиций, а в возрастной когорте 1961-1980 годов рождения – 14 позиций.

Выводы. Постсоветские трансформации, в первую очередь, влияют на институциональные факторы социальной мобильности, такие как тип стратификации или структура рынка труда; вместе с тем каналы социальной мобильности (образование и происхождения) в терминах относительных показателей остаются достаточно стабильными, несмотря на такие изменения. В абсолютном измерении наблюдается увеличение нисходящей межпоколенной мобильности. Однако, неконсистентность статусов родителей и детей вследствие социостатусных трансформаций на рынке труда не позволяет сделать четкий вывод о трендах социальной мобильности, поскольку имеющиеся изменения в мобильности скорее объясняются структурными изменениями в распределении профессиональных групп, а не изменениями в шансах мобильности.

Показатели абсолютной карьерной (внутрипоколенной) мобильности являются одинаковыми для всех исследуемых когорт (1920-1940, 1941-1960, 1961-1980): примерно половина населения остаются имобильными или осуществляет горизонтальную социальную мобильность (без изменения статуса). Около четверти характеризуются восходящей карьерной мобильностью. Результаты исследования свидетельствуют об очень тесной связи между профессиональным статусом на первом месте работы и текущей позицией на рынке труда: коэффициент корреляции Пирсона колеблется от 0,5 до 0,7 среди различных исследуемых когорт; в то же время аналогичные корреляционные коэффициенты между профессиональным статусом родителей и детей находятся в интервале 0,2-0,4. Эти данные свидетельствуют, что шансы карьерного роста по сравнению с позицией во время выхода на рынок труда меньше, чем шансы осуществить социальную мобильность по сравнению с родителями. Вместе с тем, отсутствие панельных данных не позволяет сделать вывод, в какой степени такие тенденции карьерной мобильности не являются следствием «эффекта периода», т.е. находятся под влиянием социально-экономической ситуации на момент исследования. Так, полевой этап исследования, которое используется в анализе, проводился в 2009 году, что характеризовался как период разворачивания мирового финансового кризиса в Украине, высокая доля нисходящей карьерной мобильности могла быть следствием потери профессиональных позиций именно в этот период.

Показатели относительной мобильности в украинском обществе согласуются с мировыми тенденциями. Так, образование является ключевым фактором социальной мобильности, что ослабляет влияние менее благоприятного происхождения на шансы достижения высоких позиций, вместе с тем это не нивелирует влияние происхождения полностью. Независимо от уровня образования, дети с высоким статусом родителей в среднем получают статусы выше на 4-5 позиций из 88 возможных (в измерении ISEI).

Существенные изменения наблюдаются в гендерном аспекте каналов социальной мобильности. Хотя в традиции исследования индивидуальных траекторий перемещений отец долгое время оставался основным референтом предоставления преимуществ в шансах достижения высоких позиций как для мужчин, так и женщин, сейчас позиция матери оказывает большее влияние на траектории социальных перемещений женщин, чем позиция отца. В этом смысле в последующие мониторинговые исследования, включающие информацию о социальной мобильности, целесообразно включать вопрос как об отце, так и матери.

Следует отметить, что в украинском обществе (для всех возрастных когорт и одинаково для мужчин и женщин) происхождение оказывает существенное влияние именно на начало карьеры. Дети родителей с высоким профессиональным статусом демонстрируют лучшие шансы получить высокий профессиональный статус уже на первом месте работы независимо от уровня образования, если сравнивать с шансами детей родителей с низким профессиональным статусом. Высокообразованные дети родителей с низким статусом, как правило, осуществляют восходящую мобильность по сравнению с родителями, однако они не попадают в топ 20% высоких профессиональных позиций (в измерении ISEI) сразу в начале трудовой карьеры. Зато сыновья и дочери, имеющие родителей с высоким профессиональным статусом, которые получили высшее образование, приобретают высокие профессиональные позиции (топ 20%) уже на первом месте работы.

Такие результаты свидетельствуют о важной роли социальных связей родителей в детерминации старта карьеры. В условиях трансформационных изменений ключевой проблемой остается не столько доступ к высшему образованию как основному социальному

лифту, сколько неравенство шансов на рынке труда после завершения института/университета. Эта проблема, с одной стороны, является следствием внутренних недостатков системы образования – ее низкой конкурентоспособности, нехватки квалифицированных кадров, несоответствия запросам рынка, а с другой – объясняется широким распространением теневых схем практически во всех социальных институтах и высокой значимости персонализированных связей родства и близости в профессиональной сфере. Отсутствие прозрачных конкурсов, возможность «приобретения» должностей, несовершенство механизмов получения опыта работы уже в процессе образования – все это усиливает роль статуса родителей и их социального капитала в шансах карьерного роста.

В завершении следует сказать, что отсутствие эффективных социальных лифтов является источником роста социального напряжения. Неэффективность образовательного лифта приводит к дефициту кадровых ресурсов; невозможность карьерного роста и улучшения своего благосостояния – к значительной поляризации доходов, отсутствие способов самореализации – к пессимизму в настроениях и апатичности. В данном контексте, целенаправленная политика по активизации социальных институтов (образования, бизнеса, политики и т.д.) как социальных лифтов должна фокусироваться на ослаблении существующих фильтров, например, коррупционности или ненадлежащего качества предоставляемых знаний, неэффективной кредитной политики в предпринимательстве и т.д.

Литература

1. Оксамитна С.М. (2006) Образование: новые тенденции воспроизводства традиционного неравенства // Новые социальные неравенства / Под ред. С. Макеева. - К.: Институт социологии НАН Украины. – С. 116-145.
2. Оксамитна С. (2003) Динаміка соціальної структури та соціальної мобільності: 1993-2003 // Українське суспільство - 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.с.н. М. Шульги. – Київ. - С. 311-312.
3. Оксамитна С.М. (2012) Структурна зумовленість міжгенераційної соціальної мобільності / Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук. Київ.
4. Breen R. & Jonsson J. (2007). Explaining change in social fluidity: Educational equalization and educational expansion in twentieth-century Sweden. *American Journal of Sociology*. – 112(6), 1775–1810.
5. Breen R. & Luijckx R. (2004). Social Mobility in Europe 1970-2000. In: Breen, R. (ed). *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 37-75.
6. Breen R. (1994). Individual Level Models for Mobility Tables and other Cross-Classifications, *Sociological Methods and Research*. – 23: 147-73.
7. Duncan O.D. & Hodge R. (1963). Education and Occupational Mobility: a Regression Analysis, *American Journal of Sociology*. – 68: 629-49.
8. Erikson R. & Goldthorpe J. H. (1992). *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*, Oxford: Clarendon Press.
9. Erikson R. & Goldthorpe J.H. (2010). Has Social Mobility in Britain Decreased? Reconciling Divergent Findings on Income and Class Mobility, *British Journal of Sociology*. – 61: 211-230.
10. Erikson R., Goldthorpe J.H. & Portocarero L. (1979). Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies, *British Journal of Sociology*. – 30: 415-441.
11. Ganzeboom H.B.G. & Treiman D.J. (1996). "Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations." *Social Science Research*. – 25: 201-239.
12. Gerber T. & Hout M. (2004). Tightening up: Declining class mobility during Russia's market transition. *American Sociological Review*. – 69(5), 677–703.
13. Glass D. (1954). *Social mobility in Britain*, Routledge, London.
14. Goldthorpe J. H. (2003). Progress in sociology: The case of social mobility research. *Sociology working papers no. 2003-08*. Oxford: Department of Sociology, University of Oxford.
15. Goldthorpe J.H. (2012). Back to Class and Status: Or Why a Sociological View of Social Inequality Should Be Reasserted / *Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas*. – 137: 201-216.
16. Goodman A., Gregg P. & Machin S. (2004). Changes in Intergenerational Mobility in Britain / M. Corak (ed.), *Generational Income Mobility in North America and Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
17. Hauser R.M. (1976). On Boudon's Model of Social Mobility, *American Journal of Sociology*. – 81: 911-928.

18. Logan J.A. (1983). A Multivariate Model for Mobility Tables, *American Journal of Sociology*. – 89: 324-49.
19. Róbert P. & Bukodi E. (2004). Changes in intergenerational class mobility in Hungary, 1973–2000. In R. Breen (Ed.). *Social mobility in Europe*. Oxford: Oxford U. Press.
20. Treiman D.J. (1977). *Occupational Prestige in Comparative Perspective*, Academic Press, New York.
21. Yaish M. & Andersen A. (2012). Social mobility in 20 modern societies: The role of economic and political context. *Social Science Research*. – 41(3): 527–538.

ТРАНСЛИТЕРИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Oksamytna S.M. (2006) *Образование: новые тенденции воспроизводства традиционного неравенства // Новые социальные неравенства / Под ред. S. Makeeva*. - K.: Institut sociologii NAN Ukrainy. – S. 116-145.
2. Oksamytna S. (2003) *Динамика социальной структуры та социальной мобильности: 1993-2003 // Украинское общество - 2003. Социологический мониторинг / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.с.н. М. Шульги*. – Kiyv. - S. 311-312.
3. Oksamytna S.M. (2012) *Структурна зумовленість міжгенераційної соціальної мобільності / Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук*. Kiyv.
4. Breen R. & Jonsson J. (2007). Explaining change in social fluidity: Educational equalization and educational expansion in twentieth-century Sweden. *American Journal of Sociology*. – 112(6),1775–1810.
5. Breen R. & Luijckx R. (2004). *Social Mobility in Europe 1970-2000*. In: Breen, R. (ed). *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 37-75.
6. Breen R. (1994). Individual Level Models for Mobility Tables and other Cross-Classifications, *Sociological Methods and Research*. – 23: 147-73.
7. Duncan O.D. & Hodge R. (1963). Education and Occupational Mobility: a Regression Analysis, *American Journal of Sociology*. – 68: 629-49.
8. Erikson R. & Goldthorpe J. H. (1992). *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*, Oxford: Clarendon Press.
9. Erikson R. & Goldthorpe J.H. (2010). Has Social Mobility in Britain Decreased? Reconciling Divergent Findings on Income and Class Mobility, *British Journal of Sociology*. – 61: 211-230.
10. Erikson R., Goldthorpe J.H. & Portocarero L. (1979). Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies, *British Journal of Sociology*. – 30: 415-441.
11. Ganzeboom H.B.G. & Treiman D.J. (1996). "Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations." *Social Science Research*. – 25: 201-239.
12. Gerber T. & Hout M. (2004). Tightening up: Declining class mobility during Russia's market transition. *American Sociological Review*. – 69(5), 677–703.
13. Glass D. (1954). *Social mobility in Britain*, Routledge, London.
14. Goldthorpe J. H. (2003). *Progress in sociology: The case of social mobility research*. Sociology working papers no. 2003-08. Oxford: Department of Sociology, University of Oxford.
15. Goldthorpe J.H. (2012). Back to Class and Status: Or Why a Sociological View of Social Inequality Should Be Reasserted / *Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas*. – 137: 201-216.
16. Goodman A., Gregg P. & Machin S. (2004). *Changes in Intergenerational Mobility in Britain / M. Corak (ed.), Generational Income Mobility in North America and Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
17. Hauser R.M. (1976). On Boudon's Model of Social Mobility, *American Journal of Sociology*. – 81: 911-928.
18. Logan J.A. (1983). A Multivariate Model for Mobility Tables, *American Journal of Sociology*. – 89: 324-49.
19. Róbert P. & Bukodi E. (2004). Changes in intergenerational class mobility in Hungary, 1973–2000. In R. Breen (Ed.). *Social mobility in Europe*. Oxford: Oxford U. Press.
20. Treiman D.J. (1977). *Occupational Prestige in Comparative Perspective*, Academic Press, New York.
21. Yaish M. & Andersen A. (2012). Social mobility in 20 modern societies: The role of economic and political context. *Social Science Research*. – 41(3): 527–538.

УДК 316.347::159.923.2(477.62)

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ В ДОНЕЦЬКУ: МІЖ РЕАЛЬНИМИ НАСТАНОВАМИ ТА ВІРТУАЛЬНИМИ ІДЕНТИЧНОСТЯМИ¹

Судин Д.

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології

Український католицький університет

В статті представлено концепцію нації, яка поєднує в собі поняття національної ідентичності та націоналізму як ідеології. Використовуючи ідеї К.Гаєса та Е.Сміта, продемонстровано, що націоналізм як ідеологія присутній в будь-якій нації, оскільки остання являє собою систему соціальної дії, організованої відповідно до культурної системи, котра структурована навколо стрижневої доктрини націоналізму. Поняття "стрижнева доктрина націоналізму" було введено Е.Смітом на позначення низки тверджень, що наявні у всіх націоналістичних ідеологіях. В статті також представлено особливості формування / відродження національної ідентичності в пострадянському українському суспільстві крізь призму взаємин національної ідентичності та націоналізму як ідеології. Зокрема, проаналізовано динаміку поширення націоналістичних ідентичностей в Донецьку в період з 1994 по 2010 рр, а відтак виявлено два види націоналістичної ідентичності: явну та латентну. Остання характеризується наявністю націоналістичних установок, які притаманні явному типу націоналістичної ідентичності, але в ній відсутня ідентифікація з такою соціальною групою як націоналісти. Відтак, в статті запропонована гіпотеза про існування радикального політичного націоналізму в Донецьку.

В статье представлена концепция нации, которая сочетает в себе понятие национальной идентичности и национализма как идеологии. Используя идеи К.Гаэса и Е.Смита, продемонстрировано, что национализм как идеология присутствует в любой нации, поскольку последняя представляет собой систему социального действия, организованную в соответствии с культурной системой, которая структурирована вокруг стержневой доктрины национализма. Понятие "стержневая доктрина национализма" было введено Е.Смитом для обозначения ряда утверждений, имеющих во всех националистических идеологиях. В статье также представлены особенности формирования / возрождения национальной идентичности в постсоветском украинском обществе сквозь призму взаимоотношений национальной идентичности и национализма как идеологии. В частности, проанализирована динамика распространения националистических идентичностей в Донецке в период с 1994 по 2010 г., а также обнаружены два вида националистической идентичности: явная и латентная. Последняя характеризуется наличием националистических установок, которые характерны явному типу националистической идентичности, но в ней отсутствует идентификация с такой социальной группой как националисты. Поэтому в статье предложена гипотеза о существовании радикального политического национализма в Донецке.

Article offers the concept of a nation, which combines the notion of national identity and nationalism as an ideology. Using ideas of C. Hayes and A. Smith, it is shown that nationalism as an ideology is present in any nation, since the latter is a system of social action, organized around the cultural system, which is structured around a core doctrine of nationalism. The concept of "core doctrine of nationalism" was introduced by A. Smith to designate a number of statements that are present in all the nationalistic ideologies. Peculiarities of formation/revival of national identity in post-Soviet Ukrainian society through the prism of the relationship of national identity and nationalism as an ideology are offered. The dynamics of the spread of nationalist identities in Donetsk for the period from 1994 to 2010 have been analyzed. And author has determined two types of nationalist identity: explicit and latent. The latter is characterized by the presence of nationalist attitudes that are inherent to the explicit type of nationalist identity, but without identification with the social group of nationalists. Hypothesis about existence of radical political nationalism in Donetsk has been offered in article.

Ключові слова: національна ідентичність, націоналізм, нація.

Поняття "націоналізм" має два визначення в соціо-гуманітарних науках. По-перше, це ідеологія, тобто система ідей та уявлень про довколишню дійсність. По-друге, це політичний

¹ Стаття написана в серпні 2013 р.

рух, спрямований на реалізацію положень націоналізму як ідеології [Касьянов, 1999: с. 132–139]. Відповідно до цих двох визначень, існує своєрідне розмежування між політологією, історією та соціологією у вивченні націоналізму. Націоналізм як політичний рух вивчають всі три науки, але от націоналізм як ідеологія досліджується переважно в межах політології та історії. Відповідно, існує теоретична лакуна у соціологічних студіях націоналістичної ідеології. Проте вона є цілком невиправданою, а тому в цій статті буде розглянуто теоретичний концепт національної ідентичності, який включає в себе і націоналістичну ідеологію. Іншим завданням є розгляд динаміки поширення/згорання української національної ідентичності в м. Донецьк відповідно до представленого концепту. Останнє завдання дозволить вказати на певні регіональні відмінності, які є перешкодою для формування спільної української національної ідентичності в межах українського суспільства.

Націоналізм як ідеологія є не просто твердженнями *про* дійсність, оскільки таке формулювання передбачає, що націоналізм лише *відображає* реальність, а тому є вторинним щодо неї. Насправді, будь-яка ідеологія також *створює* соціальну реальність. Тому в цьому випадку найбільш доцільним є використати поняття “елективна подібність”, запроваджене М. Вебером для пояснення взаємозв'язку між соціальною реальністю та релігійними доктринами: останні становлять певну множину, з якої відбираються ті доктрини, які відповідають соціальній реальності, проте після цього доктрина починає впливати на дії людей, чим змінює соціальну реальність [Бергер, 2004: с. 374].

Якщо застосувати ці міркування щодо націоналізму, то виникає питання: з яким саме аспектом соціальної реальності пов'язаний націоналізм як ідеологія? Перш за все, йдеться про національну ідентичність, адже націоналізм описує те, що з перспективи самої ідеології можна було б назвати “національна реальність”, тобто стан та перспективи існування нації. Відтак, націоналізм має стосунок до національної ідентичності як явища, що конститує існування нації¹. Це означає, що дисциплінарний поділ між політологією та соціологією в плані вивчення націоналізму як ідеології та національної ідентичності є штучним та хибним, оскільки приховує тісний зв'язок між цими явищами.

Щоправда, цей зв'язок не уникнув уваги низки дослідників, що вивчали нації та націоналізми. Перш за все, варто згадати роботи К. Гаєса, який вважав, що кожна національна ідентичність підтримується завдяки існуванню таких систем ідей як національна теологія та національна міфологія [Hayes, 1926]. Національна теологія є тотожною поняттю націоналізм як ідеологія², оскільки її К. Гаєс розуміє як “більш чи менш систематизований корпус офіційних положень (doctrines), ... які відображають “Геній” народу і становлять сукупність порад (guide) щодо національного поведінки” [Hayes, 1926: с. 109]. Спрощення цих положень авторами підручників, журналістами, ораторами та публіцистами спричинює те, що “націоналістична теологія інтелектуалів стає національною міфологією (тобто системою міфів – С. Д.) для мас” [Hayes, 1926: с. 110]. Отже, згідно з К. Гаєсом, основою національної ідентичності є націоналізм, який, щоправда, пов'язаний з нею не напругу, а за посередництвом національних міфів, які є певним спрощеним і більш образним викладом абстрактних тез націоналістичної теології, тобто націоналістичної ідеології.

Згадані міркування К. Гаєса було розвинуто нами в кількох статтях [Судин, 2011], [Судин, 2012]. Зокрема, опираючись на ідеї Т. Парсонса про суспільство як систему соціальної дії, нами було запропоновано наступне визначення поняття “нація” – це система соціальної дії, організованої відповідно до культурної системи, котра структурована навколо *стрижневої доктрини націоналізму* [Судин, 2011]³. Останнє поняття було запроваджене Е. Смітом на

¹ Ця теза є очевидною, якщо пригадати визначення нації, запропоноване Б. Андерсоном: нація – це “уявлена політична спільнота – при тому уявлена як генетично обмежена і суверенна” [Андерсон, 2001: с. 22]. Відтак, механізм уявлювання передбачає, що індивід усвідомлює існування певної спільності між собою та низкою інших людей, про існування яких він/вона може лише здогадуватися. Ключовим моментом в цьому визначенні є ототожнення нації та національної ідентичності, оскільки існування першої без другої не є можливим.

² Ми можемо припустити, що К. Гаєс вжив поняття “національна теологія” замість “націоналізм” саме через те, що останнє поняття в 1920-х рр., коли він сформулював власну концепцію, більше асоціювалося з політичним рухом, а не ідеологією. Аналогічна ситуація, але вже з відмінним від сучасного трактуванням поняття “нація”, трапилася з Ф. Знанецький, який змушений був використовувати поняття “nationality” на позначення нації, оскільки “nation” в першій пол. ХХ ст. означало “державу” [Znaniecki, 1952].

³ Зокрема, нами було показано, що згадане трактування нації імпліцитно присутнє у працях всіх провідних дослідників національної ідентичності – Б. Андерсона, Е. Гелнера, Е. Сміта [Судин, 2011]. Цікаво, що вчені, які опираються на теорію П. Бурдьє також наголошують на важливості вивчення націоналізму для розуміння національної ідентичності. Зокрема, до таких дослідників належить К. Калхун та Р. Брубейкер. Останньому навіть належить поняття “націоналізм без націй”, яким він

позначення ідей, які є спільними для всіх націоналістичних рухів [Сміт, 2006]. Стрижнева доктрина складається з наступних тверджень: “1) світ поділений на нації, кожна з яких зі своїм власним характером, історією й долею; 2) нація – єдине джерело політичної влади; 3) лояльність до нації не бере до уваги решти лояльностей; 4) щоб бути вільним, кожен індивід повинен належати до нації; 5) кожна нація потребує повного самовиразу і автономії; 6) загальний мир і правосуддя потребують світу автономних держав” [Сміт, 2004: с. 28].

Використання ідеї Е. Сміта є дуже плідним для кращого розуміння національної ідентичності. По-перше, вона дозволяє пояснити співіснування різних типів національної ідентичності в межах однієї нації. Оскільки стрижнева доктрина має дуже загальний характер, то вона потребує специфікації в конкретних соціальних контекстах та середовищах¹. По-друге, вона дозволяє пов'язати між собою явища націоналізму як ідеології та національної ідентичності. Також важливо відзначити, що саме такий концепт нації є плідним при вивченні українського суспільства.

Процеси формування модерної української нації, які розпочалися в XIX ст., не були перервані з утворенням СРСР, але набули більш амбівалентного характеру. Ця амбівалентність полягала в одночасному визнанні і запереченні факту існування національних ідентичностей у громадян Радянського Союзу. З одного боку, існували національні територіальні утворення, а також обов'язковість зазначення своєї національності громадянами СРСР в низці офіційних документів. А з іншого, декларування своєї національної ідентичності та її відстоювання переслідувалися владою як прояви “буржуазного націоналізму”². Останнє заслуговує на особливу увагу дослідників, адже поняття “буржуазний націоналізм” є надмірним, адже прикметник “буржуазний” в цьому випадку є просто оцінкою, а не засобом класифікації: поняття “соціалістичний націоналізм” ніколи не використовувалося в радянському дискурсі, оскільки націоналізм сам по собі вважався негативним явищем. Відтак, слово “буржуазний” використовувалося з метою включення націоналізму до ознак/характеристик капіталістичних суспільств, яким протиставлялися соціалістичні. Відтак, в українському суспільстві поняття націоналізму набуло значною мірою негативного забарвлення³. Якщо врахувати, що націоналізм та національна ідентичність є тісно пов'язаними між собою, то негативні конотації щодо першого поняття не сприяють формуванню національної ідентичності в сучасному українському суспільстві.

Повертаючись до концептуалізації зв'язку між національною ідентичністю та націоналізмом, слід скористатися протиставленням спільноти та суспільства в трактуванні Т. Парсонса. Згідно з ним, спільнота – це сукупність акторів, які мають конформне ставлення до ціннісних стандартів на основі моральних зобов'язань щодо їхнього дотримання: акторам, що належать до спільноти, притаманне “визнання цих спільних ціннісних моделей, почуття відповідальності стосовно виконання своїх обов'язків” [Парсонс, 2002: с. 113]. Хоча сам Т. Парсонс у всіх своїх працях вважав націю спільнотою, ми можемо припустити й існування нації як суспільства, де індивіди не об'єднані глибоко інтерналізованими моральними зобов'язаннями щодо нації. Останнє відповідає трактуванню нації, запропонованому Р. Брубейкером, яке звучить як “нація як подія”, тобто як дискурсивне утворення, що реалізується в конкретних ситуаціях через конкретні практики [Брубейкер, 2006: с. 31]. Відтак, нація більшість свого часу існує в “прихованому” стані, але актуалізується в певних ситуаціях. Саме такою є нація як суспільство. Відтак, люди, які постійно мають високий рівень моральних зобов'язань щодо власної нації, творять націю як спільноту. Саме їм в масовій свідомості приписують ярлик “націоналіст”. Це знімає радикальне протиставлення національної ідентичності та націоналізму як політичного руху: націоналісти – це люди, що мають високий рівень моральних зобов'язань перед нацією, який підтримується на

описує стан національної ідентичності. В цьому випадку йдеться про застосування ідей П. Бурдьє, що соціальні класи є наслідком діяльності агентів, які є “репрезентантами” цього класу [Бурдьє, 1993: с. 53–98], до вивчення національної ідентичності.

¹ Е. Сміт не вживає поняття специфікації, запровадженого Т. Парсонсом та активно використовуваним Дж. Александером для опису сучасних суспільств [Alexander, 1988: с. 153-155], але говорить про існування допоміжних теорій, які спрямовані на конкретизацію основних положень стрижневої доктрини і які “закорінені у прагненнях і місцевих особливостях конкретних рухів і груп” [Сміт, 2006: с. 115].

² Серед основних досліджень, присвячених цій проблемі, відзначимо роботи С. Єкельчика “Імперія пам'яті” [Єкельчик, 2008] про місце націй в політичному дискурсі СРСР за часів Сталіна, Р. Брубейкера “Переобрамлений націоналізм” [Брубейкер, 2006], де розглянуто амбівалентність політики національної ідентичності в СРСР в період з 1960-х рр. по 1980-і рр., а також Б. Кравченка “Соціальні зміни та національна самосвідомість в Україні XX ст.” [Кравченко, 1997], в якій простежено розвиток української національної ідентичності та радянської політики щодо неї до 1972 р.

³ Звісно, слід враховувати і регіональну специфіку українського суспільства. Проте у випадку Донецька вказані вище міркування є цілком коректними.

стабільному рівні протягом тривалого часу, що і становить їх відмінність від інших акторів, що мають нижчий рівень моральних зобов'язань. Проте цілком можливий перехід актора від однієї групи до іншої.

Отже, у випадку розвитку українського суспільства після 1991 р., коли радянський дискурс було змінено на національний, особливий інтерес становлять саме ті люди, як ідентифікують себе з українськими націоналістами: збільшення їх частки свідчатиме про поширення національної ідентичності. Для виявлення цих тенденцій ми проаналізуємо дані 4 хвиль опитування “Львів–Донецьк: порівняльний аналіз ієрархії громадянських лояльностей та групових ідентичностей” за 1994, 1999, 2004, 2010¹ рр. В перших трьох хвилях вибірка була двоступеневою гніздовою (в ролі гнізд виступали виборчі дільниці, в межах яких проводився відбір респондентів за списками виборців), проте в останній хвилі вибірка була квотною, оскільки незадовго до початку опитування було змінено виборче законодавство, а тому виявилось неможливим використовувати списки виборців для конструювання вибіркової сукупності. Вибіркова сукупність в кожному з міст становила:

Таблиця 1

**Розмір вибірових сукупностей для м. Львова та м. Донецька
в опитуванні “Львів–Донецьк: порівняльний аналіз ієрархії громадянських
лояльностей та групових ідентичностей”
(1994–2010 рр.)**

Рік опитування	Місто	
	Львів	Донецьк
1994	391	430
1999	402	400
2004	400	400
2010	400	400

Для вирішення поставленої в статті задачі було проаналізовано відповіді респондентів з Донецька на питання, які стосувалися націоналістичної ідентичності, а також підтримки низки тез про націю та національну державу. Точні формулювання запитань та варіантів відповідей ми наведемо у відповідних частинах статті.

Перш за все оцінимо уявлення донеччан про рівень націоналістичності власного регіону та західного регіону. Хоча в опитуванні питання з таким формулюванням не задавали респондентам, ми вирішили розрахувати цю оцінку в непрямий спосіб. По-перше, в анкеті було лише два питання про уявлення респондентів про мешканців західних та східних регіонів України (щоправда, в опитуванні їх було названо західними та східними українцями), які стосувалися політичних та культурних зв'язків між Україною та Росією [Сусак, 2006: с. 311]. Крім того, респондентів просили оцінити, наскільки багато вони мають спільного з представниками різноманітних соціальних груп, серед яких фігурували і українські націоналісти. Точне формулювання запитання наступне: “Наше суспільство складається з різних груп людей. Кожна людина може мати дуже багато спільного з одними групами і дуже мало – з іншими. Нижче представлено список різних соціальних груп. Мені б хотілося дізнатися щодо кожної з цих груп, як багато спільного Ви маєте з їхніми ідеями, інтересами їхніми поглядами на різні події: багато спільного, дещо, дуже мало спільного або нічого спільного”. Наведену тут шкалу ми перекодували в дихотомічну, де варіанти “багато спільного” та “дкщо спільного” позначали наявність спільності, а варіанти “дуже мало спільного та нічого спільного” – відсутність спільності. У всіх подальших аналізах використовувалося це питання у дихотомічній формі.

Після цього нами було проведено дискримінантний аналіз², де обидві змінні, які стосувались уявлень *респондентів* про культурні та політичні зв'язки між Україною та Росією,

¹ В 2010 р. опитування проводилося вже в п'яти містах (Львів, Донецьк, Київ, Житомир, Херсон), відповідно, назву дослідження було змінено на “Львів–Донецьк–Київ–Житомир–Херсон: порівняльний аналіз ієрархії громадянських лояльностей та групових ідентичностей”.

² Ми задали однакові апріорні імовірності для обох варіантів відповіді (тобто 0,5), оскільки у випадку проведення дискримінантного аналізу з апріорними імовірностями, які обчислювалися на основі вибірових частот, точність передбачення різко зменшувалася. В подальшому в цій статті ми використовували саме цей варіант дискримінантного аналізу. Причина цього криється в тому, що частка респондентів, які мали певну спільність з українськими націоналістами, в м. Донецьку була не більша 10%, а тому хибна класифікація цих 10% мала незначний внесок до загальної функції втрат, через що часом до категорії “люди, що мають певну спільність з українськими націоналістами” не потрапляв жоден респондент – їх всіх було зараховано до людей, що не мають спільностей з українськими

були незалежними, а *респондентове* відчуття спільності з українськими націоналістами – залежною змінною. Мета аналізу була відібрати хоча б одну з цих незалежних змінних, яка б була достатньою основою для дискримінантної функції. В такий спосіб ми мали б дискримінантну функцію, яка б дозволяла прогнозувати відчуття спільності респондента з українськими націоналістами, на основі змінної про уявлення респондента про міру спільності між Україною і Росією. Використовуючи цю дискримінантну функцію, ми можемо спрогнозувати уявлення респондента про спільність з українськими націоналістами мешканців власного регіону та мешканців західних областей України.

Виявилось, що лише одна змінна може слугувати для дискримінантної функції: питання про культурні зв'язки між Україною та Росією. Формулювання цього питання є наступним: *“Люди не завжди погоджуються щодо історичних і культурних традицій України і Росії. Деякі з них говорять, що українці і росіяни мають зовсім відмінні історію, культуру і мову. Вони займають позицію 1 на цій шкалі. Інші доводять, що українці і росіяни мають однаково в своїй основі історію, культуру і мову, і вони займають позицію 7 на цій шкалі”*. Відповідно, до нього було задано три запитання:

1. Яка позиція на шкалі відповідає Вашій думці, чи Ви не задумувались над цим?
2. Де б Ви розмістили більшість східних українців на цій шкалі?
3. Де б Ви розмістили більшість західних українців на цій шкалі?

Отже, як ми вже зазначали раніше: маючи дискримінантну функцію, яка дозволяє прогнозувати міру спільності респондента з українськими націоналістами на основі питання №1, ми можемо підставити в цю функцію значення змінних №2 та №3 і отримати уявлення респондента про міру спільності більшості східних та західних українців з українськими націоналістами. Дискримінантну функцію на основі питання про міру культурної подібності України та Росії було вдало побудовано для всіх чотирьох хвиль опитування¹: у всіх випадках коефіцієнти дискримінантної функції були статистично значимими, а точність прогнозу становила 77,7%, 67,9%, 74,9% для 1994, 1999, та 2004 рр. відповідно².

Відповідно, уявлення респондентів про міру націоналістичності населення свого та західного регіону України представлені в Табл. 2.

Таблиця 2

**Частка респондентів з м. Донецьк,
які вважають більшість західних та східних українців такими,
що мають певну спільність з українськими націоналістами**

№	Твердження	1994		1999		2004	
		%	n	%	n	%	n
1.	більшість східних українців мають певну спільність з українськими націоналістами	18	394	26,4	368	19,6	331
2.	більшість західних українців мають певну спільність з українськими націоналістами	81,8	373	93,2	324	95,7	302

Якщо застосувати метод регресійного аналізу для частот, описаний Дж. Флейсом [Флейс, 1989: с. 155–159], то виявиться, що у випадку оцінок респондентами міри подібності до українських націоналістів східних українців, отримані дані не можуть бути коректно описані з допомогою лінійної регресії, а також відмінність коефіцієнта лінійної регресії від нуля в такому випадку є статистично незначимою³. Тобто маємо справу з певними коливаннями, коли оцінка рівня націоналістичності власного регіону коливається з часом.

Втім, ми маємо дані лише до 2004 р., а, як буде показано нижче, в 2004 р. частка людей, що ідентифікувала себе з українськими націоналістами, або поділяла їхні переконання, різко впала, проте знову зросла в 2010 р. Такий спад можна пояснити політичним протистоянням 2004 р., коли поняття “націоналізм” асоціювалося з поняттям “фашизм” в передвиборчій агітації одного з кандидатів в президенти України. Відтак, саме це могло спричинити і зниження частки осіб, що вважають мешканців свого регіону українськими націоналістами. Опосередкованим аргументом на користь такого припущення є результати тесту знаків (*sign*)

націоналістами. Така ситуація розглядалася нами як незадовільна, а тому ми використали дискримінантний аналіз, де апріорні імовірності були рівні 0,5 для обох варіантів відповіді.

¹ Див. Додаток 1.

² У 2010 р. питання щодо уявлень респондентів про те, як оцінюють міру культурно історичної подібності між Україною та Росією мешканці західних та східних регіонів України не задавалося.

³ Рівняння регресії є наступним: $p_i = -3,878 + 0,002 \times i$ (i – рік проведення опитування). $\chi^2_{\text{lin}}=8,39$ ($df=1$; $p \approx 0$), $\chi^2_{\text{slope}}=0,45$ ($df=1$; $p=0,5$).

test) для змінних, що описують міру спільності з українськими самого респондента та його уявлення про міру спільності з українськими націоналістами мешканців східних регіонів України¹. Отже, для опитувань 1994 та 1999 рр. відмінності не є статистично значимими, але для 2004 р. відмінність є статистично значимою на рівні 0,05², причому респонденти вважають мешканців свого регіону більш націоналістичними, ніж себе самих. Отриманий результат ми можемо пояснити як небажання людей визнавати свою прихильність до українського націоналізму, а тому у відповідях інтерв'юєру вони займають позицію, яка робить їх менш націоналістичними, аніж насправді, тобто щодо рівня націоналістичності регіону.

Але у випадку з уявленнями про мешканців західних регіонів України можемо констатувати помірковані відхилення від лінійності, а також статистичну значимість відмінності коефіцієнта регресії від нуля. Отже, з часом зростає частка донеччан, що вважають мешканців західного регіону українськими націоналістами³. Хоча ми можемо припустити, що зростання оцінки націоналістичності мешканців західних регіонів в 2004 р. можна пояснити напруженою політичною ситуацією, а тому, насправді, рівень оцінки націоналістичності мешканців західних регіонів стабілізувався в кін. 1990-х – поч. 2000-х рр. Втім, однозначних аргументів на користь цієї тези немає.

Наступним кроком в аналізі було виявити міру поширення українських націоналістичних переконань та ідентичності серед мешканців м. Донецька. Попри те, що респонденти мали змогу задекларувати наявність націоналістичної самоідентифікації (питання про міру подібності до українських націоналістів, повне формулювання якого наведено вище), результати статистичного аналізу, наведеного вище, спонукали нас до формулювання припущення, що низка респондентів приховують власну націоналістичну ідентичність. Можна сформулювати дві причини такого можливого стану справ. По-перше, поняття “націоналізм” в масовій свідомості донеччан міцно асоціюється з поняттям “фашизм” чи “нацизм”, а тому вони просто уникають ідентифікації себе з поняттям, хоча в них наявні націоналістичні настанови та переконання. Таких індивідів можна назвати *латентними націоналістами*, оскільки за настановами вони є українськими націоналістами, але не ідентифікують себе з цієї соціальною групою. По-друге, індивіди можуть відмовлятися ідентифікувати себе з українськими націоналістами, оскільки останні асоціюються в них з етнічним націоналізмом, а не політичним.

Зупинимось детальніше на класифікаціях націоналізмів. В межах *nationalism studies* виділяють два види націоналізму, які мають наступні назви:

- політичний або територіальний;
- етнічний або культурний.

Перший вид передбачає, що членами нації можуть бути всі індивіди, які мають громадянство національної держави, або ж готові діяти на благо своєї нації, незалежно від свого культурного походження. Натомість етнічний/культурний вид націоналізму припускає, що членами нації можуть бути люди, які мають відповідне етнічне походження⁴. Щоправда, згадана типологія також використовує дихотомію “радикальність–поміркованість”, асоціюючи політичний націоналізм з поміркованістю, а етнічний – з радикальністю. Логічні аргументи на користь таких асоціацій є, адже політичний націоналізм передбачає визнання національної

¹ Для цього було використано значення, отримані на основі дискримінантної функції. У випадку з оцінкою респондентом міри власної подібності до українських націоналістів ми могли б скористатися оригінальною змінною, проте ми вирішили скористатися оцінкою з наступних причин. Оскільки значення, отримані на основі дискримінантної функції, не співпадають на 100% з оригінальними значеннями, то ми маємо справу з помилкою класифікації. Очевидно, такі самі помилки виникатимуть і при розрахунку частки респондентів, які вважають більшість мешканців свого регіону українськими націоналістами. Оскільки обидві групи помилок мають випадковий характер, то ми можемо припустити, що при порівнянні двох оцінок ці дві групи помилок будуть взаємо гаситись. Відповідно, якщо результат парного порівняння буде статистично значимим, то ми можемо з більшої імовірністю припускати, що йдеться про відмінність між ідентичністю респондента та його уявленнями про ідентичність більшості мешканців регіону, а не про артефакт аналізу через наявність помилок класифікації в одній змінній та їх відсутність в іншій.

² $n=328$, кількість зв'язаних рангів – 287, кількість випадків, де респондент вважає себе подібним до українських націоналістів, але вважає, що більшість мешканців регіону не є подібними до них – 12, кількість випадків, де респондент не вважає себе подібним до українських націоналістів, але вважає, що більшість мешканців регіону є подібними до них – 29, а тому $p=0,012$.

³ Рівняння регресії є наступним: $p_i = -27,496 + 0,014 \times i$ (i – рік проведення опитування). $\chi^2_{in}=4,67$ ($df=1$; $p=0,03$), $\chi^2_{slope}=36,58$ ($df=1$; $p \approx 0$).

⁴ Цікаво, що згадана типологія націоналізмів перегукується з типологіями націй [Шнаппер, 2007], [Брубейкер, 2006]. Це опосередковано підтверджує коректність розробленого нами концепту нації, який пов'язує національну ідентичність та націоналізм.

ідентичності за всіма індивідами, незалежно від їх культури, а от етнічний часто вимагає очищення нації від культурно чужорідних елементів [Брубейкер, 2006].

Проте згадана типологія має низку недоліків, частина з яких є важливою для подальшого викладу. Протиставлення політичного та культурного не має сенсу з кількох причин. Адже будь-яка нація прагне до політичного самовизначення, а тому говорити про політичний та культурний націоналізм в такому сенсі безглуздо. Крім того, навіть територіальні націоналізми передбачають існування певної культури, що цементує існування нації [Гібернау, 2012]. Відтак, політичні нації в будь-якому випадку змушені оприятися на культуру¹, а етнічні – прагнуть до політичної реалізації. Ми вважаємо, що більш виправданою є класифікація типів національної ідентичності на основі критерію “аскриптивність–досягнення”², причому цей критерій є ортогональним щодо критерію “територіальне–культурне”, адже політичний варіант національної ідентичності може бути як досягнутим, так і набути (індивід при народженні отримав громадянство чи народився на території національної держави), а етнічний – не лише набути, але і досягнути, якщо індивід свідомо вивчає культуру нації, до якої прагне належати. Втім, саме такі асоціації політичного та досягнутого і етнічного та набутого є тією сполучною ланкою, які дозволяють зробити перехід до радикального та поміркованого. Саме через наголошення на критерії набутої існує переконання, що етнічні націоналізми є більш радикальними, адже припускають існування істинних членів нації, які отримують свій статус завдяки набутих ознакам, а тому формують закриту спільноту. Відтак, такий націоналізм спрямований на очищення нації від чужорідних елементів. А політичний націоналізм постійно відкритий до припливу нових членів, які можуть інтегруватися в національну спільноту. Цікаво, що згадана тенденція була яскраво підмічена М. Біллігом, який зауважив, що в 1990-х рр. в західних наукових колах вважалося, що націоналізм як такий є лише “гарячим”, тобто радикальним, оскільки існує лише його етнічна форма. Втім, дослідження того ж таки М. Білліга показали, що навіть західні політичні націоналізми є “гарячими” в своїй риторичі [Billig, 2008]. Загалом, цей результат також є сподіваним, адже як ми показали вище, жодного безпосереднього зв'язку між соціальним радикалізмом та одним із видів націоналізму не існує. Він опосередковується за допомогою сполучної ланки: приписування етнічному націоналізму наголосу на аскриптивних ознаках, а політичному – на діяльнісних.

Опираючись на ці міркування, розглянемо ситуацію з українським націоналізмом в м. Донецьку. Для цього ми вирішили здійснити дискримінантний аналіз, де в ролі предикторних змінних виступали питання про згоду з твердженнями “Україна тільки для українців” та “Я майже завжди відчуваю гордість, коли бачу український синьо-жовтий прапор”³. Показниковою змінною була ідентифікація з українськими націоналістами (змінна з дихотомічною шкалою). Для всіх чотирьох хвиль опитування отримана дискримінантна функція є коректною (коефіцієнти статистично значимі, а точність прогнозу не нижча 70%)⁴.

Результати дискримінантного аналізу виявили цікаву закономірність: в усіх чотирьох хвилях опитування існує значна частка респондентів, які за своїми настановами є близькими до українських націоналістів, але не вважають себе українськими націоналістами⁵.

---

¹ Згаданий висновок є тривіальним, адже випливає із запропонованого нами визначення поняття “нація”, проте ми його наводимо, щоб показати неспроможність поданої вище типології націй та націоналізмів.

² Результати емпіричних досліджень підтверджують зроблений нами висновок: критерії, які індивіди вважають ключовими для того, щоб мати національну ідентичність, розпадаються на дві групи по осі “аскриптивність–досягнення”, а не “політичне–етнічне” [Судин, 2013].

³ Щодо обох тверджень респонденти повинні були висловити рівень своєї згоди чи незгоди, послуговуючись 5-бальною шкалою, де “1” позначає “повністю погоджуюсь”, а “5” – “повністю не погоджуюсь”.

Ми обрали саме ці два запитання, оскільки перше вимірює рівень націоналістичних настанов, а друге – рівень національної самоідентифікації.

⁴ Див. Додаток 2.

⁵ В цьому випадку не йдеться про помилку класифікації, оскільки частка респондентів, які вважають себе українськими націоналістами, але не виявляють націоналістичних настанов, є дуже малою (стабільно 7–8 респондентів). Тобто у випадку не-націоналістів дискримінантна функція дозволяє дуже точно їх класифікувати. А от у випадку з націоналістами отримуємо неточність в класифікації: на основі значень дискримінантної функції частина респондентів є націоналістами, хоча вони самі себе такими не вважають.

Таблиця 3.1

**Двомірний розподіл результатів дискримінантного аналізу
та відповідей на питання про націоналістичну ідентичність
(м. Донецьк, 1994 р.)**

		Класифіковані як українські націоналісти	
		так	ні
Декларують ідентичність українського націоналіста	так	11	3
	ні	85	300

Таблиця 3.2

**Двомірний розподіл результатів дискримінантного аналізу
та відповідей на питання про націоналістичну ідентичність
(м. Донецьк, 1999 р.)**

		Класифіковані як українські націоналісти	
		так	ні
Декларують ідентичність українського націоналіста	так	20	8
	ні	126	214

Таблиця 3.3

**Двомірний розподіл результатів дискримінантного аналізу
та відповідей на питання про націоналістичну ідентичність
(м. Донецьк, 2004 р.)**

		Класифіковані як українські націоналісти	
		так	ні
Декларують ідентичність українського націоналіста	так	11	7
	ні	59	272

Таблиця 3.4

**Двомірний розподіл результатів дискримінантного аналізу
та відповідей на питання про націоналістичну ідентичність
(м. Донецьк, 2010 р.)**

		Класифіковані як українські націоналісти	
		так	ні
Декларують ідентичність українського націоналіста	так	19	7
	ні	156	191

Отримані результати дискримінантного аналізу дозволяють підтвердити зроблені припущення про існування латентних націоналістів, тобто людей, настанови яких є націоналістичними, хоча самі вони не ідентифікують себе з українськими націоналістами. Отже, ми можемо отримати такі три типи індивідів відповідно до їхніх настанов та декларації ідентичності українського націоналіста.

Таблиця 4

**Схема класифікації респондентів
відповідно до рівня націоналістичних настанов та
націоналістичної ідентичності**

		Націоналістична ідентичність	
		так	ні
Націоналістичні настанови	так	явні націоналісти	латентні націоналісти
	ні	фальшиві націоналісти ¹	не-націоналісти

Відповідно до цієї схеми, було отримано такий частотний розподіл для всіх чотирьох хвиль опитування.

Таблиця 5

**Частотний та відсотковий розподіл респондентів
відповідно до їх націоналістичних практик та ідентичностей**

№	Тип практик та ідентичностей	1994		1999		2004		2010	
		п	%	п	%	п	%	п	%
1.	Явні націоналісти	11	2,76	20	5,43	11	3,15	19	5,09
2.	Латентні націоналісти	85	21,3	126	34,24	59	16,91	156	41,82
3.	Не-націоналісти	300	75,19	214	58,15	272	77,94	191	51,21
4.	Фальшиві націоналісти	3	0,75	8	2,17	7	2,01	7	1,88
ВСЬОГО		399	100	368	100	349	100	373	100

Спершу ми об'єднали частку осіб, що є явними націоналістами, та осіб, що є латентними націоналістами. Проте сумарні дані не надаються до опису лінійною регресією², оскільки зростаючий лінійний тренд порушують дані за 2004 р., проте навіть якщо виключити дані за цей рік з аналізу, то отримані дані все одно не апроксимуються прямою регресії³. Щоправда у всіх випадках коефіцієнти регресії є відмінними від нуля на статистично значимому рівні. Втім, якщо аналізувати тенденції лише для латентних націоналістів, то у випадку виключення даних за 2004 р. отримуємо лінію регресії, яка задовільно апроксимує дані: відхилення від лінійності присутнє, але незначне⁴. Отже, ми бачимо, що частка латентних націоналістів лінійно зростає протягом періоду 1994–2010 рр. (за виключенням 2004 р., коли політична агітація вплинула на настанови та ідентичності донеччан). Натомість частка явних націоналістів є стабільною⁵. Отже, ми можемо констатувати, що на рівні настанов серед донеччан зростає частка людей, що є близькими до українських націоналістів. Проте частка явних українських націоналістів, які ідентифікують себе з українськими націоналістами, залишається стабільно низькою, що свідчить про тривкість негативних конотацій поняття “націоналізм”, через що націоналістична ідентичність не поширюється серед донеччан.

Отримані результати засвідчують, що в м. Донецьку зростає частка людей, які поділяють націоналістичні настанови, проте частка людей, які вважають себе націоналістами залишається на низькому рівні, причому є відносно стабільною. Як уже було вказано вище, основною причиною є негативне ставлення до самого поняття “націоналізм”. Причому, це ставлення супроводжується уявленням, що українські націоналісти негативно ставляться до російської культури: це засвідчили результати першого дискримінантного аналізу, завдяки якому було виявлено, що відповіді на питання про оцінку респондентом спільності культури та історії України та Росії є достатньою підставою для прогнозування *явної* націоналістичної ідентичності, але не дозволяють передбачити *латентну* націоналістичну ідентичність. Очевидно, ми можемо припустити, що у випадку явних націоналістів йдеться про наголошення на важливості етнічних компонентів національної ідентичності, водночас латентні націоналісти не надають такого значення цим компонентам ідентичності.

¹ Цю групу респондентів було виключено з подальшого аналізу, тим більше, що її чисельність не перевищує 7-8 респондентів у всіх чотирьох хвилях опитування.

² Рівняння регресії є наступним: $p_i = -19,542 + 0,01x_i$ (i – рік проведення опитування). $\chi^2_{lin}=57,1$ ($df=2$; $p \approx 0$), $\chi^2_{slope}=24,11$ ($df=1$; $p \approx 0$).

³ Рівняння регресії є наступним: $p_i = -25,957 + 0,013x_i$ (i – рік проведення опитування). $\chi^2_{lin}=7,43$ ($df=1$; $p=0,01$), $\chi^2_{slope}=38,21$ ($df=1$; $p \approx 0$).

⁴ Рівняння регресії є наступним: $p_i = -23,604 + 0,012x_i$ (i – рік проведення опитування). $\chi^2_{lin}=4,69$ ($df=1$; $p=0,03$), $\chi^2_{slope}=33,54$ ($df=1$; $p \approx 0$).

⁵ Рівняння регресії є наступним: $p_i = -2,354 + 0,001x_i$ (i – рік проведення опитування). $\chi^2_{lin}=2,16$ ($df=1$; $p=0,142$), $\chi^2_{slope}=1,75$ ($df=1$; $p=0,185$).

Парадоксальним є висновок, який можна зробити на основі обох дискримінантних аналізів: латентні націоналісти мають радикальні настанови (погоджуються з твердженням “Україна тільки для українців” на рівні з явними націоналістами¹), проте відкидають етнічні компоненти націоналізму. Отже, наразі ми можемо висловити гіпотезу, що в м. Донецьк існує значна частина населення, яка схильна до радикального політичного націоналізму. Як ми показували вище, асоціація лише етнічного націоналізму з радикалізмом не є виправданою і логічно обґрунтованою. Отриманий результат аналізу даних дослідження “Львів–Донецьк” за період з 1994 по 2010 рр. підтверджує зроблене нами припущення. Відтак, метою подальшого дослідження є 1) виявити настанови, уявлення, цінності, які розділяють явних та латентних націоналістів; 2) з’ясувати, якими є уявлення про суть української нації в латентних націоналістів, аби підтвердити чи спростувати припущення про існування в Україні радикального політичного націоналізму.

Додаток 1

Результати дискримінантного аналізу

Предикторна змінна: історико-культурна спільність України та Росії.

Показникова змінна: ідентифікація з українськими націоналістами.

1994 р.

λ Уїлкса = 0,968 ($\chi^2=13,31$, $df=1$, $p\approx 0$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,179.

Власне значення: 0,033.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: $-0,967$
- відсутня націоналістична ідентичність: $0,034$

Дискримінантна функція: $d = -4,828 + 0,783x$

1999 р.

λ Уїлкса = 0,981 ($\chi^2=7,529$, $df=1$, $p=0,006$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,137.

Власне значення: 0,019.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: $-0,493$
- відсутня націоналістична ідентичність: $0,038$

Дискримінантна функція: $d = -3,622 + 0,626x$

2004 р.

λ Уїлкса = 0,93 ($\chi^2=25,991$, $df=1$, $p\approx 0$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,265.

Власне значення: 0,076.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: $-1,129$
- відсутня націоналістична ідентичність: $0,067$

Дискримінантна функція: $d = -3,548 + 0,637x$

2010 р.

λ Уїлкса = 0,943 ($\chi^2=22,069$, $df=1$, $p\approx 0$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,238.

Власне значення: 0,06.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: $-0,922$
- відсутня націоналістична ідентичність: $0,065$

Дискримінантна функція: $d = -3,486 + 0,647x$

Додаток 2

Результати дискримінантного аналізу

Предикторні змінні:

¹ Це впливає з результатів дискримінантного аналізу: латентні націоналісти та явні націоналісти є однією групою, якщо опиратися на відповідну дискримінантну функцію. Поділ на два види націоналістичної ідентичності було здійснено за допомогою співвіднесення результатів дискримінантного аналізу з відповідями респондентів про наявність/відсутність націоналістичної ідентичності (див. Табл. 4).

- рівень згоди з твердженням “Україна тільки для українців” (x_1);
- рівень згоди з твердженням “Я майже завжди відчуваю гордість, коли бачу український синьо-жовтий прапор” (x_2)

Показникова змінна: ідентифікація з українськими націоналістами.

1994 р.

λ Уїлкса = 0,941 ($\chi^2=23,873$, $df=2$, $p\approx 0$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,242.

Власне значення: 0,062.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: -1,304
- відсутня націоналістична ідентичність: 0,047

Дискримінантна функція: $d = -4,828 + 0,279x_1 + 0,956x_2$

1999 р.

λ Уїлкса = 0,969 ($\chi^2=11,657$, $df=2$, $p=0,003$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,177.

Власне значення: 0,032.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: -0,626
- відсутня націоналістична ідентичність: 0,052

Дискримінантна функція: $d = -3,572 + 0,448x_1 + 0,586x_2$

2004 р.

λ Уїлкса = 0,938 ($\chi^2=22,084$, $df=2$, $p\approx 0$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,249.

Власне значення: 0,066.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: -1,098
- відсутня націоналістична ідентичність: 0,06

Дискримінантна функція: $d = -3,817 + 0,674x_1 + 0,447x_2$

2010 р.

λ Уїлкса = 0,965 ($\chi^2=13,157$, $df=2$, $p=0,001$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,187.

Власне значення: 0,036.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: -0,693
- відсутня націоналістична ідентичність: 0,052

Дискримінантна функція: $d = -3,92 + 0,435x_1 + 0,692x_2$

Література

1. Alexander J. Three Models of Culture and Society Relations: Towards an Analysis of Watergate / Jeffrey C. Alexander // Alexander J. Action and its Environment: Towards a New Synthesis. – New York : Columbia University Press, 1988.
2. Billig M. Banalny nacjonalizm / Michael Billig. – Kraków: Wydawnictwo Znak, 2008. – 365 s.
3. Hayes C.J.H. Essays on nationalism / Carlton J.H. Hayes. – New York : The Macmillan company, 1926. – 279 p.
4. Znaniecki F. Modern nationalities. A sociological study of how nationalities evolve / Florian Znaniecki. – Urbana : University of Illinois, 1952. – 196 p.
5. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження і поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон. – Київ : Критика, 2001. – 271 с.
6. Бергер П.Л. Социология: Биографический подход / Питер Л. Бергер, Бриджит Бергер // Личностно-ориентированная социология. – Москва : Академический Проект, 2004. – С. 23–396.
7. Брубейкер Р. Громадянська та етнічна нації у Франції та Німеччині / Роджерс Брубейкер // Націоналізм: Антологія. – Київ : Смолоскип, 2006. – С. 311–316.
8. Брубейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Роджерс Брубейкер. – Львів : Кальварія, 2006. – 280 с.
9. Бурдые П. Социология политики / Пьер Бурдые. – Москва: Socio-Logos, 1993. – 336 с.

10. Гібернау М. Ідентичність націй / Монтсеррат Гібернау. – Київ : Темпора, 2012. – 304 с.
11. Екельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Екельчик. – Київ : Критика, 2008. – 303 с.
12. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму / Георгій Касьянов. – Київ : Либідь, 1999. – 352 с.
13. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Богдан Кравченко. – Київ : Основи, 1997. – 423 с.
14. Парсонс Т. Соціальна система / Талкотт Парсонс // Парсонс Т. О соціальних системах / Под. ред. В.Ф. Чесноковой и С.А. Белановского. – Москва : Академический Проект, 2002. – С. 73–520
15. Сміт Е.Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Ентоні Д. Сміт. – Київ : К.І.С., 2004. – 170 с.
16. Сміт Е. Доктрина та її критики / Ентоні Сміт // Націоналізм: Антологія. – Київ : Смолоскип, 2006. – С. 104–118.
17. Судин Д. Національна ідентичність з функціоналістської перспективи: сутність та основні тези / Д.Ю. Судин // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 993. Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – Вип. 29. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2012. – С. 12–16.
18. Судин Д. Типи української національної ідентичності: апробація теоретичного концепту / Д.Ю. Судин // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 1045. Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – Вип. 30. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 41–47.
19. Судин Д. Феномен нації з перспективи функціонального підходу в соціології / Д.Ю. Судин // Український соціологічний журнал. – 2011. – № 1–2. – С. 9–13.
20. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. – Харків: Фоліо, 2007. – 223 с.

ПРОБЛЕМА ЕТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ПОЛІТИЧНІ І СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ

Фінько А. Є.

*кандидат філософських наук, науковий співробітник,
Інститут філософії імені Г.Сковороди НАН України*

У статті розвивається здійснений А.Боннармом аналіз проблеми відповідальності на матеріалі Софоклова «Царя Едіпа»; виявляються неоднозначні аспекти класичної Веберової моделі співвідношення етики відповідальності та етики переконання; через звернення до оцінки Ш.Ейзенштадтом сектантської фундаменталістської гетеродоксії як центрального компонента процесу революціонізації підкреслюється, що пуританська етика становить амбівалентний феномен, маючи стосунок як до «духу капіталізму», так і до духу революційного егалітаризму.

В статье развивается осуществленный А.Боннармом анализ проблемы ответственности на материале Софоклова «Царя Эдипа»; выявляются неоднозначные аспекты классической Веберовой модели соотношения этики ответственности и этики убеждения; путем обращения к оценке Ш.Эйзенштадтом сектантской фундаменталистской гетеродоксии как центрального компонента процесса революционизации подчеркивается, что пуританская этика представляет собою амбивалентный феномен, имеющий отношение как к «духу капитализма», так и к духу революционного эгалитаризма.

The article develops analysis of the problem of liability on the material Oedipus the King play by Sophocles; identified ambiguous aspects of classical model of rational ethics of responsibility and ethical beliefs; it emphasizes that Puritan ethic represents an ambivalent phenomenon pertaining to both "the spirit of capitalism" and the spirit of revolutionary egalitarianism.

Ключові слова: політична відповідальність, етика переконання, етика відповідальності, сектантська гетеродоксія, революційний процес.

Терміни «відповідальність» і «відповідь» у східнослов'янських мовах мають виразні політичні конотації та громадське підґрунтя, що пов'язані з сферою громадської комунікації та комунітарності/суспільності. Етимологічно українські «відповідь/одповідь – відвіт/одвіт» та російський «ответ» мають зв'язок з іменником «веть»/«совет», що сягає корінням індоєвропейської основи «veit» – говорити (у давній прусській мові, наприклад – «waitiat») та праслов'янським іменником «vetjo» (обмін думками, мовлення), тобто «віче» – загальне народне зібрання – племінний схід чи міські громадські збори на Київській Русі [25, с. 68-69].

Щодо, наприклад, латинської мови, то тут лінгвістичні зв'язки вказують на спорідненість понять відповіді/відповідальності та обов'язку. Саме під останнім кутом традиційно розглядається проблематика відповідальності як категорії моралі в етиці: «Якщо категорія обов'язку позначає ...надання уявлення про належне форми конкретного практичного завдання певного людського суб'єкта, то категорія відповідальності, у свою чергу, характеризує згаданого суб'єкта з точки зору виконання ним цього завдання, цієї вимоги обов'язку» [18, с. 189].

Можна сказати, що проблематика відповідальності перебуває на перетині цих двох проблем – обов'язку та суспільності («Community») – стосуючись питань реалізації суб'єктом зобов'язань перед соціальним цілим чи окремими соціальними групами, що вимагають суспільного обговорення.

«Цар Едіп» – трагедія відповідальності

Існує думка, сформульована швейцарським філологом-класицистом Андре Боннармом, що із «певної точки зору модерними» уявленням про відповідальність ми стикаємось ледве вже в Софокловому «Царі Едіпі». [див. 6, с. 338]. Зі свого боку маємо уточнити: Софокл, на нашу думку, в межах цієї за визначенням Аристотеля «найкращої трагедії», накреслив шлях до сучасного розуміння саме політичної етики відповідальності, розглянувши її в контексті проблем залежності індивіда від вищих історичних сил та трагічності долі людей, відданих покликанню державного діяча.

На перший погляд, такий підхід може видатись більш ніж контраверсійним. Адже згідно із усталеними поглядами, Едіп та інші герої Софокла стикаються насамперед із невблаганним роком, що фатально й вкрай несправедливо нівечить людські судьби, і цей загалом досить архаїчний погляд вельми нелегко віднести до предтечі будь-яких новочасних уявлень.

Нагадаємо, що згідно із сюжетом трагедії, фіванському цареві Лаю дельфійський оракул напроорокував загибель від руки власного сина. Після народження нащадку Лай

наказав його покинути в лісах Кіферону на поталу хижим звірям. Однак врятована пастухом дитина зрештою потрапила до сім'ї коринфського правителя Поліба, де й була всиновлена під ім'ям Едіпа. Та із роками Едіпові оракул також сповістив моторошну долю: вбивство батька й одруження на власній матері. Щоб уникнути фатального пророцтва він вирішив податись у мандри та блукання, залишивши дім Поліба. Відтак Едіп потрапив у прикру пригоду: змушений дати відсіч зверхньому та брутальному подорожньому на колісниці він знищив останнього разом з усім почтом.

Затим, досягнувши Фів, Едіп звільнив це місто від потворного чудовиська Сфінкса, внаслідок чого був проголошений вдячними городянами правителем, отримавши у дружину вдову Лая – царицю Йокасту. Креонт, брат Йокасту, зайняв посаду першого радника нового володаря. Через багато років благополучного правління Едіпа Фіви стали жертвою жадливої пошесті. Оракул сповістив, що задля порятунку міста потрібно розшукати та покарати вбивцю Лая, оскільки пошесть є відплатою за його вбивство. У відповідь Едіп видав указ: убивця, який буде проклятий богами, має бути знайдений та засланий у вигнання. Під час зустрічі царя із сліпим віщуном Тіресієм останній відмовився, незважаючи на наполягання царя, назвати ім'я винуватця загибелі Лая. Зрештою під тиском Тіресій наважився викрити винуватця. Звертаючись до царя, він спроквола кинув: «Ти сам – той вбивця, що його шукаєш так». У величезному гніві цар вирішив, що став жертвою змови Креонта, який у боротьбі за трон підіслав до нього провісника із жадливим наклепом. Трохи згодом під час розмови з Йокастою Едіп узнав у її описі загиблого Лая того геть зарозумілого мандрівника на колісниці, який загинув від його рук у раптовій сутичці. Далі він дізнався, що є не рідним, а прийомним сином Поліба - коринфського правителя. Викликавши на допит пастуха, який колись урятував йому життя, фіванський цар зрештою із жахом упевнився, що «він рідний син Лая і Йокасту. Справдилося веління долі, хоч як намагався уникнути його Едіп. Він – убивця батька, чоловік своєї матері, діти його водночас і діти, і брати по матері. У палаці новий удар чекає Едіпа. Йокаста не знесла всього жаху, що відкрився їй, вона заподіяла собі смерть, повісившись в опочивальні. Збожеволівши від горя, Едіп зірвав з одягу Йокасту пряжки і їх вістрям виколов собі очі. Він не хотів більше бачити сонячного світу, не хотів бачити дітей, бачити рідні Фіви» [15, с. 392].

Впадає в очі, що зображаючи фіванського володаря, Софокл повсякчасно підкреслює, що його герой наділений усіма найвищими чеснотами, притаманними відповідальному державному діячеві. Образ Едіпа править за зумисне вкрай ідеалізований взірць справжнього громадського вождя - шляхетного та вправного в урядуванні державця. Певна річ, він не позбавлений якихось власних болючих струн на кшталт величезної запальності, що часом штовхає його до нерозважливих учинків і несправедливих звинувачень на кшталт обмови свого першого радника Тіресія, який є єдиним, окрім нього, «стражем країни». Однак визначальною питомою ознакою цього образу-ідеалізації завжди лишаються щира відданість місту та вітчизні, стійкість, мудрість, честь, рішучість, служіння обов'язку, піклування про громадське благо, добрі вчинки, совісність і жертвність.

Із цього погляду вельми характерними є відгуки фіванців про свого улюбленого та шанованого ідеального провідника: «наймудріший всіх мужів»; «кращий із смертних»; «вславлений цар», «всій країні оплот», той, хто зажив «слави рятівничого», а також «славу й шану всенародну». Стикаючись із величезною загрозою місту та щиро намагаючись віднайти шляхи спасіння, Едіп таким способом звертається до підданих: «Біль терпите усі ви. Та ніхто із вас. Такого болю не терпів, як я терплю, Лише за себе кожен з вас печалиться, - І ні за кого більше, а моя душа за місто, і за себе, і за вас болить» [22, с. 65]. Едіп, журиться, за власним визнанням, їх печалю більше, ніж власною душею.

Все це цілком відповідає естетичним вимогам Аристотеля, який, аналізуючи в «Поетиці» відмінності між комедією та трагедією, наголошував: «... комедія намагається показати людей гіршими, а трагедія – кращими від сучасників» [3, с. 13]. Фіванський правитель є акцентовано нормативним героєм-державцем, який ліпший і вищий щодо своїх підданців вже з огляду на те, що саме йому вони делегували відповідальність за стан справ у полісі, й собі лишаючись у сфері власних партикулярних інтересів та моральної незрілості.

Незважаючи на всі примхи судьби, будь-які страждання та трагічні випробування Едіп лишається на свій лад вільною людиною, однак у вельми специфічний спосіб. Як зазначає М. Гаспаров, його свобода виявляється не в тому, щоб робити те, чого він вволить, а в тому, щоб брати на себе відповідальність за те, до чого він навіть і не прагнув [9].

Власне, це й символізує моторошна кульмінаційна сцена трагедії, коли фіванський володар лишає себе зору та його оповиває «непроглядна мла хмари чорної, повинь темряви нездоланної». У цей момент фіванський вождь, якого відкинули боги і який бере на себе «зло над всяке зло» у світі, лишається вірним обов'язку та власному слову державця, промовляючи: «Сам позбавив я себе всього - найперший між фіванцями. Сам наказав я

гнати нечестивого, У кому голос божий скверну виявить, Що на родину Лая впала плямою. І як в ганьбі цієї скверни смів би я На громадян очима лиш поглянути» [22, с. 113]?

Як зазначають дослідники спадщини Софокла, «нормативність його образу – у виконанні обов'язку перед самим собою» [27, с. 3]. При цьому, як підкреслює Н. Далі, «автор у даному разі вимушено виступає щодо героя як рок. Але коли мимовільні злочини Едіпа розкрились, він звинуватив у них не рок, а самого себе, називаючи себе не просто нещасним, а «огидним» і «нечестивим» (...), і здійснює покарання сам над собою. Він вимірює свою поведінку виходячи не із причини, а із наслідку, й ця об'єктивна відповідальність за суб'єктивної невинуватості – теж прояв нормативності образу, що полягає у рішучості відповідати перед богами та людьми...» [11].

Характерно, що стикаючись із трагічною несправедливістю та брутальною жорстокістю долі щодо себе та своїх рідних, вождь Фів ніде не нарікає на волю богів. Навіть у ту мить, коли він через власну запальність гнівається на відданого Креонта, безпідставно звинувачуючи свого першого радника у зраді, хор, що провіщає у драмі від імені вищих сил, нагадує Едіпові про його справжнє призначення – служити велінню провидіння: «Здається нам, Едіпе, що його слова, Як і твої, лиш гнівом напоумлені. Та про одне нам треба турбуватися - Веління боже якнайкраще виконать» [22, с. 77].

Покликання фіванського володаря полягає аж ніяк не в повстанні проти волі Олімпу, незважаючи на те, що саме звідти й походять всі його кричущі нещастя. Як наголошує А. Боннар, Едіп чудово розуміє, що став жертвою жорстокої змови богів, позбувся їхньої ласки та покровительства й став для них навек осоружним. Однак він лишається відданим і покірливим богам – істинним призвідцям його особистої трагедії, не обурюючись і не повстаючи проти провіденціального задуму. Його воля збігається із вищим промислом, що віддає царя Фів у жертву, здійснюючи наругу над його добродієм ім'ям, позбавляючи його влади, знищуючи сім'ю та руйнуючи оселю [див.6, с. 336].

Беручи на себе весь тягар відповідальності за дії, що не були зумовлені його власними волею й рішеннями, і які були навмисно оповиті для нього цілковитим невіданням, Едіп визнає, що із морального погляду має звітувати перед вищим судом, навіть якщо саме ця остання для смертних судова інстанція підступно й облудно штовхнула його на злочин, позбавивши знання, а таким способом права на вільний вибір, і разом з тим – честі і слави. Він діє як підкреслено лояльне й добровільне знаряддя провидіння, ладне взяти на себе реалізацію будь-якого вищого задуму чи забаганки. Володар Фів чинить як обранець богів у їхньому жорстокому підступі проти себе, бо за будь-яких умов не може вчинити інакше іншим способом, причому, однак, його мотивація є чимось набагато глибшим, ніж звичайна фаталістична відданість долі.

Значимо, що, як можна зрозуміти із натяків Софокла, поведінка вождя Фів – провідника вищої волі й одночасно її жертви – вмотивована його особливим статусом серед підданців. На Едіпі зосереджений весь тягар державної відповідальності самодержавного правителя, що робить його заручником власної соціальної ролі. На цьому наголошує царський перший радник Креонт під час сварки через пророцтва ворожбита Тіресія. У відповідь на звинувачення з боку Едіпа у намаганні загарбати владу цей чільний урядовець і челядник реагує наступним чином: «...навіщо влади домагатися, Й тривога її, коли спокійно можна спати, Права ті ж самі і без того маючи? Отож ні я, ні інший, в кого розум є, Не буде сану більше прагнуть царського, Ані з царями рівної могутності. Усе від тебе маю без тривоги я, А сам би правив - проти волі діяв би. Невже б миліший царський був вінець мені Від величі і влади безтурботної? Я ще не зовсім розуму позбавлений, Щоб не бажати гарного й корисного. Мене вітав кожен, кожен рад мені, До тебе хто бажав - йдуть до мене всі, Моя увага - запорука успіху. Й на що ж усе це мав би проміняти я? З здоровим глуздом не дійти дурниць таких. Я й сам такої думки не дотримую, І іншим в цьому не допомагатиму» [22, с. 84].

У цій промові царський перший радник постає як розважливий, тверезомислячий і поміркований представник знаті, який, на що слушно звернув увагу М.Гаспаров, вважає, що царська влада (тож, відповідно, й найвища відповідальність) перетворює людину на власного заручника. Вона позбавляє можновладця тих переваг («гарного і корисного»), яких надає перебування на горішніх поверхах суспільної ієрархії. Верховна суверенна влада, яка накладає на особу тягар найбільшої суспільної відповідальності, примушує її жити за іншою логикою, ніж решту можновладців.

Специфіка моральної ситуації царя Фів полягає в тому, що, як правильно зазначав А.Боннар, він є цілком невинним з погляду мотивів власних учинків. Якщо судити за мотивами, Едіп безпосередньо не винен ані у батьковбивстві, ані в інцесті. Він цього не хотів і не відав. Провина, якщо ґрунтувати аналіз трагічного ланцюга подій, до якого причетний Едіп, на мотивації, цілком лягає не на нього, а на богів. Однак, слушно підкреслив А.Боннар,

сучасність і доречність висновків Софокла полягає в тому, що він розглядає цю проблему не тільки з погляду мотивів, але й наслідків [див.6, с. 334, 338]. Людина відповідає не лише за те, до чого воліла, а й за наслідки своїх дій, навіть якщо вона жодним чином не мала можливості передбачити ці наслідки. Як зазначалось вище, в основі Едіпової оцінки власних дій лежать не причини, а кінцеві підсумки його рішень.

При цьому однією із визначальних характеристик Едіпа, як наголосив А.Боннар, є саме дієвість. Фіванський «страж країни» наполегливо втручається у плін подій, пануючи як над «логосом», так і над «ергосом», тобто домагаючись єдності мислі та дії. Однак трагічність долі людини, як нагадує швейцарський вчений, полягає в тому, що вона не можна знати усього, що вона спричинила. Її знання завжди обмежені. Людина, підкреслює він, нездатна прорахувати весь наслідковий ланцюг своєї активності, хоча в кінцевому підсумку вона змушена відповідати за найвіддаленіші наслідки власних дій. Добра воля та вчинки не можуть, як свідчить досвід Едіпа, захистити її від примх, випробувань і несправедливості долі. Трагічність ситуації людини полягає в тому, що вона істота аж ніяк не всезнаюча, але мусить чинити. Всі ці міркування А. Боннара підштовхнули інших дослідників до висновку, що «Цар Едіп» є трагедією не стільки року, скільки знання [див. 6, с. 337-338].

Втім, за всієї слушності загального спрямування аналізу А.Боннара, його підхід, на нашу думку, потребує уточнення, коригування та доповнення. Насправді, в трагедії Софокла йдеться аж ніяк не про трагічні обставини людської долі як такої. Його предмет вужчий і стосується далеко не всіх людей, а тільки таких як володар Фів, недарма навіть у назві твору підкреслюється верховний статус головного героя. Щоб упевнитись у тому, що і хто і що є справжнім об'єктом уваги Софокла, досить порівняти основні характеристики Едіпа та інших героїв трагедії.

Далеко не кожен з Софоклових героїв втілює єдність «логосу» та «ергону». Аж ніяк не кожен постає як провідник волі вищих сил. Мало кому поталанило захити слави «наймудрішого із всіх мужів» і «державного оплоту». Зрештою, не всякому смертному до снаги здолати завдяки власній визначній кебеті та рішучості жахливе, підступне й кровожерливе чудовисько Сфінкса. Впадає у вічі, що в образі Едіпа, згідно із замислом Софокла, ми стикаємось не просто із героєм та нормативним вождем-сувереном, а особою, котра значно вивіщується над усіма персонажами трагедії. І саме ця зверхність є джерелом нездоланної трагічності його долі та судьби багатьох інших вождів. Як особа, яка дієво втручається у плін подій у інтересах власного краю він є єдиним серед персонажів трагедії справжнім державним діячем, який відіграє роль знаряддя вищого промислу або, інакше кажучи, «законів історії».

Здатність піднятися над партикулярними інтересами та взяти на себе загальну відповідальність за долю країни роблять його вищим щодо всіх звичайних громадян («Лише за себе кожен з вас печалиться... а моя душа за місто, і за себе, і за вас болить»). А проте цар Едіп піднесений автором трагедії і над знаттю. Його може гідно замінити на престолі хіба що Креонт, котрий також є «стражем країни», однак так чи так поступається Едіпові і славою і заслугами. При цьому нагадаємо: вустами цього іменитого сановника Софокл підкреслює значну відмінність соціально-етичної ситуації царя та решти фіванського привілейованого класу. Пересічні представники правлячих шарів можуть отримувати втіху й зиск від свого привілейованого становища та кар'єри, у той час як Едіпа, навпаки, привілеї, й здобутий у випробуваннях статус, перетворюють на заложенника долі. Отже, трагедія Софокла має насамперед предметом «пастку для вождів» – трагізм соціально-етичної ситуації, до якої можуть потрапити державні діячі, обтяжені суверенною владою правителів «граду земного» та не «граду божого», нормативним уособленням та носієм гранично ідеалізованих рис етосу яких виступає Едіп.

Із цього погляду «Цар Едіп» є трагедією не стільки (і не тільки) знання та року, скільки трагедією відповідальності, логічним осередком якої є доля вищого прошарку політичних вождів і державців, – тих, на кого покладено тягар суверенітету, який примушує їх відповідати за загальний стан державних справ та звітувати перед історією. Фіванський правитель, як ми бачили, чинить згідно з етикою особистої відповідальності цілком відповідно до її визначальної максими, сформульованої за сучасної доби М.Вебером, тобто виходячи із невблаганної логіки того, що державний діяч насамперед розплачуватись за передбачувані наслідки своїх дій, а його мотиви та наміри мають принципово другорядну вагу. Якщо внаслідок дій державця, наголошував М.Вебер, буде заподіяно шкоду його краю та страждання підданцям, то він не може і не має права перекладати відповідальність на когось іншого, навіть якщо на його виправдання вказують суто шляхетні мотиви (наприклад, відраза до нечистоплотних і підступних політичних засобів; прагнення жити за правдою, а не кривдою; намагання не відповідати злом на зло тощо).

Готовність Едіпа взяти на себе провину за смерть Лая та її наслідки, незважаючи на те, що він не мав ані наміру, ані жодного мотиву до батьковбивства, уособлює його відданість політичній етиці відповідальності. Водночас убивство Лая символічно підкреслює ту обставину, що діяльність державців і вождів неодмінно поєднана із сферою насильства.

Проте є одна істотна відмінність між сучасним нормативними вимогами політичної відповідальності, як їх класична інтерпретація була представлена в працях М.Вебером, та настановами Софокла (у їхньому тлумаченні А.Боннар, застосованому щодо політичної етики), хоча й насправді тут має йтися не так про незбіг, як радше про взаємне доповнення позицій. М.Вебер загалом цілком слушно акцентував увагу на відповідальності державця за передбачувані наслідки його дій. Та особиста трагедія царя Едіпа свідчить, як це випливає з розширеного нами аналізу А.Боннара, що ця відповідальність є ширшою. З огляду на брак знання державний діяч далеко не завжди може передбачити й прорахувати власні дії до їхнього кінцевого підсумку, виявити їхні далекосяжні наслідки. Однак відповідальність за них врешті-решт, причому часом трагічно, все одно лягає на нього.

Ясна річ, історія володаря Фів становить крайній випадок. Едіпа навмисно вводили в оману та лишали будь-якого вибору, позбавляючи правдивого знання про родинний зв'язок із Лаєм. Історія примушувала його обрати шлях знищення свого отця й попередника на троні, не питаючи його власної думки та покладаючи на нього особисту відповідальність, попри відсутність в нього будь-якого злочинного мотиву. Частіше державні діячі при прийнятті рішень зберігають вибір у межах стратегічної дії між певними альтернативами, щодо яких вони володіють певним, хоча й здебільшого обмеженим рівнем знань. При цьому, однак, часом виявляється, що кожна із таких історичних альтернатив була хибною.

Пуританська етика та дух революційного егалітаризму

Напевне, годі увити собі будь-які спроби серйозного теоретизування щодо проблеми відповідальності поза увагою до політичної етики М.Вебера. Нагадаємо, що відповідно до поглядів цього мислителя, у політичній сфері важить не насамперед не близька до евангельської деонтологічна «етика переконання», типовим носієм якої він вважав Льва Толстого (також до її джерел він фактично відносив етику І. Канта та моральний комплекс новозавітного християнства, особливо Проповіді на горі), а телеологічна «етика відповідальності». На думку М. Вебера, існує «безодня прірва» між тим, чи дія зорієнтована на парарелігійні максими переконання на кшталт «християнин чинить як належить, а щодо наслідків уповає на бога» або «я не можу інакше, на тому й стою», чи вона, навпаки, формується в руслі реалізації максим власне політичної етики відповідальності, згідно з якими політичний діяч має розплачуватись за передбачувані наслідки власних дій [8, с. 181].

Етика переконання («абсолютна етика»), вочевидь, має виразне ригористичне та моралістичне забарвлення, спрямовуючи людину діяти суто так як належить. Через цю свою суперморалістичність вона й наразилась на критичні закиди з боку М.Вебера. Навпаки, етиці відповідальності властивий виразний моральний індивідуалізм щодо приписів абсолютної належності. Однак вона також опирається на власне етичне підґрунтя.

Виняткова вага, набута М.Вебером у царині політичної етики, спонукає до інтенсивного діалогу з його ідейним спадком навіть тих мислителів, які критично ставляться до його етичної моделі. За вельми наочний приклад у даному разі править акцентовано нормативістська позиція К.-О.Апеля.

Цей соціальний теоретик разом із іншими визначними речниками дискурсивної етики підкреслює свою опозицію щодо імморалізму Веберової етики відповідальності: «Представники дискурсивної етики виходять із того, що в атомну добу найважливіша проблема в ділянці політики – врегулювання конфліктів як у національній, так і в міжнародній площині. Певна річ, що цього не можна досягти, спираючись на похідну ще від Макіавеллі концепцію вільної від етики, або ціннісно-нейтральної політики (М.Вебер)» [14, с. 76].

Впадає в очі прагнення К.-О. Апеля «зняти» етику переконання та етику відповідальності на засадах ідеї переходу до консенсуально-дискурсивного підходу щодо розв'язання політичних проблем. Вже сам по собі концепт «етики солідарної відповідальності», що посідає чільне місце в етико-політичній системі трансцендентальної прагматики, свідчить про його намагання, всупереч вихідним настановам М.Вебера та виходячи із настанов комунікативного повороту у філософії, реморалізувати проблематику відповідальності через апеляцію до такої абсолютної етичної цінності як солідарність, що сягає корінням до релігійного розуміння братерства.

Однак у будь-якому разі пропонуючи альтернативу веберівській політичній етиці, К.-О.Апель так чи так відштовхується, бодай і критично, від базового для М.Вебера розмежування етики переконання та етики відповідальності. Це особливо виразно дається взнаки в межах його розвідки «Конфлікти нашого часу і вимога ґрунтовної етико-політичної

орієнтації». В умовах посилення ризиків, що походять від глобальних проблем, етика, вважає К.-О.Апель, вже не може бути справою суто особистої доброї волі. Вона має бути, зокрема в політичній сфері, зорієнтована також на успішність дій. З цього погляду, існує потреба не стільки в «етиці переконання», скільки в «етиці відповідальності». Проте, на його думку, й веберівський підхід, зорієнтований на відповідальність за окреме політичне рішення окремого політичного діяча, не є нині достатнім, оскільки сучасна криза технологічної цивілізації вимагає комунікативної етики спільної (солідарної) відповідальності людства [2, с. 23].

Аналіз Веберової моделі етики відповідальності та етики переконання має зважити на один вельми специфічний момент: вона прямо залежна від поглядів цього соціального теоретика на роль силового чинника в політичному процесі і є продуктом його інтенсивної рефлексії щодо цього. М.Вебер наполегливо підкреслював, що етична специфіка політичної дії зумовлена тією обставиною, що в її межах багато важить насильство. На його думку, політичному діячові слід «усвідомлювати ці етичні парадокси і свою відповідальність за те, що під їхнім впливом станеться з ним самим» [8, с. 187], оскільки ступаючи на політичний шлях він неодмінно сплутується з «диявольськими силами», породженими насильством. Персонажам на кшталт Платона Каратаєва чи святим Достоевського з їхньою проповіддю любові й добра та іншим носіям етики переконання нема місця в політичному світі, який аж ніяк не є площадкою для вправ щодо спасіння душі. Навпаки, етика відповідальності є системою, пристосованою до умов, в межах яких не можна позбутись насильства. При цьому безвідповідальність поруч із «зневажанням сутністю справи» є, згідно з висновками М.Вебера, двома найбільшими, смертними гріхами в політичній діяльності.

Варто мати на увазі, що ці положення впливали із ставлення М. Вебера до тогочасних дебатів у сфері теорій держави й права та були залежні від нього, оскільки дослідження інституції державності та її взаємозв'язку із правом, завжди так чи не так мають спонукати того чи іншого теоретика до визначення власного погляду на такі речі як соціальна й історична роль насильства та межі його застосування. До того ж державознавство та правознавство традиційно становили предмет інтенсивного зацікавлення цього мислителя, ідеї якого, зокрема щодо проблем політичної відповідальності сформувались у критичному діалозі із основними школами у галузі теорій держави та права тодішньої доби.

Як відомо, позиція М.Вебера із цих питань сформувалась у діалозі із дуалістичною теорією держави Г.Єллінека: «Вихідною позицією М.Вебера у даній сфері слугувала дуалістична теорія Г.Єллінека, який вважав, що феномен держави має подвійну природу – соціальну та правову» [21, с. 92].

При цьому у аналізі соціальної складової державності М.Вебер прямував у руслі гобсівсько-лассалевського підходу, що розглядав насильство та примус як визначальну, конститутивну ознаку держави. Впадає в очі, що він цілком солідаризувався із позицією Л.Троцького, висловленою у Бресті: «Будь-яка держава заснована на насильстві».

Держава у веберівській інтерпретації постає як інституція, що із успіхом претендує на зосередження у своїх руках засобів легітимного фізичного насильства. Згідно із широкою дефініцією М.Вебера, сучасна держава становить собою заснований за зразком установи союз панування, що домігся монополізації легітимного фізичного насильства як засобу владарювання та з цією метою об'єднав його речові засоби, а станових можновладців, які раніше розпоряджались цими засобами на власний розсуд, експропріював, зайнявши їхнє місце. В рамках такого бачення політика й собі постає як керівництво державою як сучасною формою політичного союзу, а її головним засобом є насильство.

При цьому важливо зробити застереження: особливістю позиції М.Вебера серед інших прихильників «силового» відгалуження соціального державознавства полягав у тому, що він акцентував легітимний, а не «голий» характер насильства, похідного від держави, тобто робив наголос на механізмах виправдання державного примусу в очах змушених коритись його волі підданців. Щодо його погляду на призначення права, то одна з його найбільш специфічних рис полягала в тому, що він наділяв «правовий порядок реалістичним характером, включаючи його в систему відносин панування», не протиставляючи при цьому правовий порядок юридичній нормі та визначаючи право як «такий вид легітимного порядку, значення якого зовнішньо гарантовано можливістю примусу з боку особливого штату людей, уповноважений забезпечити дотримання порядку шляхом сила та накладання покарання за його порушення» [21, с. 121, 124, 143].

На перший погляд, в рамках моделі соціальної і політичної дії М.Вебера, етичною системою власне політичною як такою, що впливає з реалістичної логіки держави, може бути тільки етика відповідальності. Вимога зважати на наслідки своїх дій важить, згідно з думкою М.Вебера, набагато більше ніж усі приписи абсолютної належності Проповіді на горі: «Коли акосмічна етика любові проголошує: «Не противтеся злому насиллям»,— то для

політика має силу протилежне твердження: ти повинен, застосовуючи силу, протистояти злу, інакше будеш відповідати за те, що зло взяло гору» [8, с. 179].

«Реалістичні» вимоги етики відповідальності, як це впливає з веберівської логіки, породжується умовам світу, в якому існує примус та насильство, зважаючи на недосконалість людської натури та імперативу забезпечення безпеки певної державного об'єднання чи політичного угруповання в конкуренції з іншими державами чи політичними групами. Її носій не може дозволити собі із етичних міркувань відмовитись від піклування про зміцнення інтересів ввіреної йому спільноти, навіть якщо його дії виявляться уразливими з боку абсолютних моральної належності. Велич міста (або велич «Vaterland») із цього погляду, наголошував посилаючись на Н.Макіавеллі німецький мислитель, має значення набагато більше, ніж спасіння душі.

Відповідно сформулювалось і ставлення М.Вебера до етики переконання як такої, що розглядає вчинки людей із погляду вимог вищого суду совісті беззастережно від того, як це віддзеркалиться на інтересах національно-державної спільноти (політичного союзу). Підсумовуючи його Р.Арон у своєму аналізі веберівської політико-теоретичної спадщини зазначив: «Ясно..., що мораль переконання не може бути мораллю держави. Мабуть, навіть мораль переконання в найточнішому сенсі цього терміну не може бути мораллю людини, якою бодай якоюсь мірою включається до політичної гри...» [4, с. 540].

Вельми наочним у цьому аспекті є наведений М.Вебером приклад питання щодо публікації таємних зовнішньополітичних документів, зокрема тих, які з морального погляду заплямовують власну країну. Прихильник етики переконання у такій ситуації вимагатиме виходячи із абсолютних моральних імперативів та незважаючи на будь-які наслідки оприлюднити всю інформацію, навіть таку, що спричинить визнання власною країною провини в односторонньому порядку. Етика відповідальності, навпаки, вимагатиме від політичного діяча відмовитись від односторонніх поступок і домагатись всебічного дослідження проблеми незацікавленими сторонами.

А втім, в аналізі М. Вебером співвідношення між етикою та політикою впадає в очі важливі неоднозначності, на що вже побіжно вказувалось у літературі. По-перше, незважаючи на неодноразові застереження на адресу романтизму етики переконання як системи, несумісної із політичним світом, він паралельно зробив крок у протилежному напрямі. Засудивши в черговий раз усіляких наснажених етикою переконання романтичних «хвальків» чи «шелихвостів» серед політичних діячів, він раптово визнав: «Разом з тим величезне враження справить на мене, коли зріла людина (байдуже, молода вона чи літня), яка реально і всією душею відчуває свою відповідальність за наслідки і діє за етикою відповідальності, в якийсь момент скаже: «Я інакше не можу, на цьому стою». Тут є щось справді людське і зворушливе. Бо це якраз та ситуація, яка для кожного з нас, хто, звичайно, внутрішньо не вмер, повинна мати можливість колись настати. У цьому розумінні етика переконання та етика відповідальності є не абсолютними протилежностями, а взаємодоповненнями, які тільки разом складають справжню людину, котра може мати «покликання до політики» [8, с. 189]. Нагадаємо, що ці твердження межують у нього з геть іншими висловлюваннями на кшталт того, що між діями, заснованими на етиці відповідальності, та діями, зорієнтованими на абсолютні максими етики переконання, існує найглибша прірва.

Отже, в даному уривку німецький соціальний теоретик не лише визнав можливим поєднання цих двох етичних систем, а й висловив цілком позитивне ставлення до такого комбінування. Етика переконання при цьому розглядалась як щось дотичне до політичного світу.

По-друге, як зазначалось вище, М.Вебер, характеризуючи етику переконання та етику відповідальності, вбачав їх, напевне, найважливішу відмінність у принципово розбіжному ставленні до проблеми насильства, але прискіпливе вивчення його моделі дає підстави для висновку, що це протиставлення не було цілком послідовним. Політична етика відповідальності, наголошував німецький мислитель, зважає на нездоланність примусових засобів. Навпаки, абсолютна етика переконання, надто у євангельських максимах, постає як система суто ненасильницького спрямування.

Принаймні предметом для її критичного аналізу в нього є норми Проповіді на горі та ідеї Л.Толстого та І.Канта – головних глашатаїв миролюбності. Р.Арон навіть з цього погляду зазначав, що веберівська етика переконання та етика відповідальності співвідносяться між собою як ідеї Канта та Макіавеллі.

Наголошуючи на пацифізмі етики переконання, М.Вебер зазначав: «Первородна ушкодженість світу гріхом давала можливість відносно легко зараховувати до етики насильство як дисциплінарний засіб проти гріха та єретиків, що гублять свої душі. Але, орієнтовані тільки на етику переконання, акосмічні вимоги Проповіді на горі і засноване на

них релігійне природне право як абсолютна вимога зберігали свою революціонізуючу силу і майже в усі часи соціальних потрясінь виступали з цією стихійною силою на перший план. Вони, зокрема, сприяли появі радикально-паціфістських сект, одна з яких проробила у Пенсильванії експеримент по утворенню ненасильницького у зовнішньому відношенні державного устрою, — експеримент трагічний за своїми наслідками, оскільки квакери, коли вибухнула війна за незалежність, не змогли виступити із зброєю в руках за ті ідеали, що вони їх сповідували» [8, с. 185].

Безпосередньо аналізуючи проблему війни та відновлення миру, М.Вебер знов ж таки провів чітку грань між етикою відповідальності, якої дотримується політичний діяч, та етикою переконання, якій відданий паціфіст. Останній беззастережно відкине зброю за велінням етичного обов'язку, у той час як політик як мінімум вимагатиме реанімації миру на засадах відновлення статус-кво. Однак водночас німецький мислитель як і в питанні про можливість поєднання етики відповідальності та етики переконання зробив крок у протилежному напрямі, констатувавши, що етика переконання також на свій копил дотична до ідеології насильства.

Зокрема М.Вебер визнав: «...в реальному світі ми знову й знову бачимо приклади, коли той, хто керується етикою переконання, перетворюється раптом на хіліастичного пророка, — як, приміром, ті, хто, проповідуючи «любов проти насильства», у наступну мить закликають до насилля (до останнього насильства, яке мало б привести до знищення усякого насильства взагалі)» [8, с. 183].

Окрім того, впадає в очі, що серед носіїв етики переконання як вчення, що висвячує боротьбу за абсолютну справедливість, М.Вебер виокремлює як насажених євангельськими абсолютними аксіомами паціфістів, так і їхніх ладних до беззастережного застосування насильства антиподів – соціалістів-синдикалістів і інших радикалів на кшталт більшовиків, спартаківців і взагалі представників войовничої лівиці. Роль сполучної ланки між ненасильницьким та насильницькими напрямками етики переконання в нього фактично відіграє циммервальдський рух, речники якого, з одного боку, закликали до якнайрішучішої боротьби за мир та проти імперіалістичної війни, а з іншого боку, проголошували, що між перспективою «декілька років війни, відтак революція» та перспективою «мир негайно, але жодних революцій», слід обрати перший варіант.

Р.Арон вважав, що визнаючи певну бажаність поєднання етики відповідальності (принцип «велич міста важливіша спасіння душі») та етики переконання (максима «на тому стою і не можу інакше»), М.Вебер виходив із того, що телеологічна за своїм характером етика відповідальності аж ніяк не тотожна макіавеллізму. Вона просто спрямована передусім на забезпечення ефективності дій політичного діяча, однак при цьому не впадає у власну небезпечну крайність: тобто не погоджується виправдувати будь-які дії, аби вони були політично ефективним [4, с. 537, 538].

Взявши до уваги міркування Р. Арона, вважаємо, що за згаданими дилемами (викликаними питаннями: чи є етика переконання та етика відповідальності «абсолютними протилежностями»; чи є етика переконання суто ненасильницькою ідейною системою) криється вельми специфічне, складне й подвійне веберівське ставлення до політичної ролі віри, в рамках якого особливу вагу має наведений вище вислів стосовно того, що максими Проповіді на горі завжди зберігали свою революціонізуючу силу.

За веберівським аналізом етики переконання нібито завжди ввижається тінь ще одного з її авторів, якого німецький мислитель не називає прямо, на відміну від пророків паціфізму, але якого він, либонь, мовчки весь час має на думці та з яким буцімто приховано безнастанно полемізує. Цим, на нашу думку, латентним персонажем «Політики як покликання» є Томас Мюнцер – хіліастичний «апостол революційного насильства та рівності», провісник царства досконалої справедливості, віртуоз риторики спасіння, оспівувач руху соціальних низів в ім'я звільнення та подолання відчуження.

Цей, за висловом його буржуазного супротивника М.Лютера «Володар Мюльгаузену, а не просто доктор», «теолог із мечем», визначний провідник ідеї протестантської аскези як спірітуалізації й святості життя за нового ладу «визнавав за обраними право на знищення невірних, вважаючи це такою само священною справедливістю, як вказане богом знищення ханаанітів та амонітів» та, на думку його сучасників критиків, був засновником доктрини, згідно з якою насильство має бути в принципі виправдано й прощено, доктрини, що відкриває собою той трагічний союз утопії та насильства, революційна роль якої ще не вичерпана» [19, с. 39].

Отже, веберівське дослідження етики переконання спрямовано на аналіз як суто паціфістських ідей ненасильницького опору соціальній системі, визиску та державі з її апаратом примусу, так і радикальної революційної ідеології насильницького навернення суспільства на шлях цілковитої егалітарної справедливості, поєднаних під однією «вивіскою».

Етика переконання постає в нього, нагадаємо, як моральна система, що «в реальному світі» може раптово в руках «хіліастичних пророків» перетворитись із цілковитого заперечення будь-яких примусових засобів на апологію радикального вибуху в ім'я остаточного подолання несправедливості, неволі й насильства та ствердження в прийдешньому царства правди й братерства. Її етичне коріння сягає фундаменталістського прочитання Христової Проповіді.

Однак, насправді, незважаючи на діаметрально протилежне ставлення двох версій етики переконання до насильства насправді М.Вебер все ж так мав належні логічні підстави для їх поєднання в рамках одного типу соціально-етичної дії, зважаючи на їхнє тотожне розуміння відповідальності та спільні висхідні настанови щодо людської природи як зорієнтованої на моральну досконалість. Протиставляючи в цьому аспекті етику переконання та етику відповідальності, німецький соціальний мислитель зазначав: «Коли наслідки вчинку, який впливає із чистого переконання, виявляться поганими, то відповідальність за це переконана людина перекладатиме на світ, на дурість людську, на волю Богу, який створив людей такими,— тільки не на саму себе. Навпаки, той, хто керується етикою відповідальності, зважає якраз на отакі пересічні людські вади,— бо він, як слушно зауважив Фіхте, не має ніякого права розраховувати на їхню доброту і досконалість, він не здатний звалювати на інших наслідки своїх вчинків, оскільки міг їх передбачити. Така людина скаже: «Ці наслідки спричинені моїми вчинками». Той, хто сповідує етику переконання, відчуває себе відповідальним лише за те, щоб не згасало полум'я чистого переконання, — наприклад, полум'я протесту проти несправедливості соціального порядку. Роздмухувати його знову й знову — ось що є метою його вчинків, які абсолютно ірраціональні з погляду можливого успіху і можуть та повинні цінуватися лише як приклад» [8, с. 181].

Така характеристика однаковою мірою може бути застосована для будь-яких переконаних «борців за віру», чи вони виходять із євангельської вимоги «підстав йому й другу щоку», чи наснажені ідеями перевлаштування суспільства за допомогою насильницьких знарядь. У будь-якій своїй варіації етика переконання постає як система, скерована на радикальний революційний розрив із гріхом та пошук шляхів запровадження неодмінних засад добра. Для неї чистота мотивів вчинків важать набагато більше їхніх брудних наслідків. Вона, власне, не лишає індивідів вибору, спрямовуючи їхні дії на забезпечення чистоти віри.

На противагу етиці переконання етика відповідальності становить собою пошук та вибір меншого зла, спрямованого на уникнення вчинків, що можуть спричинити небажані наслідки для «політичного союзу» (держави). Вона властива поміркованим діячам (про яких як про, так би мовити, «теплих» діячів, у Об'явленні св. Івана Богослова без жодної приязні йдеться: «Я знаю діла твої, що ти не холодний, ані гарячий. Якби то холодний чи гарячий ти був!» [20, 3:15]), які виходять із моральної недосконалості людської істоти.

Якщо етика переконання зорієнтована або на відмову від насильства, або, навпаки, на останній революційний насильницький вибух, що має уторувати шлях до прийдешнього світу без несправедливості та примусу, то етика відповідальності ґрунтується на систематичному застосуванні помірною, нормативно впорядкованого та «виправданого» (легітимного) насильства, що є специфічною ознакою держави як суспільної інституції. Все це значною мірою пояснює та пом'якшує згадану веберівську неоднозначність. Між етикою відповідальності та етикою переконання насправді існують принципові розбіжності щодо ставлення до насильницьких засобів, хоча остання аж ніяк не є чимось радикально відокремленим від світу насильства.

Одначе це не знімає іншої веберової антиномії: протиставлення етики переконання (як такої, що через свою проповідь абсолютної моральної належності непристосована до політичного світу й личить хіба що святим), етиці відповідальності як моральної системи, що є політичною у достеменному її розумінні, із одночасним закликком до поєднання цих двох етик, що тільки разом, мовляв, становлять людину із «покликанням до політики». Для розуміння вкрай складної веберової позиції у цьому аспекті багато важить його наступний фрагмент щодо зв'язку віри з політичним світом: «Він [політик] може служити цілям національним або загальнолюдським, соціальним і етичним або культурним, мирським або релігійним, він може спиратися на глибоку віру у «прогрес» (байдуже, у якому розумінні) або ж холодно відкидати віру такого ґатунку, він може претендувати на служіння «ідеї» або ж, принципово відкидаючи згадані претензії, служити зовнішнім цілям повсякденного життя,— одначе якась віра мусить мати місце завжди. У противному разі — і це абсолютно вірно — прокляття нікчемності створіння тяжіє і над зовнішніми політичними успіхами» [8, с. 176].

Отже, німецький мислитель наполягав на тому, щоб політична дія наснажувалась вірою, байдуже релігійною чи світською. Але при цьому він не акцентував, що політичний діяч, одухотворений вірою, є ні ким іншим, як прихильником етики переконання. Точніше кажучи, етика переконання прямо чи опосередковано живиться фундаменталістським,

пуританським прочитанням моральної проповіді, що її наснажує. В цьому контексті важливо також знов повернутись до уривку, в рамках якого М.Вебер зазначив, що революційний етос завжди походить з такого найвагомішого джерела етики переконання як Проповідь на горі, наводячи як приклад сектантський рух квакерів. Отже, він таким непрямим способом визнав існування зв'язку між протестантським сектантським фундаменталізмом та революційним духом.

Взагалі, соціальна роль протестантських сект як революційного ферменту та одного із найважливіших джерел войовничо егалітарної версії «етики переконання» та ідеології соціального визволення із цього погляду добре відома. Е.Балібар, посилаючись на Ж.Гранжона, слушно нагадує, що «слово «комуніст» вперше використали в латинській та польській мові XVI ст. для позначення чеських анабаптистів (чи моравських братів)» [5, с. 157]. Багатьом баптистським сектам було властиве цілковите зрівнювання майна, що було співзвучно із аскетичним ригоризмом настанов Проповіді на горі. Джерела хіліастичного соціалізму можна узріти в ересі катарів із їхнім зреченням від власності; прагненні «апостольських братів» до знищення ієрархії; проповіді усупільнення у таборитів; спільному життю в общинах анабаптистів; створенні земельних комун «діггерами» і т.д.

Особливу роль каталізатора революційної політичної гетеродоксії та руху соціального визволення відіграв з цього погляду протестантизм у максимально широкому його розумінні (тобто власне протестантські структури на зразок штундистів, а також пуританські секти «духовних християн» на кшталт духоборів, молокан і т.д., що відокремились від православ'я) в Росії та в ряді земель України. М.Бердяєв наполегливо доводив, що російська революція народилась із апокаліптичних очікувань російських сект.

До специфічної форми релігійного етичного сектантського фундаменталізму, що мав власну вагу у розхитуванні режиму можна віднести такий потужний духовний рух як толстовство. Не таємниця, що чимало лідерів революційного руху, як народницького, так і більшовицького спрямування, розпочинали свою діяльність саме в протестантському середовищі та серед пуританських сект, що свого часу відокремились від православ'я (М. Чайковський працював серед хлістів, О.Михайлов – спасовців, І.Фесенко – шалапутів, К.Брешко-Брешковська – штундистів, Г.Плеханов – спасовців, В.Чернов – молокан, Л.Троцький – штундистів [26, с.92]). Останній згадуючи свою діяльність серед суднобудівників Півдня України, зазначав: «Страйками ці робітники не цікавились, вони шукали правди соціальних відносин [курсив наш – А.Ф.]. Деякі із них називали себе баптистами, штундистами, євангельськими християнами. Але це не було догматичне сектантство. Робітники просто відходили від православ'я, баптизм ставав для них коротким етапом на революційному шляху. У перші тижні наших бесід деякі з них ще вживали сектантські звороти та вдавались до порівняння із добою перших християн» [23, с. 116].

Із спогадів В.Бонч-Бруєвича відомо, що можливість відтворення в середовищі російських протестантів релігійного повстання на кшталт анабаптистської війни Т.Мюнцера чи пуританської революції О.Кромвеля вельми цікавився В.Ленін. М.Агурський нагадував, що адвентисти сьомого дня вважали лідера більшовизму особою, відзначеною божою печаткою; баптисти, євангелісти, адвентисти сьомого дня й собі попервах певний час виявляли солідарність із більшовицьким рухом.

Але найбільшою мірою, на думку М.Агурського, дух більшовицької революції живився гетеродоксією пуританських фундаменталістських сект внутрішнього російського походження, що була зорієнтована в душі радикальної анархістської етики переконання на заперечення держави: «...навряд чи більшовики змогли б прийти та утриматись при владі якби серед інших сил, які їх підтримали в перший період не виявились багатомільйонні маси сектантів-нігілістів, які взяли участь у процесі руйнування, що мав для них містичний характер. Держава та церква були для них вмістилищем усілякої скверноти [курсив наш – А.Ф.], тож їхнє знищення та плундрування сприймались як містичний обов'язок – достоту так само, як у анабаптистів, богумілів, катарів, таборитів» [1]. Через міфопоетичні образи цей месіанський настрій, як вважав М.Агурський, найточніше виявив Микола Ключев, який належав до лівонародницької літературної групи «Скіфи» («Є в Леніні Керженський Дух, Ігуменський окрик в декретах»), уславивши В.Леніна як «народного ігумена».

Зазначимо, що схожі настанови, спрямовані на радикальний розрив із світом гріха (та його політичними структурами), що живлять етику переконання повстанського руху соціального визволення, часом формуються і в рамках офіційної, так би мовити, «великої» церкви. За приклад в даному разі може правити знаменита «теологія визволення», найвизначнішими речниками якого була група латиноамериканських соціальних філософів, богословів або священників – Г.Гут'єррес, теоретик християнського соціалізму Л.Бофф, К.Торрес, містично налаштовані брати Карденаль та Е.Дюссель. Цей напрям можна умовно охрестити як «гетеродоксію всередині ортодоксії».

Цікаво, що Г.Гутьєррес прагнув у вельми цікавий та продуктивний спосіб врахувати Веберову позицію, формулюючи свій погляд на філософію історії в термінах етики відповідальності. На його думку, історичний процес прямує до утвердження індивіда як вільного та відповідального суб'єкта, що діє «всередині історії», маючи змогу формувати соціальні відносини та брати участь в управленні суспільством, та створення суспільства як політичної спільноти («полісу»), в якому у відносинах між людьми має панувати солідарність. Мирська історія тут збігається з історією спасіння як становлення Царства божого. Шлях до соціального звільнення, відповідальність за яке несуть усі та кожен, було, як вважав Г.Гутьєррес, відкрито революційною хвилею, породженою Французькою революцією 1789 р. та Російською революцією 1917 р., внаслідок яких, створились умови для того, щоб вирвати політичні рішення із монопольного володіння елітою. При цьому теологія визволення лишається насамперед яскраво забарвленою класичною етикою переконання, що особливо дається взнаки в рамках тлумачення теоретиками «теології визволення» поняття гріха. Останній розуміється насамперед як соціальний гріх, що походить від привілейованих верств та виявляється в експлуатації, дискримінації та поневоленні, від яких мають бути звільнено людство [10].

Ш.Ейзенштадт, аналізуючи перебіг революційного процесу, зі свого боку зазначав: «Великі революції можна розглядати як вищий прояв можливостей, що містяться в сектантській гетеродоксії» [24, с. 30]. Він гадав, що властиве сучасному суспільству напруження між трансцендентними та мирськими порядками є визначальним фактором, що породжує революційний рух, в межах якого чільне місце займають сектантські групи. Більше того, Ш.Ейзенштадт вбачав у сектантській гетеродоксії «центральный компонент», що сформував сучасну цивілізацію як вона утвердилась в епоху Просвітництва та за доби великих європейських революцій (докладніше стосовно його поглядів на утвердження модерну див. [17]) , заперечуючи при цьому всупереч «спрощеним інтерпретаціям веберівської теорії», що протестантська етика породила сучасний капіталізм.

Зі свого боку підкреслимо, що пуританська сектантська гетеродоксія протестантського штибу може розглядатись як феномен «із подвійним дном», який має генетичний стосунок і до «духу капіталізму», і до антитетичного щодо нього революційного «духу комунізму» або принаймні до духу соціального егалітаризму, зважаючи надто на добре відомий акцентовано егалітарний характер ряду ключових максим Проповіді на горі: «І Він, звівши очі Свої на учнів Своїх, казав: Блаженні убогі духом, бо ваше є Царство Боже. Блаженні голодні нині, бо насититесь. Блаженні ті, що плачуть нині, бо зрадієте.. Блаженні ви, коли зненавидять вас люди і коли відлучать вас, і будуть обмовляти, і знеславлять ім'я Боже, як ганебне, за Сина Людського. Радійте того дня і веселіться, бо велика вам нагорода на небесах. Так чинили з пророками батьки їхні. Навпаки, горе вам, багаті! Бо ви вже одержали свою втіху. Горе вам, пересиченим нині! Тому що будете голодні. Горе вам, що сміються нині! Бо заплачете і заридаете» [12, 6:20, 21, 24, 25].

Протестантська пуританська етика у найширшому її тлумаченні в такий спосіб утворює каузальний зв'язок як з «духом капіталізму», так і «духом комунізму» чи принаймні з духом соціального егалітаризму. Симптоматично, що в розвідці «Протестантські секти і дух капіталізму» М.Вебер, як відомо, назвав пуританські секти – виразника мирської аскези, джерелом формування етичних настановлень, що формуючи методично-раціональне ставлення до життєвої поведінки, утворювали шлях духу сучасного капіталізму [8, с. 199]. Але аналізуючи процес формування цього етосу, властивого анабаптистам, менонітам та квакерам, він спеціально зупинився на визначній ролі Т.Мюнцера [8, с. 194], який, однак, через свій войовничий егалітаризм із цілковитими підставами може вважатись предтечею комунізму. Протестантська етика, як вона розумілась у «Протестантських сектах та душі капіталізму» виявляється чимось вельми наближеним до етики переконання «Політики як покликання».

Розуміння певного суспільства на відповідному етапі його розвитку потребує аналізу того, наскільки інтенсивного характеру і якого спрямування набуває його породжувана пуританським фундаменталізмом сектантська гетеродоксія як головне джерело етики переконання. Сектантські угруповання в даному разі мають розумітись у широкому сенсі, включаючи їх світські чи атеїстичні аналоги на кшталт масонських лож, гуртків «утопічних соціалістів», угруповань карбонарів тощо із властивим для таких структур пошуками справедливого устрою. В їх рамках як правило культивується моралістичний пуританський дух шляхетного самозречення та героїчної боротьби, щирого страдницького подвижництва в протистоянні із правлячою системою та спокутування провини привілейованих верств перед усіма скривдженими й упослідженими. Наснажена пуританською гетеродоксією етика переконання, (байдуже, релігійно мотивована чи релігійно індіферентна), розглядає свою політичну місію в світі, що ми бачили на прикладі «теології визволення» сотеріологічно – як

реалізацію певної місії спасіння/визволення, спрямовану на радикальний розрив із соціальними структурами гріха.

Варто при цьому мати на увазі одну обставину, на яку загалом слушно звернув увагу ряд мислителів на кшталт Дж.Голдстоуна, А.Г.Франка, Л.Новака, П.Вілара, погляди яких щодо перебігу процесів революціонізації зібрав докупи та вдало проаналізував П.Кутуєв, на оцінки якого ми в даному разі покладаємось. Як впливає з тверджень цієї групи авторів, настрої революційної гетеродоксії, що живлять етику переконання, набувають ваги, якщо вони надходять відгук як серед суспільних низів/упосліджуваних верств, що піддаються визиску, так і одночасно серед фрондистських фракцій правлячого класу. Як зазначає Дж.Голдстоун, паралізація та руйнація старого державного апарату має шанс на успіх лише за умови фракційного розколу всередині еліти щодо доступу до посад, патронажу та політики держави, який призводить до поляризації привілейованої верстви (утворення внаслідок поляризації двох-трьох згуртованих угруповань із альтернативними уявленнями про суспільний устрій), а не як вислід прямого конфлікту між класами. У цьому ж руслі міркував П.Вілар: «Хіба великі революції не стаються завдяки збігу інтересів заможних класів, які хочуть стати революційними, та злиденних класів, які змушені стати революційними, натомість революції злиднів завжди неуспішні» [див. 16, с. 58].

Точніше кажучи, революційний процес каталізується в умовах, коли на наявний міжкласовий конфлікт накладається міжфракційна ворожнеча, глибинна фронда та поляризація всередині привілейованої верстви. В такій ситуації відбувається змика між невдоволеними з горішніх поверхів соціальної ієрархії та активними елементами низового соціального протесту. У цей момент і виникає потреба в каналізації у потрібному напрямі сектантської гетеродоксії, носії якої як явно більш опозиційно налаштовані шукачі «правди» спрямовуються для поширення заворушень, антиурядової індоктринації суспільства та впливу на консервативні та лояльні стосовно влади суспільні елементи, що, власне й робили в протестантському середовищі революційні діячі від М.Чайковського до Л.Троцького.

В кінцевому підсумку можна сказати, що обидві моральні системи, як етика переконання, так і етика відповідальності, мають і власні неабиякі переваги, і уразливі позиції. Прихильники етики відповідальності слушно ставитимуть на карб своїм опонентам легковажне забуття відомого принципу «благими намірами уторований шлях до пекла», підозрюючи етику переконання в тому, що в ім'я втілення за будь-яку ціну проголошених абсолютних моральних принципів вона може штовхнути людей до величезних страждань і поневірянь. Навпаки, прибічники етики переконання не без вагомих підстав закидатимуть супротивній стороні готовність перекреслити долю людей задля реалізації «raison d'état», внаслідок яких державна могутність обертається понівеченими долями пересічних людей та «імперським перенапруженням сил» суспільства.

І хоча М.Вебер застеріг, що етика відповідальності не тотожна моральній безпринципності, а етика переконання не є аналогом безвідповідальності, проблема насправді полягає в тому, що доведена до логічної межі логіка обох систем може спричинити безпринципність в одному випадку та безвідповідальність в іншому. У цьому аспекті заклик М.Вебера до поєднання етики відповідальності та етики переконання має кардинальне значення (прихильники трансцендентальної прагматики зі свого боку вважають, що віднаходити «відповідну часу комбінацію цих двох установок, тобто етики блага й етики переконання, етосу й моралі» слід на засадах принципу універсалізації комунікативної етики Ю.Габермаса та К.-О. Апеля) [13, с. 161].

На наш власний погляд справжній успіх (як з погляду політичної доцільності, так і морального престижу й етичної належності) супроводжував тих політичних діячів, які домагались ефективного сполучення цих двох систем. Точніше кажучи, ми вважаємо найоптимальнішим підхід, відповідно до якого у державно-політичній сфері при слід орієнтуватись на максими етики переконання, однак тільки тією мірою, якою вони на суперечать засадам етики відповідальності, що має відігравати роль регулятора, обмежувача та гальма свободи дій, наснажених абсолютною етикою.

Література

1. Агурский М. Идеология национал-большевизма. Р.: YMCA-PRESS, 1980. – <http://krotov.info/library>
2. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі. К.: Дух і літера, 2009. – 430 с.
3. Аристотель. Поетика, II. Цит. за Віхи в історії античної естетики. – К.: Мистецтво, 1988. – 288 с.

4. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. К.: Юниверс, 2004. – 688 с.
5. Балibar Е. Ми, граждане Европы. Кордони, держава, народ. – К.: Курс, 2006. – 354 с.
6. Боннар А. Греческая цивилизация, т. 1. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1994—448 с.
7. Вебер М. Избранное: Протестантская этика. М.: РОССПЭН, 2006. – 656 с.
8. Вебер М. Социология. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
9. Гаспаров М. Царь Эдип // www.briefly.ru
10. Гутьеррес Г. Теология освобождения. – <http://th.ej.am>.
11. Дали Н. Трагедии Софокла в свете видения поэтики Аристотеля // www.proza.ru
12. Євангеліє від Луки.
13. Ермоленко А.М. Універсальний громадський дискурс як морально-етична метанституція легітимзації політичного ладу // Етика і політика: проблема взаємозв'язку. – К.: Стило, 2000. – 216 с.
14. Ермоленко А.Н. Этика ответственности и социальное бытие человека. – К.: Наукова думка, 1994. – 200 с.
15. Кун М.А. Легенди і міфи стародавньої Греції. – Тернопіль: Тарнекс, 1993. – 420 с.
16. Кутуев П.В. Подорож на Схід: переОРІЄНТація сучасного соціологічного дискурсу. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – 214 с.
17. Кутуев П.В. Порівняльно-історична соціологія модернізації: теоретизування Ш.Ейзенштадта // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С. 17-26.
18. Малахов В.А. Этика. – К.: Либідь, 2000. – 304 с.
19. Манюэль Ф., Манюэль Фр. Утопическое мышление в Западном мире // Утопическое мышление в западном мире. – М.: Прогресс, 1991. – 408 с.
20. Об'явлення св. Івана Богослова.
21. Ожиганов Э.Н. Политическая теория М.Вебера: критический анализ. – Рига: Зинатне, 1986. – 188 с.
22. Софокл. Цар Едіп // Давньогрецька трагедія. К.: Дніпро, 1981. – 232 с.
23. Троцкий Л. Моя жизнь. М.: Панорама, 1991. – 621 с.
24. Эйзенштадт Ш. Революции и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – 416 с.
25. Этимологический словарь русского языка / Сост. Г.П. Цыганенко. – К.: Рад. школа, 1970. – 598 с.
26. Эткинд А. Non-fiction по-русски правда. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 332 с.
27. Ярхо В.Н. Софокл и его трагедии // Софокл. Трагедии. М.: Художественная литература, 1988. – 495 с.

ПОЛІТИЧНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ ДОМЕНИ СИМВОЛІЧНОГО УНІВЕРСУМУ

Шульга О. М.

докторант,

Інститут соціології НАН України

Стаття присвячена аналізу політичного та релігійного доменів символічного універсуму в рамках обґрунтування його ієрархічної структури. Символічний універсум визначається як мета-смысловая матриця, яка пропонує соціальним акторам пояснення та інтерпретації усіх об'єктивних, інтерсуб'єктивності (соціальних) та суб'єктивних процесів і явищ. Згідно представленої ієрархії доменів символічного універсуму, політичний та релігійний домени належать до одного рівня, оскільки обидва демонструють сутнісну схожість. Обидва домени є царинами смислотворчої активності, спрямованої на формування відповідної картини світу у індивідів. Це включає в себе не тільки раціональні, але й ірраціональні або космологічні пояснення існуючих суспільних відносин і відповідний розподіл дефіцитних ресурсів (фінансів, влади, престижу та знання).

Статья посвящена анализу политического и религиозного доменов символического универсума в рамках обоснования его иерархической структуры. Символический универсум определяется в качестве мета-смысловой матрицы, которая предлагает социальным актерам объяснения и интерпретации всех объективных, intersubjectivity (social) and subjective processes and phenomena. Согласно представленной иерархии доменов символического универсума, политический и религиозный домены принадлежат к одному уровню, поскольку оба демонстрируют существенное сходство. Оба домена являются областями смылосозидательной активности, направленной на формирование соответствующей картины мира у индивидов. Это включает в себя не только рациональные, но и иррациональные или космологические объяснения существующих общественных отношений и соответствующее распределение дефицитных ресурсов (финансов, власти, престижа и знания).

The article is devoted to the political-religious level of the domains of the symbolic universe as part of its hierarchical structure. Symbolic universe is defined as a meta-meaning matrix that offers for social actors an explanation and interpretation of all objective, intersubjective (social) and subjective processes and phenomena.

According to the presented hierarchy of the domains of the symbolic universe, political and religious domains belong to the same level, as both domains demonstrate an essential similarity. Both political and religious domains are domains of meanings-production activity aimed at the formation of the social actors worldview. This includes not only rational but also irrational or cosmological explanations of existing social relations and their relevant allocation of scarce resources (financial, power, prestige and knowledge).

Ключові слова: символічний універсум, політичний домен, релігійний домен, ідеологія, релігійні репрезентації, священний космос.

Попередні зауваження. У данній статті ми розглянемо політико-релігійний рівень доменів символічного універсуму і робимо це відповідно запропонованої нами концептуальної схеми – ієрархії доменів символічного універсуму. Нагадаємо, що під символічним універсумом ми розуміємо мета-смысловую матрицю, яка пропонує соціальному актору пояснення та інтерпретацію усіх об'єктивних, інтерсуб'єктивних (соціальних) та суб'єктивних подій та явищ. Пропонована нами ієрархія доменів символічного універсуму як царин смислотворчості, які є радше ідеальними типами і використовується для аналітичних завдань, має висхідну ієрархію. На найбільш фундаментальному рівні розташовується мовний домен, на наступному історичний домен, після чого йдуть економічний та ціннісний домени. Після рівня ціннісного домену, згідно нашої ієрархії, йдуть одразу два домени, які, тим не менш, відносяться до одного й того самого рівня – це політичний та релігійний домени. Обидва домени мають сутнісну схожість. Вона полягає у тому, що і політичний, і релігійний домени являють собою поле смислотворчої активності, спрямованої на формування певної картини світу у соціальних акторів. Сюди входить не лише раціональне, а й ірраціональне чи космологічне пояснення існуючих соціальних відносин, а також релевантний їм розподіл дефіцитних ресурсів (фінансових, владних, престижу та знання). Тут ми бачимо переплетеність різних доменів символічного універсуму, адже відсилання до космологічного порядку чи раціонального або ірраціонального (традиційного,

харизматичного) порядку у свою чергу використовує смисли і смислові мережі із ціннісного домену, економічного домену, історичної самоідентифікації та, звичайно ж, наявні комунікативні практики. Водночас політичний та релігійний домени також активно впливають на дискурс, додаючи чи модифікуючи вже наявні комунікативні взірці та смисли. Адже обидва домени виконують явно виражену функцію пояснення та виправдання існуючих соціальних відносин, як єдино правильних, раціональних або ж богоугодних. Іншими словами їхні смисли явно і напряду залучені до процесів легітимації. Хоча одразу ж підкреслимо, що в процесах легітимації беруть участь смисли фактично усіх domenів. Однак саме політичний та релігійний домени продукують найбільш безпосередні схеми пояснення та виправдання існуючих соціальних відносин. То ж за своєю функцією є дуже тісно переплетеними. Більше того, тісна взаємодія, а інколи і явна конкуренція політичних та релігійних інститутів слугують яскравою ілюстрацією цих сутнісних подібностей обох domenів. Саме тому вони посідають місце на одному рівні ієрархії domenів, яка, знову нагадаємо, побудована нами виключно із аналітичних міркувань. Незважаючи на використання нами терміну «ієрархія», ми вважаємо, що відносини між доменами універсуму є не лише відносинами субординації, а й відносинами координації і мають діалектичну природу.

Поняття «ідеологія» та політичний домен. Наш аналіз політичного домену та пов'язані із ним поняття ми маємо розпочати з поняття «ідеологія». Останнє має надто багато тлумачень і розуміється в багатьох концепціях із суттєвими відмінностями. Починаючи від концепції ідеології К. Маркса, Ф. Енгельса, продовжуючи неомарксистськими концепціями А. Грамші, Л. Альтюссера, концепціями з соціології знання (К. Маннгейм), постмодерністськими концепціями, тощо. Об'єм цього поняття відповідно варіюється від поняття до категорії. У своїй роботі ми розуміємо під «ідеологією» систему уявлень певної соціальної групи, щодо моделі устрою соціальних відносин в суспільстві і відповідних їм статусних взаємодій. Визначення ідеології через інтерес є класичним для соціології знання. Так, Карл Маннгейм наводив дихотомію «ідеологія» - «утопія» [Mannheim, 1991], де ідеологія використовується для описання уявлень певної групи про бажаний стан в суспільстві, не важливо, відповідає він дійсності чи ні. При цьому, коли мова йде про панівну групу в суспільстві, то ідеологія свідомо чи несвідомо може приховувати реальний стан справ не тільки від інших, а й від самих членів цієї групи. Натомість поняття «утопія» відображає протилежне – зацікавленість пригнічених груп до змін такої сили, що вони спрямовують свою увагу виключно на заперечення існуючого суспільного ладу. Тому, на відміну від ідеологій, вони спрямовані на суспільні зміни¹.

Крім того, що приведені нами визначення ідеології має своїм інтегральним складником груповий інтерес, воно також вказує на соціальну зумовленість ідеологій – залежність сприйняття тої чи іншої системи поглядів в залежності від соціальної позиції індивіда².

На більший об'єм поняття «символічний універсум» вказують Томас Лукман та Пітер Бергер, зокрема пишуть таке: «Коли приватне визначення реальності поєднується з конкретним інтересом, – пишуть вчені - його можна назвати ідеологією. ... Наприклад, не дуже осмислено говорити про християнство як про ідеологію у Середньовіччі – незважаючи на те, що воно мало явно політичне значення для правлячих груп, - з тієї причини, що у християнському універсумі «жили» усі члени середньовічного суспільства, будь то кріпаки чи їх володарі. ... Настільки ж мало сенсу використовувати термін «ідеологія», коли два різних визначення реальності стикаються один з одним у боротьбі між різними суспільствами – наприклад, говорити про «християнську ідеологію» хрестоносців та «ісламську ідеологію» сарацинів. Відмінні ознаки ідеології, скоріше, виявляють себе там, де той самий цілісний універсум інтерпретується по-різному в залежності від конкретних інтересів у даному суспільстві». [Бергер, Лукман, 1995, с.201-202]

Відтак вчені роблять акцент на різнорівневості реальностей, для яких використовуються поняття «символічний універсум» та «ідеологія», а самі об'єми понять, таким чином, є неспівмірними. Можна констатувати, що обидва поняття за такого визначення знаходяться у відношенні підпорядкування – другого до першого. Точніше кажучи, «ідеологія» відноситься

¹ Очевидно, що таке трактування аж ніяк не дає ототожнити поняття «символічний універсум» та «ідеологія», оскільки боротьба символічних універсумів у полі повсякденності призводить до суспільних змін, починаючи з мікрорівня Ми-зв'язків індивідів і завершуючи макрорівнем соціетальних змін.

² На залежність позиції індивіда в соціальному просторі вказував в рамках своєї концепції структурного конструктивізму П'єр Бурд'є. «Уявлення агентів – пише Бурд'є - змінюються в залежності від їхньої позиції та від габітуса, що розуміється як система схем сприйняття та оцінювання, як когнітивні та розвиваючі структури, котрі агент отримує в ході їх тривалого досвіду в якій-небудь позиції у соціальному світі. Габітус є одночасно системою схем виробництва практик та системою схем сприйняття та оцінювання практик. В обох випадках ці операції виражають соціальну позицію, в якій він був сформований». [Бурд'є, 2007, с. 75]

до рівня політичного домену символічного універсуму і таким чином демонструє менший об'єм у порівнянні із категорією «символічний універсум». На цьому було важливо наголосити з самого початку нашого розгляду.

Серед теоретично релевантних для нашого аналізу політичного домену підходів слід згадати також підхід німецького феноменолога Йохена Дреєра, який у своїй доповіді «Феноменологія влади» намагається осмислити конструювання влади та владних відносин з феноменологічної точки зору. При цьому він спирається на вже неодноразово згадувану класичну працю Т. Лукмана та П. Бергера і також наголошує на діалектичності відносин між індивідом та суспільством, в тому числі у політичній сфері. У цьому зв'язку він критикує підхід П'єра Бурд'є і зокрема його концепцію габітуса, яка, на думку Дреєра, цією діалектичністю не володіє. Для того аби зрозуміти конституювання владних відносин, необхідно повернутися до однієї з базових концепцій феноменологічної парадигми в соціології – концепції релевантності Альфреда Шюца.

«Уявлення Бурд'є стосовно суб'єктивності індивідуального актора – наголошує Дреєр - значно відрізняється від відповідного у Шюца. Згідно з Шюцем, індивід не є повністю беззахисним перед накладеними владними структурами, як це є відповідно по поглядів Бурд'є, а конкретні рішення щодо дій і спонтанність не розглядаються залежно від біографічної ситуації. З точки зору феноменології влади індивід не є в'язнем свого габітуса». [Dreher, 2011, S. 13]

Нагадаємо, що один з видів релевантності – тематична релевантність – розділялася Альфредом Шюцем на нав'язану та внутрішню. Перший вид релевантності називається нав'язаним, оскільки об'єкт, який сприймається індивідом, є йому незнайомим. Натомість внутрішня релевантність характеризується активністю свідомості і, що в цьому контексті є важливим - її вибірковою увагою. Для самого А. Шюца проблема релевантності слугувала для переходу до більш серйозного аналізу – конституювання, закріплення та структурування повсякденного знання. У свою чергу Йохен Дреєр використовує цю концепцію для більш спеціалізованого аналізу – конституювання владних відносин, а, отже, це є релевантним для нашого власного аналізу політичного домену з використанням феноменологічної методології.

«За допомогою представлених тут роздумів щодо феноменології влади – підсумовує Й. Дреєр - я здійснив спробу надати процесам конституювання влади фундаменту теорії пізнання. При цьому визначальним з феноменологічної перспективи є те, що на противагу усталеним теоріям влади, суб'єктивність індивідуального актора та його свідомість вирішальним чином залучені до процесу вибудови влади. Свобода індивіда, що базується на внутрішній релевантності уможлиблює дистанціювання від нав'язаних примусів об'єктивного світу та дозволяє йому тимчасову, але вирішальну втечу з його габітуса. В цьому сенсі конституювання влади може бути описане лише з огляду і лише у середині діалектики індивіда та суспільства» – робить висновок Дреєр. [Dreher, 2011, S.16]

Хоча нав'язана та внутрішня релевантності є ідеальними типами і не зустрічаються у чистому вигляді, розрізнення цих двох видів тематичної релевантності має особливе значення в контексті феноменологічної точки зору на проблеми політичного в цілому та конституювання владних відносин зокрема, а також того, що ці відносини завжди мають розглядатися у діалектичному взаємозв'язку.

Смислотворчість у царині політичного та релігійного доменів потребує особливого класу людей – «експертів». Смислотворчість в полі політичного та релігійного доменів символічного універсуму потребує цілеспрямованого функціонування відповідної когорти людей. Томас Лукман та Пітер Бергер називають їх «експертами», італійський філософ Антоніо Грамші називав цих людей «генераторами ідей» та «розповсюджувачами». В ширшому сенсі ми говоримо про інтелектуалів, інтелігенцію та представників релігійних культів¹.

Томас Лукман та Пітер Бергер розглядають експертів та їхні функції в руслі своєї концепції легітимації, де вони розрізняють їх на експертів-теоретиків та практиків. Під останніми можна розуміти політичну еліту, яка керується в першу чергу прагматичними мотивами. Вчені вказують на вбудовану конфліктну складову у взаємовідносини цих двох великих груп. В першу чергу через монополію на визначення соціальної реальності. «З появою більш складних форм знання і зростанням господарських надлишків - описують цю ситуацію соціологи - експерти повністю присвячують себе предмету своєї експертизи, який

¹ Ми не можемо тут зробити огляд усіх концепцій інтелігенції, ролі інтелектуалів чи жерців. Згадана нами концепція Томаса Лукмана і Пітера Бергера, а також концепція Антоніо Грамші є в тій чи іншій мірі релевантними для нашого власного аналізу через їхні загальні, соціетальні концепції (своєю чергою в них вже органічно вплетені ці концепції експертів чи інтелігенції).

разом з розвитком концептуальних механізмів може все більше віддалятися від прагматичних потреб повсякденного життя. Експерти з цих витончених систем знання висловлюють претензії на новий статус. Вони виступають не тільки як експерти в тій чи іншій царині соціетального запасу знання, але вимагають всієї повноти повноважень, що поширюються на цей запас знання, у всій його цілісності. Вони виявляються універсальними експертами в буквальному сенсі слова. Це не означає, що вони претендують на всезнання. Швидше, вони претендують на знання кінцевого сенсу того, що всі знають і роблять. Інші люди можуть як і раніше позначати віхами свої особливі сектори реальності, тоді як вони претендують на експертизу щодо кінцевих визначень реальності як такої». [Бергер, Лукман, 1995, с.191]

Разом із тим, експерти не завжди обов'язково входять у серйозні конфлікти із практиками. Їхня головна функція – це легітимація існуючих інституційних утворень та відповідних відносин. Вони безпосередньо відповідають за процеси легітимації, тобто виправдання та пояснення базових смислів символічного універсуму.

Свою чергою Антоніо Грамші розвивав концепцію інтелігенції, як складову частину концепції культурної гегемонії у суспільстві. На його думку, соціальна група лише тоді може включитися в процес боротьби за культурну гегемонію, коли сформує власну інтелігенцію. Ця сформована група інтелігенції дістає в його концепції назву «органічна інтелігенція». Натомість та інтелігенція, як була сформована раніше і яка підтримує існуючу культурну гегемонію, він називає «традиційною інтелігенцією». Між цими видами інтелігенції йде постійна конфронтація. В разі підризу існуючої культурної гегемонії, перед органічною інтелігенцією стає завдання поглинання традиційної інтелігенції. В будь-якому випадку, ця група повинна бути ліквідована чи асимільована, оскільки становить небезпеку для завойованої культурної гегемонії нової групи.

Власне інтелігенцію А. Грамші розбиває на дві категорії: генератори нових ідей і смислів та їх розповсюджувачі. «На найвищу сходинку слід поставити творчих працівників в царині різних наук, філософії, мистецтва і т.д., – говорить мислитель – на найнижчу – скромних «адміністраторів» та розповсюджувачів вже існуючих, традиційних, раніше накопичених інтелектуальних багатств». [Грамши, Тюремные тетради].

Що стосується генераторів смислів, то ці представники інтелігенції досить схожі на тих, кого Т. Лукман та П. Бергер називають «експертами», оскільки мають справу із «чистою» теорією і формуванням найбільш загальних смислів. Їхнє завдання, це забезпечення процесів вертикальної легітимації відповідними базовими смислами, що виправдовують та пояснюють існуючі статусні взаємодії та інституційні утворення, кінцевою метою яких є переведення їх у розряд самозрозумілих.

«Розповсюджувачі» свою чергою здійснюють безпосередню передачу смислів та їхнє закріплення, хоча в цьому процесі і можливі деякі модифікації цих смислів з їхнього боку. Якщо генераторів смислів порівняно небагато і в їхній великій кількості немає потреби, то коли мова йде про «розповсюджувачів», то найважливішим критерієм є їхня кількість.

Звичайно, що слід враховувати історичні обставини, в яких створював свою концепцію Антоніо Грамши. Нині види інтелігенції, серед яких він виділяв генераторів смислів та розповсюджувачів, через революційні зміни у засобах масової комунікації, з необхідністю теж зазнали помітних змін, а інколи їх важко відрізнити один від одного. Так, інтернет-блогери, які мають величезну аудиторію, водночас можуть виконувати функцію і генераторів смислів, і їх розповсюджувачів. Час та легкість, з якою нині можуть розповсюджуватися смисли, є просто вражаючими, у порівнянні із початком ХХ сторіччя.

Разом із тим, функція цих генераторів смислів та розповсюджувачів залишилася незмінною: створення відповідних смислів та їх розповсюдження. Іншими словами, екстерналізація та об'єктивація цих смислів є запорукою здобуття чи утримання культурної гегемонії, до якої прагнуть усі символічні універсуми. Без подібної категорії людей, жоден символічний універсум не може мати своє розповсюдження у суспільстві та здобувати нових носіїв чи утримувати старих.

В контексті ролі експертів та їхньої участі в процесах вертикальної легітимації ми маємо звернутися до концепції нідерландського вченого – Тьона ван Дейка. Його цікавило, як соціальна приналежність журналістів і притаманні їй соціальні знання впливають на відбір та подачу новин для суспільства. Тут треба згадати про концепцію ідеології, запропоновану Т. ван Дейком, а саме визначення ідеології як організованої системи тверджень, відповідно до певної ідеологічної схеми. Серед головних категорій будь-якої ідеології вчений виділяв «членство», яке дає відповідь соціальним акторам на питання, хто вони, хто належить до них; «діяльність» та «цілі» які відповідають на питання, що їм робити, що від них очікують; «цінності» та «норми»; «позиція», яка задає систему координат для соціального актора у відносинах з представниками інших груп, встановлює хто є вищим, хто нижчим, хто є

ворогом; насамкінець, це «ресурси», які є ключовими для соціальної групи. Таким чином, ідеології не лише дають людям мету і відповідають на питання, що їм робити, однак і формують у них групову ідентичність. В цьому контексті, Т. ван Дейк вважає, що аналізувати повідомлення ЗМІ можна лише через призму соціальних знань та ідентифікацій самих журналістів, як членів певних груп.

«Можна зробити висновок, - пише вчений - що репрезентація і відтворення подій-новин журналістами - не такий простий і інертний процес, це скоріше набір конструктивних стратегій, які перебувають під соціальним та ідеологічним контролем. Виробництво повідомлень визначається властивими кожному даному журналісту моделями, що відносяться до подій-новин, — як при безпосередньому спостереженні подій, потенційно здатних стати темою новин, так і такій, що частіше відбувається, процедурі обробки текстів-джерел, присвячених цим подіям. Такі моделі, засновані на певних соціальних репрезентаціях, забарвлені внутрішньої упередженістю; для журналістів провідних видань це будуть репрезентації, характерні для домінуючих груп». [Т. ван Дейк, 2000, с. 150]

Між екстерналізацією відповідних до домінуючого символічного універсуму смислами та їх інтерналізацією суспільством знаходяться медіуми, які об'єктивують ці значення. Однак цей процес аж ніяк не є механічним. Це означає, що трансльовані зверху смисли заломлюються через соціальний суб'єкт (журналістів) і до адресата надходять вже у зміненому вигляді. Адже працівники медіа такі ж члени суспільства, вони мають свої інтерпретативні схеми, інтереси та прагнення. Разом із тим перебувають у тому ж самому символічному універсумі, що й інші¹.

На прикладі журналістів, як групи, ми бачимо цікаву констеляцію: вони є суб'єктами легітимації (беруть участь у вертикальній легітимації) і разом з тим є її об'єктами (як звичайні члени суспільства). Та сама ситуація і з працівниками освіти. Вони також є трансляторами пануючого символічного універсуму і водночас його об'єктами. Легітимація як один з найважливіших процесів, що супроводжує суспільне життя та відповідає за конструювання та реконструювання соціальної реальності, дуже тісно пов'язаний із соціалізацією. Саме через соціалізацію індивід отримує смислові комплекси певного символічного універсуму – інтерпретативну матрицю об'єктивних, інтерсуб'єктивних та суб'єктивних процесів і явищ. Якщо мова йде про пануючий універсум, то перш за все через соціалізацію задаються рамки соціального світу, а головною метою є прийняття суспільного ладу та існуючих статусних відносин як самозрозумілих. Відтак соціальна реальність знову і знову реконструюється, а соціальна система залишається стабільною.

Таким чином, група «експертів» символічного універсуму є дуже численною та різномірною. До «експертів» відносяться багато підгруп, а їхні члени можуть входити до одночасно кількох з них.

Якщо на початкових етапах розвитку суспільства експерти були малочисельною групою, то нині, із подальшою диференціацією та ускладненням суспільства, вона своєю чергою також мають розгалужену та складну структуру. Ми вже зазначали, що умовно їх можна розділити на дві великі групи: на експертів, які безпосередньо продукують смисли та експертів, які розповсюджують та підтримують ці смисли серед суспільства. До першої групи входять ідеологи, релігійні діячі, науковці, філософи. У їхнє завдання входить побудова мета-смислів, які пояснюють та виправдовують для соціального актора існуючі соціальні відносини, а також пропонують йому певну модель світобудови і його місця у ній. Слід підкреслити, що в рамках одного універсуму можуть існувати різні ідеологічні течії, про що ми писали раніше. Повторимо важливу тезу, що ідеологія ні в якому разі не ототожнюється із символічним універсумом, оскільки будучи груповими уявленнями і виразом їхніх інтересів не може автоматично переноситися на все суспільство. Навіть, коли ми говоримо про панівну ідеологію, вона є лише однією (політичною) складовою мета-смислової матриці, яка вбирає у себе безліч смислових систем певним чином інтегрованих та таких, що демонструють емерджентні якості. Тому, особливо за сучасних умов, в групі «експертів» одного символічного універсуму можуть бути присутніми декілька підгруп, які генерують доволі відмінні смисли та, в тому числі, ідеологічні побудови. Відтак визначення «єретичності» тих чи інших ідеологічних конструктів за таких умов стає більш розмитим. Хоча це також стосується не всіх суспільств. В деяких, де символічному універсумові притаманна лише одна панівна ідеологія, суспільний дискурс та вертикальна легітимація є суворо

---

¹ На протипагу звичайним соціальним акторам, які є об'єктами вертикальної легітимації і стикаючись із її смислами у своєму повсякденному житті, потім так чи інакше модифікують їх у своїх Ми-зв'язках, виступаючи таким чином суб'єктами горизонтальної легітимації, експерти або ж генератори та розповсюджувачі смислів виступають активними учасниками вертикальної легітимації і можуть певним чином впливати на неї (щоправда суттєво обмежено).

регульованими, така межа є досить чіткою і все що за неї виходить – підлягає анігіляції чи в кращому випадку символічним прийомом, спрямованим на відповідну корекцію цих смислів. Головне тут наголосити, що сучасні суспільства мають набагато більш складну структуру групи експертів, на відміну від традиційних суспільств, які характеризуються більш авторитарним стилем вертикальної легітимації, що часто включає відкриту цензуру та ідеологічних примус.

Символічний універсум та геополітичні орієнтації. Важливою частиною політичного домену та водночас індикатором дифузії символічних універсумів та їх боротьби є смисли, що відносяться до геополітичних моделей розвитку суспільства. Ця частина політичного домену є інтегральною, оскільки той чи інший вектор розвитку вбирає в себе ті чи інші ціннісні комплекси, нові ідентифікації, моделі політичного устрою – тобто окрім власне політичного домену та його царини смислотворчості тут простежується також зв'язок з ціннісним та історичним доменами. Відтак зміни у настроях суспільства щодо його геополітичних орієнтацій є яскравим показником переважання впливу того чи іншого символічного універсуму. Розколотість суспільства із цього питання, відсутність у ньому переважаної більшості, є одним (однак не єдиним) з індикаторів, що свідчить про активну фазу боротьби символічних універсумів і відсутність усталеної культурної гегемонії одного з них. Саме такі процеси супроводжували українське суспільство останню чверть століття. Політичні розбіжності в масштабі всієї України тісно пов'язані із геополітичними. Українці протягом двохтисячних років демонстрували геополітичну амбівалентність, адже відносна більшість з них одночасно виступала і за східний, і за західний шляхи інтеграції країни. Крім того, від п'ятої частини до третини українців тривалий час не могли визначитися з цих питань, незважаючи на їхнє активне обговорення в суспільстві¹.

Ця двоїстість, невизначеність щодо зовнішньополітичного вектору розвитку країни серед населення (а не еліт) є результатом боротьби символічних універсумів – «старого» і «нового». Точніше кажучи, це результат заміщення одного універсуму іншим, через що в дискурсі наявні кілька ціннісно-смыслових матриць. Парадоксальність ситуації полягає у тому, що за своєю природою символічний універсум не терпить конкурентів, оскільки претендує на виключність та одноосібний вплив на формування соціальної реальності. Наголосимо: специфіка українських реалій полягає в тому, що один символічний універсум втрапив своє домінуюче становище, тоді як інший ще повністю його не здобув і не витіснив конкурента з публічного поля.

Впродовж двохтисячних років українці були готові приєднаються і до союзу Росії та Білорусі, і до Європейського союзу. При цьому і в першому, і в другому випадку за подібний крок висловлювалася порівняна більшість опитаних².

Настрої українців дуже різко змінилися в результаті активізації боротьби символічних універсумів, яка вилилася у свою крайню форму – фізичне, збройне протистояння. Через рік після подій на Майдані у Києві та продовження війни на Сході країни, геополітичні орієнтації суспільства зазнали значних змін – порівняна більшість (близько п'ятдесят відсотків) вже однозначно обирали європейський вектор розвитку, а східний – лише тринадцять відсотків. Ці результати є цілком логічними, оскільки, як вже зазначалося у попередніх розділах, збройне протистояння є останнім аргументом і свідчить про слабкість того символічного універсуму, представники якого це протистояння починають.

Адже зміна настроїв на користь західного вектору розвитку сталася в першу чергу внаслідок самовизначення великої частки тих людей, для кого це питання не було актуальним. Своєю чергою актуалізація боротьби символічних універсумів призвела до актуалізації у суспільному дискурсі усіх ключових питань та буквально примусила більшість соціальних акторів визначитися по ним³.

¹ Ілюстрували це не лише абсолютні цифри геополітичних орієнтацій населення України, а й аналіз відповідей представників двох вікових груп – молоді (до 29 років) та старшого покоління (55 років і більше), які соціалізувалися в зовсім різних символічних універсумах. Попри цілком логічні розбіжності у відповідях між цими поколіннями, не можна було однозначно стверджувати, що молодь виступає лише за західний шлях розвитку і відкидає східний. Так само не можна було стверджувати про позицію старшого покоління (дані моніторингу Інституту соціології НАН України за 2013 рік).

² Хоча треба відмітити, що динаміка ставлення українців до вступу в союз з Росією і Білоруссю за останні 13 років демонструє кілька особливостей. Починаючи з 2002 року і по 2010 рік, кількість прихильників східного вектору зовнішньої політики практично не змінювалася. Винятком став 2005 рік, коли тема Росії, розділення країни на Схід і Захід, була загострена, що, своєю чергою, вплинуло на відповіді. Однак за останні три роки кількість тих, хто позитивно оцінює вступ до союзу Росії та Білорусі, істотно знизилася, а кількість противників цього шляху інтеграції демонструє тенденцію до збільшення.

³ Разом із тим, в деяких регіонах країни геополітичні орієнтації щодо східного вектору залишилися без змін чи посилюлися. Ці настрої відсилають нас до феномену символічних анклавів, про які ми писали раніше і є складовою культурної гегемонії старого символічного універсуму, яка зберіглася на тих територіях поряд із релевантною

При цьому, цікавим було те, що частина політичних сил, які зародилися та знаходяться в системі «нового» символічного універсуму, використовують символи та смисли «старого» символічного універсуму, який хоча і втратив своє домінуюче положення, однак зберігає певний вплив у суспільстві і тому допомагає цим силам вирішувати свої політичні завдання.

Значною частиною цього були акценти необхідності саме на східному векторі розвитку, обґрунтовуючи це не лише раціональними міркуваннями (тісні економічні зв'язки та великий потенціал для їхнього розвитку), а й ірраціональними аргументами: спільна історія, спільні культурні коди, спільна мова, ціннісні орієнтири, тощо. Іншими словами царина геополітичних орієнтацій із необхідністю вбирала в себе інші смислові царини.

Релігійний домен символічного універсуму. Від політичного домену ми переходимо до релігійного. В цьому зв'язку, крім названих вище «експертів», які у своїй діяльності цілеспрямовано або опосередковано виконують функції із легітимації існуючого символічного універсуму, ми маємо згадати велику групу, яка також належить до них, однак складає особливий клас «експертів». Ми маємо на увазі представників релігій та культур.

Ці експерти використовують дещо інші смислові та символічні засоби (на чому ми зупинимося трохи нижче) для виправдання та пояснення існуючих соціальних взаємовідносин, тим не менш, в цілому їхня функція повторює функцію описаних раніше експертів. Це одна з головних причин, чому ми відносимо політичний та релігійний домени до одного рівня в ієрархії доменів символічного універсуму. Разом із тим маємо виділити основні особливості цієї групи експертів та усієї символічної та смислової сфери, яку ми відносимо до релігійного домену.

У цьому зв'язку треба згадати про деякі поняття Томаса Лукмана, які він використовував при аналізі релігії, що своєю чергою був тісно пов'язаним і фактично стояв на підґрунті доробку, отриманому під час спільної роботи з Пітером Бергером. Сюди відноситься перш за все фундаментальна теза про соціальну конструйованість реальності, діалектичні відносини між індивідом та суспільством, а також нові поняття та взаємозв'язки між ними, які вчений з необхідністю вводить під час своєї самостійної теоретичної роботи.

Так, у своїй наступній після «Соціального конструювання реальності» великій праці «Невидима релігія», вчений зміщує свою увагу від поняття «символічний універсум» на концепцію «світобудови» (Weltansicht), яка представлена як частина соціально конструйованої, об'єктивованої дійсності, смисловим комплексом, інтерналізованим в процесі соціалізації, що «задає історичні межі, в яких вибудовується ідентичність людських організмів і через яку трансцендується їхня біологічна природа». [Luckmann, 1991, S. 93.]

Томас Лукман визначає однією з важливих характеристик світобудови її передзаданість індивідові, що своєю чергою забезпечує успішний процес інтерналізації ним смислів та зрештою його органічну інтеграцію в існуючу систему. Із цією характеристикою пов'язана функція, яку виконує «світобудова» - ця функція позначена вченим як «елементарна релігійна». Томас Лукман представляє «світобудову» як основоположну та інваріантну соціальну форму релігії, а, отже, як таку, що в тому чи іншому вигляді присутня у будь-якому суспільстві. Через це важко виділити її універсальні смислові конструкти, які б повторювалися у кожному окремому суспільстві, а радше це вона відповідає за упевненість соціальних акторів у значимості існуючого порядку, його комунікативних взірців та самого соціального світу.

Таким чином, це поняття за своїм рівнем загальності та його атрибутивними функціями виступає категорією¹.

Своєю чергою інше поняття, яке використовує Томас Лукман – «священний космос» (Heiliger Kosmos) – демонструє менший об'єм і використовується ним для позначення світобудови, що є соціально об'єктивована у конкретних умовах і виконує функції специфічної та історичної соціальної форми релігії. Фактично «священний космос» задає соціальну систему координат завдяки тому, що Т. Лукман позначає поняттям «релігійні репрезентації» (Religiöse Repräsentationen). Під останніми маються на увазі усі символи, які входять до священного космосу і забезпечують потребу у орієнтації в соціальному світі. Сама ж об'єктивація священного космосу відбувається через три головні аспекти: взірці поведінки, образи та мову.

Після цього короткого огляду можемо визначити чим ця концепція є релевантною для нашого власного аналізу. Такою вона є принаймні з двох основних позицій. Перша полягає у

системою цінностей, дискурсом, ідентифікацією, інтерпретацією історії, ставленням до економічних моделей в суспільстві, тощо.

¹ Цими функціями категорії є методологічна, синтезу знань, евристична та логічна функції.

тому, що поняття «світобудова» та «священний космос» допомагають доповнити вже існуючий аналіз процесів легітимації та ролі релігії в них. Більше того, вони фактично замінюють поняття «символічний універсум» з огляду на проблематику, яка потрапляє у фокус аналізу Томаса Лукмана. Адже, згідно нього, релігія від самого початку свого виникнення, від своїх найбільш елементарних форм виконувала функцію інтеграції соціальних акторів та затвердження існуючих статусних взаємодій, а, отже, і розподілу дефіцитних ресурсів. Відтак, вчений підходить до вже старої теми легітимації та переведення смислів у розряд самозрозумілих під дещо іншим кутом: до вже окресленої концепції легітимації через аналіз проблем соціології релігії Томас Лукман додає поняття «релігійних репрезентацій». «Вірогідність того, – зазначає соціолог - що «логіка» священного космосу більше не вважатиметься самозрозумілою, збільшується в залежності від того, чим більш гетерогенним є соціальний розподіл релігійних репрезентацій». [Luckmann, 1991, S.104]

І це друга позиція аналізу вченого, яка може бути використана у нашому розгляді релігійного домену, як специфічної смислової царини. Релігійні репрезентації можуть вступати і вступають між собою у боротьбу за пояснення та утвердження системи орієнтирів – священного космосу, за право виконувати функцію соціальної форми релігії. Фактично, згідно Томаса Лукмана: «релігійні репрезентації легітимують людську поведінку у всіх соціальних ситуаціях». [Luckmann, 1991, S. 99].

Залучення релігійних репрезентацій, як своєрідної операціоналізації «священного космосу» до процесів легітимації існуючого соціального ладу виводить нас на феномен перетинання функцій політичної та релігійної смислової сфер у суспільному житті. Більше того, це перетинання призводило і до нашого часу призводить до своєрідного суперництва між «експертами» обох смислових царин.

Експерти політичного домену через ідеології (які ми раніше визначили як систему уявлень якоїсь соціальної групи, які описують найбільш вдалу модель соціальних відносин в суспільстві і відповідних їм статусних взаємодій) виконують зокрема функцію по інтеграції соціальних акторів на основі співприналежності до групи-носія цієї ідеології. Важливим тут є це конкретне визначення, адже термін «ідеологія» має занадто широкий спектр дефініцій, а відтак об'єми цього поняття занадто різко контрастують в залежності від автора чи парадигми. Саме тому ми будемо відштовхуватися від цього конкретного визначення, даного нами ще на початку нашого розгляду. Раніше така чітка та, з необхідністю, вузька дефініція дозволило нам зробити важливе розрізнення між поняттями «ідеологія» та «символічний універсум». Нами було продемонстровано, що об'єми та пізнавальні функції цих понять є різними і вони знаходяться у відносинах субординації. Нині ж, така дефініція поняття «ідеологія» дозволить нам прояснити ключову різницю між смисловими системами політичного та релігійного доменів.

В цьому контексті ключовим у визначенні «ідеології», яке ми використовуємо, є те, що ці уявлення про суспільний устрій є уявленнями певної групи, відтак вони відображають її групові інтереси. Вона містить систему тверджень чи ціле вчення, яке на своєму фундаментальному рівні спирається на аргумент про те, що саме така модель є найбільш ефективною, а відтак і раціональною. Однак на певному етапі, із розширенням певних ідеологічних уявлень у суспільстві, із виходом їх за межі тільки однієї групи, ці уявлення із необхідністю набувають характеристик того, про що ми згадували, даючи огляд концепції релігії за Томасом Лукманом та понять, які у ній використовуються – «світобудова» та «священний космос», що задає індивідові соціальну систему координат.

Таким чином, із своєю універсалізацією, своїм поширенням серед членів суспільства, ідеології, як невід'ємна частина політичного домену, все більше перетинається із релігійним доменом і його цариною смислів. В першу чергу мова йде про фундаментальне зміщення від раціонального обґрунтування до ірраціонального базису, до ультимативного аргументування цієї конкретної ідеології як істинно вірної. Таким чином, до початкової аргументації додається принципово нове смислове ядро, що переводить ці групові уявлення у розряд релігійного вчення, як передзадані, оскільки саме вони надають соціальному актору необхідну систему координат у суспільстві і пропонують йому відповідні соціальні взаємодії у ньому. Більше того, вони визначаються як «природні» або «надприродні», в залежності від акценту обґрунтування, що використовується. В будь-якому випадку вони постають як імманентні суспільству і через це не дотримання їх є порушенням «природніх» чи «надприродніх» законів, а отже усі зусилля повинні бути направлені на повернення до відносин, що відповідають цим правилам.

Ці процеси можна також описати через діаду понять «партикуляризм - універсалізм»: частковість, групова диспозиційність власне ідеологічних переконань доповнюється універсальністю релігійних смислів. Користуючись термінологією Т. Лукмана, ідеологія починає вибудовувати та пропонувати індивідові своєрідний «священний космос». Однак в

більшості випадків мова йде про «природність», а не «надприродність» пропонованого устрою.

Своєрідний синтез політичного та релігійного домену складають релігійні ідеології, які інтегрують у собі смисли та функції обох доменів. Релігійні ідеології, як і релігійні системи в цілому, у своїй кінцевій аргументації відсилають до «надприродних» сутностей. Разом із тим вони можуть виникати в особливих умовах, коли представники певної релігії чи конфесії зазнають у тій чи іншій мірі утисків в межах свого суспільства. За таких умов ми маємо інтеграційну силу релігії, яка об'єднує її носіїв, пропонуючи їм спільний «священний космос», а, відтак, і спільну «світобудову». Ця релігійна система має усі ознаки універсальності. Більше того, вона може об'єднувати людей і за межами цієї конкретної групи чи цього конкретного суспільства. Водночас, коли ми говоримо про релігійну ідеологію, ми говоримо про релігійну систему до якої додаються смисли, в яких концентровані конкретні групові інтереси представників релігії чи конфесії. Такий синтез аподиктично відбувається через те, що представники цієї релігії чи конфесії через ті чи інші причини, у цих конкретно-історичних обставинах, в межах конкретного суспільства зазнають утисків. Відповіддю на такий стан справ є спроба цієї релігійної спільноти реалізувати та захистити свої групові інтереси через вихід у поле політичних відносин, що неможливо без формулювання відповідних смислів, які відносяться до політичного домену¹.

Важливо при цьому підкреслити, що виникнення релігійних ідеологій не обов'язково має своїм підґрунтям виключно утиски певної релігійної спільноти. Так, у випадку релігійного фундаменталізму, ми говоримо про релігійну ідеологію, яка зароджується в межах найбільш розповсюдженої в суспільстві релігії чи конфесії, а, отже, не зазнає жодних переслідувань чи обмежень в рамках даного суспільства. Тим не менш, у випадку релігійного фундаменталізму ми маємо поєднання смислів релігійного домену та політичного доменів і в цілому вихід цих смислів у різні сфери соціального життя.

Заключення. Головним завданням нашого аналізу було прояснення ситуації поєднання, взаємопроникнення смислів обох доменів та близькість цих двох смислових царин. Це пояснює схожість функцій, які в суспільстві виконують ці смислові системи, та факт деякого суперництва між «експертами» цих систем, більше того, саму наявність та диференціацію цих «експертів».

На рівні буденності, смислотворчість у цій царині, яка відбувається безпосередньо в межах Ми-зв'язків соціальних акторів, виливається у формі повсякденних міфологій. Під останнім ми розуміємо царину смислів, до якої відноситься фольклор - забобони, прикмети, приказки, народна мудрість, тощо. Сутнісна особливість цієї царини смислотворчості полягає у тому, що вони створюються та розповсюджуються не, так би мовити, «професійними» експертами, до яких можна віднести вже згаданих нами генераторів смислів та їхніх розповсюджувачів. Вони формуються, побутують і відтворюються у просторі повсякденності соціальних груп. Відтак, вони розповсюджуються не в першу чергу завдяки процесам вертикальної легітимації, а завдяки та процесам горизонтальної легітимації – в ході безпосередніх повсякденних інтеракцій між акторами. Саме через це контролювати ці повсякденні міфології дуже важко навіть у тоталітарних та авторитарних суспільствах, де процеси вертикальної легітимації перебувають під жорстким впливом цензури та ідеології. Через відкритість та варіативність повсякденних інтеракцій саме повсякденні міфології стають одними з перших смислотворчих царин, у яких відбуваються процеси дифузії символічних універсумів та їхньої боротьби: альтернативні конструкти потрапляють у комунікативні практики домінуючого символічного універсуму та своєю чергою модифікуються у ньому.

Література

1. Бурдые П. Социология социального пространства / Пер. с франц.; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. — М. : Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. — 288 с.
2. Грамши А. Тюремные тетради. Избранное. — Режим доступа: socialistica.lenin.ru/txt/g/gramshi_1.html.

---

¹ Тут можна згадати про символічні анклавні, жителі яких можуть бути представниками іншої релігії чи конфесії, ніж решта суспільства і для збереження або навіть розширення своїх територіально-символічних меж, а також за певних умов (наявність власних альтернативних інститутів та «експертів»), можуть формулювати свої ідеологічні системи та вводити їх в царину політичних смислів. Це може відбуватися як на локальному рівні, так і на регіональному і навіть у соціальному масштабі. Відтак, відстоювання своїх релігійних поглядів (як частини свого альтернативного символічного універсуму) може стати причиною формулювання групою синтезу релігійних та політичних смислів.

3. Ван Дейк Т. Язык. Познание. Коммуникация. - Б.: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. — 308 с.
4. Berger P. L. The Sacred Canopy: Elements of Sociological Religion. – Garden City: Anchor Books, 1969. – 229 p.
5. Berger P. L. A Rumor of Angels: Modern Society and the Rediscovering of the Supernatural. – Garden City: Doubleday&Company Inc., 1969. – 129 p.
6. Berger P. L. The Social Reality of Religion. – Harmondsworth: Penguin Books, 1973. – 235 p.
7. Berger P. L. The desecularization of the world: resurgent religion and world politics. – Washington: Ethics and Public Policy Center, 1999. – 135 p.
8. van Dijk T.A. Ideology. A Multidisciplinary Approach. SAGE Publications: London, Thousand Oaks, New Delhi, 1998, 365 p.
9. Dreher J. Phänomenologie der Macht // Vortrag Goethe Institut Porto Alegre, Brasilien, 11. April 2011, 18 S.
10. Luckmann Th. Kultur und Kommunikation // Kultur und Gesellschaft. Hrsg. Max Haller, Hans-Joachim Hoffmann-Nowotny, Wolfgang Zapf, Campus Verlag: Frankfurt, New York, 1989, ss. 33-45.
11. Luckmann Th. The Sociology of Language. The Bob-Merrill Company: Indianapolis, 1975, 78 p.
12. Luckmann Th. Unsichtbare Religion. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991. – 191 s.
13. Mannheim K. Ideology and utopia London: Routledge, 1991, 318 p.

УДК 316.43.

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ІННОВАЦІЙ: ПОШИРЕННЯ, ЗАКРІПЛЕННЯ, ВИМІРЮВАННЯ

Якубін О.

кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології

Факультету соціології і права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

Пікалюк Д.

спеціаліст соціології

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

Інновації розглянуто як соціальний процес, показані інституційні та дифузійні характеристики соціальних інновацій.

Инновации рассмотрены в качестве социального процесса, показаны институциональные и диффузионные характеристики социальных инноваций.

We considered innovation as an essential social process, showing institutional and diffusion characteristics of the social innovation.

Ключові слова: інновації, соціальні інновації, дифузія, інституціоналізація, вимірювання.

*Зрозуміло, що ви легко помічаєте проблеми, якими сповнений наш світ! Так чому б вам не уявити собі рішення, а потім довести свою ідею до робочого стану, після чого перетворити її в щось корисне для суспільства?
Білл Дрейтон, засновник організації Ashoka.*

Останнім часом навіть на повсякденному рівні наша мова наповнена словами, які пов'язані з чимось новим, його винаходом/запровадженням, досягненням (часто, виключно, фінансового) успіху за допомогою нової ідеї, практики, комп'ютерної програми чи механізму — ми говоримо “стартап”, “монетизація”, “комерціалізація”, “креативність”, “конкурентність”, “трендсеттер” - і “креативний клас”, “інновації” — у прив'язці до “інноваційного розвитку економіки”.

В цих практиках мовлення, ми переважно, слідуємо за модою, адже “так говорять” і тому дещо важливе - що ж є тими самими інноваціями, сприймаються, як ніби самоочевидне (ну це щось нове, модне і прибуткове, звісно!), але насправді, використавши влучний образ Р. Жирара такі речі функціонують, як очевидні завдяки “туману навколо них” і для їх прояснення бракує ширшого, класифікаторського і в античному значенні “шкільного” і соціально-наукового променя світла для розсіювання “туману”.

Інновації у найзагальнішому розумінні засадничо потребують соціальності, як поширення серед інших— адже щось вигадане і нове може скільки завгодно залишатись новим і одиничним, і так і не стати інноваціями (лежить собі у шухляді — ну і добре), ними ці новації стають завдяки соціальному контексту (in + novatio) — коли їх підтримує не лише їх інноватор-ініціатор, але і його друзі, і друзі і знайомі їх друзів, і знайомі і друзі їх друзів і знайомих і т.д.

З огляду на ці міркування будь яка інновація є соціальною інновацією і все було б добре, якби ці соціальні інновації не вигулькнули ще окремо до “звичайних і теж соціальних” інновацій десь у дискусіях про проблеми держав загального добробуту та пошуку так званого “третього шляху” між соціалізмом та капіталізмом. Тож виокремлення цього типу інновацій в окремий вид стало необхідним.

Першочергово це обґрунтував ще Римський Клуб у 1972 році. В “Межах зростання” робоча група Римського Клубу визначила соціальні інновації та віднесла їх до окремої категорії. Головна ідея там полягала в тому, що технічний прогрес є не тільки безсилим, коли залишаються невіршеними глобальні проблеми людства, але й може вести до небажаних наслідків для всіх, ну принаймні для більшості (для 99 відсотків — а 1 відсоток вважає, що може завжди врятувати себе — втекти на Місяць чи легко колонізувати Марс).

Протягом більшої частини минулого століття під соціальними інноваціями почали розуміти, частіше всього, грандіозні соціальні зміни, індустріалізацію та сучасність в цілому (тобто ідеї центральні для соціології, як науки, як ми її розуміємо собі і в 10-х роках 21 століття). Невеликі інновації сприймалися як відображення більш широких соціальних змін.

Велика хвиля індустріалізації та урбанізації, що припала на ХІХ ст., супроводжувалася стрімким підйомом соціального підприємництва та інновацій: взаємодопомога, мікрокредитування, будівельні ощадні каси, профспілки, клуби по інтересам, розповсюдження філантропічних настроїв серед бізнес-лідерів, що створюють новітні моделі міст та шкіл.

У ХІХ ст. та на початку ХХ ст. в Великобританії в рамках громадського суспільства виникають перші моделі догляду за дітьми (Barnardo's), спілки з будівництва будинків для всіх (Peabody), спільноти з питань розвитку (the Edwardian settlements) і соціальної допомоги (Rowntree).

Досвід модернізації яскраво показав необхідність гармонійної взаємодії між його технологічними складовими та, зазвичай, менш дослідженими складовими - інституційними та соціально-ціннісними для успішного інноваційного розвитку суспільства. Нові форми організації підприємництва або взагалі нова ідея чи принципи діяльності підприємництва можуть активно впливати на соціум, створюючи та змінюючи організації, поширюючи певні ідеї та принципи. Загалом, соціальні інновації передбачають певні зміни, в нашому випадку, це зміни соціального характеру. Навіть сам капіталізм можна розглядати як інновацію, як нові форми організації економічних відносин і розподілу капіталу.

На прикладі капіталістичної економіки Й. Шумпетер показав характер інновацій та специфіку їх виникнення. Дію інновацій він назвав «творчим руйнуванням». Ця теза може бути розглянута не тільки в контексті інновацій в царині економіки, а в першу чергу в їх соціальному плані. Відкриття нових ринків, розвиток економічної організації, постійно революціонізує наявні соціальні структури.

“Але весь процес в цілому дійсно неперервний, тобто в кожен даний момент відбувається або революція, або засвоєння її результатів. Обидві ці фази, разом узяті, утворюють так званий економічний цикл, економічну структуру зсередини, руйнуючи стару структуру і створюючи нову”[7].

Таким чином, інноваційний процес, за Шумпетером, передбачає руйнування застарілих схем та зв'язків, створюючи більш продуктивні та прогресуючі моделі. Тобто інновація впроваджується, несе за собою певну революційну хвилю, перш ніж соціум засвоїть результати інноваційної діяльності і потім, схематично, цикл знову починається з початку.

Наразі вже існує певна кількість наукових підходів, які пояснюють інновації, роблячи акцент на економічних, соціальних та інших їх наслідках та закономірностях. На нашу думку, характерною особливістю саме соціальних інновацій є поліпшення якості життя суспільства (вдома, на роботі, в соціальному і природному середовищі), вирішення або полегшення ключових суспільних проблем з матеріальним забезпеченням громадян, а також інвестиції в людину.

З погляду виконання та реалізації соціальних інновацій можна говорити про їх конкретні особливості, такі як: (1) процедурний характер змін; (2) поліпшення сталого характеру; (3) учасники, що характеризуються про-суспільними відносинами, готовністю до співпраці та довіри [10, Р.14].

Розглянемо особливості зародження, поширення та наслідки соціальних інновацій через призму нижче наведених підходів до вивчення інновацій, які можна вважати вже класичними та такими, що більш повно описують ці процеси і наочно показують їх універсальний соціальний характер.

Для розкриття сутності поширення інновацій доцільно розглянути спершу концепцію дифузії інновацій.

Основоположником даної теорії вважається американець Е. Роджерс. Перш ніж описати його теорію, логічно згадати ще одного вченого, але французького – Г. Тарда, якого по праву вважають передвісником сучасних досліджень дифузії інновацій та, навіть, деякою мірою акторно-мережевої теорії Б. Латура.

За Тардом, суспільство – це наслідування, адже тільки завдяки наслідуванню суспільство зберігає свою цілісність. Зміни, що мають місце в суспільстві пов'язані з виникненням і розповсюдженням винаходів, і як наслідок зі зміною орієнтирів для подальшого наслідування. Знаходячи в еволюційному розвитку народів схожі риси, джерелом еволюції по Тарду є наукові відкриття та промислові винаходи, які утворюють собою цілу систему. Визначаючи фактори соціальних змін, вчений відкидає думку про роль індивідуальних вчинків, як факторів соціальних змін. На його думку головний фактор соціальних змін – великі ідеї, які він називав винаходи або відкриття: “Під цими двома термінами я розумію всяке нововведення або всяке подальше поліпшення, що передбачає нововведення у всякого роду соціальних явищах: у мові, релігії, політиці, праві, промисловості, мистецтві”[5, С. 300].

Всі великі ідеї набувають своєї соціальної значущості завдяки механізму наслідування. Можна сказати, що Тард називає будь що “соціальним”, якщо це щось зазнало ефекту наслідування. Тому аналіз соціальних явищ, на думку вченого, треба проводити на макрорівні (як тут не пригадати Латура з його лабораторією Пастера, де і була створена нова “пастеризована” Франція).

Тард виокремив дві основні причини розповсюдження нововведення (винаходу) – логічні та надлогічні. “До логічних причин, або логічних законів наслідування, він відносив безпосередньо пов'язані з отриманим нововведенням. Логічні закони пояснюють, чому одні нововведення розповсюджуються, а інші - ні, наскільки усвідомлена потреба в нововведенні і наскільки воно сумісне з існуючими знаннями і уявленнями” [5, С.302].

Суть іншого виду причин полягає в тому, що нововведення, які мають місце серед людей з вищих прошарків соціальної ієрархії і тільки-но починають там поширюватись, будуть прийняті всіма з більшою ймовірністю, ніж ті, що з'явилися в середовищі людей, які посідають нижче місце в тій самій соціальній ієрархії. Вчений також зазначив, “що соціальна дистанція має значення для поширення нововведення: наслідувати з більшою ймовірністю будуть того, хто знаходиться ближче, з посівших більш високе становище” [5, С.303]. Дане теоретизування є досить цінним, адже пояснює чому інновації зароджуються в одному місці і які механізми лежать в їх розповсюдженні далі серед інших індивідів з різними соціальними, економічними, культурними, політичними статусами.

В книзі Роджерса “Дифузія інновацій” (1962) була запропонована загальна модель дифузії інновацій. Більшість узагальнень, зроблених Роджерсом, узгоджуються з принципами вказаної теорії наслідування. “Наслідування” Тарда тотожні сучасному “освоєнню інновації” [5, С.310]. Багато положень, що були висунуті Тардом скоріше інтуїтивно, пізніше знайшли своє підтвердження в емпіричних дослідженнях. Процес поширення нововведень, описуваний Тардом з використанням різних прикладів, будучи зображений графічно, відповідає S-подібної кривої, що узгоджується з сучасними уявленнями про протікання процесу дифузії інновацій.

При цьому Тард підкреслював значущість комунікації в процесі поширення інновації, про важливість соціальної ієрархії та місця, де певна інновація зароджується. Цю тезу далі розвинув Роджерс, класифікувавши суб'єктів інновацій в процесі їх поширення. Таким чином, згідно з Тардом, розповсюдження нововведення є соціальним процесом і не є важливим про який тип інновації йдеться. Повертаючись до Роджерса, заслуговує на увагу графік, що зображує прийняття інновацій в суспільстві як криву нормального розподілу з п'ятьма сегментами. Кожен сегмент має свою назву і характеристики, залежно від схильності певної групи людей сприймати інновації в соціумі (рис.1). На думку Роджерса, розвиваючої силою дифузії інновацій є взаємозв'язок між різними групами.

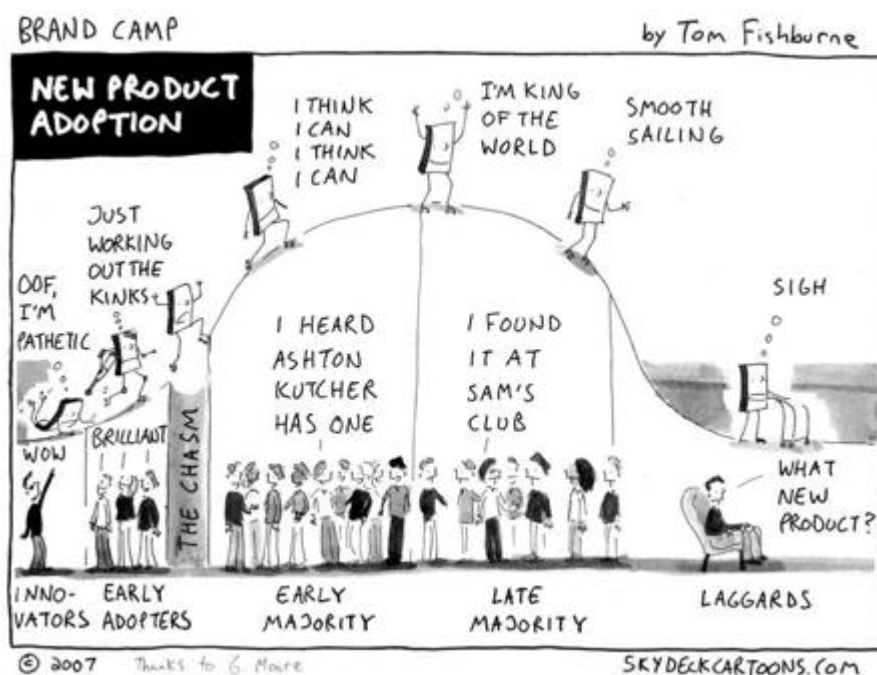

Рис.1 Зображення S-подібної кривої фаз життя інноваційного продукту і поєднанням різних груп споживачів (матеріал підготував ілюстратор Том Фішбурном)

Згідно Роджерсу, “іноватори - це близько 2,5% населення, ранні послідовники - 13, 5%, на частку ранньої більшості і пізнього більшості доводиться по 34%, останні 16% - це відстаючі (консерватори)” [2, С.97].

Будь-яка інновація в суспільстві в процесі свого поширення переживає певні фази свого розвитку: фазу впровадження, росту, зрілості. Перша фаза є найбільш невизначеною, на другій же фазі збільшується аудиторія користувачів. “При настанні фази зрілості обсяги реалізації не збільшуються. Це пов'язано з максимально можливим охопленням цільової аудиторії, а також з моральним старінням блага”[3]. Попри ці фази розвитку інновацій, має місце і сама швидкість їх поширення, що також залежить від певного набору факторів, яких виділив вчений:

1) Відносні переваги інновації - ступінь володіння більш високими перевагами, яку має у своєму розпорядженні інновація перед іншими (часто аналогічними) видами продукції, часто виявляється в економічних чи соціальних категоріях (прибутковість, економічність, зниження рівня забруднення, шуму, затрат ручної праці і т.п.).

2) Сумісність інновації - ступінь придатності інновації наявної системи цінностей (визначається культурними нормами соціальної системи), минулого досвіду і потребам реципієнта.

3) Складність інновації - ступінь легкості для розуміння, застосування або звикання до інновації; годиться, що складність інновації негативно пов'язана з її сприйняттям.

4) Простота апробації інновації - можливість перевірки інновації у вузьких масштабах. У деяких випадках цю характеристику інновації прирівнюють з етапністю, можливість освоєння інновацій по частинам.

5) Комунікативність інновації - можливість поширення інновації між іншими реципієнтами [3].

Тобто наявність тих чи інших факторів прискорює механізм дифузії інновації. Дана теорія є корисною, адже вона показує від яких саме атрибутів залежить ефективність розповсюдження інновацій, яка частина людей буде “сприймати” інновації. Очевидно, що треба зосереджуватися саме на соціальному аспекті, тобто на можливості поширення інновацій серед різних груп, якщо ми говоримо про соціальну інновацію, адже вона в більшій мірі залежить від зміни орієнтирів та установок індивідів. Наприклад, на думку Г. Шаматової швидкість поширення інновації залежить від таких трьох факторів як: спосіб передачі інформації; форма прийняття рішення; властивості соціальної системи; властивості самого нововведення. Більшість факторів згідно цієї думки зосереджуються саме на соціальних аспектах [6].

Соціальні інновації, як і будь-який процес має власні джерела виникнення та поступові стадії розвитку та трансформацій. У більш загальному плані можна навести декілька стадій розвитку будь-якої інновації в суспільстві. Процес створення соціальних інновацій, як правило, складається з декількох етапів:

1) Визначення потреби (Prompts) визнання необхідності впровадження соціальних інновацій

2) Генерувати ідеї (Proposals). Розвиток ідей, відповідних ідентифікованим раніше потребам

3) Перевірка інновацій в практиці (Prototyping). Експериментальне впровадження інновацій та впровадження можливих покращень.

4) Підтримання інновацій (Sustaining). Широке впровадження інновацій, які виявилися досить ефективною (наприклад: розробка бізнес-моделі, яка забезпечить його фінансовий успіх).

5) Поширення інновацій (Scaling). Збільшення охоплення і впливу інновацій (наприклад: ліцензування або франшизи).

6) Виклик зміни в системі (Systemic change). Останній етап представляє собою головну мету соціальних інновацій - міцні соціальні зміни[10, Р.14].

Як вже було визначено вище, соціальні інновації — досить широке поняття, яке охоплює і масштабні історичні зміни, що в певній мірі руйнують традицію і відкривають шлях новим ідеям, і проектну діяльність суб'єктів управління, які продукують нові структури і цілі.

“Соціальні інновації є одним з основних генераторів соціально зумовленого розвитку. Крім того, саме вони формують інноваційне середовище, що сприяє технологічним інноваціям, забезпечує їх дифузю, підвищення ефективності використання, зменшення інноваційних витрат та негативних побічних ефектів” [4, С.64].

Розповсюдження соціальних інновацій потребує детального розуміння, адже це дає змогу більш глибоко осягнути наслідки соціальних змін тих чи інших інновацій, якого б характеру вони б не були. “Соціальні інновації охоплюють три шари суспільного устрою: соціально-економічні інститути, соціальну структуру та соціокультурні характеристики

суспільства — найбільш глибинний шар і тому стратегічний об'єкт інноваційної діяльності — структуру цінностей, потреб, мотивацій, норм та моделей повсякденної поведінки”[4, С.61]. Саме останній шар суспільного устрою найбільш складно піддається вивченню та прогнозуванню через свою глибинну сутність, адже зміни, що відбуваються в ньому майже не піддаються управлінню, але вплив цього елемента прямо впливає як на суб'єктів, так і на об'єктів інноваційних змін. В цьому випадку соціальні інновації можуть не привести до бажаних результатів, при умови що вони не спиралися на поведінкові зміни суб'єктів макрорівня. Можлива також і інша ситуація, коли впровадження інноваційних практик не супроводжується одночасною зміною відповідних інституційних форм. В обох випадках, на думку автора [4], виникають так звані інституційні розриви, результатами яких стають різноманітні непередбачувані наслідки, такі як погіршення умов людської діяльності, внаслідок деінституціоналізації, так і витіснення формальних інститутів неформальними або імітацією інновацій – заміщення простою адаптацією, яка не є ефективною.

Якщо досліджувати яким чином проходить інновація свої перші стадії та як вона згодом стає звичайною практикою, а іноді не проживає і стадії адаптації, слід розглянути більш змістовно два ключових процеси. Дифузія та інституціоналізація мають першорядне соціологічне значення, ці два процеси розгортаються на перетинах відносин і структур, а також збережень і змін в суспільстві. А. Дженетт та Дж.Стефан [11] в процесі соціологічного аналізу дифузії та інституціоналізації розглядають такі поняття, які є і процесом і результатом в таких площинах трьох масштабів: об'єкти, які протікають чи закріплюються; суб'єкти, які піддаються впливу або впливають безпосередньо на процес; і соціальні параметри, через які інновації здійснюють свою подорож. Однією з концептуальних проблематик сучасної соціології інновацій (а можливо, і всієї сучасної соціології) є різниця між дифузією і інституціоналізацією.

Багато речей поширюються, часто як лісова пожежа, проте ніколи не піддаються інституціоналізації. На противагу цьому, існують процедури, які завдячуючи інституціоналізації залишаються законними чи такими, що закріплені сильними переконаннями, але широко вже не використовується. Головний характер розвитку цих процесів, а також їх відмінність можна представити в (таб.1) :

		Інституціоналізація	
		Ні	Так
Дифузія	Так	Всюдисуща, але не прийнятна	Широко розповсюджена, загальноприйнята, доречна (appropriate)
	Ні	Незвична і недоречна	Прийнята, але не поширена

Автори цитують Роджерса, щоб підкреслити значення звертати увагу на інновації в аналізі дифузії “інновація так само ефективна, як характеристика, якою мають володіти організми”... “це хороше слово для сучасного суспільства, таке як “материнство” або “патріотизм”” [11, Р.30].

Дослідники проаналізували дебати міждисциплінарного партнерства, що мало поєднувати бухгалтерські та юридичні послуги, як нової організаційної структури. Це нововведення не адаптувалося в суспільстві, значною мірою тому, що форма партнерство не сприймалася як досить суверенна або професійна.

Цьому також сприяли досить традиційні юридичні зіткнення між адвокатами та аудиторами. У цьому випадку, суперництво і суперечка привели до торжества однієї структури над іншою. В іншому прикладі, славнозвісні “золоті парашути” для керівників великих недієздатних банків в даний час розглядається в якості ганебного вчинку з точки зору широкої громадськості. Проте існує практика переносити державні кошти тільки в кредитоспроможні банках. Таким чином, багато практик є розповсюдженими, однак, не розглядаються в якості законних.

Далі наголошується, що схожі інноваційні практики можуть спровокувати прямо протилежне сприйняття, в залежності від обставин. Наприклад, косметична хірургія стала поширена у багатьох країнах, але планова хірургія для підлітків, або її повторне використання дорослими, виглядає недоречним чи дивним. Косметична хірургія для жертв опіків не викликала таких сумнівів. Ці приклади показують, що у соціологів бракує універсального критерію щодо того, коли нові практики можуть стати інституційно прийнятими, не стаючи звичайною справою для індивідів [11, Р.27-30].

Автори статті, аналізуючи роль розповсюдження інноваційних практик, зазначають, що більшість досліджень дифузії спираються на образи соціального впливу та наслідування. Ранні роботи в областях, що вивчають підкреслюють канали, через які вперше було повідомлено про інновацію, розмежовують трансляцію *versus* контактні джерела впливу. У першому випадку інформація передається через засоби масової інформації, надаючи об'єкту бажаних або знайомих рис; в другому випадку, впливають міжособистісні канали. В умовах змін, прийнята практика може призвести до зовнішніх сигналів, таких як екологічні заходи, прямі стимули, або зміни в законодавстві. Одним з недоліків контакту трансляції є відмінність в тому, що численні форми громадського впливу відбуваються через посередництво та взаємодію з людьми, які не є частиною впливової меншості [11, Р.31]. "Лідери думок" мобілізовані міжособистісними відносинами, такими як реєр-групи (Катц, Лазерсфельд). Вплив зовнішньої комунікації та інформації, на думку Роджерса, надає людям більш-менш космополітичної здатності володіти соціальним впливом. Інша група розглядається, як "super spreaders" ("супер поширювачі"). Вона досягає великої кількості послідовників або через соціальних зв'язків або, маючи хоча б опосередковане відношення до певної групи. З цієї точки зору, ЗМІ та комунікативний вплив опосередкований через суб'єкта, що має прямий доступ до інформації, це підкреслює той факт, що існує асиметрія знання, вони доступні не всім на такому ж самому рівні чи впродовж того самого проміжку часу. Різні ролі в процесі дифузії залежать від статусу актора в соціальній системі, соціального статусу, або прямого контакту, наслідування інноваціям краще розглядати як гетерогенний процес, що тягне за собою внутрішні і зовнішні джерела впливу, тобто, характеризуючи населенням, через яке відбувається поширення, а також соціальне оточенням, що охоплює цей процес. [11, Р.31-32].

Особливість інноваційних змін, їх прийняття чи відторгнення досить вичерпно описав представник нової інституційної теорії, яка має прямий зв'язок до вивчення інновацій - Дуглас Норт. Згідно його концепції шлях розвитку суспільства визначає інституційний вимір. Дана теорія корисна тим, що відображає шлях розвитку інновацій, адже минуле має значення і постійно впливає на існуючий стан. Саме через вивчення інститутів вчений показав за якими причинами деякі нововведення можуть бути прийнятті, а деякі, навпаки, деякі відкинуті, а прийняті можуть призвести до непередбачуваних наслідків. "Інститути для нього – це правила гри в суспільстві, обмеження, які вигадані людьми, для того щоб спрямувати людську діяльність у певному напрямку. Таким чином, вони структурують основні стимули в процесі обміну між людьми – політичного, економічного та соціального" [8]. Інститути, таким чином, встановлюючи постійну, проте не завжди ефективну структуру людської взаємодії, зменшують її невизначеність загалом. Автор стверджує, що попри стабільність інститутів, вони здатні поступово змінюватися, тобто змінювати варіанти виборів, які нам доступні. "Ці культурні обмеження не просто пов'язують минуле з майбутнім, але й дають нам ключ до пояснення історичних змін" [8]. В процесі свого розвитку інституційний шлях формується завдяки двом механізмам: замиканню, "яке виникає внаслідок симбіозного взаємозв'язку між інститутами та організаціями, які розвиваються під впливом структури стимулів, створених інституціями" та "процесу позитивного зворотного зв'язку за допомогою якого люди усвідомлюють свої можливості, реагують на зміни у сукупності можливостей" [8]. Таким чином, формується ситуація де елемент поєднується з правилом прийняття рішення, який пов'язаний з теперішніми можливостями попереднього результату. Таким чином, минуле кожного інституту має надзвичайне значення, адже незначні події які відбуваються та схеми які приймаються в цей час формують визначений шлях, який робить можливим чи неможливим майбутні зміни.

Як зазначали згадані автори (Тард, Роджер, Латур) поширення інновацій є соціальним процесом, що можна перенести на мікрорівень, де і відбуваються головні моменти (комунікація між суб'єктами і об'єктами інновацій, наслідування винаходів чи ідей тощо).

Що стосується визначення масштабів соціального ефекту будь-яких інновацій, то тут важливо розуміти неможливість однозначно виміряти і оцінити дані зміни, на відміну від тих же технічних характеристик інновацій, де можна порахувати кількість патентів та їх впровадження у виробництво. Проте існують певні спроби: "І. Бестужев-Лада пропонував визначати соціальний ефект інновації як ступінь сприяння розв'язанню тої чи іншої соціальної

проблеми або комплексу соціальних проблем: чим більше певна дія сприяє вирішенню соціальної проблеми, тим ця дія має більшу соціальну ефективність. Причинами складності оцінки соціальної ефективності інновацій називають: 1) неможливість вартісної оцінки низки ефектів, пов'язаних зі зміною рівня культури, естетичних смаків, цінностей, стану здоров'я та психологічного самопочуття, відчуття щастя тощо; 2) непорівнянність одиниць виміру або їх відсутність, що унеможливорює їх сумування» [9, С.271].

Безперечно, існує проблема однозначної кількісної оцінки соціального ефекту інновацій, але коли мова йде про соціальний вимір ми завжди маємо справу з цілою низкою показників (починаючи від економічного зростання і закінчуючи соціальною мобільністю). Таким чином, можна застосовувати інтегральні показники соціальної ефективності інновацій, наприклад рівень соціального добробуту, як співвідношення між показником рівня життя і показником соціальної напруги. «Цей показник також має певні обмеження: він може бути застосований для оцінки регіонального рівня соціального ефекту від значущих проектів і якщо забезпеченість населення благами кількісно можна визначити (щоправда в середньому по регіону), то обчислення рівня соціальної напруги (навіть запропонованим методом соціологічного опитування) бачиться складним як організаційно, так і розрахунково. Соціальні наслідки інноваційного процесу визначити достатньо складно, прямих показників тут немає» [9, С.272]. Тому, якщо говорити про соціальні наслідки, то треба підходити до цього питання комплексно, враховуючи вид інновацій та специфіку об'єкта по відношенню якого проводились інновації. Тим паче слід мати на увазі, що в більшості випадках соціальні інновації, як реальні дії по відношенню до розв'язання існуючих суспільних проблем, є певним викликом до пануючих схем та прийнятих інституційних правил. Як приклад можна навести складність з «прищепленням» моделі так званої «держави, що сприяє розвитку» (які б її конкретні соціологічні концептуалізації не брали ми до уваги) в країнах, які потребують нових стійких векторів розвитку, але з певних структурних, інституційних і агентних факторів не можуть її втілити в життя, хоч часто і декларують це і навіть, роблять суспільні надзусилля в цьому напрямку [Див.: 1].

Література

1. Кутуев П., Якубин А., Герчановский Д. Государство, способствующее развитию: введение в социологическую проблематику/ П. Кутуев, А. Якубин, Д. Герчановский// Социология: теория, методы, маркетинг. - 2015. - № 4. - С. 3-20.
2. Маркова В. Д. Концепции и инструменты маркетинга инноваций / В. Д. Маркова // Весник НГУ: Серия – Социально-экономические науки. – 2013. – №13. – С. 95–101..
3. Михалёва Е.П., Чинилина К.А. Модель диффузии потребительских инноваций на основе построения кумулятивной кривой // Креативная экономика. — 2013. — № 11 (83). — С. 46-53.
4. Набатова О. О. Соціальні інновації : поняття, види, суб'єкти / О. О. Набатова // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2011. – №6. – С. 58–66.
5. Фирсова Н. Предвестник исследований диффузии инноваций Габриэль Тард: «Общество — это подражание» Социология власти № 6—7 (1) 2012, с.286-313
6. Шаматова Г. М. Дифузія інновацій в Україні на сучасному етапі / Г. М. Шаматова // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи.Збірник наукових праць / Г. М. Шаматова. – Суми: ДВНЗ "УАБС НБУ", 2011. – С. 288–296.
7. Шумпетер Й.А. Капитализм, Социализм и Демократия: Пер. с англ. /Предисл. и общ. ред. В.С. Автономова. — М.: Экономика, 1995. - 540 с
8. Якубін О. Л. Соціальні зміни поза державою: інститути та глобальна еволюція / О. Л. Якубін // Теорія соціальних змін: сучасні соціологічні концептуалізації /навчальний посібник, за загальною редакцією П.В. Кутуєва / О. Л. Якубін. – Київ, 2014. – С. 153–175.
9. Ящишина І. В. Соціальні наслідки інноваційного розвитку економіки: проблеми та оцінки / І. В. Ящишина // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. - 2013. - № 1. - С. 269-278. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpnudps_2013_1_26.pdf
10. Ashoka India Investing in New Solutions for Our World's Toughest Problems [Електронний ресурс]. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: <http://india.ashoka.org/fellow/anita-ahuja>.
11. Jeannette A. C. and Stefan J. Ubiquity and Legitimacy: Disentangling Diffusion and Institutionalization / A. C. Jeannette and J. Stefan // Sociological Theory. – №29. – March 2011- P. 27–53.
12. Wizja 2050. Innowacje społeczne.Podsumowanie prac grupy roboczej w 2013 r. [Електронний ресурс] // Wizja zrównoważonego rozwoju dla polskiego biznesu, 2050. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: http://www.pwc.pl/pl_PL/pl/doradztwo-csr/wizja2050/assets/broszura_wizja_2050_pl_innowacje_spoeczne_podsumowanie.pdf

УДК 316.74:2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ РЕМАРКИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Яцишин У. В.

кандидат політичних наук, асистент

Національний університет "Львівська політехніка"

У статті викладено теоретико-методологічні основи до дослідження процесу секуляризації. Визначено рівні аналізу процесу секуляризації, його сутнісні характеристики. Узагальнено та виокремлено три рівні дослідження для аналізу процесу секуляризації в українському контексті.

В статье изложены теоретико-методологические основы к исследованию процесса секуляризации. Определены уровни анализа процесса секуляризации, его существенные характеристики. Обобщены и выделены три уровня исследования для анализа процесса секуляризации в украинском контексте.

In the article the theoretical and methodological foundations for the study of the process of secularization were presented. The levels of analysis of the process of secularization, its essential characteristics were defined. Three levels of research to analyze the process of secularization in the Ukrainian context were overviewed and singled out.

Ключові слова: секуляризація, суспільство, релігія.

Релігія є складовою частиною життя будь якого суспільства. Саме тому вивчення суспільства неможливе без уваги до взаємодії між релігійними і суспільними явищами. Така взаємодія формує ідентичності, мотиви, культурно-релігійні зв'язки, які своєю чергою детермінують людську поведінку в соціальній, економічній і політичній сферах. Модернізація європейського суспільного простору, частиною якого є Україна, призвела до трансформації ролі релігії у житті суспільства, активізувавши процеси, які отримали назву секуляризація.

Поняття "секуляризація" часто зустрічається в наукових на інших публікаціях, присвячених аналізу статусу релігії, віри та церкви в контексті модернізаційних процесів в суспільному просторі. Проте немає єдиного визначення даного поняття. Проблему секуляризації тою чи іншою мірою досліджували класики соціології, такі як Е. Дюркгайм та М. Вебер. Продовжили осмислювати становище релігії в сучасних суспільно-політичних обставинах світу, що глобалізується, Р. Белла, Б. Вілсон, Т. Лукман, Т. Парсонс. П. Бергер, переживши трансформацію власного погляду на секуляризацію, разом із Г. Дейві, а також К. Доббеляр, Ч. Тейлор, Х. Казанова та інші розпочали нову віху в дослідженні становища релігії в добу постмодернізму. Свою увагу вони зосереджують на поясненні процесу секуляризації в Західному суспільстві. Сучасні дослідження свідчать про те, що в кожній країні секуляризація проходить своїм унікальним чином, який детермінується чинниками історичного, політичного, економічного, культурного та конфесійного характеру. В Україні спроби аналізу секуляризаційних процесів роблять Н. Варшова, Л. Виговський, А. Панков, І. Петрова, Ф. Шандор. Проте у постсоціалістичному науковому просторі відчувається брак теоретичних розробок та фундаментальних досліджень секуляризації.

Метою даної статті є на основі теоретико-методологічних джерел здійснити аналіз сутності процесу секуляризації, з'ясувати його сутнісні характеристики для подальшого дослідження даного явища в Україні. Ми свідомі того, що окреслена нами проблема є надзвичайно складною та багатоаспектною, але усвідомлюємо потребу в такого роду дослідженнях. Методологічну основу аналізу сутності секуляризації в межах традиційної соціології релігії вважаємо адекватною для дослідження секуляризації в українському контексті.

Термін "секуляризація" походить від латинського *saeculum*, яке характеризує щось як поцейбічне, світське. Ми не хочемо заглиблюватися в історію трансформації трактування даного терміну, лише зазначимо, що поняття секуляризація пов'язують із зменшенням впливу релігії на особисте та суспільне життя. Особливо це стосується модерного періоду, оскільки сучасній людині притаманний світський дух. Взаємодія між людьми перестала бути релігійно зумовленою. Традиційний спосіб світосприйняття через призму релігійного вчення втратив сакральний сенс для більшості сучасних людей. Тож, багато дослідників задали собі запитання: Чи є модернізація кінцем релігії? Яким є місце релігії в суспільстві, яке стрімко змінюється (організаційно, структурно, психологічно)? Ранні дослідження секуляризації справді прогнозували витіснення релігії з суспільного простору. Пізніші дослідження особливостей становища релігії в різних європейських країнах та США показали, що

секуляризація стимулює еволюцію релігії, яка пристосовується вченням та способами служіння до нових умов життя (глобалізації, урбанізації, науково-технічного прогресу, мультикультуралізму та перенасиченості інформаційного простору).

Великий вклад у соціологічне дослідження релігії, а, відтак, і змін її позиції у світі, який піддався впливу стрімкої модернізації, зробив Е. Дюркгайм. Його праця цінна тим, що він проаналізував функціональну значущість релігії для суспільства. Він зробив особливий наголос на інтеграційних можливостях релігії. Всі найважливіші суспільні інститути (окрім, можливо, економічної діяльності) породжені релігією. У невеликих традиційних суспільствах майже усі аспекти життя проінтяті релігією. У світі немає нічого священного само по собі, сакрального смислу йому надають спільноти. Церемонії і ритуали відіграють важливу роль у згуртуванні громади, що зміцнює групову солідарність [5, с. 390]. Перетягування базових функцій релігії іншими соціальними інститутами призводить до зниження її визначальної ролі в суспільстві.

Увагу на значенні релігії для суспільних перетворень, зокрема у сфері господарської діяльності, зосереджував М. Вебер. Він обстоював позицію про те, що раціоналізація та науковий погляд унеможливили віру у надприродні сили, відтак релігія виступає жертвою могутності науки. М. Вебер означив цей процес як "розчаклування світу", яким користуються і сучасні дослідники секуляризації [2, с. 131]. Певною мірою мислитель був правий. У своїх поглядах сучасні люди не залежні від релігійних символів і систем, а тяжіють до наукових обґрунтувань. Релігія вже перестала виконувати інтегративну роль, як це було раніше. Б. Вілсон пов'язує це з індустріалізацією та урбанізацією: люди перестали гуртуватися в невеликих громадах, об'єднаних спільними віруваннями, традицією, способом життя тощо; у великих містах на перший план виходять не особистісні характеристики членів суспільства, а їхні функціональні обов'язки та раціональна визначеність ролей [3, с. 281-282]. Дану думку підтвердив Х. Казанова, заявивши, що у модерному світі знизилось значення *Gemeinschaft* і збільшилось - *Gesellschaft* [11]. Відбулося те, що Б. Вілсон називає осупільненням, супровідним до якого є секуляризація. Розвиток науки та розвиток держави є тими ключовими обставинами, які, на думку Б. Вілсона, стали імпульсами до активізації процесу секуляризації [3, с. 111-115]. З часів Реформації, церква втратила визначальну роль у здійсненні соціального контролю, відбувалась поступова інтеріоризація совісті. "Дозвольте мені сказати, що під терміном секуляризація я маю на увазі процес, коли релігійні інститути, дії та свідомість утрачають свою соціальну вагу. Дещо це визначення не охоплює, а саме те, що всі люди набувають секуляризованої свідомості", - зазначив Б. Вілсон [3, с. 274]. Релігійний занепад у сучасному суспільстві детермінований надзвичайним поширенням освіти (яка стає все більш абстрактною, технічною й науковою), інтернаціоналізованою світу (перетіканням культур, релятивізмом людського мислення) та розвитком засобів масової інформації (переважно, світських) [3, с. 238-240]. Соціолог критично оцінює процес секуляризації, вбачаючи в ньому низку негативних наслідків для суспільства. Він не єдиний соціолог, який вказує на виклики, які ставить перед релігією секуляризація. Р. Белла запропонував класифікацію релігійних систем: примітивна, архаїчна, історична, ранньосучасна і сучасна. У зв'язку з цим, зазначив, що з плином розвитку суспільства, перед релігією поставали нові виклики, які надходили ззовні. Релігії позбувалися традиційно притаманних їм функцій, переглядали і переосмислювали їх (наприклад, у сфері боротьби з бідністю) [1, с. 269]. З переходом релігії з соціального простору в простір персональний відбувається не лише зміна функцій релігії, а й зміна функцій держави та церкви, виникає такий інститут, як громадянське суспільство. До цього варто додати, що державна влада сьогодні не потребує легітимації релігією.

Критичним до ранніх соціологічних досліджень секуляризації є П. Бергер. У спільній праці з Г. Дейві та Е. Фокас "Релігійна Америка, секулярна Європа?" критикує позицію про те, що модернізація спричинює зниження ролі релігії в суспільстві, ідею, яка носить назву "теорія секуляризації". Починаючи з 1970-х рр. дані ідеї були, на переконання П. Бергера, спростовані емпірично. Слабкість цієї теорії продемонстрована на прикладі порівняння США та Європи. Аналізуючи їх за показниками інституційної поведінки та вираженої думки, дослідник доходить висновку: американці схильні перебільшувати свою релігійність, а європейці - секулярність. Отже, модернізація не обов'язково породжує секуляризацію. Натомість вона приносить плюралізм [10, с. 10-12]. Абсолютно невірним вважає припущення про те, що модернізація обов'язково шкодить релігії, вже згадувана вище британська соціолог Г. Дейві. Вона підкреслює, що традиційна структура релігійного життя, глибоко вкорінена в економічний і політичний порядок модерної Європи, рухнула під взаємним тиском індустріалізації та модернізації. Сучасні соціологи (дослідники соціалізації) стикаються з проблемами, оскільки бачать, що релігія займає належне місце в житті величезної кількості

людей пізньомодерного світу [12, с. 2]. Натомість модернізація спричиняє диференціацію і спеціалізацію соціальних інституцій.

Веберівське поняття “розчаклування” стає чи не центральним у наукових поясненнях секуляризації Ч. Тейлора. Мислитель виділяє три ключові аспекти аналізу явища секуляризації. По-перше, це розуміння секулярності в термінах громадського простору. Він передбачає, що наше соціальне, економічне, політичне тощо життя не керується релігійними переконаннями. В даному випадку можна спостерігати законодавчо закріплене відокремлення церкви від держави. По-друге, на секуляризацію вказує занепад релігійних переконань і практик (зменшення кількості практикуючих віруючих в суспільстві). У своїй книзі “Секулярна доба” Ч. Тейлор зосередив увагу на третьому аспекті розуміння секуляризації, який певним чином дотичний до двох згаданих: становище віри в суспільстві. Мова іде про умови духовного пошуку, про вибір (віра в Бога чи невіра) у суспільстві, де допустимим є плюралізм думок і переконань [9, с. 15-17].

Ч. Тейлор зосереджує увагу на трансформаціях світогляду європейців за останні півтисячоліття. Показує, як зміни в філософському вченні, мистецтві, побуті вплинули на зміну в становищі релігії і церкви в системі координат суспільства. Він протиставляє два світи: “зачаклований” пористий та модерний. В зачаклованому світі людина була відкрита для зовнішніх духовних (магічних) сил. Людина минулого яскраво переживала дію проклять і наговорів, або ж щиро покладалася на захисну дію освячених у церкві предметів, мощей, ікон тощо. У той же час життя людей було виключно громадським, навіть у сенсі ведення релігійних практик. Люди не мислили себе поза громадою, як і поза вірою. Громади формувалися навколо церков, спільно проводилися ритуали. Тому невіра була недопустимою, вона каралася. Люди були переконані у тому, що девіація одного несла загрозу покарання для усіх. Таких членів громади намагалися виправити або вигнати [9, с. 74-74]. Натомість модерна особа має “я”, яке Ч. Тейлор позначає як “ізолюване”. Воно індивідуалізоване, атомічне, усвідомлює можливість розчаклування, суб’єктне, яке не боїться демонів, духів і магічних сил (піддає сумніву сам факт їхнього існування). Проте секуляризація є не обов’язковим наслідком модернізації.

Найбільш всебічну систематизацію різних аспектів секуляризації здійснив бельгійський соціолог К. Доббеляр. Він виділив три окремі категорії відповідно до трьох рівнів аналізу. Першим є макро- або соціетальний процес секуляризації. Для нього характерною є інституційна диференціація, раціоналізація, розчаклування, суб’єктивізація тощо. Другим мислитель виділив мезо- або організаційний процес секуляризації, який характеризується релятивізацією, приватизацією, поцейбіччям тощо. Мікро- або індивідуальний процес секуляризації визначається індивідуалізацією, відлученням від церкви, невір’ям тощо [13, с. 166].

Існує значна кількість теоретичних підходів до розуміння явища секуляризації. Обсягу статті не вистачить для огляду їх усіх. Для емпіричного виміру секуляризації в сучасному українському суспільстві необхідно виокремити індикатори вияву даного процесу. Н. Смелзер спробував узагальнити фактори, які сприяють секуляризації: розвиток науки; розвиток держави; розвиток капіталізму; компроміси стосовно спірних питань релігії; втрата згуртованості навколо релігійної організації; інші інститути, які переймають на себе деякі функції церкви [8, с. 483-484]. Дані фактори перш за все сформульовані стосовно американського суспільства, проте можуть бути застосовані і в українському контексті.

Е. Гіденс виокремив наступні виміри секуляризації: рівень членства в релігійних організаціях і участі в релігійних ритуалах; рівень соціального впливу, престижу і багатства релігійних організацій у суспільстві; рівень релігійності членів суспільства, їхні вірування і цінності [4, с. 538]. Останній аспект секуляризації стосується внутрішнього (інтимного) світу особистості.

Опираючись на підхід К. Доббеляра до аналізу секуляризації та згаданих вище критеріїв виділяємо три основні рівні секуляризації, які можна пристосувати для дослідження процесу секуляризації в Україні:

І. Макро-рівень. Рівень усього суспільства, на якому увагу дослідника привертає взаємодія між релігійними організаціями і соціальними інститутами. Ключовими елементами даного рівня є освіта, державно-церковні відносини та вплив релігії на соціальні інститути.

Освіта. Попри законодавчо закріплене відокремлення освіти від церкви в Україні, втрату нею монополії на формування погляду людей на природу та суспільство, церква все ж не втратила можливості впливу на формування світогляду людей. В даному контексті ми погоджуємося з думкою Т. Парсонса про те, що релігійні інституції більше не впливають на освіту директивно, проте залишають надзвичайно сильний непрямий вплив на виховання певного типу особистості. Для цього церква використовує поняття норм, цінностей, моралі [7, с. 287-288]. Церкви регулярно виголошують послання з приводу різних подій суспільно-

політичного і культурного життя, періодично на державному та регіональному рівнях піднімають питання про впровадження в школах дисципліни “Основи християнського виховання”.

Державно-церковні відносини. Зв’язок держави з церквою, а світської влади із церковною ієрархією втратив колишню міць. В Україні законодавчо закріплене відокремлення церкви від держави. На індивідуальному рівні політики різного рівня прагнуть налагодити позитивні взаємини з церковними служителями, в основному, для покращення іміджу в очах виборців. Складно сформувати єдину схему державно-церковної взаємодії, зокрема, на рівні окремих політичних та церковних персоналій, але саме це є підґрунтям для глибокого наукового інтересу.

Вплив на соціальні інститути. В сучасній Україні політична, економічна, культурна та інші сфери є автономними від впливу церкви. Мотивація діяльності індивідів у позацерковному житті є прагматичною і раціональною.

II. Мезо-рівень. Рівень дослідження релігійних практик (кількість практикуючих віруючих, рівень участі віруючих у релігійних організаціях та користування послугами, які пропонують релігійні відділи, служби та групи, а також кількість церковних шлюбів та хрещень), стан самого релігійного інституту поза його взаємозв’язком з іншими соціальними інститутами.

III. Мікро-рівень. Рівень релігійних практик на особистісному рівні, релігійні вірування і переконання членів суспільства, незалежно від залученості до життя релігійної громади.

Для того, щоб дослідити секуляризацію на рівні індивідуальних вірувань, необхідно зосередити увагу на поширенні віри в Бога (духовний світ, трансцендентне) в суспільстві, сприйнятті релігійних текстів, впливові релігії на прийняття буденних рішень людьми. Таку інформацію важко отримати, оскільки вона торкається глибинних пластів людської свідомості. Українці перебувають в становищі невизначеності стосовно рівня власної релігійності. Для багатьох відвідування церкви є результатом виховання або спосіб долучитися до традицій свого народу (більшість українців відвідують традиційні для України християнські церкви, такі як УПЦ (Київського та Московського патріархатів) та УГКЦ). У той же час, в складні суспільно-економічні часи, українці схильні звертатись по покровительству церковних служителів. У світських та політичних колах періодично піднімається питання про автокефалію Української Церкви як чинника національної консолідації. Як зазначав Х. Казанова: “Україна - чи не єдине українське суспільство, яке наслідує північноамериканську модель...” [6]. До цього спричинило, зокрема, те, що в Україні через багаторічне розділення між різними країнами (наприклад, католицькою Польщею та православною Росією) та проблемами з утвердженням автокефалії української православної церкви, не відбулось передумов для гомогенної конфесіоналізації.

Проведений аналіз теоретичних основ пояснення секуляризації показує їхню цінність для дослідження унікальної ситуації, в якій опинилася Україна після розпаду атеїстичної тоталітарної системи. Традиційно глибоко релігійні українці більш, ніж півстоліття перебували в ситуації тотальної секуляризації усіх сфер життя. Це мало далекосяжні наслідки для українського суспільства, аналізу яких варто присвятити окремі публікації. Виділені нами ознаки секуляризації можуть бути використаними для майбутніх досліджень даного явища.

Література

1. Белла Р.Н. Социология религии / Роберт Белла // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы / Сокр. пер. с англ. В.В. Воронина, Е.В. Зиньковского. - М. : Издательство “Прогресс”, 1972. - С. 265-281.
2. Вебер М. Протестантська етика та дух капіталізму / Макс Вебер / Пер. з нім. О. Погорілого. - К. : Основи, 1994. - 261 с.
3. Вілсон Б. Соціологія релігії / Браян Вілсон / Пер. з англ. М. Хорольської. - Х. : Акта, 2002. - 344 с.
4. Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. - К. : Основи, 1999. - 726 с.
5. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / Еміль Дюркгайм / Пер. з фр. Г. Філіпчука та З. Борисюк. - К. : Юніверс, 2002. - 424 с.
6. Епоха секуляризму. Соціолог релігії Хосе Казанова про сучасні трансформації секуляризму в світі та унікальне місце України на релігійній мапі Європи [Електронний ресурс] // Український тиждень. - № 33 (301). - 15.07.2013. - Режим доступу : <http://tyzhden.ua/World/87084>
7. Парсонс Т. Соціальна структура і особистість / Толкот Парсонс / Пер. з англ. В. Верлоки і В. Кебуладзе. - К. : Дух і літера, 2011. - 338 с.

8. Смелзер Н. Социология / Нейл Смелзер / Пер. с англ. - М. : Феникс, 1998. - 688 с.
9. Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша / Чарльз Тейлор / Пер. з англ. - К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. - 664 с.
10. Berger P. Religious America, Secular Europe? A Theme and Variations / Peter Berger, Grace Davie, Effie Fokas. - Ashgate Publitiong Ltd., 2008.
11. Casanova J. Rethinking Secularisation: A Global Comparatie Perspective [Електронний ресурс] / Jose Casanova. - Режим доступу : www.iasc-culture.org/THR/archives/AfterSecularisation/8.12Casanova.pdf
12. Davie G. The Sociology of Religion. A Critical Agenda / Grace Davie / Second Eddition. - SAGE Publications Ltd., 2013.
13. Dobbelaere K. Secularisation: An Analysis at Three Levels / Karel Dobbelaere. - Oxford : Peter Leng, 2002.

ДОПОВІДІ НА МІЖНАРОДНІЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ З СОЦІОЛОГІЇ «ДЕРЖАВА ТА ГЛОБАЛЬНІ СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ: ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ ПАНУВАННЯ ТА СПРОТИВУ В ЕПОХУ МОДЕРНУ» (м. Київ, 26-27 листопада 2015р.)

МОДЕРНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ: КУЛЬТУРНО - МИСТЕЦЬКИЙ КОНТЕКСТ

Цимбалюк Н.М.

доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціальних структур та соціальних відносин Факультету соціології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Мистецька освіта є частиною художньої культури суспільства. Уміння створювати нове стає життєво важливим в сучасному світі, а здатність творити виступає одним з фундаментальних властивостей людської особистості. Навчання творчості як процесу створення нових норм, зразків, еталонів людської діяльності сучасного українського суспільства стає визначальною потребою часу.

Подальший розвиток української культури висуває особливі вимоги до визначення основних принципів та теоретичних засад, на яких буде базуватися культурна політика у сфері мистецької освіти.

Зазначимо, що рівень освіченості є одним із трьох елементів, взятих фахівцями Програми Розвитку ООН при розрахунку індексу розвитку людського потенціалу. Так, зокрема, протягом 2000-2007 рр. спостерігалось незначне коливання індексу рівня освіти: у 2000 році індекс рівня освіти для України було визначено на рівні 0,92, а у 2007 р. – 0,95. Досить високе значення індексу рівня культурно-мистецької освіти в Україні зумовлено, насамперед, розвиненою інфраструктурою навчальних закладів усіх рівнів акредитації та потужною науковою школою, основа яких була закладена ще за радянських часів [1, с. 250].

Проте, в умовах глобалізації існує суттєва проблема, пов'язана зі збереженням вітчизняних культурних та освітніх надбань і традицій, що не піддаються цілком-витій технологізації та стандартизації. Здійснення реформування культурно-мистецької освіти поки що не враховує тісної взаємодії людського потенціалу та освітнього чинника, які повинні бути об'єктом державної культурної політики в сфері мистецької освіти.

Розвиток культурно-мистецької освіти в Україні відбувається у відповідності з єдиною освітньою стратегією, обраною українським суспільством в системі освіти. До її провідних тенденцій належать уніфікація та стандартизація, інтеграція до освітніх систем західноєвропейських країн.

Переорієнтація освітньої діяльності на нові принципи, розробка нової освітньої політики в сфері культурно-мистецької освіти передбачає вивчення та врахування процесів глобалізації, активної участі в модернізаційних процесах західних країн, узагальнення та запровадження кращих надбань їх практичного досвіду.

Серед основних напрямків на шляху реалізації нової культурної політики - вдосконалення системи культурно-мистецької освіти, яке передбачає реалізацію таких заходів, як розробка теоретичної та методологічної бази освітньої діяльності, визначення базового змісту мистецької освіти, створення сприятливих умов для перепідготовки кадрів викладачів, підвищення їх професіоналізму, активізація методів управління та навчання, індивідуалізація мистецької освіти, переорієнтація її на особистість студента.

Модернізація вищої культурно-мистецької освіти передбачає, насамперед, перебудову освітнього процесу у відповідності з новим Законом про освіту. Нещодавно прийнятий законодавчий акт регулює відносини в галузі вищої освіти, які стають більш демократичними, надають вищим навчальним закладам небачені раніше свободи та права, спонукають до творчості, вибору моделей і технологій навчання і виховання; спрямовані на сприяння творчому самовизначенню учасників навчально-виховного процесу викладачів і студентів – не як виконавців певної нормативної функції інституту освіти, а як особистостей у всій повноті розвитку та відтворення суспільних відносин.

Сучасне освітянське законодавство має утверджуватися як ринково-спрямоване. Воно повинно орієнтувати розвиток галузі в парадигмальній площині ринкових відносин, охоплюючи при цьому як зміст навчання, так і форми організації та управління навчально-

виховними процесами. Ринкова спрямованість освітянських законів постає як загальна вимога, норма й стандарт стабільного розвитку держави і суспільства. Саме вона відкриває можливість повернення до цивілізації толерантності та розуму, звідки українське суспільство було витіснено тотально одержавленою, ідеологічно ангажованою освітньою політикою. На цьому шляху мають бути переосмислені норми, які регулюють не тільки вибір типу чи виду навчального закладу, термінів навчання, змісту навчальних дисциплін, але й переосмислено характер самого навчально-виховного процесу, особливо його практичної складової. Підготовка людини до життя та праці в ринкових умовах має здійснюватись за логікою і змістом цих відносин. Останнє ж має забезпечити закон, реалізація якого стає не лише освітянською, але й глибоко соціальною проблемою.

VALUES, BEHAVIOR AND POLITICAL ACTIVISM: A REVIEW OF SOME MECHANISMS

Shestakovskiy O.P.

Кандидат соціологічних наук, викладач кафедри соціології Факультету соціології і права,

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

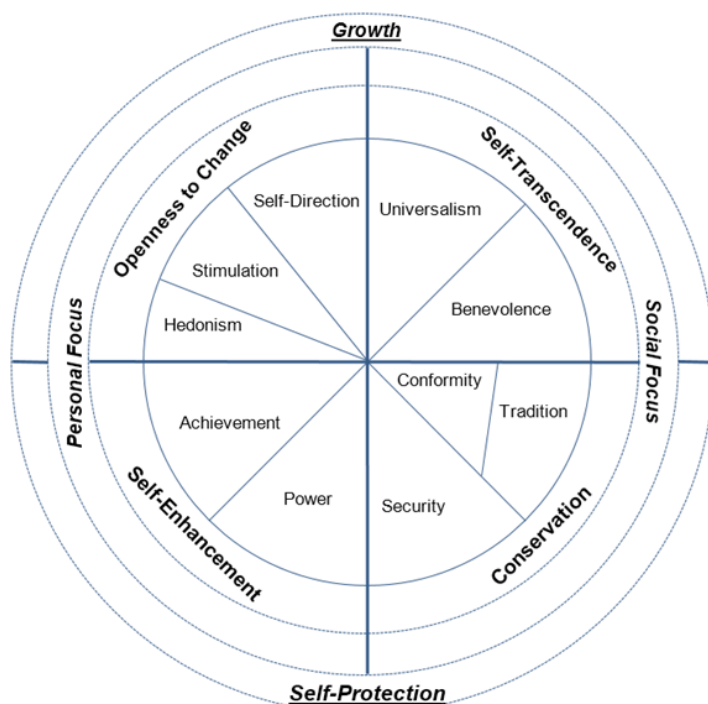
Values are of a great importance today for both public discourse and scholar research. One of the most developed values theories that caused the revival this area of studies is basic value theory suggested by S. Schwartz (1992). Among other things, values can explain a wide variety of politically relevant attitudes and behaviors (Caprara, Schwartz, Capanna, Vecchione, & Barbaranelli, 2006; Davidov, Schmidt, & Schwartz, 2008). In particular, its explanatory power for political activism is at least no less significant than traditional socio-demographic variables (Vecchione et al., 2015). Here I briefly review the theory itself, conceptualizations and empirical findings of the links between values and political activism.

According to Schwartz' theory, values are abstract beliefs about desirable, trans-situational goals that are emotionally linked, arise from basic needs, transcend particular norms and motivate behavior being guiding principles in human lives (Rokeach, 1973; Schwartz, 1992).

They represent a motivational continuum that resembles a circumplex, where particular value domains can be separated. One of the most popular version of the theory singles out 10 value domains (basic values) that are organized in higher order values (Figure 1). Adjacent values correlate positively and can be maintained together. Opposing values are conflicting and can be maintained only at the cost of one another. Recently the refined value theory was suggested; according to it 19 more narrowly defined values can be separated (Schwartz et al., 2012).

Values do not predetermine motivations ultimately. However, values-behavioral correlations that are significant and consistent with the theory in most cases (e.g., Bardi & Schwartz, 2003; Schwartz & Butenko, 2014). These relationships can be mediated by less abstract values or attitudes that refer to a certain activities. Moreover, values can show little or no relation to behavior in situations of strong pressure of (group) norms that impose restrictions on a given type of behavior.

There is numerous evidence that Schwartz values relate to a wide set of political attitudes, choices and behaviors, such as right-left orientations, voting, activism, opinions on immigration, human rights, welfare, war etc. (short review in (Davidov, 2010). Moreover, basic values can account for substantially more variance than age, gender, education, and income. Basic values structure political attitudes in a consistent way and/or underlie political ideologies (Converse, 2006; Feldman, 2003; Schwartz, 1994). They can be fully mediated by particular political values, such as traditional morality, human rights or equality, but basic values strongly predict political ones (Schwartz et al., 2013).

Figure 1. Values and their circular organization according to S.Schwartz. Source: Magun, Rudnev, & Schmidt, 2015.

As in any other sphere of human behavior, people tend to act and support or counteract political agenda according to what goals and end states they want to pursue. The effect of values in political sphere is contextual and depends on the central issues of a given national political life. For example, Conservation values relate positively to emphases to national security and military strength, and Self-Transcendence values relate to support for freedom for all, equity, welfare and human rights (Barnea, 2003; Caprara et al., 2006). Relationship between political attitudes and the corresponding behavior is also dependent on political history and culture. In particular, post-communist countries demonstrate a number of opposite relations between values and attitudes in comparison with western democracies. (Schwartz et al. 2013).

As for political participation and activism, recent cross-national study show that political activism related positively to Growth values, Universalism and Self-Direction in particular; and negatively to Conservation values (Vecchione et al., 2015). In addition to it, one should consider that relations are stronger in societies that are more democratic for they put fewer constraints on politically motivated actions of their citizens. Anti-governmental protests imply low trust to political institutions correlates with higher importance of Hedonism, Self-direction and Universalism values and lower – of Conservation values (Devos, Spini, & Schwartz, 2002).

Protests usually break conditional social norms about civic obedience. Therefore, the importance of participants' values related to public issues that caused disobedience might be different from those of general population. Such protests per se assume lower importance of Conformity value and, considering personal threats, lower importance of Security. These associations also should be higher in societies that are less democratic. The latter provide higher value consensus and more political restrictions, thus norm and situational pressures are stronger here. One may assume that anti-governmental protest also relate to importance of what S. Schwartz called macro-worries, rather than micro-worries (Schwartz, Sagiv, Boehnke, 2000). Those who wish to replace government and/or change a political regime presumes rather than dealing with a particular law or regulation can think about it as an important thing for all population, not only for themselves. In this case, anti-governmental protests participation may relate negatively to Self-enhancement values (especially to Power, and to Achievement and Hedonism), and positively to Self-Enhancement (especially to Universalism). In addition, they should correlate negatively with Stimulation values.

УДК 327.8(519)

НОВА ПУБЛІЧНА ДИПЛОМАТІЯ У СВІТОВОМУ СПРИЙНЯТТІ ОБРАЗУ ДЕРЖАВИ (НА ПРИКЛАДІ РЕСПУБЛІКИ КОРЕЯ)

Матлай Л. С.

*кандидат історичних наук, асистент кафедри політології та міжнародних відносин,
Національний університет "Львівська політехніка"*

Національний образ держави визначає її міжнародний статус та зміцнює вплив у світовому співтоваристві. Створювати позитивний імідж країни покликана нова публічна дипломатія. У даній статті досліджено зміст та особливості нової публічної дипломатії Республіки Корея, яка здійснюється через зв'язок державно-політичних інститутів з громадськістю, культурні заходи, обміни делегаціями, науковий та освітній діалог, міжнародну пресу та світові електронні мережі.

Национальный образ страны определяет ее международный статус и усиливает влияние на мировую общественность. Создают позитивный имидж государства помогает новая публичная дипломатия. В данной статье исследованы смысл и основные особенности новой публичной дипломатии Республики Кореи. Эта дипломатия осуществляется посредством связи государственно-политических институтов с общественностью, культурные мероприятия, обмены делегациями, научный и образовательный диалог, международную прессу и мировые электронные сети.

A country's national image determines a nation's international status and consolidates its influence in the international society. Contemporary public diplomacy is inseparable from international partnership and change. This article deals with the content and features of the new public policy of the Republic of Korea. South Korea has public diplomacy strategies based on shared values and a preference for multilateralism. Korea had placed great emphasis on advancing its national brand and has done impressive work in recent years in the field of nation branding. The emergence of the partnership as a form of public diplomacy is an important issue for South Korea. National image is closely tied to a country's ability to build and maintain positive relationships with other countries.

Ключові слова: Республіка Корея, середня потужність, м'яка сила, нова публічна дипломатія.

Республіка Корея, як одна із найрозвиненіших країн Азійсько-Тихоокеанського регіону, відіграє важливу роль у світових політико-економічних процесах. Завдячуючи успішним модернізаційним реформам, підвалини яких були закладені у 60-ті роки минулого століття генералом Пак Чон Хі, держава стала прикладом економічного піднесення, високих технологій та трудової етики, інвестиційної привабливості. Розташована між двома надпотужними державами – Китаєм та Японією, невелика за розмірами Південна Корея завжди прагнула вийти із тіні сильних сусідів через власне визнання світом. Саме тому, в умовах комунікаційної конвергенції, у зовнішньополітичному курсі Кореї все активніше використовується нова публічна дипломатія, за допомогою якої країна пропагує за кордоном свої досягнення у політичній, фінансово-економічній, промислово-технологічній, сільськогосподарській, науковій та культурній сферах, тим самим підвищуючи національну репутацію та сприйняття держави у світі. Відтак, південнокорейський досвід нової публічної дипломатії є актуальним для України, оскільки наша держава має якнайшвидше сформувати власний міжнародний імідж, запобігти руйнівному впливу російської пропаганди, яка цілеспрямовано його спотворює.

Мета дослідження – проаналізувати інститути, інструменти, форми та методи досягнення зовнішньополітичних цілей Республікою Кореєю щодо підвищення міжнародного статусу країни; охарактеризувати роль нової публічної дипломатії держави середньої потужності.

Теоретична база публічної та нової публічної дипломатії зосереджена у працях відомих політологів, істориків та маркетологів – С. Анхольта, Д.Аркілла, Е.Галіона, Б.Грегорі, Е.Джільбоа, Н.Калла, Р.Келлі, М.Леонарда, Г.Маріна, Я.Меліссона, Дж.Ная, Д.Ронфілда,

К.Росса, О.Чернецької, Г.Почепцова та багатьох інших. Науковці впевнені, що громадянське суспільство стало впливати не тільки на еліту своїх країн, а й на міждержавні відносини. На думку мадрридського дослідника Г. Маріна: "Дипломатія – це вже не палац, а те, що зроблено на вулиці, в бізнесі, кіберпросторі. Міжнародні організації, транснаціональні корпорації, неурядові організації, громадські стали відігравати значну роль у відносинах між державами та іншими міжнародними суб'єктами" [4, с.123]. З 2004 року у науковій літературі утвердилося розуміння нової публічної дипломатії як необхідності тісної співпраці та взаємного діалогу між державами з використанням ресурсів "м'якої сили", позиціонування країн на міжнародній арені [8]. Іншими словами, нова публічна дипломатія невіддільна від міжнародного партнерства, розвинутості культури та сучасних комунікаційних зв'язків.

Корейські науковці також стали приділяти велику увагу концепціям нової публічної та мережевої дипломатії, ролі країн середньої потужності у міжнародних процесах. Професор Те Хван Кім наголошує на важливості громадської дипломатії як ефективного засобу уникнення "подвійної залежності" від великих держав, оскільки Корея, з одного боку, тісно пов'язана політичним договором з США, а з іншого – залежна від Китаю, як найбільшого торговельного партнера [2, с.535]. Цілком зрозуміло, що збалансувати двосторонні відносини між Кореєю та двома наддержавами можливо лише за участі першої у вирішенні глобальних та регіональних проблем, які становлять спільний інтерес. Зрештою, саме нова публічна дипломатія виключає домінування одних держав над іншими. А мережевий підхід визначає можливості окремої держави на основі взаємозв'язків з іншими членами мережі, а не на розподілі національних можливостей. Взаємозв'язки надають право доступу до ресурсів та інформації учасникам мережі, посилюючи їх взаємовплив. Крім того, мережі забезпечують канали для передачі інформації. Таким чином, у країн середньої потужності з високими економічними показниками, до яких належить Корея, з'явилися нові горизонти для застосування "м'якої сили" з метою підвищення національного іміджу та конкурентної переваги у світі, посилення власної ролі у глобальних процесах. Знаний науковець, професор університету Йонсей Юл Сон, виступаючи на Міжнародному симпозиумі в Сеулі у 2012 році, висловив думку, що у державах середньої потужності публічна дипломатія стає основним інструментом дипломатичної практики, оскільки має величезні можливості для впливу на транснаціональну спільноту [8].

Варто наголосити, що на протязі тривалого часу міжнародне сприйняття Кореї віддзеркалювалося у світлі подій Корейської війни, розподілу півострова, міжкорейського протистояння, безпекової нестабільності. З економічним зростанням, демократизацією, переходом від отримання допомоги до фінансового донорства іншим країнам, Південна Корея на початку третього тисячоліття активно включилася у світовий процес нової публічної дипломатії, відмовившись від односторонніх піар-кампаній та зробивши крок у напрямку двосторонніх взаємообмінів. Точкою відліку масштабної та комплексної інформаційно-іміджевої діяльності Кореї можна вважати 2009 рік, відколи республіка створила Президентську раду для координації зусиль щодо поліпшення національного іміджу і державного брендингу. У 2010 році була сформована на постійній основі консультативна група – Форум публічної дипломатії Кореї та створена посада посла з публічної дипломатії в Міністерстві закордонних справ. Просування позитивного образу країни у світовому співтоваристві відбувалося під гаслами державного брендингу: "Глобальна Корея", "Динамічна Корея".

Ефективно працює і урядова Корейська фундація, яка підтримує зусилля фахівців з розробки стратегії нової публічної дипломатії. Фундація запрошує відвідати Корею молодіжних лідерів, видатних політичних діячів, представників засобів масової інформації, ділових, академічних, культурних та соціальних секторів з багатьох країн світу, організовуючи для них різноманітні форуми для обміну ідеями, консенсусного вирішення проблемних питань, а також для кращого ознайомлення з корейською історією та культурою. Заохочуючи подальший інтерес до економічних, політичних та культурних здобутків країни, Корейська фундація у 2011 році запустила іноваційну програму глобальної електронної школи корєєзнавства. Тут транслюються лекційні курси відомих корейських фахівців у галузях суспільних наук, маркетингу, менеджменту, міжнародних відносин та комерційної діяльності. У програмі задіяні найпрестижніші університети Кореї, які підписали договори про партнерство з навчальними закладами інших держав. Таким чином, зроблено перші кроки для побудови багатоканальної міжвузівської освітньо-наукової мережі. Діє стипендіальна програма уряду РК, яка розроблена з метою сприяння розвитку міжнародного обміну та зміцнення дружби між державами. Щорічно на навчання у провідних університетах Кореї запрошуються сотні студентів та аспірантів. З 1994 року одержувачами академічних стипендій стають фахівці-корєєзнавці з п'яти регіонів світ – Північної Америки, Європи, Росії, Азії та Океанії. Практикуються щорічні навчальні програми для іноземних дипломатів з

вивчення корейського суспільства, мови та культури. Так, тільки у 2013 році цією нагодою скористалися 48 дипломатичних працівників з 42 держав світу. По всьому світу відкрито понад 90 філій інституту імені Короля Седжонга (творця корейського алфавіту) з метою сприяння вивченню корейської мови та культури іноземцями.

Не можна залишити поза увагою трепетне відношення корейців до освіти та постійного навчання. Держава всіляко підтримує прагнення людей вчитися, оскільки освічені громадяни дотичні до публічної дипломатії і є її гідними творцями. Дуже змістовно охарактеризували підґрунтя корейської ідентичності представники Міністерства закордонних справ Кореї: “Коріння нашої синівської шанобливості в конфуціанстві... Конфуцій вчив, що наявність гармонії в кожному будинку принесе мир всій державі. Бажання шанувати своїх предків приносить почуття обов'язку жити моральним життям, яке також включає в себе риси лояльності, довіри, доречності і цілісності. Ці принципи допомогли Кореї досягти індустріалізації в швидкому темпі. Наше майбутнє буде залежати від того, наскільки ефективно зазначені цінності передамо майбутнім поколінням. Ці інструменти здатні допомогти розвинути довіру і співробітництво між народами, якщо вони експортуватимуться за кордон” [3]. Звідси випливає, що підвалини нової публічної дипломатії ґрунтуються на багатій національній історії та культурі, особливостях національного характеру та ідентичності. Ідучи в ногу з часом, модернізувавши економіку, стиль життя, корейці свято шанують свої традиції та пропагують світові.

Республіка Корея стала новим азійським центром виробництва транснаціональної поп-культури та помітним експортером телевізійних продуктів – дорам, фільмів; а також популярної музики, комп'ютерних ігор, їжі, виробів модної індустрії тощо. На початку нового тисячоліття світ накрила Корейська хвиля (Hallyu-корейською мовою), що став одним із найвдаліших державних брендів.[1]. Термін придумали китайські журналісти, пояснюючи надзвичайну популярність у Піднебесній корейських міні-серіалів. Слід сказати, що в даний час захоплення корейською поп-культурою поширилося, окрім Східної Азії, на Південну Азію, Північну та Південну Америку, Африку, Близький Схід, Європу, включаючи Україну.

Для покращення інвестиційного клімату, стимулювання розвитку туризму та міжнародної торгівлі, корейський уряд використовує кулінарну дипломатію. З 2009 року діє державна програма “Корейська кухня для світу”, за допомогою якої пропагується корейська їжа, створюються ресторани, підтримуються виробники продовольства, організуються ярмарки продуктів харчування [7]. До речі, корейська квашена капуста (кімчі) занесена в Список нематеріальної культурної спадщини людства.

З 1999 року працює мережева агенція (Voluntary Agency Network of Korea), добровольці якої стали кібер-дипломатами і сьогодні допомагають користувачам соціальних мереж сформувати цілісне бачення Кореї як дружньої, високорозвиненої країни, яка відкрита світові. А почалося все з ініціативи звичайного корейського хлопця – потоваришувати з 5 іноземцями та познайомити їх з історією та культурою Кореї, заохотити до вивчення корейської мови, традицій. Тисячі корейських школярів та студентів беруть активну участь у цьому проекті.

Сьогодні для нової публічної дипломатії Кореї властиві всі типові форми діяльності, які використовуються у більшості держав світу: налагодження постійного політичного та культурного діалогу із закордонними країнами; просування власних національних цінностей, політичної культури та ідеології; ґрунтовний аналіз суспільної думки у сусідніх та віддалених територіальних утвореннях; організація культурних та освітньо-наукових обмінів; широке використання засобів масової інформації, включаючи соціальні мережі, зокрема, різноманітні блоги та форуми. Крім того, в республіці, в якості інструмента вищезгаданої дипломатії, стали використовувати механізми надання фінансово-економічної підтримки потребуючим країнам. Така діяльність, безперечно, сприяє підвищенню міжнародного статусу Кореї та сприятливого для її громадян міжнародного середовища.

Як стверджував посол з публічної дипломатії Міністерства закордонних справ Кореї Ма Йон Сам, у спілкуванні та взаємодії зі світом, корейський уряд прагне досягти взаємопорозуміння та довіри між народами за допомогою комунікацій та обмінів, поєднуючи зусилля трьох опор зовнішньої політики – класичної, економічної та публічної дипломатії [5, с.65].

У січні 2015 року, під час брифінгу, міністр закордонних справ Кореї Юн Бен Се наголосив на необхідності посилення інформування міжнародної громадськості щодо об'єднаної політики та уніфікації Корейського півострова; активізації стратегічного партнерства для досягнення прогресу щодо Північної Кореї та її ядерних проблем, оскільки можливе і бажане об'єднання може призвести до денуклеаризації та зменшення нестабільності в АТР, сприятиме поширенню демократії та прав людини [6].

В той час, як спостерігається розквіт зовнішньої торгівлі, туризму, збільшення обміну спеціалістами і студентами, зберігаються і розбіжності між країнами АТР, накопичені за їх

багаторічну непросту історію та непогоджені проблеми трактування певних історичних подій. Це дало привід науковцю корейського походження Квон Йон Соку, який працює в одному із японських університетів, під час симпозіуму “Створення позитивного іміджу держави: епоха публічної дипломатії” у Токіо у листопаді 2013 року, критично оцінити дипломатичні зусилля Кореї: “Уряд виділив у бюджеті 2014 року 9 мільярдів вон на публічну дипломатію, яка проходить під девізом “Приваблива Корея”. Це на 50 % більше, ніж було виділено у 2013 році. ...Утім, у Південній Кореї все ще існує проблема “нарцисизму”. Жодні дипломатичні кроки не зроблять країну привабливою, якщо вона не залишатиметься такою для власного населення. Корейцям потрібно відійти від егоцентричного мислення, коли в однобічному порядку транслюється корейська культура та почати вивчати культуру держав-партнерів і виявляти любов та повагу до них”. З огляду на це, слід додати, що в Кореї зрозуміли свої прорахунки в організації публічної дипломатії, надалі враховуючи місцеві звичаї та культуру при впровадженні власних інформаційно-пропагандистських програм у кожній окремій державі.

Узагальнюючи сказане, можна зробити висновки про те, що Республіка Корея активно розвиває нову публічну дипломатію, створює позитивний імідж країни у світі, вносить посильний вклад у встановлення миру в Північно-Східній Азії.

Література

1. Gunjo J., Won K.Paik. Korean Wave as Tool for Korea's New Cultural Diplomacy [Електронний ресурс] / Jang Gunjo, Won K.Paik // *Advances in Applied Sociology*, 2012, Vol.2, №3. – P. 196-202. – Режим доступу: <http://dx.doi.org/10.4236/aasoci.2012.23026>
2. Kim Taehwan. Paradigm Shift in Diplomacy: a Conceptual Model for Korea's 'New Public Diplomacy' // *Korea Observer*, Vol.43, №4, Winter, 2012. – P. 527-555.
3. Korea's Public Diplomacy: A New Initiative for the Future. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://en.asaninst.org/contents/issue-brief-no-39-koreas-public-diplomacy-a-new-initiative-for-the-future/>
4. Marin G. La tercera revolucion de la diplomacia / G. Marin. – Weatherhead Center for International Affairs. Harvard University. Informe, 2000, august. Estados Unidos de America. – P. 123-125.
5. Middle Powers and Public Diplomacy. Building a Network for Global Public Good // *Korea Foundation Global Seminar*, 2013. – 71 p.
6. MOFA Policy Briefing for the Year 2015 “Trustpolitik with the Global Community to Usher in the Unification Era”. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mofa.gov.kr/eng/policybriefing/2015/>
7. Rockower P.S The State of Gastrodiplomacy/ *Public Diplomacy*. University of Southern California. Winter, 2014 – 71 p.
8. The Age of Public Diplomacy. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nippon.com/ru/features/c00721/>

УДК 324.8: 373.23: 811.111

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКИХ ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНИХ КРИЗ

Яковлєва Н.І.

кандидат політичних наук, викладач кафедри соціології Факультету соціології і права Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

Дана стаття присвячена засадам комунікації під час криз, що виникають в Україні. Досліджено диференційованість комунікативних підходів до різного типу криз в аспекті їх передбачуваності. Виокремлено найбільш типові кризи, що потребують комунікативної дії від української влади. Наголошено на основних критеріях політичної комунікації для подолання кризових явищ.

Данная статья посвящена принципам коммуникации во время кризисов в Украине. Исследовано дифференцированность коммуникативных подходов к разному типу кризисов в аспекте их предполагаемости. Выделено наиболее типичные кризисы, требующие коммуникативных действий от украинской власти. Отмечены основные критерии политической коммуникации для преодоления кризисных явлений.

This article is dedicated to the principles of communication in the crises environment arising in Ukraine. Variety of communication approaches to diverse types of crises in the aspects of their predictability are investigated. The most typical crises that need communicational actions from the Ukrainian authority are outlined. The main criteria of political communication for overcoming the crises phenomena are highlighted.

Ключові слова: політична комунікація, внутрішньодержавна криза, політична криза, антикризове управління, засоби масової інформації.

В Україні, що стоїть шляху демократизації, політична комунікація має перманентний та системний характер. Старі методи організації системи політичного інформування владою населення про головні події в державі, відійшли в минуле. На сучасному етапі розвитку України вже не можливо нівелювати думку громадськості.

Проте, період криз різного рівня та масштабу є особливим етапом функціонування політичних інституцій, адже у цей час з'являється ряд загроз, що здатні привести до руйнування існуючої системи. Відповідно, увага до інформаційного потоку під час розгортання кризи значно зростає, основні повідомлення критично і детально аналізуються громадянами та фахівцями-експертами. До владних органів висувуються вимоги системних повідомлень щодо стану справ з кризового питання. Якщо влада не здатна задовольнити інформаційні потреби населення, або ж просто не здійснює комунікацію з громадянами, то оцінка ефективності її діяльності буде низькою, що викличе в суспільстві формування власних версій того, що відбувається.

Головні посадові особи держави, перш ніж запустити певну модель комунікації у період кризи, мають чітко визначити схему дій щодо події, явища, процесу, стану, який хвилює населення держави. Окремою складністю для владних органів у цей період є не тільки оцінка реального стану речей, а й структурування інформації в залежності від типу кризового явища. Одна інформація має стати публічною для висвітлення офіційної позиції, пояснення ситуації, подолання панічних настроїв у суспільстві, а інша – буде закритою, з метою підтримки стабільності та відвернення загроз. Такі обставини зумовлюють якісну зміну характеру політичної комунікації вищого керівництва України у період кризи, що потребує окремого дослідження.

Науковий інтерес до цієї проблематики є широким. Серед західних дослідників, що системно опрацьовували дане питання можна назвати В. Бенуа, С. Блека, Дж. Ларкіна. У російській науці варто відзначити постаті О. Соловйова, Ф. Шаркова.

Дана проблематика також під різним кутом зору стала предметом наукового пошуку в Україні для О. Зернецької, В. Королько, Г. Почепцова, М. Ожевана. Окремі аспекти теми, пов'язані з актуалізацією питання в нашому суспільстві через загострення політичних протиріч досліджувалися Т. Єжижанською, В. Ковалевським, О. Кудіною, П. Олещуком.

Не зважаючи на посилення наукового інтересу до тематики, залишається необхідним формування диференційованості комунікаційних підходів в залежності від типу політичної кризи.

Отже, метою дослідження є визначити особливості підготовки і реалізації концепцій по побудові політичної комунікації між владою та громадянами у період передбачуваних та непередбачуваних внутрішньодержавних криз.

Виходячи з поставленої мети, головними завданнями виступають: узагальнити головні засади комунікації у період внутрішньополітичних кризових явищ; типологізувати види криз, що найбільш часто виникають у політичному процесі України; виокремити основні особливості комунікаційних дій у період кризи; окреслити критерії ефективності кризової політичної комунікації.

З метою уникнення хаосу дефініцій потрібно дати визначення головним поняттям, що будуть розглядатися у статті. Зокрема, політична комунікація є процесом передачі інформації та її обміну між розсосереджених аудиторій з метою формування громадської думки і здійснення політичного впливу на оцінку, думку, поведінку людей. Таке трактування відображає процес інтерактивного характеру комунікацій у сучасному суспільстві. Громадяни є не лише реципієнтами інформації, але й суб'єктами формування порядку денного за умов демократичного розвитку України.

Як правило, стан стабільності є достатньо короткочасним, виходячи із закономірностей розвитку суспільства, тому держава приречена на виникнення криз, які справляють потужний вплив на подальше розгортання політичного процесу. Визначити поняття «криза» можна як розклад, занепад, загострення протиріч або конфліктів. Під внутрішньодержавною кризою, у статті розуміється, посилення протиріч у суспільстві, що мають своїми джерелами чинники, пов'язані з конфліктами в середині держави.

Характерними проблемами комунікацій в умовах кризи є різке скорочення кількості параметрів, що піддаються контролю, зростання ролі інформації через відсутність чіткої та зрозумілої інтерпретації подій, втрата довіри до офіційних каналів комунікації, розрив інформаційних потоків, їх нездатність виконувати свої звичні функції, створення власних систем забезпечення життєдіяльності та безпеки тощо [8, с. 109].

Аналізуючи внутрішньодержавні кризи, їх можна поділити на довгострокі, середньострокі та короткострові. Беручи за основу цей критерій, потрібно виокремити ряд прикладів, що стосуються української держави. Серед довгострокових криз в нашому суспільстві панувала криза ідентичності. Анексія Криму беззбройним шляхом, в першу чергу, свідчила про відсутність когнітивного дисонансу та ментальних бар'єрів у кримчан по відношенню до росіян. З іншої сторони – це було підтвердженням вкрай слабкої єдиної державної комунікаційної політики в аспекті національної ідентифікації. Також до довгострокових криз можна віднести кризу розподілу матеріальних благ. Остання економічна криза 2014-2015 років майже повністю ліквідувала в Україні такий соціальний прошарок як «середній клас».

До середньострокових криз можна віднести парламентські та урядові кризи, а також кризу протистояння різних соціальних груп з офіційними органами державними влади. Прикладами у період Незалежності України варто назвати розпад парламентської коаліції у 2006 році, політичне протистояння 2007 року між законодавчою та виконавчою гілками влади, що вилилося у призначення дострокових парламентських виборів, урядово-парламентську кризу 2016 року через квотний принцип формування уряду коаліційними партіями, Помаранчеву революцію 2004 року, Революцію гідності 2013-2014 років.

До короткотривалих криз можна віднести події, наслідком яких є політичний скандал, що швидко згасає. В Україні найбільш типовими категоріями таких криз є відставка посадової особи, кризи, пов'язані зі стихійними явищами чи катастрофами, оприлюднення інформації, яка мала конфіденційний характер або містила державну, військову таємницю.

Проте, для формування комунікативної стратегії посадових осіб під час кризи важливим є ще один критерій класифікації. За ним кризи варто поділити на передбачувані та непередбачувані. Перші, пов'язані з закономірностями розвитку політичного процесу, та розгортаються, виходячи з поточної ситуації в державі. Другі виникають стихійно, і найчастіше детермінуються факторами не залежними від політичних інституцій або органів державної влади. Умовно, поділяючи кризи на ці види з врахуванням синтетичності і взаємопов'язаності подій в Україні, до передбачуваних криз можна віднести парламентські та урядові кризи, кризи під час виборчих кампаній щодо протистояння політичних сил, загальнонаціональні громадянські протести. До непередбачуваних криз відносяться кризи, пов'язані з стихійними явищами, технічними аваріями, терористичними атаками, а також політичні скандали щодо окремих посадових осіб.

Окремо варто розглянути війну як стан кризи. Протягом ХХ століття війна або збройне протистояння є передбачуваною фазою певного конфлікту з точки зору політичного аналізу. Але далеко не завжди вищі посадові особи сприймають реальну загрозу розгортання подальших дій у напрямі ескалації конфлікту. Відповідно, держава є не тільки не підготовленою у питанні інформаційно-державної політики, але й з точки зору

обороздатності країни. Українська армія з часу проголошення проведення антитерористичної операції на Донбасі зазнала значних змін, адже на першому плані постала потреба забезпечення національної безпеки та відвернення загрози територіальній цілісності держави.

Розподіл кризових явищ на передбачувані та непередбачувані є квінтесенцією для визначення типу, характеру та змісту комунікативної реакції та формування моделей взаємодії з суспільством вищих посадових осіб. Оскільки ряд криз у внутрішньодержавному процесі можна передбачити, і вони розгортаються за певними фазами, то від політичної влади вимагається підготовка алгоритму комунікативної концепції з метою підтримки стабільності у суспільстві. І навіть якщо криза непередбачувана, то класифікуючи її на певний тип, можна завчасно сформулювати низку заходів для реагування в умовах потреби швидких дій.

Антикризове політичне управління, за думкою Ф. Шаркова, включає: 1) постійне реагування на негативні зміни у зовнішньому та внутрішньому середовищі; 2) передбачення нових ускладнень у зовнішніх умовах діяльності політичної організації, планування та реалізацію стратегії дій у відповідь; 3) дії у відповідь з метою адаптації до зміненого політичного середовища; 4) управління процесом реалізації завдань [11, с. 68].

Виходячи з загальних постулатів антикризового управління та поділу криз на передбачувані та непередбачувані, кризові комунікації можна поділити на реактивні та проактивні, відповідно, визначити дві базові стратегії дій: превентивне планування та планування по ситуації. Превентивним називається планування щодо попередження криз, а також планування, спрямоване на антикризове управління передбачуваними кризами. Реалізація цієї стратегії можлива за умов запасу часу та доступності ресурсів. Планування по ситуації здійснюється під час виникнення непередбачуваних криз. Можливості маневрування у такій стратегії значно звужуються. Загалом, вони реалізуються в умовах обмеженості володіння ресурсами: часом, капіталом, інформацією [1].

Якщо аналізувати передбачувані кризи, то, в цілому, можна виокремити декілька основних напрямів, за якими відбуваються сценарії використання основних інформаційно-комунікативних інструментів. По-перше, йдеться звісно про профілактику криз, що можливо завдяки аналізу наявного досвіду та популяризації висновків з нього. По-друге, в умовах вже наявного розгортання кризових явищ, необхідно почати формування плану антикризової комунікації, реалізація якого починається з тестування всіх наявних каналів комунікації. По-третє, потрібно використовувати потенціал систем масової інформації, пов'язаний з принципами ефективного управління територіями. По-четверте, слід постійно моніторити та аналізувати перебіг кризи, її наслідків для окремих груп, позитивного досвіду вирішення проблемних питань тощо [4].

Доречно, до аналізу передбачуваних криз застосовувати модель С. Фінка, який стверджує, що на рівні організації криза проходить чотири фази. Ця модель здатна екстраполюватися на розвиток політичних криз. Перша фаза має назву продромальна, що у перекладі з грецької мови означає «така, що посиляє сигнали попередження». На цій стадії керівництво держави має побачити ранні ознаки кризи. На другій фазі відбувається загострення кризи, що характеризується швидким та інтенсивним розвитком подій. На цьому етапі проблема стає об'єктом пильної уваги громадськості та засобів масової інформації, порушується нормальна діяльність організації, виникає загроза позитивному іміджу та репутації керівників тощо. На зміну стадії загострення кризи приходить хронічна фаза: здійснюються заходи щодо подолання труднощів, які виникли на попередній стадії, відбувається відновлення балансу в державі, а також аналізуються помилки [15, р. 43-49].

Комунікативні технології, що використовуються керівництвом держави в умовах кризи, повинні мати наступальний та креативний характер. Якщо вища посадова особа від початку не займе панівну позицію, то потім дуже важко виправляти ситуацію і долати негативні тенденції. Важливо наголосити, коли кризи нарастають швидкими темпами, то обов'язковою умовою здійснення такого роду комунікації залишається оперативність [10, с.204-205].

В Україні частим видом передбачуваних криз є вибори, оскільки не поодинокі випадки призначення дострокового народного волевиявлення. Кризи у період виборчої кампанії є набагато більш складними, ніж політичні скандали у міжвиборчий час, адже вони здатні не тільки призводити до руйнування до стратегії кампанії, а й позбавляти права на майбутню реалізацію політичних планів. Найчастіше криза у виборчому процесі є спричиненою багатьма чинниками та вимагає мультиефектності її вирішення [16].

Звертаючись до аналізу непередбачуваних криз, то варто відмітити, що їх складність виявляється в новизні, що спричинює невизначеність позицій головних суб'єктів держави. Як правило, вищі посадові особи є непередбачуваними до кризової ситуації, тому рішення не завжди приймаються ті, які є найбільш доцільними. Інша складність виникнення

непередбачуваного кризового явища полягає у його динамічності. Загалом, криза – це подія, коли гостро відчувається дефіцит часу. Швидкому розвитку кризи може протистояти термінова відповідь команди комунікаторів [9, с. 491-492].

Враховуючи непередбачуваність кризової ситуації, комунікаційні дії за таких обставин спрямовані на реалізацію трьох завдань: нейтралізація (блокування) потоку негативної інформації на будь-якому етапі її виникнення та поширення, корегування негативної інформації та поширення альтернативної інформації [3].

У період виникнення кризи комунікація із ЗМІ від головних спікерів держави повинна будуватися на декількох важливих засадах, за думкою В. Мацежинського: 1) погані новини потрібно повідомляти першими, не дозволяти, щоб інші джерела випередили у поданні тривожних фактів; 2) тон повідомлення інформації повинен бути абсолютно впевнений у фактах і твердженнях, що оприлюднюються; 3) якщо відсутня достовірна інформація на даний момент, необхідно пояснити причини та встановити терміни і спосіб її надання; 4) важливо дотримуватися обіцянок; 5) нічого не говорити «приватно», «не на камеру» тощо [6, с. 135].

За умов динамічного розвитку суспільства, в якому часто виникають кризи, ми очікуємо, що ЗМІ допомагатимуть людям зрозуміти світ. Але джерела інформації стають вузько спеціалізованими, і надають специфічну інформацію, щоб зацікавити цільову аудиторію, яка орієнтується саме на новини даного ЗМІ. Також постійний пошук сенсації, викликає надмірне нагнітання ситуації навколо тих чи інших кризових подій. Незалежні ЗМІ, щоб підкреслити свій статус, часто обирають сторону «жертви держави», тим самим посилюючи панічні настрої у суспільстві [17, р. 176-177].

На думку А. Бойдстун, А. Харді та С. Велгрейв, у інформаційному просторі під час кризи виникає медіа-шторм. Під час періоду стабільності увага ЗМІ розпорошена між різними питаннями, часто за рахунок великої динамічності стається так, що певна тематика розглядається одного разу, і потім до неї повертаються через значний проміжок часу. У період медіа-шторму підготовка новин та сюжетів ЗМІ орієнтована виключно на висвітлення кризового явища, тому дана тематика може бути предметом публічних заяв та суспільних дискусій кожного дня, поки криза не вирішиться. Отже, ЗМІ виступають концентраторами уваги громадськості щодо політичних подій [14].

Враховуючи масштабне збільшення в Україні інтернет-користувачів за останні роки, змінюється вага політичної комунікації саме в електронній мережі. Інтернет виступає як особливе середовище інтеракції людей, тому дозволяє забезпечити постійний суспільно-політичний дискурс із зворотнім зв'язком в реальному часі між владою і громадянами, відкриваючи можливість подолання ієрархічності владних структур та впливу на розгортання кризових явищ.

Відповідно, наразі у період політичних криз значно посилюється роль впливів лідерів громадських думок, які можуть діяти автономно, через соціальні мережі. Такий стан речей ще більше посилює можливості непередбачуваного розвитку подій, оскільки часто важлива інформація у блогах публікується швидше, навіть за інтернет-видання. Специфіка комунікації в соціальних мережах дозволяє більш неформальні та відкриті відповіді. Зараз під час кризи люди більше довіряють інформації з соціальної мережі, ніж традиційним ЗМІ, адже вважають їх правдоподібнішими [12].

В українських реаліях, криза, як ситуація неієрархічності головних інститутів управління та неможливості діяти звичним способом, може породжувати стан недовіри суспільства до офіційних комунікаторів. Суспільство у кризовій ситуації очікує на чіткі та зрозумілі відповіді та цілісне бачення ситуації. Якщо віп-спікери від влади не можуть запропонувати зрозуміле для соціуму пояснення, то це може посилювати потенційну недовіру до офіційних джерел [7].

У такому випадку, особливої ваги під час розгортання кризи набувають чутки, що є непідтвердженими історіями, які активно переповідаються громадянами. Американські дослідники Х. Баус і В. Росс вважали найбільш ефективними чутками ті, що резонують з поглядами, які поділяє суспільство. Людина, переповідаючи чутку, відчуває, що знаходиться у курсі політичних подій і належить до певної соціальної групи [13, р. 48].

Довгий час у політичній науці вважалося, що гостра політична криза є причиною виправдання надання неповної або брехливої інформації громадянам, адже такі дії можуть забезпечити уникнення дестабілізації суспільства. Проте, за рахунок великої кількості джерел інформації в Україні, що передається різними типами комунікативної взаємодії, складно блокувати інформацію про реальні події, а брехливі повідомлення видавати за достовірні. [2, с. 55-58]. Для владних інституцій є дуже негативним явищем використання брехні, оскільки наслідком таких дій є критичне ставлення до віп-спікера, а надалі і втрата політичної репутації. Для вищих посадових осіб, з точки зору комунікативної дії, краще замовчувати

певну інформацію, що може викликати суспільний резонанс. Особливо, це стосується питань державної таємниці у сфері забезпечення національної безпеки України.

Як стверджує М. Ожеван, на діяльність комунікаторів у період військової загрози накладаються обмеження, зумовлені їх підпорядкованістю військовому командуванню, і багато речей вони не мають права розголошувати. Якщо ж розглядати військову конфлікт як специфічний різновид кризового менеджменту, то слід забезпечити насамперед три передумови медіа-інформаційного супроводу. По-перше, інформування в режимі реального часу. По-друге, правдивість або хоча б правдоподібність повідомлень. І, по-третє, відкритість до спілкування та інтерактивність [5].

Варто відзначити, що політична комунікація є інтеракцією однієї групи людей з іншою. Інтеракція встановлює, підтримує, змінює певні соціальні ролі, норми, правила соціальної групи або культури. Наразі, у комунікаційній площині виникає явище «трансакція». Її можна визначити як процес, під час якого суб'єкти одночасно взаємодіють між собою. Тобто у процесі трансакції повідомлення не передається, воно створюється і набуває певного значення; це не передача ідей, а власне продукування значень. Даний аспект суттєво впливає на ефективність комунікації у кризових умовах [17, р. 51-52].

Таким чином, за думкою О. Соловйова, оцінити ефективність використовуваних методів під час комунікації у період криз, проаналізувати стратегії задіяні комунікацій та зробити висновки щодо негативних практик, можна тільки після переходу до стабільного функціонування політичної системи [10, с. 202].

Підсумовуючи вищевикладене, потрібно наголосити, комунікація у період внутрішньодержавних криз в Україні значно відрізняється від тієї, що відбувається за умов стабільного функціонування політичної системи. У цей час важливу роль грають вищі посадові особи, які виступають у якості віп-спікерів, дії яких мають бути спрямовані на подолання панічних настроїв у суспільстві та підтримку стабільності.

З метою ефективного подолання кризи у аспекті комунікативної політики необхідно, перш за все, правильно класифікувати кризу: за критеріями строкowości (довго-, середньо-, короткострокові) та передбачуваності (передбачувані та непередбачувані). Виходячи з цього, обрати стратегію взаємодії з різними суб'єктами політичного процесу та громадянами, які прагнуть до отримання достовірної інформації. В будь-якому випадку, комунікація у період кризи значно інтенсифікується, а також має системний та переконливий характер.

Виходячи з української практики політичного процесу, передбачувані кризи вимагають від офіційних суб'єктів комунікації підготовленого плану дій, оскільки основний процес розгортання кризи має визначені фази і на кожному етапі можна проводити комунікаційну роботу з метою відвернення наростання загрозового стану. Непередбачувані кризи складні в аспекті новизни та динамічності, що потребує від вищих осіб України швидкої, доцільної реакції в управлінському плані, та надання оперативної інформації громадянам в аспекті комунікативних дій. Але непередбачувані кризи є визначеними щодо основних подій та параметрів, тому для їхнього медійного освітлення та забезпечення громадян інформацією з метою формування адекватного сприйняття громадськістю цілком можливо виробити алгоритм комунікації.

Загалом, наявність комунікаційної стратегії у вищого керівництва України в період внутрішньодержавних криз є запорукою лояльних настроїв у суспільстві щодо негативних процесів політичного розвитку, подолання ризиків стабільності функціонування політичної системи, відвернення загроз національній безпеці країни.

Література

1. Барезев К. Кризисные коммуникации: суть, назначение, технологии [Электронный ресурс] / Константин Барезев. – Режим доступа: <http://gospr.ru/index.php/arhiv/49-arhiv2013/gospr-4-2013/288-krizisnye-kommunikatsii-v-organakh-vlasti-sut-naznachenie-tekhnologii>
2. Дмитриев А.В. Неформальная политическая коммуникация / А.В. Дмитриев, В.В. Латынов, А.Т. Хлопьев. – М.: РОССПЭН, 1996. – 197 с.
3. Єжжжанська Т. С. Корпоративні комунікації як стратегічний напрям діяльності організації [Електронний ресурс] / Тетяна Єжжжанська. – Режим доступу: <http://www.symposium.hol.es/gallery/jezhzhanska.pdf>
4. Ковалевський В.О. Політична комунікація як інструмент подолання кризових явищ [Електронний ресурс] / Владислав Ковалевський. – Режим доступу: <http://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/3218>

5. Литвиненко А., Леонов А., Дацюк Н., Стогний К., Ожеван Н. Информационная война между США и Ираком [Электронный ресурс] / Николай Ожеван. – Режим доступа: <http://www.analitik.org.ua/theme/3e943dcca11c6/>
6. Мацежинський В.Л. Public relations в перехідний період / Пер. з польської С. Винниченко. – Львів. – Літературна агенція «Піраміда», 2006. – 276 с.
7. Олещук П. Кризові комунікації у політичному дискурсі [Електронний ресурс] / Петро Олещук. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/3047>
8. Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2001. – 352 с.
9. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации / Г.Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001. – 656 с.
10. Соловьев А.И. Политические коммуникации : Учеб. Пособие для студентов вузов / [Петрунин Ю.Ю. и др]; под ред. А. И. Соловьева. – М.: Аспект-Пресс, 2004. – 332 с.
11. Шарков Ф.И. Коммуникационный консалтинг: Учебное пособие / Ф.И. Шарков. – М.: Дашков и К, 2010. – 408 с.
12. Austin L., Fisher Liu B., Jin Y. How Audiences Seek Out Crisis Information: Exploring the Social-Mediated Crisis Communication Model / Lucinda Austin, Brooke Fisher Liu, Yan Jin // *Journal of Applied Communication Research*. – 2012. – Vol. 40. – No. 2. – p. 188-207.
13. Baus H.M. Politics Battle Plan / H.M. Baus, W.B. Ross. – New York: Macmillan, 1968. – 399 p.
14. Boydston A.E., Hardy A., Walgrave S. Two Faces of Media Attention: Media Storm Versus Non-Storm Coverage /Amber E. Boydston, Anne Hardy, Stefaan Walgrave // *Political Communication*. – 2014. – Vol. 31. – No. 4. – p. 509-531.
15. Fink S. Crisis Management: Planning for the Inevitable. New York, NY: American Management Association, 1986. – 245 p.
16. Garretta R.S. Concepts, Crises and Campaigns. How Political Professionals Define Electoral Crisis / R. Sam Garretta // *Journal of Political Marketing*. – 2006. – Vol. 5. No. 1-2, p. 127-148.
17. Johnson-Cartee K.S. Strategic Political Communication: Rethinking Influence, Persuasion, and Propaganda / K.S. Johnson-Cartee, G. Copeland. – Lanham: Rowman&Littlefield, 2004. – 229 p.

УДК 340.1

ПРИНЦИП РІВНОСТІ У ПРАВІ ЯК РЕГУЛЯТОР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН: ГЕНЕЗА ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Чепульченко Т.О.

кандидат юридичних наук, доцент

завідувач кафедри публічного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

У статті розкривається багатомірність поняття рівності в історії філософсько-правової думки. Рівність постає і як принцип станової рівності, і як рівність соціальна, етична, формальна, фактична, правова, юридична тощо. Звертається увага на зіставленні понять правової та юридичної рівності. Рівність як принцип права нині закріплено у чинному законодавстві, завдяки чому здійснюється регулятивний вплив на суспільні відносини. З огляду на це обґрунтовується місце принципу рівності в системі правового регулювання. Сутність правової рівності полягає у вимозі однакового становища усіх людей перед законом.

Ключові слова: право, правова рівність, правове регулювання, принципи права, принцип рівності.

В статті розкривається багатомірність поняття рівності в історії філософсько-правової думки. Рівність постає і як принцип станової рівності, і як рівність соціальна, етична, формальна, фактична, правова, юридична тощо. Звертається увага на зіставленні понять правової та юридичної рівності. Рівність як принцип права нині закріплено у чинному законодавстві, завдяки чому здійснюється регулятивний вплив на суспільні відносини. Сутність правової рівності полягає у вимозі однакового становища усіх людей перед законом.

Ключевые слова: право, правовое равенство, правовое регулирование, принципы права, принцип равенства.

The article reveals the multidimensionality of the equality concept in the history of philosophical and legal thought. Equality appears as a principle of class equality, as well as social, ethical, formal, actual and legal equality. The article focuses on the comparison of such concepts as formal and legal equality. Equality as a legal principle is now enshrined in the legislation, due to this regulatory impact on social relations is performed. Taking this information into consideration, the place of the principle of equality in the system of legal regulation is justified. The essence of legal equality means a requirement of equal status for all people before the law.

Keywords: law, legal equality legal regulation, principles of law, the principle of equality.

Постановка проблеми. Рівність є одним з ключових понять минулої і сучасної правової думки. Своєчасність дослідження даної проблеми зумовлена передусім тим, що правильне розуміння і регламентація рівності є необхідною умовою для з'ясування і вирішення багатьох практичних питань, зокрема, шляхів розбудови демократичної, соціальної держави, метою якої забезпечення рівності людей перед законом та захист їх гідності.

Філософські засади рівності було закладено у вченнях Сократа, Платона, Арістотеля, Демокрита, Ф. Аквінського, Н. Макіавеллі, Т. Мора, Т. Кампанелли та ін. Як політико-правовий принцип рівність досліджувалась у працях практично всіх філософів Просвітництва – Ф. Вольтера, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, а також представників німецької класичної філософії – І. Канта і Г. Гегеля та ін. Серед російських та вітчизняних дореволюційних філософів і учених-правників, які розробляли питання рівності у праві, варто назвати, насамперед, Б. Чичеріна, М. Бердяєва, П. Новгородцева та І. Франка. Дискусії про роль категорії рівності у праві та соціумі тривають і досі. У них беруть участь, зокрема, такі відомі західні вчені як Р. Дворкін і Дж. Роулз, які висунули власні концепції справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній юридичній науці даній проблемі особливе місце відводиться у дослідженнях Н. Болотіної, М. Колодія, О. Лукашової, О. Матвієнко, Т. Мельник, Н. Оніщенко, С. Полєніної, П. Рабіновича, Т. Тарахонич, В. Тимошенко, Ю. Шемшученко та ін. Звертається увага на місце принципу рівності у правовому

регулюванні, його зв'язок з іншими принципами права, на ключове значення даного принципу у розвитку демократичної правових держави.

Поза тим слід підкреслити, що класичні уявлення та ідеї мислителів давнини про рівність на сьогодні не лише не втратили своєї значущості, а потребують подальшого вивчення та запровадження у правову систему держави.

Формулювання цілей (мета) статті. Метою статті є загальна характеристика генези поняття рівності у філософсько-правовій думці та обґрунтування місця його як принципу в процесі правового регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідеї та ідеали рівності глибоко історичні. Вони органічно поєднують плинне і постійне, змінне та стійке. У найбільш яскравій формі зміст та сутність рівності історично розкривався у взаємозв'язку людини з державою, і саме через цей зв'язок визначався її юридичний зміст. Отже, ми маємо можливість спостерігати, як категорія рівності відображалася у системі позитивного права, набувала конкретної форми у вигляді формально закріпленого принципу рівності всіх перед законом.

У філософсько-правових концепціях минулого простежується взаємозв'язок людини та держави, що розкриває вплив принципу соціальної рівності на розбудову держави, зміст її політичних завдань, ставлення до людини та задоволення її потреб. У цьому контексті категорія рівності відіграє важливу методологічну роль у процесі постійних намагань удосконалити суспільні відносини з метою побудувати таке суспільство та державу, які були б максимально наближені до свого ідеалу [9].

Ще Аристотелем свого часу була обґрунтована так званий презумпції рівності, суть якої полягає в тому, що саме суспільна нерівність, а не навпаки, потребує свого захисту в контексті справедливості. Частина дослідників давньогрецької етичної думки, наприклад В. фон Лейден, вбачає основну заслугу Аристотеля у сфері соціально-політичної думки саме в тому, що він розробив принцип розумної нерівності та визначив критерії його справедливості [15, с. 6].

У сучасній літературі формула «презумпції рівності» закріплена у працях І. Берліна, Д. Роуза, Р. Хеара та багатьох інших філософів. Найчіткіше формулювання «презумпції рівності» належить І. Берліну. Він вважав, що відомій бентамівській формулі: «Кожна людина повинна братися до уваги в якості однієї особи, а не двох» передуює фундаментальне егалітарне твердження: «Якщо відомо, що існує вид людських істот, то звідси випливає, що до всіх членів цього виду, людей, необхідно ставитися однаково та одноманітно, поки нема достатніх причин не робити цього» [14, с. 302-303].

Усвідомлення важливої ролі уявлень про фундаментальну етичну рівність для формування нормативно орієнтованих соціологічних концепцій, вимагає знову ж таки звернення до аналізу історичного становлення і ціннісно-нормативної структури даного поняття. Однак, щоб краще зрозуміти природу фундаментальної етичної рівності, необхідно обрати ідею формальної рівності, яка є ключовим поняттям і у конкретних соціально-політичних егалітарних концепціях, які, в свою чергу, виступають методологічним підґрунтям для зміни суспільних відносин. Залежно від сфери застосування та вибору ціннісної основи формальна рівність формує різні структурні моделі рівності. У сфері суспільних відносин формальна рівність виявляється у вимозі однаково ставитися до подібних за своєю структурою ситуацій. А це унеможлиблює свавілля вчинків, вводить певні правила поведінки та створює основу для безумовної послідовності та впорядкованості, а отже, для регульованості в діяльності індивіда. Визнання етично нейтральної формальної рівності, наголошує А. Гусейнов, є обов'язковою передумовою для будь-якого нормативного мислення. Але, водночас, формальна рівність не забезпечує від різноманітних проявів нерівного ставлення до людей, якщо його основи закладені в саму структуру нормативного становища [3, с. 100].

Принцип формальної рівності не був характерним для всіх суспільно-економічних формацій. Як важлива ознака формального права, поняття «рівність» виникає порівняно недавно, а саме, в період зародження буржуазно-капіталістичних відносин. У рабовласницькому суспільстві, де раби формально визнавалися суб'єктами права, існували вільні люди з різним правовим статусом. Однак, ступінь їх свободи, наприклад в Афінах, визначався належністю до евпатридів (благородних), геоморів (землевласників) і деміургів (ремісників). Відносини між цими групами мали правовий характер, незважаючи на відсутність формальної рівності. У феодальному суспільстві станові відносини також були правовими, бо відповідали тогочасному рівню розвитку права та культури.

Становлення правової рівності пов'язують переважно з давньоримським терміном «*paritas*». Вперше «*paritas*» входить до мовного обігу в значенні «однаковості». Принципи римського права щодо питання рівності, використовують саме цей термін, наприклад, «*Par in parem imperium non habet*» (рівний над рівним не має влади). «*Parium eadem ratio est idem*

ius» (у схожих ситуаціях та сама підстава і той самий закон). Цікавий термін ще і тим, що застосовується у версії принципу таліона «Par pari referte» - рівним за рівне відплатити. В даному випадку мова йде не просто про рівність, а про взаємності і подоби в діях, їх співмірності та адекватності. Іншими словами, «paritas» служить позначенням вірного відтворення об'єктивних зв'язків і відносин [9].

Г. Гегель обґрунтовував формальну, правову рівність людей: люди рівні саме як вільні особистості, рівні в однаковому праві на приватну власність, але не в розмірі володіння власністю. Вимога ж рівності в розподілі майна розцінюється ним як нерозумна точка зору. Мислитель визнавав «рівність абстрактних осіб як таких», їх абстрактно-всезагальне (і в цьому розумінні – рівне) право (тобто рівну правоздатність) на приватну власність. Питання ж щодо реалізації такого абстрактно-всезагального права (формально-рівної правоздатності) – це, за Г. Гегелем, сфера особливого, де немає місця рівності [2, с. 60-61].

З ідеєю заперечення правової рівності з позицій аристократичних уявлень про свободу як право найкращих, найсильніших на свободу і свавілля виступав Ф. Ніцше. Нерівність прав він вважав умовою того, що існують права. «Неправда ніколи не полягає в нерівних правах, вона полягає у вимогах на рівні права» [11, с. 256].

Зазначені ідеї справили відповідний позитивний вплив на сучасні уявлення про рівність та знайшли своє відображення у законодавстві країни.

Р. Луцький, досліджуючи розвиток принципу рівності та його відображення у сучасному позитивному праві, пише про три рівні щодо розуміння сутності даного явища.

Перший рівень можна відобразити формулою «всі люди рівні перед Богом». Історично це був перший підхід до розуміння проблеми рівності і ґрунтувався на тому, що кожна людина є цінністю і всі люди наділені невід'ємними правами.

Другий рівень виражається ідеєю «рівності можливостей». Історична ця ідея виникла в США після заборони рабства. Йдеться про те, що ніхто не має права перешкоджати іншим використовувати будь-які можливості для досягнення своїх особистих цілей. Однак ідею «рівності можливостей» не можна тлумачити буквально, адже люди відрізняються за своїми генетичними та культурними характеристиками тощо.

Третій рівень розуміння сутності рівності виражається ідеєю «рівності результатів», тобто всі повинні жити на одному рівні, отримувати однакові доходи і т. і. Таке розуміння рівності, на справедливе переконання дослідника, суперечить ідеї свободи [10, с. 97-98].

Відповідні наукові джерела також свідчать, що теоретико-правові дослідження сутності та змісту принципу рівності, як правило, здійснюються через категорію «правова рівність». При цьому термін «принцип» часто випадає, оскільки набула поширення думка, згідно якої правова рівність – «це правовий принцип, який має ознаки правової аксіоми». В юридичній науці таке тлумачення поняття «правова рівність» стало традиційним. Воно засноване на конструктивних особливостях правової рівності, що виражаються в її здатності виступати і провідною ідеєю правосвідомості, і основним положенням політики держави у правовій сфері, і, будучи закріпленим у нормативно-правових приписах, здійснювати реальний регулятивний вплив на поведінку людей.

М. Колодій пише, що регулятивність є найсуттєвішою ознакою принципів права. Нормативно-регулятивний характер принципів права вбачається у тому, що принципи, зафіксовані у праві, набувають значення загальних правил поведінки, які мають загальнообов'язковий, владний характер [7, с. 41].

На самостійному регулятивному значенні принципів права наголошував В. Кулапов, підкреслюючи, що в механізмі правового впливу принципи права безпосередньо регулюють деякі суспільні відносини [8, с. 133].

Т. Тарахонич зауважує, що у принципах права отримує відображення рівень розвитку різних сфер суспільних відносин, а саме: економічної, політичної, ідеологічної, соціальної та інших; у них відтворюється сутність і соціальна природа права, закономірності його розвитку та функціонування; для принципів права характерним є взаємозв'язок з іншими соціальними регуляторами [13, с. 136-137].

З огляду на регулятивний характер принципів права, безспірним є розуміння принципу рівності як регулятора суспільних відносин.

Нерідко в правознавстві поняття «рівність» поєднують з терміном «юридична», очевидно це виходить з його юридичного закріплення. На нашу думку, при вирішенні питання про співвідношення зазначених категорій необхідно мати на увазі наступне. По-перше, слід визнати, що обидві категорії відображають одну й ту ж правову реальність – рівність людей у сфері права, а по-друге, слід враховувати, що численні спроби розмежування розглянутих понять поки що не увінчалися успіхом. Так, наприклад, М. Козюк пише: «Юридична рівність відображає близькість до формально-нормативного способу позначення приписів, на відміну від більш широкої категорії правової рівності. Правова рівність виражає певну соціальну

реальність, а юридична рівність у конкретній правовій системі може бути реальною і фіктивною. Співвідношення цих двох понять описують і за допомогою філософських категорій належного і суцього, маючи на увазі, що суще – юридична рівність, найчастіше виражається у рівноправності, відповідає, або не відповідає належному» [6, с. 11].

Логіка такого міркування веде до втрати поняттям «принцип правової рівності» своєї предметності, оскільки весь зміст рівності у праві зосереджується в категорії «принцип юридичної рівності», що включає в себе і рівноправність. У цьому випадку поняття «принцип правової рівності» може відображати або ту соціальну реальність, яка обумовлює рівність у праві, або ту сферу реальних суспільних відносин, в якій реалізувалося рівність юридична [5, с. 26-28].

З нашої точки зору, розмежування понять «принцип правової рівності» і «принцип юридичної рівності» має сенс тільки в одному випадку, а саме тоді, коли вводиться категорія «фактична рівність». У цьому випадку «принцип юридичної рівності» і «фактична рівність» виступають парними категоріями, відображаючи принцип правової рівності відповідно у сферах належного (нормативно-правової форми його буття) і суцього, тобто реалізованого. По відношенню до них «принцип правової рівності» набуває статусу родового поняття.

Проблема сутності принципу правової рівності не викликає скільки-небудь значущих розбіжностей у фахівців. Досить вдало вона сформульована В. Карташовим, який пише: «Сутність принципу юридичної рівності була досить чітко виражена ще римськими юристами: «закон говорить з усіма однаково» (*lex uno omnes alloquitur*)» [4, с. 19].

З огляду на це особливої уваги заслуговує визначення Н. Вітрука, в якому головною ознакою принципу правової рівності виступає рівність людей за законом. «Юридична рівність, - стверджує дослідник, - є ні чим іншим, як рівністю суспільного становища людей за законом» [1, с. 24].

Вітчизняна академік Н. Оніщенко наголошує, що принцип рівності може бути об'єктом вивчення з різних сторін наукового пізнання, під різними кутами зору, залежно від різних форм життєдіяльності людини, зокрема: принцип економічної рівності (рівність розподілу); принцип юридичної рівності (процедурна рівність); принцип рівності прав і можливостей жінок і чоловіків (гендерна рівність); принцип рівності як відсутність будь-якої дискримінації (рівність не залежно від сексуальної орієнтації) тощо [12, с. 5-6].

Р. Луцький, у свою чергу, вказує на розмежування понять «фактична рівність» і «формальна рівність» і наголошує, що право, втілене в принципі формальної рівності, є найефективнішим регулятором суспільного життя поряд з іншими соціальними регуляторами (мораллю, релігійними нормами, звичаями тощо). Принцип формальної рівності передбачає, що реальні суб'єктивні права є нерівними. Формальна рівність прав полягає в абстрактності можливостей отримати певні права: право на освіту, житло, гідну оплату праці, якісне медичне обслуговування, утвердження гендерної рівності тощо. Вчені-правознавці переконують, що скрізь, де діє принцип формальної рівності, діє правове начало. Відсутність принципу рівності свідчить про відсутність права як такого [10, с. 102].

У ст. 1 Загальної Декларації прав людини зазначено, що «всі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності і правах». Слід навести деякі міркування в згаданому контексті щодо загальних принципів права Європейського Союзу. Їх тлумачать як основні засади даної правової системи, які визначають зміст правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності Союзу в цілому та його держав-членів.

У ст. 24 діючої Конституції України зазначається, що всім громадянам наданий і гарантований рівний обсяг прав і свобод: економічних, соціальних, політичних, культурних, особистих тощо. Їх використання пов'язане із запровадженням однакових стандартів для всіх без винятку осіб. Це означає, що закріплені Конституцією України права і свободи поширюються рівною мірою на всіх громадян і мають для них тотожний (однаковий) зміст. Права людини належать їй від природи, є невід'ємними. Завдання держави і суспільства в сучасних умовах полягає в тому, щоб захищати ці права і не допускати їх порушення.

Отже, кожний громадянин України може користуватися і користується на рівних умовах з іншими громадянами всім спектром прав і свобод без утиску з боку держави, дискримінації з боку державних органів, окремих посадовців або інших осіб. Надання кожному громадянину України рівних прав і свобод дозволяє приймати активну участь в усіх сферах життєдіяльності суспільства та держави.

Усі громадяни – рівні перед законом. Обов'язок не порушувати настанов закону, виконувати його положення, а у випадку порушення – нести юридичну відповідальність, є рівною вимогою для всіх громадян.

Положення про рівність громадян перед законом дозволяє не обмежувати юридичну рівність тільки конституційними права і свободами, що означає, що всі без винятку права і свободи громадян, які закріплені в законах, а також в підзаконних нормативних актах, також

мають бути рівними. Вказівка на це є відповідною міжнародному праву, європейським стандартам, загальнолюдським цінностям [12, с. 7].

Висновки. Таким чином, зароджуючись як принцип станової рівності, акумулюючись в уявленнях про соціальну, етичну рівність, формальну та фактичну рівність, правову та юридичну рівність, рівність як правове явище, що набуло закріплення у чинному законодавстві, стає правовим принципом, що здійснює регулятивний вплив на суспільні відносини. Отже, принцип рівності у праві має нормативно-регулятивне значення, а отже, займає відповідне місце в системі правового регулювання суспільних відносин.

З огляду на вказане можна констатувати, що рівність як правове явище розвинулася до нормативно-юридичних форм, здатних виступити зразками, моделями, правилами можливого, належного або забороненого варіантів поведінки людей. Сутність правової рівності полягає у вимозі однакового становища усіх людей перед законом. Справжня природа будь-якої держави виявляється саме рівністю прав і свобод кожної людини. Рівність прав і свобод сьогодні є одним з основних принципів конституційного статусу людини і громадянина, показник загальнолюдської культури.

Література

1. Витрук Н. В. Правовой статус личности в СССР. / Н. В. Витрук – М. : Юрид. лит., 1985. – 176 с.
2. Гегель Г. В. Основы философии права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра // – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.
3. Гусейнов А. А. Золотое правило нравственности. / А. А. Гусейнов – М.: Молодая гвардия, 1988. – 271 с.
4. Карташов В. Н. Правозащитные системы : понятия, основные типы и принципы // Российская и европейская правозащитные системы. Соотношение и проблемы гармонизации : сб. статей / под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2003. – С. 14-29.
5. Киракосян С. А. Развитие социально-философских представлений о равенстве в праве : дисс. канд. юрид. наук : 12.00.03. / С. А. Киракосян – Краснодар, 2009. – 217 с.
6. Козюк М. Н. Правовое равенство (история и теория вопроса) : монография. / М. Н. Козюк– Волгоград : Изд-во Волгогр. юрид. ин-та МВД России, 1996. – 218 с.
7. Колодій М. А. Принципи права : генеза, поняття, класифікація та реалізація // Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри. / М. А. Колодій – Вип. 3. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – С. 40-44.
8. Кулапов В. Л. Теория государства и права : учеб. / В. Л. Кулапов, А. В. Малько. – М. : Норма, 2008. – 384 с.
9. Левкулич В. В. Морально-етичний та правовий зміст категорії «рівність» // Мультиверсум : Філософський альманах. / В. В. Левкулич – К. : Центр духовної культури, 2004. – № 39 // Електронний ресурс. – [Режим пошуку] : [http : //www.filosof.com.ua/Jornel/M_39/Levku1.htm](http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_39/Levku1.htm).
10. Луцький Р. Розвиток принципу рівності в сучасному позитивному праві // Принцип рівності у праві : теорія і практика : монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юрид. думка, 2014. – С. 94-115.
11. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое ; Весёлая наука ; Злая мудрость : Сборник / пер. с нем. ; / Ф. Ницше – Мн. : ООО «Поппури», 1997. – 704с.
12. Оніщенко Н. М. Принцип рівності у соціальних відносинах // Принцип рівності у праві : теорія і практика : монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юрид. думка, 2014. – С. 5-24.
13. Тарахонич Т. І. Місце і роль рівності в системі принципів права та правового регулювання // Принцип рівності у праві : теорія і практика : монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юрид. думка, 2014. – С. 133-150.
14. Berlin I. Equality// Proccedings of the Aristotelian Society (77-th Session, 1955-1956). – London, 1956. – Vol. 56. – 405 s.
15. Leyden W. Von. Aristotle on Equality: His Political Argument. – London, 1956. – Vol. 56. – 298 s.

УДК 342.7

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Гожій І. О.

старший викладач

кафедри публічного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

У статті розглянуті деякі проблеми правового забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб в Україні. Зроблені пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання у цій сфері.

Ключові слова: збройний конфлікт, вимушене переміщення населення, захист конституційних прав.

В статье рассмотрены некоторые проблемы правового обеспечения прав внутренне перемещенных лиц в Украине. Сделаны выводы и предложения по усовершенствованию правового регулирования в данной сфере.

Ключевые слова: вооруженный конфликт, вынужденное перемещение населения, защита конституционных прав.

In the article are viewed a few problems of the legal guarantee of the internally displaced person's rights in the Ukraine. Some conclusions and propositions are made for the development of the legal regulation in this sphere.

Keywords: armed conflict, forced displacement, protection of constitutional rights.

Внаслідок окупації Криму Російською Федерацією і військових дій на території Донецької та Луганської областей виникла ситуація масового вимушеного переміщення населення з цих територій.

За даними Регіонального представництва Управління Верховного Комісара у справах біженців ООН у Білорусі, Молдові та Україні (далі УВКБ ООН) станом на 21 травня 2015 року 1 299 800 осіб зазнали переміщення всередині України через збройний конфлікт [13]. Тому на сьогодні виникла нагальна потреба в удосконаленні спеціального правового механізму для забезпечення прав і свобод вимушених переселенців.

Аналіз останніх досліджень. Питання правового регулювання статусу внутрішньо переміщених осіб не було предметом окремого дослідження. Разом з тим, Особова О. [16] та Беззуб І. [15] в загальних рисах окреслюють існуючі проблеми правового захисту вимушених переселенців, а Федорчук С. вказує на існуючі стереотипи щодо них, підтримувані засобами масової інформації [18], на проблеми у реалізації внутрішньо переміщеними особами права на житло [17].

Мета статті. Автор ставить на меті проаналізувати сучасний стан правового регулювання прав та свобод внутрішньо переміщених осіб.

Виклад основного матеріалу. 3 листопада 2015 року Верховною Радою України був прийнятий у другому читанні та в цілому Закон "Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантій дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" [8]. Цим Законом вносяться зміни до Закону України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" [7] та Закону України "Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні" [4]. Відповідно до змін, внесених у статтю 1 Закону [7], внутрішньо переміщеною особою визнається не тільки громадянин України, а й іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. Це положення повністю відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини, а також приписам національного законодавства, зокрема, статті 26 Конституції України [1], та статті 17 Закону України "Про міжнародне приватне право" [6] щодо надання іноземцям та особам без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, національного режиму. Закон [8] удосконалює механізми захисту конституційних прав та законних інтересів вимушених переселенців, спрощує велику кількість дозвільних процедур.

Однією з передумов доступу особи до будь-якої державної програми допомоги є підтвердження факту внутрішнього переміщення довідкою про взяття на облік внутрішньо

переміщеної особи. Для взяття на облік, відповідно до змін, внесених до статті 4 Закону України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" [7], заявник має подати документ, що посвідчує особу та підтверджує громадянство України, або документ, що посвідчує особу та підтверджує її спеціальний статус. У новій редакції пункту 7 статті 4 Закону [7] визначено, що у разі відсутності в документі, який посвідчує особу, відмітки про реєстрацію місця проживання на території, з якої здійснюється внутрішнє переміщення, заявник має подати докази факту проживання на зазначеній території. Це, зокрема, може бути документ, що підтверджує право власності на нерухоме або рухоме майно, атестат про повну загальну середню освіту або документ про вищу освіту, медичні документи, фотографії тощо. Відповідно до змін, внесених до статті 4 Закону України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" [7], довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи діє безстроково, отже продовжувати термін її дії нема необхідності. Крім того, змінами до Закону [7] скасована обов'язкова реєстрація місця проживання внутрішньо переміщеної особи в органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції, а також необхідність протягом десяти днів повідомляти цей орган про зміну місця проживання. Принагідно слід зазначити, що Законом [8] внесені зміни до статті 3 Закону України "Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні" [4] щодо виключення довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи з переліку документів, до яких вносяться відомості про місце проживання та місце перебування особи. Безперечно, зміни, внесені до Закону України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" [7] враховують положення Керівних принципів щодо питань внутрішньо переміщених осіб, зокрема, Принцип 14, який визначає, що кожна переміщена всередині країни особа має право на вільне пересування та свободу вибору місця проживання [11], і сприятимуть реалізації рекомендацій, висловлених українській владі в Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи 2028 (2015) «Гуманітарна ситуація: українські біженці і переміщені особи» [12].

Разом з тим, необхідно зазначити, що на сьогодні законодавством не визначена спрощена процедура реєстрації місця проживання для такої категорії осіб, як внутрішньо переміщені особи, у випадку, коли ця реєстрація буде необхідною для них, зокрема, для отримання банківських послуг. Отже, територіальний підрозділ центрального органу виконавчої влади, що реалізує політику у сфері міграції, при здійсненні своїх повноважень керується Наказом Міністерства внутрішніх справ України, який визначає порядок реєстрації місця проживання фізичних осіб в Україні [9], де, зокрема, зазначено, що для реєстрації місця проживання або перебування особа має подати документи, які підтверджують право на проживання в житлі, тобто ордер на жиле приміщення, свідоцтво про право власності на житло, договір піднайму, договір оренди житла. У разі відсутності зазначених документів, реєстрація здійснюється за згодою власника або наймача та членів його сім'ї. Така ж вимога висувається Державною міграційною службою України в інформаційному повідомленні для вимушених переселенців із зони проведення антитерористичної операції [10]. Результати моніторингу, проведеного Регіональним відділенням УВКБ ООН, дають підстави зазначити, що багато власників житла та осіб, які користуються жилими приміщеннями на підставі договору найму в будинках державного житлового фонду, відмовляються надати відповідну інформацію, оскільки не бажають потрапляти до поля зору податкових органів [13].

Враховуючи необхідність спрощення процедури реєстрації місця проживання осіб, які зазнали переміщення всередині країни, пропонуємо вирішити це питання одним із наступних способів:

- у Порядку реєстрації місця проживання та місця перебування фізичних осіб в Україні та зразків необхідних для цього документів, затвердженому Наказом Міністерства Внутрішніх справ України [9], передбачити можливість реєстрації місця проживання переселенців за згодою власника або наймача житла, тобто, без надання договору оренди або піднайму жилого приміщення;
- внести зміни до Податкового кодексу України [3, ст.164] щодо виключення з бази оподаткування доходів фізичних осіб від надання майна в оренду внутрішньо переміщеним особам.

Прикрим є той факт, що ні Законом України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" [7], ні Законом України "Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантій дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" [8] не передбачено створення Фонду житла для тимчасового поселення вимушених переселенців, хоча статтею 10 проекту закону "Про вимушених переселенців" [14] було визначено порядок формування, призначення та утримання Фонду, порядок надання жилих приміщень у ньому та користування ними. Натомість, Закон [7, ст.9] встановлює право вимушених переселенців на забезпечення органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування

та суб'єктами приватного права можливості безоплатного тимчасового проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) протягом шести місяців з моменту взяття на облік внутрішньо переміщеної особи. Але чіткий механізм реалізації права на одержання тимчасового житла з боку держави для зазначеної категорії громадян не визначений. Необхідно звернути увагу на житлові проблеми такої найбільш вразливої категорії переселенців, як діти -сироти. Після повернення з державного дитячого закладу, від опікуна або піклувальника вони можуть залишитися без житла взагалі, оскільки обов'язок надання жилих приміщень зазначеній категорії осіб законодавством України [2, ст.46; 5,ст.33] покладений на державні адміністрації та органи самоврядування за місцем походження або проживання дітей - сиріт до влаштування у дитячі заклади. Слід розробити механізм реалізації права громадян на одержання безоплатного житла з числа осіб, віднесених до вимушених переселенців дітей-сиріт.

Підсумовуючи викладене вище, можна зазначити, що для захисту конституційних прав та законних інтересів вимушених переселенців необхідно:

- розробити Державну програму допомоги вимушеним переселенцям, обов'язковою складовою якої має бути спеціальна житлова програма, зокрема, надання внутрішньо переміщеним особам пільгових довгострокових кредитів на придбання та будівництво житла, надання житла дітям-сиротам з числа внутрішніх переселенців тощо;
- продовжити розробку нормативної бази з метою удосконалення правового механізму забезпечення прав і свобод переселенців, що сприятиме підтримці та соціальної адаптації громадян України, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Література

1. Конституція України: [Текст]: офіц. текст: [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р.] – К.: Мін-во Юстиції України, 2006. – 124 с. – ISBN 966-7630-14-5.
2. Житловий кодекс Української РСР [Текст]: від 30.06.1983р. №5465-X// Відомості Верховної Ради Української РСР. - 1983. Додаток до №28.
3. Податковий кодекс України [Текст]: від 02.12.2010 р. №2755 - VII// Офіційний вісник України. - 2010. - №92; частина 1.
4. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні[Текст]: закон України від 11.12.2003р. №1382 - IV// Відомості Верховної Ради України. - 2004.- №15.
5. Про забезпечення організаційно - правових умов соціального захисту дітей - сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [Електроний ресурс]: закон України від 13.01.2005 №2342 - IV// Режим доступу: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2342-15.
6. Про міжнародне приватне право [Текст]: закон України від 23.06.2005 р. №2709 - IV // Відомості Верховної Ради України , 2005, N 32, с.422.
7. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб [Текст]: закон України від 20.10.2014р. №1706 - VII// Відомості Верховної Ради України. - 2015. - №1.
8. Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантій дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб [Електроний ресурс]: закон України від 3.11.2015//Режим доступу: w1.c1.rada.gov.ua.
9. Про затвердження Порядку реєстрації місця проживання та місця перебування фізичних осіб в Україні та зразків необхідних для цього документів [Електроний ресурс]: наказ Міністерства Внутрішніх справ України від 22.11.2012р. №1077// Режим доступу: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z2109-12.
10. Інформація для вимушених переселенців із зони проведення АТО [Електроний ресурс]: за станом на 27.11.2015р. - Режим доступу: www.dmsu.gov.ua/cream.
11. Керівні принципи щодо питань внутрішньо переміщених осіб 1998 р. [Електроний ресурс]: доповідь Представника Генерального Секретаря ООН Ф.М. Денга - Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/internal_displacement_principles.shtml.
12. Гуманітарна ситуація: українські біженці і переміщені особи [Електроний ресурс]: Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи 2028 (2015) - Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/2004_rez_2028%282015%29.htm.
13. Попередній аналіз та оцінка потреб внутрішньо переміщених осіб [Електроний ресурс]: інформація Регіонального представництва Управління Верховного Комісара у справах біженців ООН. - Режим доступу: http://unhcr.org.ua/uk/?option=com_content&view=article&layout=edit&id=1527

14. Про вимушених переселенців [Електроний ресурс]: проект закону. - Режим доступу: <http://khp.org/?id=1397592025>
15. Беззуб І. Урегулювання правового становища внутрішньо переміщених осіб на території України [Електроний ресурс]: - Режим доступу: www.nbuv.gov.ua
16. Особова О. Система підтримки вимушених переселенців потребує доопрацювання [Електроний ресурс]: О.Особова // Урядовий кур'єр від 20.10.2014р.// Режим доступу: www.ukurier.gov.ua.
17. Федорчук С. Переміщені особи: без права на житло [Електроний ресурс]: - Режим доступу: www.pro-test.org.ua.
18. Федорчук С. Внутрішньо переміщені особи: від медіа-образу до реальності [Електроний ресурс]: - Режим доступу: www glavcom.ua.

УДК 342.5

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ СУДДІВ СУДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

Сгорова В.С.

кандидат юридичних наук, доцент

кафедри публічного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

У статті визначаються загальні положення правосуб'єктності судів. Визнання основних ознак, критеріїв, класифікації правосуб'єктності судів. Зроблено висновок що таке правосуб'єктність суддів.

Ключові слова: правосуб'єктність, суддя, статус, суд.

В статье определяются общие положения правосубъектности судей. Определение основных признаков, критериев, классификации правосубъектности судей. Сделан вывод, что такое правосубъектность судей.

Ключевые слова: правосубъектность, судья, статус, суд.

The article defines the general provisions of legal personality of judges. Definition of basic features, criteria of classification personality of judges. Concluded that such a personality judges.

Keywords: legal personality, judge, status, court.

Можливість володіння статусом суддів судів загальної юрисдикції детерміновано конкретним юридичним фактом – встановленням правосуб'єктності судді. Професійна судова діяльність передбачає наявність певного соціального статусу, професійно-освітнього рівня, життєвого досвіду в суб'єкта, що її здійснює. Тому законодавець шляхом закріплення нормативно оформлених вимог встановив спеціальну правосуб'єктність судді, втрата якої є підставою для позбавлення статусу носія судової влади.

В цій статті маємо на меті визнання особливостей правосуб'єктності суддів судів загальної юрисдикції, узагальнення наукової юридичної літератури. Важливим є встановлення складових елементів правосуб'єктності суддів судів загальної юрисдикції.

Вирішення цього питання сприяє розв'язанню загально наукової проблеми удосконалення вчення про правосуб'єктність у сучасному конституційному праві та загальній теорії права.

Аналіз окремих аспектів зазначеної проблеми зустрічається у працях українських дослідників: Бисага Ю., Бойко В.Ф., В. М. Кравчук, Костюк І.В., Москвіча Л.М., Погоріло В.Ф., Федоренко В.Л. та інших авторів. В дослідженнях російських вчених: Алексеев С.С., Петришин А. В. та інші науковців. На жаль, фундаментальних наукових досліджень, безпосередньо присвячених проблемі правосуб'єктності суддів судів загальної юрисдикції, обмаль.

Вихідним у визначенні правосуб'єктності суддів судів загальної юрисдикції повинно стати загальнотеоретичне визначення цього поняття.

Правосуб'єктність суддів судів загальної юрисдикції – це здатність особи у встановленому законодавством порядку набувати правового статусу судді суду загальної юрисдикції, тобто виступати носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків професійного судді.

Правосуб'єктність судді загального суду визначається системою кваліфікаційних вимог до особи кандидата в судді, що встановлюються Законом України "Про судоустрій і статус суддів"¹, та іншими нормативно-правовими актами.

У конституційному праві відсутня єдність думок щодо сутності та змісту правосуб'єктності. Одні дослідники у своїх дослідженнях ототожнюють дане правове явище із правоздатністю, оскільки, на їх думку, для розмежування цих понять немає ні теоретичних, ні практичних підстав.

На мій погляд, позиція щодо ототожнення правосуб'єктності і правовідносин є вірною. Правовідносини є "особливою формою соціальної взаємодії, учасники якої мають взаємні, кореспондуючі права й обов'язки і реалізують їх з метою задоволення своїх потреб та інтересів..."². Юридична специфіка цього поняття, серед інших ознак, відрізняється такими обставинами: учасниками правовідносин можуть бути лише суб'єкти права, тобто особи, наділені певною правосуб'єктністю; для них характерний специфічний зв'язок сторін у формі взаємних прав та обов'язків. Структуру поняття становлять суб'єкти (фізичні та юридичні особи), об'єкти (матеріальні та нематеріальні блага) і зміст, що являє собою, з одного боку (в

матеріальному аспекті), дозволену поведінку зобов'язаної особи, а з другого (в юридичному аспекті) – суб'єктивні права та юридичні обов'язки².

Таким чином, можна визначити правосуб'єктність як своєрідні правовідносини, де однією із сторін виступає індивід, властивостям якого надається юридичне значення, а іншою – держава, яка шляхом закріплення в законодавстві, визнає ці якості юридично значущими. Але такі відносини не є правовідносинами в їх власному розумінні. Правосуб'єктність, що виникає в результаті законодавчого закріплення певних властивостей індивіда, характеризує якість лише однієї сторони.

Щодо співвідношення правового статусу і правосуб'єктності плідну думку висловив О. В. Петришин, згідно з якою “зміст правового статусу не так виражає, як обумовлює зміст правосуб'єктності індивіда чи організації”³.

Вважаю, що правосуб'єктність необхідно визначити та дослідити як автономне юридичне поняття, що можливе шляхом виділення фундаментальної, домінуючої властивості, яка зумовлює всі інші його характеристики. Пізнати зміст будь-якого правового явища можна тільки через пізнання його сутності, що виступає його ядром, більш стійким і концентрованим утворенням.

Найближчою до мого розуміння природи правосуб'єктності є позиція С. С. Алексєєва⁴, на думку котрого, правосуб'єктність є суспільно-юридичною властивістю, якою норми права наділяють суб'єкта відповідно до потреб суспільного розвитку. Тому правосуб'єктність є первинною ланкою конкретизації юридичних норм, де визначається загальне правове становище суб'єктів. Останні стають у ті чи інші відносини щодо один одного.

Схожої точки зору дотримується і М. І. Матузов, який розглядає правосуб'єктність як можливість або здатність особи бути носієм права з усіма наслідками, що звідти випливають. На мій погляд, вчений точно підкреслив взаємозв'язок носія правового статусу і його невід'ємної властивості – правосуб'єктності. Більше того, Р. О. Халфіна також вважає, що саме правосуб'єктність визначає можливість виступати суб'єктом прав та обов'язків у різних сферах суспільних відносин.

Отже, як бачимо, вчені пропонують досліджувати сутність правосуб'єктності через категорію “суб'єкт права”. Однак останнє поняття є абстрактним, суворо науковим. Воно утворилося внаслідок виділення найбільш істотних правових ознак, властивих усім конкретним учасникам правовідносин. Цим пояснюється різноманітність підходів до визначення сутності правосуб'єктності.

З огляду на наведене вважаю, що правосуб'єктність суддів судів загальної юрисдикції є спеціальним видом правосуб'єктності, визначає здатність конкретної людини бути носієм спеціального правового статусу – здійснювати судову владу в державі. Тобто це поняття містить юридичну характеристику особи людини, яка здійснює функції носія судової влади, його якостей та здібностей з боку відповідності тим критеріям, що визначені в законодавстві як обов'язкові для наділення встановленим комплексом юридичних можливостей.

Законодавство України встановлює щодо осіб, які претендують на заняття посади суддів судів загальної юрисдикції, а відтак, і на набуття відповідного конституційно-правового статусу, такі вимоги:

по-перше, кандидат на заміщення суддівської посади повинен володіти конкретними соціальними характеристиками: ним може бути тільки громадянин України, який проживає на території країни не менше 10 років та має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше трьох років і досяг 25-літнього віку. Це так би мовити загальні вимоги щодо кандидатів на посаду судді. Для окремих категорій носіїв судової влади закон передбачає додаткові вимоги.

Закон не допускає будь-яких інших обмежень, пов'язаних, зокрема, з походженням, соціальним і майновим станом, расовою чи національною належністю, статтю, політичними поглядами, релігійними переконаннями та іншими обставинами. Винятки допускаються лише відносно трьох категорій осіб: а) що визнані судом обмежено дієздатними чи недієздатними; б) що мають хронічні психічні та інші захворювання, котрі перешкоджають виконанню обов'язків судді; в) щодо яких провадиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи або осіб, які мають непогашену чи не зняту судимість;

по-друге, людина, яка претендує на зайняття суддівської посади, повинна бути професійно придатною до цієї діяльності. Адже саме суддя дає “життя” правовим нормам. І від того, як він розуміє завдання права, який рівень його правосвідомості і юридичної підготовки, наскільки любить він свою професію – багато в чому залежить реалізація задуму законодавця. Тому нормативне визначення сукупності і структури психічних і психофізіологічних особливостей судді є однією з умов ефективної реалізації прав, обов'язків і повноважень носія судової влади.

Встановлення професійної придатності суб'єкта до професійної діяльності судді, на наш погляд, повинно здійснюватися шляхом порівняння структури його психічних і психофізіологічних особливостей з "ідеальною моделлю", закладеною в професіограмі судді. Саме нормативно оформлена професіограма дозволить об'єктивно і справедливо стосовно кожного конкретного судді оцінити набір, комбінацію і рівень розвиненості його професійно важливих якостей та прогнозувати результати його діяльності. Законодавче закріплення соціально-психологічних вимог щодо судді стане однією з гарантій успішності судової влади.

Встановлення відповідності кандидата вимогам професії судді відбувається шляхом кваліфікаційної атестації у формі кваліфікаційного іспиту. Законодавець нормативно закріпив, що при відповідності професійних знань, особистісних і моральних якостей кандидата рівню, необхідному для досягнення ефективності здійснення правосуддя, держава визнає його здатним, готовим до здійснення даного виду діяльності.

Слід зазначити, що характерною ознакою правосуб'єктності є бажання, волевиявлення особи обійняти посаду носія судової влади.

За умови відповідності особи всім переліченим вище вимогам держава визнає її здатною мати право на заняття суддівської посади, а отже, і на набуття правового статусу судді. Заміщення особою посади судді, а відтак, і наділення правовим статусом носія судової влади здійснюється відповідно до правового акта, винесеного Президентом або Верховною Радою України про призначення (обрання) конкретної особи на посаду судді.

Таким чином, правосуб'єктність суддів судів загальної юрисдикції – це цілком реальне правове явище, що має самостійний зміст. Воно зумовлене специфікою конституційно-правового статусу носія судової влади і виражається у визнаній державою за допомогою правових норм відповідності особистості вимогам професійної суддівської діяльності.

Етимологічно поняття "відповідність" є основною формотворною ознакою компетентності. Термін "компетентність" походить від слова "компетенція" (*competentia*) латинського походження і буквально означає узгодженість частин, домірність, симетрію⁵.

У літературі існують декілька підходів до визначення поняття "компетентність": 1) знання справи; 2) включення до змісту поняття рівня освіти, досвіду роботи за спеціальністю, стаж роботи на посаді; 3) розгляд компетентності у взаємозв'язку знань та способів реалізації їх на практиці. Однак, незважаючи на різноманітність, загальним для всіх підходів є те, що "компетентність" розглядається як категорія, що відображає характеристику людини, яка є носієм судової влади в державі.

Вважаю, що компетентність слід розглядати як системну якість, в основі якої знаходяться знання, уміння, навички, певні здібності, котрі необхідні при здійсненні конкретної професійної діяльності, ведуть до її успішності.

На мій погляд, у змісті правосуб'єктності суддів судів загальної юрисдикції можна виділити соціальну, психофізіологічну, професійну, моральну компетентність. При нормативному визначенні дані властивості суб'єкта набувають характеру юридично значущих і складають структуру професійно важливих якостей суддів судів загальної юрисдикції.

Професійно важливі якості – це сукупність індивідуально-психологічних здібностей особистості, що відповідають вимогам даної професії, діяльності і є умовою її успішного виконання. Вони виступають її передумовою, і водночас самі ж удосконалюються, шліфуються в ході здійснення професійної діяльності.

Нормативно визначені професійно важливі якості суддів судів загальної юрисдикції стають юридично обов'язковою передумовою для наділення та збереження конституційно-правового статусу.

Деякі вчені виділили групи професійно важливих ознак, що характеризують функціональні можливості людини з різних боків, це:

1. Професійно важливі ознаки і важливі для професійного успіху функції, які важко піддаються тренуванню, розвитку і виражають стійкі індивідуальні особливості людини.

2. Професійно важливі ознаки і важливі для професійного успіху функції, які вдається розвинути в процесі навчання, і тому вони повинні бути включені в програму професійної підготовки.

3. Професійно важливі ознаки і важливі для професійного успіху функції, які є найбільш негнучкими, піддаються функціональному розпаду під впливом тривалої і/або напруженої професійної роботи.

Досліджуючи професійно важливі якості державних службовців, деякі також пропонують таку їх класифікацію: 1) первинні, вихідні якості, якими повинен володіти кандидат на державну посаду; 2) якості, що здобуваються, формуються в процесі виконання професійних функцій, нагромадження досвіду і просування по службі. Як первинні якості, так і якості, що

здобуваються, на думку вченого, мають три аспекти свого прояву: 1) загальнокультурний; 2) діловий, професійний; 3) особистісний.

Як відзначалося вище, зміст професійно важливих якостей суддів судів загальної юрисдикції обумовлюється сутністю, специфікою професійної діяльності. Однак професію судді психологи не відносять до числа тих, що пов'язані з особливою природною основою, – спеціальними здібностями. Це означає, що окремі якості особистості можуть бути компенсовані іншими якостями та здібностями, тісно з ними пов'язаними. Це положення повинно бути враховано при проведенні кваліфікаційної атестації суддів судів загальної юрисдикції та дачі висновку про його відповідність посаді.

Професійна суддівська діяльність також передбачає наявність у суб'єкта, який її здійснює, високорозвинених загальних здібностей. Це означає, що при формуванні професійного суддівського корпусу необхідно враховувати індивідуальні, соціальні, психофізіологічні, професійні, моральні якості і здібності особи майбутнього судді. У цьому зв'язку актуалізується питання науково обґрунтованого професійно-психологічного підбору суддівських кадрів.

Виходячи з вищезазначеного, вважаємо за потрібне зауважити, що правосуб'єктності суддів судів загальної юрисдикції властиві такі характерні ознаки:

1) правосуб'єктність суддів судів загальної юрисдикції є спеціальним видом правосуб'єктності;

2) правосуб'єктність є необхідною умовою для володіння конституційно-правовим статусом суддів судів загальної юрисдикції;

3) сутність правосуб'єктності зводиться до юридичної характеристики особи суддів судів загальної юрисдикції як суб'єкта, який здійснює судову владу в державі;

4) правосуб'єктність є системною якістю, у структурі якої можна виділити соціальну, психофізіологічну, професійну та моральну компетентність;

5) зміст даного явища обумовлюється професійною діяльністю і складає певні професійно важливі якості та здібності судді, що є необхідною умовою успішності здійснення функцій судової влади;

6) і, нарешті, саме правосуб'єктність визначає відповідність конкретного судді займаній посаді, професійній групі загалом:

– відповідність посаді виявляється в компетентності судді при вирішенні поставлених перед ним завдань;

– відповідність професійній групі виражається у відповідності судді груповим цінностям і нормам, професійному авторитетові.

З огляду на сучасний стан, розгляд проблеми правосуб'єктності суддів судів загальної юрисдикції та проведення подальших наукових досліджень в цій сфері є перспективним та актуальним.

Література

1. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року № 5076-VI. // Офіційний вісник України. – 2012. – №62. – Ст. 2509.
2. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юристъ, 1994. – 360 с.
3. Петришин А. В. Правовой режим государственной службы: вопросы общей теории: Дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юрид. акад. Украины. – Х., 1998. – 383 с.
4. Алексеев С. С. Проблемы теории права: Курс лекций: В 2-х т. – Т. 1. – Свердловск: Изд-во СЮИ, 1972. – 396 с.
5. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Т. 6: Т-Я. – К.: "Укр. енцикл.", 2004. – 768 с.
6. Федоренко В. Л. Суб'єкти конституційно-правових відносин в Україні та їх система / В. Л. Федоренко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. - №4. – С. 27-33.
7. Кравчук В. Поняття конституційної правосуб'єктності / В. Кравчук // Історико-правовий часопис: журнал. – Луцьк: Східноєвроп. Нац. Ун-т ім. Лесі Українки, 2013. - № 2. – С. 71-74.
8. Кравчук В. Конституційна правосуб'єктність суддів як основа їх конституційно-правового статусу: теоретико-правовий аналіз / В. Кравчук // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридична наука. Випуск 3. Том 1. – Херсон, 2013 – С. 61-65.

УДК 349.2

ОПЛАТА ПРАЦІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Голосніченко Д. І.

доктор юридичних наук, професор

кафедри господарського та адміністративного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

Довжик А. М.

студентка 4 курсу факультету соціології і права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

У статті досліджуються актуальні проблеми механізму оплати праці в сучасних умовах. Визначаються соціально-економічні наслідки нераціональної оплати праці. Наголошується на важливості чіткого визначення стратегії формування системи оплати праці, яка б відповідала усім вимогам та потребам. Запропоновані напрями удосконалення організації оплати праці.

Ключові слова: оплата праці, стратегія формування системи оплати, нормування праці, державне регулювання, результативність і ефективність оплати праці.

В статье изучаются актуальные проблемы механизма оплаты труда в современных условиях. Определяются социально-экономические последствия нерациональной оплаты труда. Делается акцент на значимости четкого определения стратегии формирования системы оплаты труда, которая бы соответствовала всем требованиям. Предлагаются направления усовершенствования организации оплаты труда.

Ключевые слова: оплата труда, стратегия формирования системы оплаты труда, нормирование труда, государственное регулирование, результативность, эффективность оплаты труда.

This article discusses the organization of a payment in modern enterprises. Socioeconomic consequences of irrational organization wage have been identified. The article emphasizes on the importance of a clear definition of strategy formation wage system, harmonization of the system to match the needs of workers and business objectives. The directions of improving the organization of wages, have been proposed.

Keywords: wages, strategy of developing payment systems, valuation of labor, labor, government regulation, effectiveness and efficiency wages.

Нині, в період розвитку ринкової економіки, значну увагу привертає проблема неналежного рівня заробітної плати та недосконалість механізму її оплати. Слід зазначити, що рівень заробітку кожного працюючого громадянина впливає на сукупний дохід населення, що сприяє формуванню попиту на товари, роботи і послуги. Тобто, наразі, питання стосовно надання заробітної плати є найбільш вагомим в сфері економіки. В процесі розвитку економічної сфери, оплата праці залишається найвагомим методом підвищення рівня ефективності працівників та значним мотиваційним елементом трудової діяльності. Раціоналізована система оплати праці здійснює вплив як на ефективність трудової організації, так і на добробут населення. Тобто, актуальність даного питання проявляється в яскравому впливі на підтриманні належних умов праці та підвищенні ефективності виробництва.

Ринкова економіка, яка сформована на підставі господарювання, різних форм власності та підвищення матеріальної мотивації працівників у продуктивній роботі, має базуватися на таких підставах виплати заробітку, які б найбільше сприяли збільшенню обсягу продаж, товарів та послуг, підвищенню рівня технічного забезпечення, освіти і професійної підготовки, вдосконаленню організації виробництва і трудового процесу.

Проблема організації оплати праці є однією з найбільш гострих. Актуальність проблеми зростає на фоні соціально-економічної кризи в країні. Для більшості населення заробітна плата втратила свою відтворювальну та стимулюючу функції і фактично перетворилася на різновид соціальних виплат, не пов'язаних з кількістю, якістю та кінцевими трудовими результатами. При цьому її рівень у нашій країні значно нижчий порівняно з розвиненими державами світу. Праця та її оплата як ціннісні орієнтири втрачають своє соціально-економічне призначення, що руйнує основи економічного й соціального розвитку суспільства. Це потребує всебічного моніторингу, аналізу і контролю за цим процесом в Україні.

Питання стосовно оплати праці викликало зацікавленість у багатьох вчених. Даною проблемою займалися такі вчені як Б.М. Генкін, О.А. Гришнова, А.В. Мерзляка та ін. Зокрема, такі дослідження засвідчили, що проблема механізму виплати заробітної плати

вимагає безперестанного покращення і вдосконалення, а також пристосування до сучасних вимог економіки. Слід зазначити, що дослідники вивчали різні аспекти, що стосуються оплати праці, як теоретичні, так і практичні. Так, В.Бабиш приділяє значну увагу у своїх роботах різним формам заробітної плати з позиції їх доцільності та раціональності, М.Федотова висвітлює у своїх працях проблеми надання заробітної плати, які характерні для ринкових відносин. В свою чергу, І. Сердюк акцентує свою увагу на аспектах державного регулювання механізму надання заробітної плати.

Отже, можна стверджувати, що сферу оплати праці досліджувало багато вчених та дослідників, але не зважаючи на це, дане питання не втратило своєї актуальності і потребує подальшого дослідження.

Метою статті є визначення сучасної проблеми оплати праці та розроблення пропозиції щодо її вирішення.

Під оплатою праці розуміють «винагороду, як правило, у грошовому еквіваленті, яку власник або вповноважений ним орган виплачує робітнику за виконану їм роботу»[1]. Згідно з міжнародними трудовими нормами, а саме Конвенції МОП №95 поняття «заробітна плата» сформульоване наступним чином: «будь-яка винагорода або заробіток, який розраховується у грошах, що їх виплачує підприємець за роботу, яка була виконана, або повинна бути виконаною, або за послуги, які або надані, або повинні бути наданими». Тобто, під заробітною платнею розуміють винагороду у натуральній або грошовій формі, яку отримують працівники за виконану роботу та за періоди, які входять у робочий час.

Функція оплати праці – це її призначення, роль, складова сфери практичної діяльності в узгодженні і реалізації інтересів головних суб'єктів соціально-трудова відносин. До основних функцій оплати праці відносять наступні:

1) відтворювальна функція заробітної плати – полягає у забезпеченні працівників необхідними життєвими благами для відтворення робочої сили;

2) стимулююча або мотивуюча функція заробітної плати – полягає у встановленні залежності її розміру від кількості й якості праці конкретного працівника, його трудового внеску в результати роботи підприємства;

3) регулююча функція заробітної плати – полягає в оптимізації розміщення робочої сили за регіонами, галузями господарства з урахуванням ринкової кон'юнктури;

4) соціальна функція заробітної плати – відображає міру живої праці при розподілі фонду споживання між найманим працівником і власником засобів виробництва;

5) функція формування платоспроможного попиту населення – її призначення полягає в узгодженні платоспроможного попиту, під яким прийнято розуміти форму виявлення потреб, забезпечених грошовими коштами покупців, з одного боку, і виробництва споживчих товарів – з іншого.

Наведені функції заробітної плати тісно взаємопов'язані між собою, і лише за їхньої сукупної наявності досягається ефективність заробітної плати. Проте, в сучасних умовах становлення ринку в Україні заробітна плата не спроможна виконувати ці функції. Нині заробітна плата виконує зовсім інші функції:

- збереження зайнятості, запобігання безробіттю ціною зниження заробітної плати;
- забезпечення соціальних гарантій;
- збереження попереднього статусу, пов'язаного з попереднім робочим місцем;
- перерозподіл зайнятих за галузями і сферами економіки;
- поширення нелегальної діяльності та вторинної зайнятості;
- посилення мобільності робочої сили [5, с. 148].

З поступовим розвитком економіки, відбувається еволюція різних форм і систем оплати праці. Під формами розуміють зовнішній вираз встановлення рівня заробітку, в залежності від затраченої праці завдяки сукупності показників, які відтворюють затрачений робочий час і результати праці. Оплата праці буває почасова або відрядна, і вибір однієї із цих форм залежить від їх відповідності конкретним умовам трудової організації. Поступово змінюються і традиційні відрядні системи оплати праці, які поступаються заохочувальним системам. В процесі цих змін, система оплати праці не встигає пристосовуватись до сучасних умов ринкової економіки, результатом чого є неефективне функціонування механізму надання заробітної плати.

Значний вплив на механізм оплати праці здійснює, саме організація праці, яка є складним процесом з ефективним поєднанням робочої сили із предметами праці, що спрямовує до раціонального використання і досягнення якісних результатів. Покращення механізму надання заробітної плати сприяє збільшенню продуктивності, трудової мотивації та впливає на кінцеві результати роботи. Але проблема вдосконалення полягає у тому, що зміна механізму виплати заробітної плати повинна базуватися на підставі нормування праці. Нормування праці вважається інструментом управління та одним із найважливіших факторів

організації оплати праці. Відновлення такого значного елемента як нормування праці, набуває серйозного значення з приводу того, що він відіграє вирішальну роль у розв'язанні соціальних проблем, сприяє збільшенню можливостей для задоволення працівників роботою, та забезпечує найбільш повне і доцільне використання інтелектуального потенціалу. Нажаль, нині, в Україні, питанню нормування праці приділяється незначна увага, оскільки доволі поширеною є думка про застарілість даного елемента. Таке ставлення призводить до негативних наслідків, оскільки ефективність виробництва знижується, через втрату контролю за живою працею – одним із найголовніших факторів.

Організація виплати заробітку під впливом економічних та виробничих змін перебуває у постійних перетвореннях. Нині, правове регулювання системи оплати праці здійснюється договірними та імперативними методами. Тому для належного вдосконалення механізму оплати праці, важливими є державна підтримка та надійна законодавча база, з урахуванням сучасного темпу економічного життя та інших актуальних проблем [6,с.29]. Нині, механізм надання заробітної плати вимагає нагального державного регулювання за допомогою нормативно-законодавчих засобів державних гарантій, а не через безпосереднє втручання у відповідну сферу на рівні підприємств, установ і організацій [4,с.33]. Основними причинами загострення питання щодо регулювання державою оплати праці є:

1. Відсутність належного контролю за політикою видачі заробітних плат з боку держави;
2. Недосконалість науково-методологічного забезпечення процесу регулювання оплати праці;
3. Недотримання вимог чинного законодавства [3, с.15].

Отже, доцільним є перегляд державної політики стосовно оплати праці, а саме збільшення рівня державного контролю за її формуванням і розподілом витрат.

Система оплати праці вміщає у собі ряд недоліків, які необхідно усунути, оскільки ігнорування проблем у найбільш важливій для суспільства сфері, може призвести до доволі негативних наслідків, які буде дуже важко врегулювати. Таким чином, нагальними проблемами оплати праці є:

1. Виплата заробітку на неналежному рівні окремим категоріям працівників, що не відповідає реальному прожитковому мінімуму;
2. Відсутність в деяких випадках нормування праці, що є причиною невідповідності між витратами праці та винагородженням за неї;
3. Відсутність чіткості визначення стратегії формування оплати праці;
4. Невідповідність заробітної плати всім притаманним їй функціям (відтворювальній, соціальній, мотиваційній тощо);
5. Відсутність зв'язку між оплатою праці і результатами роботи та професійними характеристиками працівників.

Такі фактори в сучасному суспільстві призвели до відповідних соціально-економічних наслідків, а саме: незадоволеність умовами праці; падіння мотивації праці працівників; недоотримання прибутку; зниження якості життя працівників.

Отже, від оплати праці, залежить рівень життя працюючих громадян, оскільки заробітна плата є одночасно і основним матеріальним джерелом для пересічних громадян, і найкращим способом мотивації до ефективної праці на виробничому рівні. Тобто актуальність даного питання зростає, як і аспекти його врегулювання та вдосконалення, через те, що, нині, механізм виплати заробітку повинен бути адаптованим до постійних змін як у внутрішньому, так і в зовнішньому середовищах. Тобто, головною метою поліпшення даної сфери є формування у трудових організаціях належного механізму оплати праці, який би влаштовував своєю ефективністю, як роботодавців, так і працівників.

У зв'язку з кризою в сфері економіки, процес удосконалення оплати праці повинен охоплювати усі економічні структури, які прямо стосуються формування і розподілу доходів. Також, слід зазначити, що удосконалення механізму надання заробітної плати не є швидкоплинним діянням, це є тривалим процесом, який вимагає значних витрат коштів, часу, і людського ресурсу. Найважливішим напрямом удосконалення механізму оплати праці є підвищення її гнучкості. Розмір оплати роботи працівника повинен мати тісний зв'язок із персональними кар'єрними досягненнями.

Таким чином, напрямками вдосконалення механізму оплати праці є:

- 1) Збалансування системи основної заробітної плати за її основними цілями і стратегіями винагородження персоналу (стратегією людських ресурсів) і стратегією компанії шляхом:
  - запровадження системи збалансованих показників компанії та ключових показників ефективності діяльності працівників;
  - запровадження рейтингової системи робочих місць за визначенням цінності їх позицій для компанії;

2) Запровадження нових схем оплати праці, а саме гнучких тарифів, єдиних тарифних сіток;

3) Сприяння тісному зв'язку між продуктивністю, рівнем оплати праці та ефективністю працівників [7, с. 27].

З метою ефективного формування та подальшого розподілення коштів, слід належним чином забезпечити:

- здійснення вчасного перегляду норм виробітку і розцінок;
- організацію роботи таким чином, щоб темпи збільшення ефективності праці випереджали темпи зростання її оплати;
- належне розподілення коштів серед працівників відповідно до їх категорій, оскільки це здійснює прямий вплив на ефективне функціонування усіх працівників на підприємстві;
- зменшення витрат на оплату праці у зв'язку з автоматизацією наскільки це можливо [7, с. 19].

Таким чином, дані заходи сприятимуть мотивації персоналу, закріпленню на робочих місцях високопродуктивних працівників, більш раціональному використанню фонду оплати праці. Також, удосконалення механізму надання заробітної плати з метою запровадження ефективного мотиваційного механізму має формуватися з урахуванням такого принципу як забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина на працю, що надасть можливість заробітній платі відігравати ту роль, яку вона повинна виконувати в процесі реалізації соціальних прав [2, с. 21].

Отже, враховуючи все вище вказане, можна зробити висновок, що нині, галузь оплати праці є доволі невизначеною та неврегульованою. Забезпечення даної сфери діяльності на належному рівні є однією з найвагоміших проблем у сфері трудових відносин. На всіх етапах економічного розвитку оплата праці була одним із найголовніших факторів, які забезпечують формування мотиваційного механізму у процесі трудової діяльності і передбачають становлення ефективної системи матеріального стимулювання робітників. Від вдалого рішення проблеми оплати праці залежать як зростання ефективності виробництва, так і підвищення рівня життя населення, а також сприятливий соціально-психологічний клімат в суспільстві загалом.

Реформування механізму надання заробітної плати повинно логічно та збалансовано поєднуватись з загальним процесом змін в сфері ринкової економіки, насамперед у сфері соціального захисту, грошово-кредитній, податковій, фінансовій системах. Тому, проблема оплати праці в нинішніх умовах економічної нестабільності з метою ефективної та раціональної мотивації, вдосконалення механізму надання заробітної плати набуває особливого, вагомого значення. Вірний вибір форми та системи оплати праці, які включають у себе особливості робочого процесу, завдання, які стоять перед відповідним робочим місцем, професією або ж кваліфікацією працівника, його персональні інтереси, що є ефективним організаційним методом і вагомим мотивуючим фактором, всі ці умови, повинні бути враховані при забезпеченні дієвості механізму надання заробітної плати.

Таким чином, удосконалювання систем оплати праці, пошук нових рішень, глибоке вивчення західного досвіду може допомогти вирішити в Україні цілу низку проблем, пов'язаних із заробітною платою, якісно поліпшити її стан та створити підґрунтя для підвищення зацікавленості працівників до високопродуктивної праці вже в найближчому майбутньому. Все це в комплексі може стати стимулом до економічного підйому країни. Занижена заробітна плата призвела сьогодні до скорочення вкрай необхідного для економіки держави попиту і підірвала загальний рівень впевненості суспільства в майбутньому. Тому сьогодні одним із пріоритетних завдань держави повинно стати стимулювання внутрішнього споживання та підвищення купівельної спроможності населення. До того ж, лише справедливий розподіл доходів у реальному секторі економіки допоможе подолати бідність в Україні. В економічній ситуації, що склалася на сьогодні в Україні, необхідно переглянути політику регулювання системи оплати праці й особливої уваги приділити посиленню контролюючих функцій держави за процесом формування та розподілу витрат від національного до локального рівнів економіки, що передбачає розробку методології та основ обґрунтованого збільшення витрат на оплату праці в Україні. Підвищення заробітної плати – потужний стимул для всебічного розвитку вітчизняної економіки, завдяки якому можна розраховувати на зростання внутрішнього попиту, піднесення національного виробництва, створення нових робочих місць та загальне поліпшення життя населення.

Литература

1. Закон України «Про оплату праці» від 24.03.1995 № 108/95-ВР // Відомості Верховної Ради України.-1995.-№17.-ст.121.
2. Андрущенко Л. О. Організація обліку розрахунків з персоналом з оплати праці / Л. О. Андрущенко // Довідник економіста. – 2012. - № 1. С. 21.
3. Бондарчук К. Заробітна плата в контексті соціально – економічного захисту найманих працівників / К. Бондарчук // Україна: Україна: аспекти праці. – 2012. - № 1. С. 15.
4. Бурачек І. В. Удосконалення організації оплати праці на підприємствах / І. В. Бурачек // Україна: аспекти праці. – 2011. - № 1. С.35.
5. Завіновська Г.Т. Економіка праці : навч. посіб. / Г.Т. Завіновська. – К. : КНЕУ, 2003. с. 148
6. Костенко А. К. Удосконалення оцінки праці у контексті реформування оплати праці / А.К. Костенко // Україна. – 2013.- № 2. С. 29.
7. Павловська О. Про формування системи оплати праці /О.Павловська // Праця і заробітна плата.-2009. -№9.- С.19-23.
8. Павловський Н. Стан та тенденції витрат на оплату праці в структурі операційних витрат/ Н.Павловський, С. Шелешкова // Україна: аспекти праці. - 2009 - №7. - С. 24-30.

ABSTRACTS

SOCIOLOGY

Bova A.A., Belenok A.A. Presentation of students on dangerous ground Kyiv

Opportunities offered by the big city, fraught with both a security threat to its residents. The level of subjective perception of personal safety becomes an important indicator of quality of life. The above raises the problem of life safety to the rank of one of the most important and relevant research problems. It also has great practical value since competent system of forecasting, assessment, identification of risk areas can significantly reduce the likelihood of the spatial distribution of those or other threats, reduce criminal manifestations.

The purpose of this paper is to study the structure of representations of Kyiv students about dangerous places in the daytime and at night with the help of the integrated application of multivariate statistical analysis. The empirical base was the exploratory study of public opinion "Risks of big city" we conducted during May-June 2014 among the students of Kiev.

Keywords: security, subjective risk, big city, correlation analysis, principal component analysis, cluster analysis.

Dukach J. Network approach in scholar achievements of Barry Wellman: explication and assessment

In this article the author discusses the main scholar achievements of Barry Wellman (Canadian-American sociologist, one of the developers of network approach).

Keywords: network approach, social network analysis, INSNA.

Zhytnyk M. Charity in socio-philosophical retrospect and prospect

The rapid development of science and technology leads to the dehumanization of society, that negative impact on social relations, in which greatly reduced the level of humanity . Therefore, the question of morality of human relations, especially in the current situation in Ukraine is urgent and needs to improve and find new ways of revival. The phenomenon charity is one of these possible mechanisms.

Article considered in detail the genesis of the concept of charity from sociological, ethical and philosophical point of view. Separately investigated the representatives of different religious confessions to the phenomenon of charity historically. It deals with ambiguity and different forms of existence. It is shown that as of today the charity at the center of discussions public, scientists, politicians, civil servants, activists public sector. However, attitudes it implement in today's society is ambiguous. On the one hand, the charity helps solve social problems and improve the quality of life of community relations but on the other hand, the charitable programs and actions can be veiled self-interest of the organizers, which also can lead to some abuses.

The article shows that the charity serves axiological component of social relations because its based on concepts such as kindness, goodness, help the needy, compassion. Reviewed different kinds of charitable activities and proved that it is an active charity is an effective method of improving humanization of social relations.

Keywords: charity, religion, axiology, social relation, humanism.

Kalinin V. The crisis concept in the world-systems analysis

Permanent crisis in various areas of public affairs needs interpretations of its causes for developing a strategy for further actions. The world-system analysis is one of the original scientific approaches, which offers its own vision not only for the explanation the past and the present but also for prediction of the future through the using of the crisis concept. The article is aimed to analyze the crisis concept in the world-system approach as a cornerstone concept in designing their own version of the future. For achieving this aim have been used a method of identifying causal relations and comparative method.

The article provided critical reviews of the essence, mechanisms and factors that affect the nature of crisis in the framework of the world-system approach (for example, the concepts of Immanuel Wallerstein, George Derluigian and Giovanni Arrighi).

A common feature of all crises concepts in the world-system analysis is 'adoption' conceptions from other disciplines. For instance, from biology, chemistry, anthropology and economics. In

particular, Immanuel Wallerstein's crisis concept based on the biochemistry theory of equilibrium Ilya Prigogine system to determine the nature of the crisis. George Derlugian attempted to use conceptions of American biologists and anthropologists mechanisms to describing resistance and overcome the crisis in human communities. Other world-system theorist Giovanni Arrighi used hronopolitical conception of time for proving probability transformation of capitalism on a new stage of development.

The crisis concept in all three visions of representatives of world-systems analysis should be considered only within a structural approach to social reality. If removed "a brick structure" from "the world-system pyramid", the crisis concept loses its validity, because the basic assumption is structural conditionality of the political and social reality.

Anyway, a limited number of researches in the area of crisis provides the world-system perspective unique place for further using its scientific tools for explanation and prognosis in different area of public life.

Keywords: crisis, world-system, bifurcation, fluctuation, turbulence.

Kozhekina L. Prospects of the use of qualitative methods to the study of political resocialization in a transitional society

The prospects of the use of qualitative methods in the study of the process of political resocialization during the period of post-Soviet transformation in society are analyzed in the article. The notion of "political resocialization" is described as adaptation of personality to the new requirements and conditions of the socio-political system through the change of the individual basic political and cultural characteristics that define the interaction between the personality and the socio-political system.

The methods of the study of trends in political resocialization of the "middle" generation, which are proposed in the author's empirical research, combine quantitative and qualitative methods of data collection and analysis and take into account political, cultural and socio-structural indicators of resocialization.

The article is focused on the results of the use of qualitative methods, in particular axio-biographical interview, which was used as an auxiliary method.

However, the use of this method has allowed to understand better the results of the quantitative survey, in particular, to obtain the individual, biographical information about the significance of social conditions and events for forming or changing political views of the respondents on the different stages of their lives. Based on the results of in-depth interviews, the generalized characteristics of the generational group of teachers are given on such indicators: job satisfaction, social wellbeing, territorial identity, the level of feeling of personal ability to influence the political process, the level of political activity, attitude towards "perestroika", assessment of social changes and changes in the conditions of individual life during the years of Ukrainian independence, paternalistic orientations. The conclusion about the complementarity of quantitative and qualitative methods in the study of the process of political resocialization is made. Thus, to reveal common trends of the process and its typical manifestations, it is advisable to appeal to the quantitative methodology and representative studies. Qualitative methods allow to describe the aspects of the problem in details, revealing the subjective sense of the studied process.

Keywords: political resocialization, "middle" generation, adaptation, political orientations and attitudes, axio-biographical method.

Kolomiets T. V. Starosolskyi's sociological conception in the context of the problem field of modernity

In this article author interprets sociological conception of the famous Ukrainian scientist-theorist and public figure V. Starosolskyi in the context of modern influence as a "central problems of recent sociological theories" (P. Kutuyev). As well the national state is one of the institutional measuring of modernity, important attention is paid to the analysis of the national vision of V. Starosolskyi.

Keywords: nation, modernity, association, union, modern democracy.

Korzhev G. Between nation and Europe: in search of new identities

The paper is devoted to the nascent type of European identity which development was accelerated during last decades under the influence of deep institutional changes in the EU and is heatedly contested in political and scholarly discussions.

The article discusses terminological difficulties connected with the notion of European identity (EI) how it is presented in the public sphere of the EU. In up-to-date public debates one can observe the clash of two opposite cultural discourses, namely: 1) ethnocentric, which is homogenizing, analogous to national, adverse to manifestations of cultural alternatives and otherness, 2) multicultural, post-national, based upon tolerance and recognition. There is necessity to sort out two other types of discourses that are primarily political and put accent either on inclusion or exclusion criteria. The former appeal to liberal values of democracy, human rights, peace, tolerance and Enlightenment. Whereas the latter puts emphasis on social rights and guarantees as well as the safeguarding of cultural authenticity.

Thus, the very fact of EI existence or even its strength does not allow making conclusions on correlates or consequences of this identity. One needs to illuminate content, values, and structures of meaning associated with EI. In other words, it is possible to feel oneself European in many varying senses and at different levels, putting this sort of perception in the framework of more general, world-view and mental schemes. The comparison of EI with national identity allows to distinguishing few peculiarities that make the prospects for the elaboration of the identification with Europe either more confident or, contrarily, more problematic.

Keywords: theories of nation and nationalism, values, "European values", multiculturalism, EU, Ukraine, identity.

Kuchuran A. Social structuring and processes of regionalization: conceptual approach

In this article the author examines the social structure of society and its influence on the formation of political power on a certain space. Revealed that the main elements that affect the structuring of political power at regional and local levels is ethno-linguistic, confessional and professional composition of the population, the type of dominant identity, residence axle «center-periphery».

Keywords: electoral space, regional identity, the axis "center-periphery" political space, ethno-linguistic population structure.

Lapina V. The peculiarities of sociological investigations of consumerism as of sociocultural phenomena

The analytical sociological approach that enables to understand the basic structural and functional characteristics of the consumerism phenomena is presented in the article. The peculiarities of the conceptual interpretations of the consumerism phenomena in the contemporary theoretical sociology is investigated. The cognitive significance of these interpretations for development of advanced surveys in sociology under the modern conditions of the global and regional transformations is underlined by the author. The consumerism phenomena is defined as ontological foundation for elaboration of the "consumer society" sociological theories. The concept of "consumer society" is interpreted by scholars in different ways: 1) as a specific essential component of industrial social system; 2) as the type of the developed part of the world capitalist system; 3) as the latest phase of the historical development of the post-industrial societies in which the sphere of consumption determines all processes of structurations and social changes. In the sociological theories of global modernization consumerism is interpreted as economic phenomena. This theory defines consumerism as a social movement as an important factor of economic growth. In the sociological theories of global dependency and in the radical theories of post-modern sociology consumerism presented as cultural-ideological phenomena which is oriented to protection of the manipulative over-consumption model. Such strategy of protection has strong recourse support from media institutions and advertising agencies.

Keywords: consumerism, excessive consumption, the consumer society, consumption sociology, culture, contemporary sociological theory.

Maulik S. Singapore social phenomenon as a result of Lee Kuan Yew innovation policy

This publication studies societal establishment and progress of the developing country in the post-colonial period of the mid-twentieth century. It also presents the essence of successful social innovations and modernization of social relations made by the governmental authorities and defines functions of social innovation and their influences over the society.

Examples of practical social innovations that led to the modernization of Singapore social institutions and infrastructure were studied, including some statistical information about marital status, education level, and number of children in the family as indicators of social transformation of Singapore population. The key role of the personality of a leader in the social transformation processes was studied.

The analysis of Singapore social development during the years of its pace from the third world to global top rankings was made and possibilities to use successful Singapore practices, including the crucially important education and self-organization, in Ukrainian current situation were mentioned.

Keywords: Singapore, social innovations, innovative development, modernization.

Odarych S. Historical and sociological dimension of communication: social impacts of the Socratic method of general concepts defining

The cultural tradition of European system of sciences brings its genealogy of the Greco-Roman civilization. Mainly because of theorizings of pre-Socratic philosophers, Platonism and Aristotelianism, whose central figure Socrates is. Sociocybernetics founded by a Talcott Parsons' adherent Niklas Luhmann as a new school of theoretical sociology of the second half of the XX century, is not an exception too. It's topical to carry out an audit of historical sociology from the standpoint of the sociocybernetical research program since Antiquity. Promising are historical and sociological and historical and philosophical studies of social communications in the Middle Ages, the Renaissance, the Enlightenment, Modernity and Postmodernity, as well as non-European cultures and civilizations in their historical dynamics.

Keywords: communication, interaction, media, community, sociocybernetics, antiquity, Socrates, society.

Osypchuk A. The problem of theoretical synthesis in contemporary sociology

The paper presents the critical, comparative and historic analysis of main sociological theories together with discussion of levels of analysis and main ontological dichotomies. It is shown by the historical analysis of classical sociological paradigms that the demand for the more comprehensive theoretical approach which would be able to overcome at least some of the main ontological or methodological dichotomies was never fulfilled. The author argues that the most productive way to build such approach will be through synthesizing structure and agency. At the same time, the new synthetic theory should not be viewed as a "new Great theory". Instead, it should be regarded as ontological basis for more comprehensive and heuristic methodology for sociological practice and empirical research.

Social reality's phenomena and epiphenomena cannot be reduced to each other (as we cannot reduce structure to agency and vice versa). At the same time, it is impossible to fully explore one phenomenon in all multitudes of its relations and features, likewise, impossible to fully extract it from such a network of connections and relations. Among other foundations for synthesis the philosophical heritage, scholastics, and theology should be mentioned (from them the main dichotomies in sociology were inherited), as well as classical sociological tradition, which formulated sociological version of those dichotomies (as problem of order versus problem of action) and showed the first attempts to integrate those dichotomies, different levels of analysis, structure and agency.

Keywords: structure, agency, synthetic theory, level of analysis, macro-micro synthesis, synthesis of structure and agency, ontology, dichotomy.

Pygolenko I. Condition and perspectives using method exit-poll during election

The article reviews the main problems of using one of the methods of sociological survey the exit-poll during the parliamentary elections in Ukraine and the election of deputies of local councils and village, town and city mayors. The analysis of the possible causes of the negative experience of the exit-poll in Ukraine. Particular attention is drawn to the peculiarities of exit-poll in the parliamentary elections of 2014.

Keywords: electoral sociology, methods of sociological researches, exit-poll, forecasting election results.

Serhienko Y. The issues of necessity for sociological survey of "no sociological" meaning of life

The article proves the need for more of the inclusion of issues related to the category of the "meaning of life", in the modern perspective case studies. It is characterized by the main difficulties encountered when trying to reflection the meaning of life issues in the framework of the traditional sociological knowledge. She analyzes the social changes that have become factors change

people's ideas about the meaning of their existence - on the one hand, and, directly, to modify the significance of social life - on the other. Author suggested the characteristics of the meaning of life from the perspective of systems archetype, universality and individuality of their manifestations.

After determining a theme for their scientific research so delicate issue as the meaning of life, the sociologist must be prepared for the difficulties of studying, among which criticism "no sociological" object analysis, market research disadvantages purport to problems and the lack of effective tools for empirical achievement data.

In the early period of sociological knowledge were formed and analyzed the category of the meaning of life and related concepts "building of life", life's strategy, vital programs, the life of the project, dispositions, life's plan, self-awareness, self-reflection, self-knowledge, interests, needs, life's purport values, purpose (goal) of life, life's scenarios and more.

However, the trend of social reality: social transformation processes, the turbulence of the social world, consumer society, biotechnology revolution, the development of innovative technologies that are pronounced in the present social life, forcing representatives of sociological knowledge to return to his studies purport subject matter of perspective. In addition, the observed features inherent meaning of life in modern society: archetypes, versatility and individuality.

In this article we outlined the range of issues that make "concerned" scientists purport to problems looking for a solution that offers significant "space" and prospects for further study of the meaning of life's categories within sociological knowledge.

Keywords: meaning of life, case study methodology, sociological analysis, universality, social change.

Sereda Y. Social mobility under transformations: the case of Ukrainian society

The paper is devoted to the analysis of changes in the directions and channels of social mobility. Global trends of absolute and relative mobility as well as the impact of transformational context on social mobility are reviewed. Based on ISSP (International Social Survey Program) data for Ukraine, analysis of the links among education, origin, the first status on the labor market and the current status is carried out by structural equation modeling. It is proved that the post-Soviet transformations of Ukrainian society primarily affect institutional factors of social mobility; though, channels of social mobility (education and origin) in terms of relative indicators remain quite stable and consistent with global trends. Ukraine demonstrates that the key issue is labor market inequality after the graduation. Origin is associated with professional status mainly at the beginning of the career.

Keywords: social mobility, transformation, Ukraine, professional status, education, origin.

Sudyn K. Ukrainian nationalism in Donetsk: between real guidelines and virtual identities

Article offers the concept of a nation, which combines the notion of national identity and nationalism as an ideology. Using ideas of C. Hayes and A. Smith, it is shown that nationalism as an ideology is present in any nation, since the latter is a system of social action, organized around the cultural system, which is structured around a core doctrine of nationalism. The concept of "core doctrine of nationalism" was introduced by A. Smith to designate a number of statements that are present in all the nationalistic ideologies. Peculiarities of formation/revival of national identity in post-Soviet Ukrainian society through the prism of the relationship of national identity and nationalism as an ideology are offered. The dynamics of the spread of nationalist identities in Donetsk for the period from 1994 to 2010 have been analyzed. And author has determined two types of nationalist identity: explicit and latent. The latter is characterized by the presence of nationalist attitudes that are inherent to the explicit type of nationalist identity, but without identification with the social group of nationalists. Hypothesis about existence of radical political nationalism in Donetsk has been offered in article.

Keywords: national identity, nationalism, nation.

Finko A. The problem of ethical responsibility: political and social aspects

The article develops analysis of the problem of liability on the material Oedipus the King play by Sophocles; identified ambiguous aspects of classical model of rational ethics of responsibility and ethical beliefs; it emphasizes that Puritan ethic represents an ambivalent phenomenon pertaining to both "the spirit of capitalism" and the spirit of revolutionary egalitarianism.

Keywords: political responsibility, ethics, beliefs, ethics, responsibility, sectarian heterodoxy, the revolutionary process.

Shulga A. Political and religious domains of the symbolic universe

The article is devoted to the political-religious level of the domains of the symbolic universe as part of its hierarchical structure. Symbolic universe is defined as a meta-meaning matrix that offers for social actors an explanation and interpretation of all objective, intersubjective (social) and subjective processes and phenomena.

According to the presented hierarchy of the domains of the symbolic universe, political and religious domains belong to the same level, as both domains demonstrate an essential similarity. Both political and religious domains are domains of meanings-production activity aimed at the formation of the social actors worldview. This includes not only rational but also irrational or cosmological explanations of existing social relations and their relevant allocation of scarce resources (financial, power, prestige and knowledge).

This demonstrates interconnections of these domains with other domains of the symbolic universe, such as value domain, economic domain and historical identity. In their turn political and religious domains actively influence the discourse, adding or modifying existing communication models and meanings, because both domains perform explicit function of explanation and justification of existing social relations as the only correct, rational or godly.

Another essential similarity of both political and religious domains of the symbolic universe is that their meanings are spread by the special groups of "experts" on the societal level. On the everyday-life level these meanings are distributed during direct and spontaneous everyday interactions between actors.

Keywords: symbolic universe, political domain, religious domain, ideology, religious representations, heiliger Kosmos.

Jacubin O., Pikalyuk D. Some theoretical aspects of the study of social innovation: diffusion, institutionalization, measurement

We considered innovation as an essential social process, showing institutional and diffusion characteristics of the social innovation.

Keywords: innovation, social innovation, diffusion, institutionalization, measurement.

Yatsyshyn U. Theoretical-Methodological Remarks to study process of secularization in Ukraine

The term "secularization" describes something as profane. Early studies of secularization predicted displacement of religion from public space. More recent studies (K.Dobbelaere, P.Berger, G.Davie J.Casanova etc.) of specifics of religion in various European countries and the USA have shown that secularization stimulates the evolution of religion, which adjusts the teaching methods and service to new living conditions (globalization, urbanization, science and technology, multiculturalism and oversaturation of information space).

Based on the approach of K. Dobbelyara to the analysis of secularization, three main levels of secularization, which can be adapted to study the process of secularization in Ukraine, were identified: macro (state-church relations, education, influence of social institutions), meso (religious practices and religious status of the institution beyond its interdependence with other social institutions) and micro-level (the religious beliefs and convictions of members of society).

The analysis of the theoretical foundations of secularization explanation shows their value to the study of the unique situation in which Ukraine found itself after the collapse of atheist totalitarian system.

Keywords: secularization, society, religion.

POLITICAL SCIENCE

Matlai L. New public diplomacy according to world's perception of figure of state (an example of the Republic of Korea)

A country's national image determines a nation's international status and consolidates its influence in the international society. Contemporary public diplomacy is inseparable from international partnership and change. This article deals with the content and features of the new public policy of the Republic of Korea. South Korea has public diplomacy strategies based on

---

shared values and a preference for multilateralism. Korea had placed great emphasis on advancing its national brand and has done impressive work in recent years in the field of nation branding. The emergence of the partnership as a form of public diplomacy is an important issue for South Korea. National image is closely tied to a country's ability to build and maintain positive relationships with other countries.

Keywords: Republic of Korea, the average power, soft power, the new public diplomacy.

Yakovleva N. Peculiarities of political communication in Ukrainian intra-state crises

In Ukraine, political communication has permanent and systemized character. At the current stage of Ukrainian state development, neglecting public opinion is impossible. Crises are a special stage of political institutions functioning. A number of threats are able to result in destruction of the existing system. Attention to information during the period of crises is growing. During this period information, which ensures support of stability in the state and overcoming of the panicky moods has to be provided. There is however also information that has to be blocked as it contains state or military secret.

With the aim of defining the communicational strategy during crises it is needed to classify them based on the duration criteria (long-term, mid-term and short-term) and predictability (predictable and unpredictable). The last criterion has more weight from the point of view of communicational strategy building during the crises times.

The problems of communication during crisis is the drastic reduction of number of controllable criteria, growth of information role due to absence of clear interpretation of events, loss of trust to official communication channels.

Depending on the crisis type clear communicational strategy has to be developed. Communicational reaction for predictable crises can be worked out in advance based on the defined plan. Communicational technologies that are used by the states government during crisis must be proactive and creative.

Unpredictable crises make the state government act upon the situation. They are defined by the novelty and dynamics of development of events. However, under the condition of crisis typicalness, universal strategy can be developed with the aim of stabilization in the state.

Communication during intra-state crises in Ukraine is drastically different versus communication in the period of stable political system functioning. Availability of communicational strategy for the highest governmental representatives of Ukraine during the crises period ensures loyal moods among the population regarding negative processes of political development, overcoming of the risks of political system functioning stability, turning down the threats to national security of the state.

Keywords: political communication, internal crisis, political crisis, crisis management, media.

LAW

Chepulchenko T. Principle of equality in law as regulator of social relations: genesis and general characteristics

Equality is one of the central notions in the past and modern legal thought. Timeliness of studying the following problem is caused by the fact that appreciation and regulation of the equality is essential condition for defining and solving a variety of practical issues, for example, ways of developing democratic and social state, in which the main purpose is to ensure people's equality before the law and to protect their dignity.

Equality as legal principle is now recognized in the legislation, thereby the regulatory influence upon social relations can be exercised. The essence of legal equality means a requirement of equal status for all people before the law.

Philosophical foundations of equality were established in the studies of Socrates, Plato, Aristotle, Democritus, Thomas Aquinas, Niccolo Machiavelli, Thomas More, Tommaso Campanella etc. As political and legal principle the notion of equality was studied almost by every Enlightenment philosopher such as Voltaire, Montesquieu, Rousseau, as well as by representatives of German idealism – Kant and Hegel etc. Among Russian and Ukrainian pre-revolutionary philosophers and legal scholars, who developed equality issues in law, B. Chicherin, N. Berdyaev, P. Novgorodtsev and I. Franko should be mentioned. Discussions on the place of equality category in the law and society last till now. Such well-known western scholars as R.

Dvorkin and J. Rawls, who have put forward their own concepts of equitableness, also participate in these debates.

However, it should be highlighted that classical concepts and ancient thinkers' ideas about equality have not lost their significance and require further studying and introduction to the legal system of the country.

Keywords: law, legal equality legal regulation, principles of law, the principle of equality.

Gozhiy I. The problems of legal regulation of the status of the internally displaced persons

In Constitution of Ukraine states that the human, his life and health, honor and dignity, immunity and safety is recognized as the greatest social value in Ukraine.

As a result of the occupation of Crimea by the Russian Federation and because of the armed conflict in the east of Ukraine emerged the situation of mass forced population displacement from these territories.

According to information from the Regional representative of The Office of the United Nations High Commissioner for Refugees as of 25 of May 2015 more than million people had to be displaced inside Ukraine because of the armed conflict. That is why there is an urgent necessity for today to improve a special legal mechanism for observance and protection of rights and freedoms of the displaced persons. The Verkhovna Rada of Ukraine had passed a bill "On amendments to some laws of Ukraine to strengthen the guarantees of rights and freedoms of internally displaced persons". The legislation clarifies the concept of internally displaced person, the state guaranteed rights and freedoms for forced displaced people, significant quantity of licensing procedures simplifies.

Keywords: armed conflict, forced population displacement, protection of constitutional rights.

Igorova V. Some questions legal personality judges of courts of general jurisdiction under

Legal personality of general court judges - the ability of individuals to the legislation to acquire the legal status of a judge of the court of general jurisdiction, that speak carrier of subjective rights and legal responsibilities of professional judges.

Legal personality of general court system is determined by the required qualifications of the candidate as a judge imposed the Laws of Ukraine "On the Judicial System and Status of Judges" 1 and other legal acts. Constitutional law is no consensus about the nature and content of the personality. Some researchers in their research identified this phenomenon of legal capacity since, in their view, to distinguish between these concepts no theoretical or practical reason.

In my opinion, the legal position concerning the identification and the relationship is correct. Relationships are "a special form of social interaction, whose participants have mutual, postal rights and responsibilities and implement them to meet their needs and interests ..." The legal specifics of this concept, among other features, such different circumstances, participants may be legal Only entities, ie entities endowed with certain personality; They are characterized by a specific relationship of the parties in the form of mutual rights and obligations. The structure of the concept are the subjects (natural and legal persons), objects (tangible and intangible assets) and content that is on one side (in the material sense), let the behavior of the obliged person on the other (as legal aspects) - subjective rights and legal responsibilities.

Thus, we can define personality as a kind of relationship where one party serving individual properties are given legal value, and another - the state, which through consolidation in the legislation recognizes these as legally significant. But such a relationship is not a legal relationship in their own sense. Legal personality, resulting legislative consolidation of certain properties of the individual quality characterizes only one side.

As for the value of the legal status and legal fruitful the opinion AV Petrishin, according to which "the content of the legal status not express how content determines the personality of the individual or organization."

I believe that the legal need to identify and explore as an autonomous legal concept that possible by providing fundamental, dominant properties, which makes all the other characteristics. To know the content of any legal phenomenon only through knowledge of its nature, serving its core, more stable and concentrated form.

Keywords: legal personality, judge, status, court.

Golosnichenko D., Dovzhyk A. Wages: problems and ways of solution

The essence of wages and salaries in Ukraine is disclosed. The main components of its organization, forms of payment and the mechanism of payment of labor are discussed. The main problems of organization of labor remuneration are considered and solutions are offered.

This article discusses the organization of a payment in modern enterprises. Socioeconomic consequences of irrational organization wage have been identified. The article emphasizes on the importance of a clear definition of strategy formation wage system, harmonization of the system to match the needs of workers and business objectives.

The directions of improving the organization of wages, which, in particular, is to move to flexible forms of remuneration, have been proposed. The current stage of development of Ukraine needs to create an effective system for enterprises wages.

The increase in labor costs, the tax burden on wages, wage arrears - this is not an exhaustive list of issues of wages, which employers and workers face very often, so improving the wage system is an extremely important task. It has been proved that to address these shortcomings of the total social labor of the growing importance of wages which should, together with operational planning to ensure strict coordination of work of each participant to the overall production targets of the company.

Keywords: wages, strategy of developing payment systems, valuation of labor, labor, government regulation, effectiveness and efficiency wages.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

*Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 14568-3539 р*

Видання включене до переліку фахових видань ВАК України з
політичних наук, соціологічних наук (№1-05/4 від 14.10.2009р.)
юридичних наук, №1-05/3 від 08.07.2009р.

Видання індексується в інформаційно-аналітичній системі РІНЦ.

Наукове видання

ВІСНИК
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»:
Політологія. Соціологія. Право.
№ 3/4 (23/24) 2014

Academic publication

VISNYK
of National Technical University of Ukraine
“Kyiv Polytechnic Institute”:
Political Science. Sociology. Law.

Комп’ютерна верстка С.В. Одарич
Відповідальний за випуск А.С. Радей

Підписано до друку 14.09.2015 р.
Формат 60x84/8. Папір офс. Друк офс. Ум. друк арк. 23,48
Гарнітура Times New Roman. Наклад: 100 прим.,
Замовлення № 14/09/15

Виготовлювач: Типографія «Айс Принт»
Тел: +38 (099) 192-00-33, +38 (048) 706-92-82
Site: www.ice-print.com.ua
E-mail: info@ice-print.com.ua

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Правила оформлення та подання рукописів до збірника "Вісник НТУУ "КПІ". Серія Політологія. Соціологія. Право", який є фаховим з політологічних, соціологічних та правових наук.

У збірнику публікуються статті виключно за вказаною тематикою, які не були раніше опубліковані в інших наукових виданнях в Україні або за кордоном.

Згідно з Постановою Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку прийматимуться лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.

3. Формулювання цілей (мета) статті;

4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Література подається в кінці статті згідно вимог ВАК (див. Бюлетень ВАК України №3, 2008)

Всі статті проходять незалежне анонімне рецензування, яке організовується редколегією. Редколегія Вісника залишає за собою право відбору поданих для опублікування робіт відповідно до результатів їхнього рецензування.

Обсяг статті – 10-13 стор.

Стаття супроводжується:

- **Резюме** (ініціали та прізвища авторів, назва статті, текст) українською, російською та англійською мовами – шрифт "Times New Roman" (розмір кегля – 14); ключові слова українською та англійською мовами; УДК.

Рефератом англійською мовою (обсяг – 1 сторінка).

Відомостями про авторів - прізвище, ім'я та по батькові (в тому числі англійською), вчений ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня або службова адреси, контактний телефон та адреса електронної пошти для зв'язку.

Текст статей та супроводжувальну інформацію необхідно подавати в електронному вигляді в форматі .doc або .docx.

Оформлення тексту статті: шрифт Times New Roman, розмір 14, інтервал 1,5.

Відступи: зліва – 2.5 см, справа – 2.5 см, зверху – 2.5 см, знизу – 3.5 см.

У першому рядку зліва вказується УДК;

- наступний рядок – назва статті великими літерами (розмір

- шрифту 14, жирний) по центру;
- наступний рядок – ініціали і прізвище автора і співавторів (розмір шрифту 12, жирний) по центру;
  - наступний рядок – вчений ступінь, вчене звання, посада автора (розмір шрифту 12, курсив) по центру;
  - наступний рядок – назва навчального закладу (розмір шрифту 12, курсив) по центру;
  - через рядок – основний текст статті. Розмір абзацу – 1,25 см.
- У кінці статті через рядок подається **список літератури**, в якому необхідно вказати авторів видання, назву, місто видання, видавництво, повний обсяг видання; для періодичних видань – вказати номер видання та сторінки, на яких розміщений матеріал.

Таблиці та рисунки подаються в окремих файлах.

Адреса редакції:

**03056, Київ-56, проспект Перемоги, 37,
корп.7, к. 506 (соціологія, політологія та соціальна робота)**

Тел. (044) 454 94 03

e-mail: visnyk_socio@ukr.net

Київ, вул. Борщагівська 124, корп. 19, к. 322 (право)

Тел. (044) 236 50 53

E-mail: kafedra_tdp@ukr.net

Періодичність – 4 номерів на рік.

Мова видання – українська, російська, англійська.

Анотації українською, російською і англійською мовами.